Deel LXIII Aflevering 1-2

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEDERLANDSCHE TAAL- EN LETTERKUNDE

UITGEGEVEN VANWEGE DE

MAATSCHAPPIJ DER
NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE TE LEIDEN

LEIDEN
E. J. BRILL
1944

INHOUD

HEEROMA, K., Gevoelswoorden 1
SCHALIJ, J. M., Willem van St. Thierry: Epistola ad fratres de Monte Dei 56
KNUTTEL, J. A. N., Een motief uit *Ferguut* bij Heinrik van Aken 61
RAMONDT, MARIE, Problemen in en om het Haagse Liederenhandschrift 63
BAX, D., Als de blende tzwijn sloughen. 82
HEINSIUS, J., Een onbegrepen woord in de werken van Van Focquenbroch: *grunjer* 87
MULLER, J. W., Sprokkelingen 95
FOKKEMA, K., De nominatief *jo* een interne Friese ontwikkeling 104
KLOEKE, G., De voorzaten van het Friese *jou*. Met een naschrift 116
HEEROMA, K., Iets over het Brabants. 129
WEIJNEN, A., Contactdissimilatie of analogie? 140
G. KNOP, Een merkwaardige functieverschuiving. Met een naschrift van K. HEEROMA 143
TINBERGEN, D. C., „Een overseesche swan" (Moortje 663) . . 149
GILS, J. B. F. VAN, Peer de Duyc — Perduic 150
HEEROMA, K., Lukraak 153

Boekbeoordeeling:

W. E. DE PERPONCHER. Een bijdrage tot de kennis van zijn opvoedkundige, litterair-aesthetische en maatschappelijke denkbeelden, door Jan Reyers (A. ZIJDERVELD) 154

Ingekomen boeken 160

WOORDENBOEK DER NEDERLANDSCHE TAAL SUPPLEMENT

Zooals bekend is onlangs een begin gemaakt met de bewerking van het Supplement van het Woordenboek der Nederlandsche Taal. Enkele personen hebben daarvoor reeds materiaalverzamelingen aan de Redactie afgestaan, zoo bv. kantteekeningen die zij in den loop der jaren in hun exemplaar van het Woordenboek hadden gemaakt. De Redactie is daarvoor zeer erkentelijk en zou het op prijs stellen indien anderen dit voorbeeld wilden volgen. Inzendingen zullen gaarne worden ingewacht aan het adres der Redactie, Universiteitsbibliotheek, Rapenburg, Leiden.

GEVOELSWOORDEN

I

Onder de titel *Klanknabootsing als taalvormend element (IV)* heeft Dr. J. H. van Lessen in *Ts* 62, 106 vgg. een uitvoerige bestrijding geleverd van de gedachten over onomatopoësis die ik in *Ts* 61, 81 vgg. ontwikkeld heb. Met het antwoord op deze bestrijding heb ik, ik moet het bekennen, ten dele wel wat verlegen gezeten. Uit het stuk van Dr. v. L. immers bleek behalve een principiëel verschil van mening, ook vrij wat misverstand en ik zag mij dus genoodzaakt allereerst een commentaar te leveren op mijn eigen woorden, die toch, naar ik meende, duidelijk genoeg waren. Toch heb ik alle reden om Dr. v. L. dankbaar te zijn, want niet alleen ben ik door haar theorie heen tot de mijne gekomen (zoals vooral in mijn eerste „etymologische aantekening" over visserijwoorden nog wel duidelijk te bespeuren is), maar door haar kritiek heeft zij mij nu ook gedwongen om mijn opvattingen op enkele punten te herzien en op andere verder te ontwikkelen. Niet meer belemmerd door het kader van een „etymologische aantekening kan ik nu een systematische ontvouwing van mijn theorie geven. Behalve met het artikel van Dr. v. L. heb ik mijn voordeel kunnen doen met een tweetal studies, waarmee de literatuur over dit onderwerp, sedert ik mijn „aantekening" schreef, nog is verrijkt, nl. *Klanknabootsing, klanksymboliek, klankexpressie* door Prof. Dr. C. G. N. de Vooys en *Iets over klankschildering of expressieve klankwaarde* door Dr. C. Kruyskamp [1]).

„Het zal wel de eerzucht zijn van ieder beginnend etymoloog om „mooie" etymologieën te vinden, om door een scherpzinnig manœuvreren met klankwetten verwanten van een woord in allerlei oude en nieuwe talen op te sporen en zodoende een flink stuk taalkundige prehistorie te reconstrueren. Mij althans, ik beken het, is deze eer-

1) Sedertdien verscheen ook nog het eerste deel van een studie *Klankexpressie en klankbeweging* van de hand van Dr. W. Gs. Hellinga in *Neoph.* 28, 308 vgl. Het onderwerp zit blijkbaar in de lucht! (Corr. noot).

zucht niet vreemd geweest..." Dit waren de eerste zinnen van mijn „aantekening". Mij dunkt de toon van zelfironie is hierin voldoende duidelijk. Ik waarschuw de lezer door „mooie" tussen aanhalingstekens te zetten om enige afstand van dit woord te nemen. Ook als verderop (blz. 115) deze term nog eens gebruikt wordt, ligt de ironie er dik op en wordt niet alleen „mooie" maar ook het tegenovergestelde „gemakkelijke" tussen aanhalingstekens geplaatst. Niettemin gaat Dr. v. L. „mooie etymologie" als een door mij ingevoerd wetenschappelijk begrip serieus bestrijden. Op blz. 112 van jg. 62 wordt verondersteld dat ik de etymologie van *voet* zeker „mooi" zal noemen, en op de volgende bladzijde wordt met nadruk betoogd dat er geen essentiëel verschil bestaat tussen mijn „mooie" etymologieën en „zulke die een klanknabootsing als verklaring te hulp nemen". Hierop moet ik natuurlijk antwoorden dat ik de etymologie van *voet* zo maar in 't algemeen zeker niet „mooi" zal noemen, maar dat het wel denkbaar is, dat ik, of de lezer tot wie ik mij richt, in een persoonlijke, met affect geladen verhouding tot deze etymologie zal komen te staan, waarbij de benaming „mooi" toepasselijk zou kunnen worden. Het spreekt vanzelf dat er geen essentiëel verschil is tussen „mooie" en „gemakkelijke" etymologieën, er is alleen een verschil in sportieve voldoening bij de lexicograaf! In een „mooie" etymologie kan de etymoloog zijn zucht tot avontuur botvieren, terwijl hij bij een „gemakkelijke" dadelijk maar vastloopt in de formule „van klanknabootsende oorsprong". Toegegeven moet worden dat er in de klanknabootsing zoals Dr. v. L. die hanteert, wel weer wat meer avontuur is gekomen en dat de benaming „gemakkelijk" voor háár etymologieën niet meer past. Maar daar heb ik ze ook niet op toegepast!

Ik heb, daarvan ben ik vooral na De Vooys' studie ten volle overtuigd, het begrip onomatopee te ruim genomen, maar tot misverstand kon dit toch geen aanleiding geven, want ik sloot mij aan bij een bestaand spraakgebruik dat het begrip ruim nam, en had bovendien in het begin van mijn betoog duidelijk gezegd wat ik onder „klanknabootsing" verstond: „Jonge woorden zijn veelal „klanknabootsingen", d.w.z. we staan bij deze woorden nog dicht bij een primaire verbinding van klank en zin, waarover de taal weigert ver-

der rekenschap te geven". Wanneer ik het begrip van tevoren uitdrukkelijk zo omschreven heb, mag ik van de lezer eisen dat hij, als ik in het verdere verloop van mijn betoog van „klanknabootsing" spreek, dit begrip voor ogen houdt. Dr. v. L. neemt het begrip enger en bedoelt er alleen „imitatie van een natuurgeluid" mee. Ik heb het bestaan van dergelijke imitaties niet ontkend, maar ze zijn naar mijn mening betrekkelijk schaars en vormen slechts een klein groepje te midden van de grote massa onomatopeeën in wijdere zin. Ik meende dus tot op zekere hoogte te kunnen voortbouwen op de beschouwingen van Dr. v. L., alles kwam alleen bij mij in een breder verband. Uit haar bestrijding blijkt nu dat zij dit bredere verband niet accepteert, maar haar beschouwingen uitsluitend reserveert voor de geluidsimitaties. Ik begrijp dit niet goed. Wanneer uit een begrip „vormeloos lichaam" andere, hogere begrippen ontstaan, is het immers volmaakt onverschillig of het eerste begrip ontstaan is uit een geluidsimitatie dan wel door een „primaire verbinding van klank en zin" van andere aard? De betekenis van de artikelen van Dr. v. L. — een betekenis die ik ondanks de bezwaren die ik heb gaarne erken — is dat hierin met groter of kleiner waarschijnlijkheid bepaalde opklimmende semasiologische reeksen zijn opgesteld die verbonden kunnen zijn aan woorden van een bepaalde eenvoudige structuur. Ook al is de eerste schakel van een dergelijke reeks onjuist gesupponeerd, dan blijft de rest toch intact. Dr. v. L. wil het doen voorkomen of ik haar theorie inzake deze eerste schakel verkeerd heb begrepen: „Het voorwerp dat het eerst *klad* genoemd werd, moest wel degelijk zoo zijn, dat het, wanneer het werd neergeworpen of wanneer men er een slag op gaf, een *klad*-achtig geluid veroorzaakte... Het komt mij voor dat Heeroma dit feit te veel uit het oog heeft verloren..... Ik vrees, dat *helaas* [1]) de tweede stelling die ik destijds in mijn eerste opstel over klanknabootsing heb geformuleerd, de *oorzaak* [1]) is van Heeroma's zooveel stoutmoediger wetten" (blz. 108 vg.). Maar er is geen betreurenswaardige vergissing aan mijn kant, waarvoor een oorzaak opgespoord moet worden: ik verwerp principiëel de noodzakelijkheid

1) Ik cursiveer. H.

van het verband tussen het begrip „vormeloos lichaam" en de een of andere geluidsimitatie. Bij een enkel woord mag dat verband misschien zijn aan te tonen, maar dat is dan een bijzonder geval.

De grote betekenis die Dr. v. L. aan de imitatie van natuurgeluiden toekent, hangt samen met haar opvatting over het ontstaan van de taal. Ik kom daar straks nog op terug, maar wil nu alvast zeggen dat ik die opvatting ten enenmale verwerp, omdat het mij uiterst onwaarschijnlijk lijkt, dat van de vele zintuigelijke impressies die de oermens te verwerken heeft gekregen en die hij heeft afgereageerd in zijn gebaren (waartoe ook de articulatiebewegingen behoorden), juist de geluidsimpressies zo gedomineerd zouden hebben, dat zij in hoofdzaak de grondslag hebben gelegd voor zijn taal. Dit wil niet zeggen, dat ik daar een eigen theorie over het ontstaan van de taal tegenover wil stellen. Ik houd mij met dit probleem in het geheel niet bezig en mijn taalkundige beschouwingen staan volkomen los van welke dogmatische overweging ook. Dr. v. L. echter, en dit is het volgende misverstand, dicht mij wel iets dergelijks toe: „zijn er... in wat men zich in het vage als de oudste periode der taal voorstelt alleen „welgeordende" woorden geweest, en mag men zich de taal in die periode denken als een systeem van „echte" woorden met „mooie" etymologieën? Afgaande op hetgeen hij zelf heeft geponeerd, moet men tot de conclusie komen dat de schrijver zooiets voor mogelijk houdt, en dat hij in principe kan gelooven aan een „aetas aurea" waarin de geheele taal „welgeordend" was, niet verontreinigd door „afvalproducten" (blz. 120 vg.). Er is een niet geringe scherpzinnigheid voor nodig om dit alles af te leiden uit de volgende twee korte zinnetjes van mij: „Ze (*de klanknabootsingen*) zijn immers naar het mij voorkomt in verreweg de meeste gevallen ontsporingen van het woordsysteem, afvalproducten van een welgeordende taal. Vervolgens zijn het dan weer de embryo's waaruit nieuwe welgeordende woorden kunnen groeien" (*Ts* 61, 82). Ik constateer hier iets in het algemeen, dat dus „voor alle tijden" geldt. „Altijd" is er een welgeordende taal en taalafbraak geweest. De welgeordende woorden die ontsporen, kunnen uit afvalproducten zijn gegroeid. Dat zeg ik uitdrukkelijk in het tweede zinnetje en daaruit blijkt dat ik de taalontwikkeling zie als

een cirkelgang, waarin geen plaats is voor een beginpunt. Wil men mij hierop aanvallen, dan moet men zeggen, dat het onjuist is om het beginpunt te negeren, omdat er toch eens een beginpunt geweest moet zijn, maar men kan nooit „afgaande op wat (ik) zelf (heb) geponeerd" tot de conclusie komen dat ik mij het beginpunt voorstel als een „aetas aurea".

Dr. v. L. verwondert er zich over op blz. 122, dat drie categorieën van woorden, nl. de vloeken, de verkorte voornamen van personen en de kindertaal, bijna geheel aan mijn aandacht ontsnapt zijn. Zij meent dat deze woorden een vruchtbaarder object voor mijn onderzoek zijn dan de verklankingen en kan mij in dit verband een studie van Leo Spitzer aanbevelen, getiteld *Puxi, eine kleine Studie zur Sprache einer Mutter,* „omdat in dit onderzoek van vleinamen veel materiaal is te vinden voor iemand die zich voor taalafbraak en taalwoekering interesseert". Ik dank Dr. v. L. voor de verwijzing, want het genoemde boek was mij inderdaad onbekend, maar ik moet er toch de nadruk op leggen dat het weer een misverstand is, als zou ik iemand zijn die zich voor taalafbraak en taalwoekering *om hun zelfs wil* interesseert. Ik zal stellig nooit van mijn leven een boek schrijven over vloeken, vleinamen of kindertaal. Dat zijn onderwerpen die mij kriebelig maken en die ik daarom bij voorkeur „terloops in een noot" (of, om in stijl te blijven, „in een vloek en een zucht") afdoe. Alleen de grotemensentaal interesseert mij wezenlijk en de kindertaal enz. kan alleen mijn belangstelling wekken voorzover ik er de grotemensentaal beter door leer begrijpen. Mijn betoog gold dus ook in de eerste plaats de taalafbraak en taalopbouw *in de grotemensentaal.*

Misverstand heerst er voorts rondom de termen „oud", „jong" en „primitief". Op blz. 120 zegt Dr. v. L.: „Als Heeroma nu poneert dat *veek* ontstaan is uit *deek*..., doordat het in de „gevoelssfeer" is geraakt, dan zou ik *daartegen* [1]) willen opmerken dat die „gevoelssfeer" dan al van ouden datum is". De strekking van deze *tegen* mij gerichte opmerking ontgaat mij ten enenmale. Heb ik dan be-

1) Ik cursiveer. H.

weerd dat de gevoelssfeer steeds van jonge datum is? Integendeel, enkele regels voor ik over *deek* en *veek* begin te spreken heb ik het juist over „de ontaarding van klanken in de gevoelssfeer, die *in alle tijden* spontaan kan optreden". Dus kan die ontaarding natuurlijk ook in de Frankische tijd van een anlautende *þ* een *f* maken. Blijkbaar heeft Dr. v. L. mijn zinnetje op blz. 81: „Jonge woorden zijn veelal „klanknabootsingen" ", verkeerd gelezen en opgevat als: „Klanknabootsingen zijn veelal jonge woorden". Dat klanknabootsingen, ook in de engere zin van geluidsimitaties, van alle tijden zijn, heb ik nooit bestreden en zal ik nooit bestrijden. Het is dus een misverstand als Dr. v. L. op blz. 111 zegt: „Hij beschouwt, naar het mij lijkt, onomatopeeën per se als jonge vormingen..., jonger in elk geval dan de „welgeordende woorden" ". Een woord dat door afbraak van een welgeordend woord ontstaan is, is uiteraard jonger dan dat welgeordende woord zelf. Maar daar in alle tijden welgeordende woorden worden gevormd (door afleiding en samenstelling bv.) en afgebroken, zegt dit niets over de ouderdom van het afbraakverschijnsel in het algemeen. Wat ik bestreden heb en blijf bestrijden is 1° „de neiging... om klanknabootsende woorden, *ook al zijn zij pas in de jongste tijd opgetekend*, voor heel oud te houden", en 2° de stelling dat voor het ontstaan van klanknabootsingen een primitieve taalgemeenschap nodig zou zijn (zie mijn art. blz. 81 en 82). Wat het eerste punt betreft, Dr. v. L. ontkent formeel dat zij de neiging zou hebben om klanknabootsingen bepaald voor oud te houden (blz. 110), maar zij vergist zich daarbij wel heel sterk. Zij maakt op de volgende blz. stemming tegen de waarde van de oudste vindplaats van een woord: *hekkenspringer* en *puf* lijken bv. op het eerste gezicht jonge woorden en toch zijn er toevallig al vindplaatsen van uit de 16de en 17de eeuw. Inderdaad, de vindplaatsen zijn toevallig, maar de wetenschap der etymologie moet zich m.i. bij dit toeval neerleggen: wanneer noch verwante vormen in andere talen, noch het verbreidingsgebied van een woord (met name wanneer dit een relictgebied is) ons gegevens aan de hand doen om de ouderdom van een woord te reconstrueren, mogen wij dit bij het etymologiseren niet ouder maken dan zijn oudste vindplaats. Dat Dr. v. L.

hier geen rekening mee wenst te houden, komt doordat zij wel degelijk de neiging heeft „om klanknabootsingen bepaald voor oud te houden". Een paar voorbeelden uit haar etymologische praktijk mogen deze „neiging" nader in het licht stellen. In het *WNT* leest men i.v. *tiepelen*: „Zeer nauw verwant met *tepelen*, daar *tiepelen* wel een Ogerm. ongediphthongeerde *î* zal hebben". Het woord *tiepelen* is beperkt tot het noordoosten van ons taalgebied en ook in andere talen komt geen enkele vorm voor die het noodzakelijk of aannemelijk maakt om een ogm. *î* te veronderstellen Vóór de 19de eeuw is het woord niet opgetekend. Het verbreidingsgebied doet ook geen argumenten aan de hand om de ouderdom van het woord te bepalen. Hier wordt een woord dus zo maar op zijn minst vijftien eeuwen ouder gemaakt dan zijn oudste vindplaats zonder andere reden, voor zover ik zien kan, dan dat het „van verklankenden oorsprong is". Slaan wij het art. *tepelen* op, dan zien wij dat dit woord al in Hollandse teksten van de 16de en 17de eeuw voorkomt. Er is dus alle aanleiding, zou ik zeggen, om *tiepelen* evenals *tippelen* te beschouwen als jonge, in de gevoelssfeer ontstane „bijvormen" (om het woord „ontaardingen" te vermijden) van *tepelen*. Dr. Heinsius, die *tepelen* behandelde, noemt gron. *tiepelen* en fri. *tipelje* dan ook als vormen die etymologisch identiek met het titelwoord zijn. Een woord dat uitstekend met *tiepelen* te vergelijken is, is *kietelen*, ook pas in de 19de eeuw opgetekend, terwijl *ketelen* en *kittelen* al uit het Mnl. bekend zijn. Dr. Beets, die *kietelen* in het *WNT* heeft behandeld, noemt dit jonge gevoelswoord terecht een „zeer verbreide, in de gewone spreektaal algemene bijvorm van *kittelen*" en denkt geen ogenblik aan ogm. *î*. Er zijn een massa voorbeelden aan te voeren van *ie*-bijvormen bij woorden met een *i* of *e*, en de *ie* is dan altijd later opgetekend en expressiever [1]) dan de *e* of *i*, bv. *kriebelen* naast *kribbelen*, *wiebelen* naast *wibbelen*, *giechelen* naast *gichelen*, *pieken* (naaien) naast *pikken*, *piesen* naast *pissen*, *kwiek* naast *kwik*,

1) Soms misschien ook wat fijner, wat meer getemperd. Het *WNT* schrijft i.v. *gichelen*: „Thans is *gichelen* voor het gevoel van sommigen eenigszins plat, *giegelen* of *giechelen* klinkt fatsoenlijker". Verg. wat op blz. 18 over de verhouding van *o*- en *u*-vormen gezegd wordt.

kiep (roepwoord) naast *kip*, *strieps* naast *strips*, *klieder* naast *kledder*, *tiet* naast *tit* en *tet* [1]). Dr. v. L. heeft ook de etymologie van *tiet* in het *WNT* behandeld en construeert er, overeenkomstig haar neiging, weer een ogm. vorm *tît* bij: „waarschijnlijk, evenals *tiepelen* naast *tepelen*, van een klanknabootsenden wortel *tît* (zonder diphthongeering) naast *tet* en *tit*". *Tiet* is echter niet voor de 19de eeuw bekend en heeft geen typisch verbreidingsgebied, terwijl eng. *teat* naast oeng. *titt.* ook al weinig bewijskracht heeft. *Tet* daarentegen komt in de 17de eeuw al voor. Ook bij andere z.g. *î*-relicten, die immers bijna alle in de gevoelssfeer liggen en pas laat zijn opgetekend, zal men wellicht goed doen te overwegen of zij geen expressieve bijvormen van *i*- of *e*-woorden kunnen zijn. Evenzo zouden z.g. *oe*-relicten expressieve bijvormen van *o*-woorden kunnen zijn (vgl. *Ts* 61, 57, waar ik *sproet*, dat wel als *oe*-relict beschouwd wordt, verbind met *sprot*) [2]). Hoe dit zij, de, blijkbaar onbewuste, „neiging" van Dr. v. L. is door de bovenstaande voorbeelden toch wel buiten twijfel gesteld.

„Ik geloof... dat onomatopeeën behooren tot de primitieve taal, maar „primitief" is niet identiek met „oud"! Ze zijn in alle tijden de meest directe taalreactie op geluidsindrukken en bij volken met een hooge cultuur zal men ze dus moeten zoeken in de volksklassen

---

1) Een wat vroeger voorbeeld van *ie* uit *i* is *kliek* naast *klik*. Zie ook nog *biek* naast *bik* hieronder op blz. 31.

2) Ook van Haeringen heeft zich al in deze geest uitgelaten, zie *NTg* 21, 132 vgg. Van de woorden waarbij Kloeke in *NTg* 20, 184 vgg. een „oudhollands *oe*-relict" mogelijk acht, komen ook de volgende zeker nog voor een expressieve *oe* uit *o* in aanmerking: *doetje* en *doedel* naast *dot, dodde*; *knoedel* naast *knot* (verg. *knoet*); *roest* naast *rost*; *snoeven* naast *snoffen* (*f* > *v*. omdat *oe* vóór *fə* normaal niet in 't Nederlands voorkomt). Vooral bij *roest* en *snoeven* is *oe*-relict wel zeer onwaarschijnlijk, omdat deze woorden niet alleen Hollands maar ook Vlaams zijn: Vlaanderen moet immers het uitgangspunt van de *û* > *ûu* zijn geweest en dus moet daar deze klankwet ook wel het meest onbewust en het meest konsekwent zijn doorgevoerd. Het ook als een geval van *oe*-relict genoemde *doezelig*, „niet helemaal helder van geest, soezig", zal wel identiek zijn met de schildersterm *doezelig*, „uitgedoezeld, vaag". En zo zal er nog wel meer van Kloeke's lijstje geschrapt moeten worden. Dit neemt alles niet weg dat theoretisch het bestaan van woorden met *oe*-relict in de algemene taal mogelijk is.

en bij kinderen; en ook bij de taalscheppers bij uitnemendheid, de dichters" (*Ts* 62, 110 vg.). Dit is het antwoord van Dr. v. L. op mijn zinnetje: „Voor het ontstaan van klanknabootsingen is volstrekt geen primitieve taalgemeenschap nodig". Men moet bij deze tegenstelling natuurlijk in het oog houden dat „onomatopeeën" bij Dr. v. L. uitsluitend geluidsimitaties betekent en ik met „klanknabootsingen" bedoelde de afvalproducten die in de gevoelssfeer uit de welgeordende taal waren ontstaan. Ik zeg dus eigenlijk niets anders dan: de gevoelssfeer is niet typisch voor een primitieve gemeenschap, voor een lage cultuur, maar is evenzeer eigen aan hogere cultuurstadia. Maar wat bedoelt Dr. v. L. met „primitief" als de taal der dichters in een hoge cultuur „primitief" kan heten? Hier is misschien een misverstand aan mijn zijde, want ik kan dit begrip „primitief" ook niet in overeenstemming brengen met de omschrijving die Dr. v. L. zelf *Ts* 55, 252 gegeven heeft: „een zeer primitief taalstadium, waarbij alleen kwestie is van concrete benamingen en waarbij fijne, abstracte beteekenisnuances niet voorkomen". Men kan overigens nog opmerken dat wat Dr. v. L. zegt over de verhouding van de dichters tot de directe geluidsimitaties, in het algemeen niet juist is. Alleen bij een enkele impressionist zal men meer imitaties van natuurgeluiden vinden dan in de normale taal en het „scheppend" vermogen van de dichter bestaat niet in dergelijke virtuose grapjes, maar in zijn klank- en beeldgevoelige reïnterpretatie van de conventionele woorden in de (hier verre van primitieve) gevoelssfeer [1]). Het merkwaardigste misverstand is echter gerezen naar aanleiding van mijn zin: „Het gevaar bij archaïseren lijkt mij vooral dat hierdoor in plaats van de fictieve indogermaanse „bases" een nieuwe fictie komt, die van de onomatopoëtische „wortels". Ik heb niets tegen het begrip „wortel"..., maar men mag bij dit begrip toch nooit vergeten dat het een wetenschappelijke abstractie is en geen factor in het werkelijke taalleven". Is dit zo onduidelijk? Prof. de Vooys heeft het in ieder geval toch wel begrepen, want hij haalt mijn waarschuwing tegen het werken met onomatopoëtische „wortels" met

---

1) Zie ook Kruyskamp in *Ts* 62, 7: De eigenlijke klanknabootsing is een vrij primitief poëtisch hulpmiddel en van beperkte bruikbaarheid.

instemming aan. Dr. v. L. heeft het daarentegen nuttig geacht te mijner lering een hele passage te wijden aan het begrip „wortel". Wat zij ophaalt uit de geschiedenis van dat begrip, was mij waarlijk niet onbekend en ik heb haar er ook geen oogenblik van verdacht zelf de naam „wortel" te hebben uitgevonden. Ik bedoelde dit. Oorspronkelijk geloofde de indogermanistiek in de taalkundige realiteit van haar reconstructies en zo zoetjes aan zijn we nu eindelijk zover, dat we in onze „bases" niets meer zien dan formules waarin het verband tussen een aantal verwante woorden zo beknopt mogelijk wordt uitgedrukt [1]). Als we nu weer gaan geloven in de realiteit van de onomatopoëtische wortels die wij reconstrueren (en dat doet Dr. v. L. inderdaad, want de „wortel" vertoont zich volgens haar springlevend in de primaire interjectie), dan betekent dit een stap terug. Zolang wij met de onomatopoëtische „wortels" niets anders willen uitdrukken dan dat er een zeker verband moet bestaan tussen een aantal woorden van onomatopoëtische aard, blijven wij op veilig terrein, maar zodra wij meer willen weten, zodra wij het begin van de keten als een reëel brok taalleven, bv. als een interjectie, willen zien, dan gaan wij althans voor oudere taalperiodes te ver en komen wij tot een fictie, die *nieuw* kan heten, omdat zij te vergelijken is met de *oude* fictie van de primitieve indogermanistiek. Deze waarschuwing tegen het hanteren van onomatopoëtische wortels staat natuurlijk niet los van mijn opvatting, dat er bij de meeste van deze van echte geluidsimitatie geen sprake is, maar dat zij dikwijls door, zelden nog na te rekenen, afbraak van welgeordende woorden ontstaan zijn. Ik zeg dus: pas op! u wilt dingen weten, die u niet kúnt weten! u stelt zich de genesis van die onomatopoëtische wortels veel te eenvoudig voor, want u archaïseert, u kent aan uw wortels zo maar enige honderden of duizenden jaren van onveranderd voortbestaan toe, waarover u niets weet!

Ik citeerde hierboven al de zin van Dr. v. L. over het voorwerp dat het eerst *klad* genoemd werd, en dat, wanneer het werd neergeworpen of wanneer men er een slag op gaf, een *klad*-achtig geluid veroorzaakt zou hebben. Fictie! antwoord ik, u weet net zo min als ik iets over het

---

1) Zie ook hierna op blz. 48 vg.

voorwerp dat het eerst *klad* genoemd werd! Het is in het algemeen wel degelijk zo dat iedere „wortel" alles kan betekenen. Op 't ogenblik is zeker een *klap* niet hezelfde als een *plomp*, want deze woorden hebben in onze geordende taal ieder hun eigen plaats en functie gekregen. Ook de geluidsimitaties zijn nu in het algemeen geordend in een vaste scala, en wij kunnen de geluidsinterjecties nu dus niet willekeurig door elkaar gebruiken. Maar hoeveel reïnterpretatie, hoeveel secundaire ordening heeft er plaats gevonden voor het zover was? Ik zou mij heel goed kunnen voorstellen, dat de wortel *klap* bij zijn ontstaan helemaal geen bijzondere praedispositie had voor wat op 't ogenblik ons begrip *klap* is. Trouwens dat klanknabootsingen „zeer oneigenaardig" kunnen zijn, heeft ook Dr. v. L. zelf geconstateerd. Bij het woord *tiet* dat „bonk, kanjer" betekent, merkt zij in het *WNT* op: „voor een groot zoowel als voor een vuil voorwerp, een vod, zou men eerder een woord met een velare vocaal verwachten dan met *i*". Ik vraag: is het wel zo zeker dat de *î* zo'n primaire voorkeur heeft voor het kleine en fijne? kan die voorkeur niet het gevolg zijn van een secundaire interpretatie, een vage taalordening in de gevoelssfeer, die ook wel eens achterwege kan blijven zoals in het geval van *tiet*?

Al kunnen de woorden die wij momenteel als imitaties van bepaalde natuurgeluiden opvatten, niet willekeurig door elkaar gebruikt worden, toch vertonen zij dikwijls een grote variabiliteit in de vorm, en dat moet ons ook waarschuwen tegen een al te vlot abstraheren en naar oudere taalperiodes terugreconstrueren van onomatopoëtische „wortels". Niet de aard van het natuurgeluid bepaalt de vormveranderingen van het woord dat geacht wordt dit geluid te imiteren, maar de behoefte aan grotere expressiviteit. Naast *korren* als weergave van het geluid der tortelduiven staat *koeren*, voor ons gevoel het meer expressieve woord. Wie al archaïserend voor het Ogm. twee onomatopoëtische wortels *kur* en *kûr* zou reconstrueren, zou het slachtoffer worden van een fictie. Evenzo staat naast een in de 16de eeuw opgetekende interjectie *bor* ter aanduiding van een hoorbare oprisping een sedert de 18e eeuw voorkomend substantief *boer*. Het geluid is in die eeuwen ongetwijfeld hetzelfde gebleven, maar de *oe* is

expressiever dan de *o*. Wij spreken van het *janken* van een hond, maar ook, expressiever, van het *jenken*. Een dergelijke variatie van *a* in *e* vinden we in *jengelen* naast *jangelen*, *kledderen* naast *kladderen*, *petsen* naast *patsen*, *rellen* naast *rallen* [1]), *spetten* naast *spatten*, *getverderrie* naast *gatverdarrie* (dat op zijn beurt weer een expressieve vervorming van *godverdomme* is [2])), en steeds heeft de *e*-vorm een sterkere gevoelswaarde dan de *a*-vorm. Met *tjingelen* wordt hetzelfde geluid weergegeven als met *tingelen*, maar de *t* is tot *tj* gevariëerd omdat men behoefte voelde aan een raker woord. De weergave van het geluid van kleine zangvogels is eindeloos gevariëerd, niet omdat men zo'n fijn gehoor voor klankverschillen heeft gehad, maar omdat iedere imitatie snel ging vervelen en men telkens weer naar expressievere klanken moest gaan zoeken: naast *tilpen* ontstonden *tjilpen*, *tsjilpen*, *sjilpen*, *sjirpen*, *sjirken*, enz. Doordat wij de samenhang van al deze vormen nog kunnen zien, zullen wij ze niet licht tot in het Ogm. terugreconstrueren, maar niet altijd zijn de omstandigheden zo gunstig. Daarom is het beter in het algemeen heel zuinig te zijn met archaïserende reconstructies en zich bij een onomatopoëtische „wortel" nooit iets reëels voor te stellen.

Door de bespreking van de „wortels" *knud*, *fiets* en *prol*, die alle drie in de jongere taal een „representant" erbij hebben gekregen die genetisch niets met de andere *knud-*, *fiets-* en *prol*-woorden te maken heeft, heb ik in mijn etym. aant. aan mijn waarschuwing tegen het archaïseren en het „fingeren" van „wortels" kracht willen bijzetten. Van *knudde*, „slecht werk", *fiets*, „rijwiel" en *prol'* „onbeschaafd persoon", wéten we nu toevallig de oorsprong, van de andere *knud-*,

---

1) *Rellen* begint in ndl. teksten ongeveer in dezelfde tijd op te treden als *rallen* (eind 15de eeuw), maar terwijl het laatste woord algemeen germaans is, is het eerste beperkt tot Vlaanderen en Holland. Dialektgeografisch geredeneerd moet *rellen* dus wel een jongere vervorming van *rallen* zijn.

2) Andere voorbeelden van expressieve *a* uit *o* zijn waarschijnlijk: *rachen*, *rachelen*, *rachebel* naast *rochen*, *rochelen*, *rochebel*; *rammelen* naast *rommelen*; *tad* naast *tod*. Bij al deze woorden gaat de *o*-vorm terug op een algemeen-Germaanse grondvorm, terwijl de *a*-vorm alleen in afzonderlijke talen optreedt. Door hun betekenis „leven" al deze woorden bijna voortdurend in de gevoelssfeer.

fiets- en *prol*-woorden weten we de oorsprong niet: is het dan niet veiliger om ook bij die andere woorden de mogelijkheid van een ontstaan uit „de ongelijksoortigste taalafbraak" open te laten in plaats van zich vast te leggen op een veronderstelde geluidsimitatie, op een „wortel" die meer dan abstractie, die een factor in het werkelijke taalleven zou zijn geweest? De „mogelijkheid tot het begaan van fouten" is oneindig veel groter dan Dr. v. L. denkt. Zelfs bij *prol*, waar de tegenstelling tussen het „boerenwoord" dat brij betekent en de grotestadsverkorting van *proleet* nog zo volkomen duidelijk lijkt, doet zich die mogelijkheid al voor: is het wel zo zeker dat in het zinnetje „wat zit hij *prollig* in de winterkleren" aan een afleiding van de veronderstelde geluidsimitatie *prol* gedacht moet worden, zoals het *WNT* wil, en niet aan een van het „slang"-woord *prol*? De bron, het wdb. van Koenen, zou m.i. eerder op het laatste kunnen wijzen. Hoeveel te moeilijker moet het niet zijn om homoniemen uit een vroegere taalperiode scherp uit elkaar te houden, wanneer zij in de gevoels- of „slang"-sfeer liggen.

Wij moeten geloof ik, onze hand niet te diep in de „taalbrij" willen steken, want ze glijdt ons toch tussen de vingers door: de vormen zijn eindeloos variabel en het aantal zeer vage betekenissen dat zij toelaten is al evenzeer eindeloos. Voorzover de verhouding tussen verschillende woorden uit onze grotemensentaal erdoor opgehelderd kan worden, is het echter nuttig dat wij ons enig begrip trachten te verwerven over dit lagere taalleven. Het was om de weg te banen voor de etymologische opheldering van een aantal woorden uit de geordende taal, dat ik in mijn etym. aant. even, maar naar nu gebleken is lang niet genoeg, heb uitgeweid over het taalleven in de gevoelssfeer. In dit verband nog een laatste misverstand. Dr. v. L. schrijft aan het slot van haar beschouwing: „het is Heeroma tot nu toe niet gelukt van een woord dat ik als een klanknabootsing beschouw, of als van klanknabootsenden oorsprong, te bewijzen, dat het uit taalafbraak is opgebouwd". Ik antwoord daarop: dat heb ik ook niet geprobeerd, want het was niet mijn bedoeling om uw etymologieën aan te vallen, maar alleen om de mijne te rechtvaardigen. Ik wil deze ook in het volgende verder trachten te rechtvaardigen, echter niet dan nadat ik,

ter vermijding van toekomstig misverstand, nog eens in enkele grote lijnen uiteen heb gezet, hoe mijn algemene opvattingen op 't ogenblik zijn.

II

Ik meen dat, zolang er menselijke taal bestaan heeft, deze evenals thans tweeërlei functie heeft gehad: uitdrukking te zijn van een bestendig „weten" en uitdrukking te zijn van een leven dat zich nog niet tot deze vastheid heeft geordend of ertegen rebelleert. In het taalleven der onvaste orde kunnen wij weer twee polen onderscheiden: die van het spel en die van het gevoel. Met deze twee polen corresponderen de begrippen „slang" en onomatopoësis in ruimere zin. Zoals gezegd, ben ik nu van de wenselijkheid overtuigd om onomatopoësis te reserveren als benaming voor de geluidsimitatie. Deze geluidsimitatie zal meestal in de sfeer van het gevoel liggen en de onomatopoësis in engere zin maakt dus in 't algemeen een bijzondere afdeling uit van de onomatopoësis in ruimere zin. Sporadisch zal het geval zich echter ook kunnen voordoen dat de geluidsimitatie enkel uit een speelse behoefte ontstaat en niet geladen wordt met affect. In dat geval zou de klanknabootsing tot het „slang" behoren. De grens tussen „slang" en gevoelswoorden is niet scherp te trekken. Formeel en semasiologisch hebben deze beide groepen ook veel overeenkomstigs. Zij staan in alle tijden gezamenlijk als een bewegelijke populaire taal tegen de streng formele en conservatieve hiëratische wijsheidstaal. Er is echter een voortdurend verkeer tussen de sfeer van het weten enerzijds en die van het spel en het gevoel anderzijds, want dezelfde mens is tegelijk of beurtelings mens van weten en mens van spel of gevoel. De formele conservatieve taal loopt altijd gevaar om opgelost te worden door profaniserend klankenspel. Ik herinner mij uit mijn studententijd hoe onder de theologen de onweerstaanbare neiging heerste om bijbelteksten op de klank af schertsend te deformeren. Ook bij wie het „weten" niet religieus bepaald is, treedt dikwijls periodiek een behoefte op om zijn „wetenschap" te verkolderen. Spel en gevoel wreken zich op een leven dat onvoldoende acht slaat op hun behoeften. Alle welgeordende woorden

kunnen vroeg of laat afzakken en naar vorm en betekenis ontaarden. Ontaarding naar de vorm wil zeggen, dat het woord gereduceerd wordt tot een vorm van eenvoudige, maar variabele structuur. Ontaarding naar de betekenis wil zeggen dat een zodanige eenvoudige variabele vorm gebruikt kan worden ter aanduiding van ieder weinig belijnd begrip. In deze ontaardingen van het welgeordende, die achteraf bijna niet meer van spontane nieuwe scheppingen zijn te onderscheiden, kan de behoefte aan speelse variatie worden botgevierd en het gevoelsleven zich ontladen.

Dit alles verloopt dus naar mijn mening in alle tijden op dezelfde wijze. Wat van de ene tijd naar de andere verschilt, is de waardering voor deze sfeer van spel en gevoel en het gebruik dat men van het resultaat der ontaarding maakt. De geordende taal wordt niet alleen afgebroken vanuit de sfeer der onvaste orde, maar ontvangt uit die sfeer ook voortdurend nieuwe bouwstoffen. Want geen taal kan zo conservatief zijn, of zij heeft toch telkens weer behoefte aan nieuwe woorden, en de „ordelijke" middelen tot het scheppen van nieuwe woorden, samenstelling en afleiding, kunnen aan die behoefte niet steeds op bevredigende wijze voldoen, met name niet aan de behoefte aan korte woorden. In sommige periodes en milieus is de geordende taal echter minder conservatief en heeft zij meer behoefte aan nieuwe woorden, dan in andere. Bij de dichters der nieuwere culturen is de waardering voor de gevoelssfeer algemeen, want de moderne dichter, die het conventionele woord via zijn klankwaarde op een persoonlijke wijze reïnterpreteert tot een voor het eerst gebruikt, „onvervangbaar" woord, is eer een ketter dan een priester der geordende taal. Daartegenover hebben dichters van oudere culturen een andere, meer hiëratische dichtkunst beoefend, waarbij de sacrale wijsheidsritus hoofdzaak was en de individuele gevoelsexpressie geheel kon ontbreken. Naast deze poëzie der geordende taal zal ook toen wel een populaire gevoelspoëzie hebben bestaan, spontaan opgegroeid uit het spelen met klank en zin. De invloed van deze volkspoëzie op de traditionele rituele dichtkunst zal in den beginne door sommigen stellig als een ontaardingsverschijnsel beschouwd zijn! Wij daarentegen kunnen ons geen poëzie meer denken zonder gevoelsexpressie en wij

zien in deze ontwikkeling dus winst. In later tijd kunnen wij het afzakken van cultuurpoëzie in de populaire sfeer enerzijds en anderzijds de invloed van de volkspoëzie op de meer geordende literatuur, vooral wanneer deze een al te gekunsteld, kryptisch karakter dreigt aan te nemen, telkens weer waarnemen. Het „opstijgen" van de dichterlijke wóórden tot de geordende conventionele taal kunnen wij, in tegenstelling met het opstijgen van de volkspoëzie, echter in het geheel niet waarderen! Integendeel, zodra een oorspronkelijk door klankgevoelige reïnterpretatie tot persoonlijk leven gewekt dichterwoord „geijkt" wordt, gaan wij het misprijzen als een „cliché"! Over de verfijnde maar incidentele herschepping van het woord in de gevoelssfeer door de dichters wil ik het hier echter niet verder hebben. De Vooys en Kruyskamp hebben daar al het nodige over gezegd en ik kan mij wel grotendeels bij hun beschouwingen aansluiten. Het woordgebruik der moderne dichters staat in wezen eigenlijk zozeer buiten de algemene taalusus, is zozeer „ontaard", dat het te verdedigen zou zijn om het bij een lexicologische inventarisatie, zoals in een modern woordenboek gegeven wordt, geheel buiten beschouwing te laten. Een dichterwoord ontleent meer dan enig ander woord zijn „betekenis" aan het verband en kan in een woordenboek dus nooit geheel naar den eis „omschreven" worden. Natuurlijk neemt de lexicograaf nooit zo'n extreem standpunt in, want lexicografie is een wetenschap die weet te geven en te nemen, maar een gevoels- of „slang"-woord dat het tot een min of meer usuele toepassing heeft weten te brengen zal voor hem toch altijd belangrijker zijn dan de schoonste incidentele poëtische vondst!

Hoe meer een woord gevoelswoord is, hoe belangrijker de klank ervoor is. Dat wil zeggen dat het enkel zijn eigen structurele wetten volgt en niet vatbaar is voor de werking van klankwetten. Want klankwetten tasten alleen die woorden aan, waarbij de klank er niet zo heel veel toe doet. De psychologische achtergrond is bij het uitspreken van een gevoelswoord anders dan bij het uitspreken van een conventioneel woord: het eerste is een daad, het tweede een gewoonte. Als de uitspraak van conventionele woorden gewijzigd wordt, geschiedt dat doordat er iets in het automatisme van de articulatie

verandert, als de uitspraak van een gevoelswoord anders wordt, gebeurt dat omdat men iets anders zeggen wil, omdat men behoefte heeft aan grotere expressiviteit. Wanneer het woord *jongen* in de gevoelssfeer terecht komt krijgt men de volgende expressieve varianten naast elkaar: *tjonge, sjonge, jò, joch, joon* (in Noord-Holland), *joei* (in Vlaardingen). Het woord *ja* heeft naast zich de varianten *tja* en *joe*. Dat zijn allemaal opzettelijke vervormingen, omdat de gewone vorm niet meer voldeed. De betekenis verandert soms samen met de vorm enigszins, maar dikwijls ook niet. Bij vleinamen, die vaak een periodieke vernieuwing krijgen, is het wel heel duidelijk, dat de behoefte aan expressiviteit primair is en dat de betekenis (hier de aanduiding van een bepaald persoon) onder alle vormveranderingen door volkomen onveranderd kan blijven.

Men moet zich de tegenstelling tussen de opzettelijke klankveranderingen bij de gevoelswoorden en de onopzettelijke, klankwettige veranderingen bij conventionele woorden overigens niet te groot voorstellen, want de drang tot expressiviteit onttrekt zich ook niet geheel aan regels. Uit de verschillende voorbeelden die ik in het voorafgaande heb genoemd kan men zien dat *tj* meestal de expressieve variant van *j* is (behalve *tjonge* en *tja* tekende ik bv. ook *tjanken* naast *janken, tjangelen* naast *jangelen* en, bij Ter Laan, *tjoegel* naast *joegel* op). *Tj* kan ook een expressieve variant van *t* zijn, vgl. behalve *tjilpen* en *tjingelen* bv. *tjaffelen, tjoefelen* naast *taffelen, toefelen* (Corn.-Vervl.), *tjaalm* naast *taalm* (Ter Laan), *tjaimm, tjaimeln* naast *taimm, taimeln* (ibid.), *tjont* naast *tont* (ibid.) en *tjateren* naast *tateren*. Voorbeelden van *ie* als expressieve variant van *i* heb ik hierboven al in voldoende mate gegeven. Parallel daarmee is de expressieve variant van *o* dikwijls *oe*: behalve *sproet, boer, koeren* en de in noot 2 bij blz. 8 genoemde gevallen noem ik bv. nog *groebelen* naast *grobbelen, knoetje* naast *knotje* (haar), *sloef* naast *slof, sloeber* naast *slobber, kloeken* naast *klokken, kroet* (in N.-Holl. een benaming voor de kleinste soort appels en peren, het uitschot) naast *krot, loel* naast *lol* (en *lul*), *loer* naast *lor, poer* naast *por* (stenen voetstuk onder

de stijl van een schuur), *zoeg* naast *zog* [1]), *boele* (in Ruurlo de benaming voor de stier) naast *bolle*, en *kroelen* naast *krollen* (krullen) [2]). Het verschil tussen klankwetten en deze expressieve klankveranderingen is, dat bij de laatste nooit een *wet* optreedt: *j* en *t* kúnnen allebei *tj* worden, maar ze kunnen evengoed *j* en *t* blijven, *i* kán *ie* en *o* kán *oe* worden, maar ze kunnen ook blijven wat ze waren. Het merkwaardige karakter van de „klankwetten" in de gevoelssfeer blijkt duidelijk, wanneer we naast de bovenstaande gevallen waarin een *o* spontaan tot *oe* werd, een groep andere stellen waarin de *o* even spontaan tot *u* is geworden. Kloeke heeft in zijn intreerede [3]) de aandacht gevestigd op doubletten als *konst - kunst, mos - mus, locht - lucht, joffer - juffer*, waarbij de *u*-vormen niet op de gewone wijze klankwettig kunnen zijn ontstaan. „Psychologische factoren zullen hier niet geheel buiten beschouwing mogen blijven", zegt K. terecht, maar de wijze waarop hij de tegenstelling tussen de *o*- en de *u*-vormen interpreteert, bevredigt mij toch niet geheel. Het is waar dat men de meeste *o*-vormen in de volkstaal vindt, maar of daarom de karakte-

---

1) Verg. lotgevallen van *big* in de gevoelssfeer hieronder op blz. 30. Op de kaart van „het moedervarken" (*Taalatlas* 1, 8) kan men duidelijk zien dat *zoeg* uit *zog* ontstaan moet zijn, want de *zoeg*-plaatsen en -streken liggen als verspreide enclaves in het grote *zog*-gebied.

2) Hierbij behoort waarschijnlijk ook wel *hoere* naast *horde* in de samenst. *spinhoere*, Kiliaan vermeldt dit woord al met de bet. „spinneweb" en „spin" en tegenwoordig is er nog een gebied in het zuiden van de provincie Antwerpen waar het „spin" betekent. Blancquaert veronderstelt bij zijn bespreking van dit woord in *HTopDial* 7, 343 dat *hoer* ontstaan is uit *hor* met rekking van de vocaal voor *r* en plaatselijke uitspraak daarvan als *oe*, m.a.w. dat *hoer* klankwettig uit *hor* ontstaan is. Ik meen dit te mogen betwijfelen, want 1°. is *hor* een jonge vorm die in Kiliaans tijd nog niet voorkwam (hij kent naast *spinhoere* het gewone simplex *horde*), en 2°. heb ik van die klankwettige rekking en ontwikkeling van *o* tot *oe* geen andere voorbeelden kunnen vinden. Ik geloof dus dat uit *spinhorde* niet klankwettig maar als expressieve gevoelsvorm *spinhoere* is ontstaan (een vuil spinneweb wekt gemakkelijk gevoelsreacties op).

Een ander voorbeeld van *oe* < *o* is wellicht nog *spoeg* uit *spog*. Een bezwaar is echter dat het ww. *spoegen*, dat op zichzelf wel een omvorming van *spugen* onder invloed van *spoeg* zou kunnen zijn, veel eerder is overgeleverd (17de eeuw) dan het znw. *spoeg* (eind 19de eeuw). (Wat ik in mijn dissertatie blz. 127 over *spoegen* geschreven heb, is te gekunsteld en stellig onjuist.)

3) *Deftige en gemeenzame taal*, 11 vgg.

ristiek van de *u*-vormen als „een beetje deftiger" steeds maar opgaat, weet ik nog zo niet. *Uchtend* is alleen poetisch, terwijl *ochtend* tot de gewone omgangstaal behoort, zegt K., maar daar is tegenover te stellen dat *droppel* bij de dichters stellig meer in ere is dan *druppel*. En is *lullen* soms deftiger dan *lollen*? M.i. kan men beter zeggen dat de overgang van *o* tot *u* aan een woord een meer getemperde klank [1]) geeft, zoals de overgang van *o* tot *oe* aan een woord een meer verhevigde klank geeft. De werking van de „klankwet" hangt dus helemaal af van de sfeer, waarin het woord gebruikt wordt. In het *WNT* wordt bezwaar gemaakt tegen de identificatie van *knul*, „vent", met *knol*, dat ook in die betekenis voorkomt, omdat „men voor *knol* in den zin van raap (enz.) ... nooit *knul* aantreft". Maar juist in de bet. „vent" was er bij *knol* reden voor de overgang van *o* tot *u*, niet bij *knol* in de andere bet. *Knol*, „vent", kon in de gevoelssfeer raken en daar een meer getemperde, vergoelijkende klank krijgen. Ook chronologisch is de zaak zo in orde: uit de 17de eeuw kennen we alleen *knol*-citaten, uit de 18de voorbeelden van *knol* en *knul* naast elkaar en sinds de helft van de 19de praktisch alleen *knul* [2]). *Lullen* en *lollen* worden heden ten dage nog naast elkaar gebruikt, maar het *o*-woord betekent „lawaai maken", het *u*-woord is getemperd tot „vervelend kletsen". *Slorpen* heeft *slurpen* naast zich als een getemperde, huiselijke specialisatie: de grond *slorpt* het regenwater op, maar een oude proever *slurpt* zijn borreltje op. Een dergelijke specialisatie vinden we ook bij *snurken* (alleen voor het hoorbare ademen van een slaper) naast *snorken* (in alle betekenissen). Dat *gut* de verzachte vorm van *god* is, behoeft geen nadere toe-

1) Verg. blz. 7 noot 1.

2) *Knille*, dat eenmaal is opgetekend als een bijvorm van *knul* (in een gespecialiseerde betekenis), pleit niet tegen de herkomst uit *knol*. Ook *juffer*, dat toch vast en zeker uit *joffer* is ontstaan, is in Friesland en Groningen immers tot *jiffer* geworden. Bij Fries *jiffer* zou men eventueel nog kunnen denken aan hypercorrectheid, omdat aan ndl. *u* vaak fri. *i* beantwoordt, maar Gronings *jivver*, *jiffrauw* levert toch wel het bewijs dat een spontane incidentele overgang van *u* tot *i* in een betrekkelijk jonge tijd (dus niet als ingwaeonisme of zoiets) mogelijk is. — Behalve *juffrouw* en *jiffrouw* is uit *joffrouw* ook nog *joeffrouw* ontstaan, alsmede vormen zonder *j*; allemaal aanwijzingen hoezeer dit woord in de sfeer der expressieve variabiliteit is geraakt.

lichting. Dikwijls verdwijnt de oude *o*-vorm geheel, maar het terrein dat de *u*-vorm behoudt is dan soms ook aanzienlijk versmald: het woord *mommelen* bv. heeft om zo te zeggen zijn tanden verloren toen het tot *mummelen* werd! Dit zij in dit verband genoeg over deze overgang van *o* tot *u* in de gevoelssfeer.

De *o* kàn tot *u* worden, maar behóeft het niet te doen, want hij kan bv. ook tot *oe* worden en hij kan ook *o* blijven. In de geordende klankhistorie is dat anders: in het ene dialekt wordt *o* klankwettig tot *u*, in het andere moet *o* regelmatig tot *oe* worden. We kunnen dus zeggen, dat de drang naar expressiviteit of speelse variatie meestal blijft op de banen die ook de klankwetten bewandelen, maar alleen incidentele overgangen bewerkt. De conditie van deze incidentele overgangen zit niet in de omgevende klanken of het accent of iets dergelijks, maar in de, soms nog nader specialiseerbare, sfeer van gevoel of spel waarin het woord gebruikt wordt.

Ik wil het verband tussen „ordelijke" en „onordelijke" klankovergangen nog wat nauwer proberen te maken. Men moet bij klankwettige veranderingen onderscheid maken tussen autochtone en geïmporteerde klankwetten. De diftongering van *î* tot *ij* en van *uu* tot *ui* is in Zuid-Brabant bv. in de 11de of 12de eeuw autochtoon geweest, in Holland werd ze daarentegen in de 16de en 17de eeuw ingevoerd. Zo'n ingevoerde klankwet tast wel degelijk alle of bijna alle klankexemplaren die voor verandering in aanmerking komen aan, maar de voorwaarde voor zijn ontstaan was niet intern, maar extern. Een autochtone Hollandse klankwet die op 't ogenblik werkt is daarentegen de diftongering van *ee* en *oo*, waardoor *eten* tot *eite* en *lopen* tot *loupe* wordt. Deze klankwet treedt per se niet op onder enige invloed van buiten en wordt zeker niet gesteund door een streven naar een voornamer uitspraak, integendeel alle beschaafden verzetten er zich met hand en tand tegen. Toch zien, of liever: horen, zij hem veld winnen, op straat, op school, in vergaderingen en thuis in de mond van hun kinderen. Ikzelf die tot mijn 19de jaar buiten Holland heb gewoond en de diftongering van *ee* en *oo* altijd heb verfoeid, heb mij in de laatste tijd wel eens op een lichte diftongering betrapt. Wanneer kan ons dat overkomen? In ogenblikken dat wij niet geheel

in de sfeer der vaste taalorde zijn, als het automatisme van de articulatie even zijn door het controlerend bewustzijn voorgeschreven weg verlaat. Bij mij schijnt de afwijking nog heel klein te blijven en voor anderen nauwelijks of niet waarneembaar te zijn, en bovendien wordt de „klankwet" bij zijn eerste optreden weggecorrigeerd, zodat hij waarschijnlijk nooit kans zal krijgen om zich te verwerkelijken. Bij kinderen heb ik echter kunnen waarnemen dat de diftongering zich onmiddellijk, bijna van het ogenblik dat ze spreken leren, doorzet. Kinderen nemen ook heel gemakkelijk allerlei gevoelswoorden (al dan niet geluidsimitaties) van hun omgeving over en hebben vaak plezier in het speels variëren van woorden. Men kan dus zeggen dat hun taalleven nog grotendeels in de sfeer van gevoel en spel ligt. Wij vragen dus onwillekeurig: voltrekt een klankwet, als hij autochtoon is, zich ook in een dergelijke sfeer? De gevoels- en „slang"-woorden worden niet altijd uit behoefte aan expressiviteit of speelse variatie gebruikt, maar ook dikwijls uit gemakzucht. Bij opgroeiende jongens en meisjes kan men soms gedurende korter of langer tijd een wezenlijke ontaarding van de taal vaststellen: alle fijnere schakeringen van de geordende taal gaan verloren, er komt een voorkeur voor een vage, onverschillige wijze van uitdrukken. Ook een klankwet als de moderne Hollandse diftongering ontmoet in die periode niet de minste tegenstand. Is dan deze klankwet zelf misschien ook voortgekomen uit gemakzucht, is hij, om dat woord te gebruiken, ook een ontaardingsverschijnsel? Gemakzucht is moeilijk te peilen, vooral als het niet vaststaat of hij van articulatorische of phonologische aard is. In abstracto kan men natuurlijk nooit zeggen of de ene articulatie of het ene phoneem gemakkelijker is dan het andere. Ieder geval moet in verband met het geheel der gezamenlijke articulatiebewegingen of het systeem der phonemen beschouwd worden. Het is heel goed denkbaar dat in het ene geval monoftongering van *ei* en *ou* en in het andere geval diftongering van *ee* en *oo* een vergemakkelijking moet heten. Ik kan de vraag die ik hier heb opgeworpen zelf in het minst niet beantwoorden en ik weet ook niet of de structurele taalwetenschap al ver genoeg is gevorderd om het antwoord te kunnen geven. Gesteld echter dat men een wat-men-noemt niet-geconditio-

neerde klankwet aan een neiging tot vergemakkelijking van het klankensysteem zou mogen toeschrijven, dan zou dat betekenen, dat ook de oorsprong van „ordelijke" klankovergangen in een sfeer van onvaste orde, van afwijking van de (hier onbewuste) conventie zou liggen. De oorsprong van de „ordelijke" klankovergangen zou dan in dezelfde sfeer liggen als de oorsprong der „onordelijke" klankovergangen in gevoelstaal en „slang". Bij de eerste worden alleen de teugels onbewust losgelaten, bij de laatste bewust [1]). Men zou op grond hiervan de theoretische conclusie kunnen trekken, dat in een zeer statische samenleving, waarin het conserverende gezag der oudere generatie zich eeuw in eeuw uit onverzwakt kan handhaven, de minste nieuwe woorden en woordvervormingen uit de gevoels- en „slang"-sfeer en ook de minste klankwettige vernieuwingen te vinden moeten zijn. Ik erken dat dit alles rijkelijk speculatief is, maar heb deze beschouwingen toch niet achter willen houden, omdat men er uit kan zien, dat mijn theorie over de spontane klankveranderingen in de gevoelssfeer niet zo maar in de lucht hangt en dat een etymologiseren dat met het bestaan van deze klankveranderingen rekening houdt, niet zo vreemd is als het misschien op het eerste gezicht heeft geleken.

---

1) De slungel heeft als tegenpool de dandy en tegenover de hier gesignaleerde neiging tot verslungeling van de taal staat ook een neiging tot dandysering, tot „affectatie". De geaffecteerde, .,Hèègse" uitspraak heeft ook zijn eigen klankwetten, maar, in tegenstelling met die van de slungelige uitspraak, hebben deze klankwetten maar betrekkelijk weinig invloed op de algemene taal. Als voorbeelden kan men noemen de keel-*r* en de *š*-uitspraak van *sj*, die het beide waarschijnlijk op den duur wel zullen winnen van de tong-*r* en de *sj*-uitspraak. Een enkele maal kan misschien een oorspronkelijk geaffecteerde uitspraak een geheel plaatselijk dialekt veroverd hebben. Ik denk aan de keel-*r* die de stad Zwolle in tegenstelling met haar boerse omgeving vertoont. Heeft de stedeling aanvankelijk bewust een „fijnere" uitspraak van de *r* gecultiveerd en is uit die bewuste cultivering later een „gewone" (d.w.z. onbewust werkende) klankwet ontstaan? Als dit het geval zou zijn, zouden we hier echter m.i. met een uitzonderlijk verschijnsel te maken hebben. Verreweg de meeste klankwetten zullen toch wel in oorsprong „verslungelingsverschijnselen" zijn. Met de gevoelswoorden heeft de geaffecteerde taal, ondanks haar naam, naar ik geloof weinig punten van aanraking. Want ook de overgang van de *o* tot *u*, waarbij men nog het eerst aan geaffecteerde uitspraak kan denken, is met zijn karakter van tempering, van intimisering, toch wel in een heel andere sfeer ontstaan dan de gemaniëreerde „Hèègse" klankeigenaardigheden.

Is een niet-geconditioneerde klankwet eigenlijk niet een even fantastisch verschijnsel als zo'n spontane klankverandering in de gevoelssfeer? En als het ene een erkende realiteit is, waarom zou men dan het andere niet als realiteit erkennen?

Naast de expressieve ontaarding van een klank, de spontane klankverandering in de gevoelssfeer, staat de expressieve of speelse ablaut. In reeksen als *bimbambom* of *piefpafpoef* (men lette op het samengaan van *i* en *o* enerzijds, *ie* en *oe* anderzijds) is er geen sprake van dat bv. *bim* en *bam* door ontaarding van de *o* úit *bom* zouden zijn ontstaan, maar zijn bv. *bim* en *bam* welbewust als ablautende varianten náást *bom* gevormd. Wij moeten hierbij niet te gauw veronderstellen dat een woord met een dergelijke *i-a*-ablaut van klanknabootsende *oorsprong* is. Zelfs bij een woord als *tiktak* is het misschien toch nog beter aan secundaire onomatopoëtische interpretatie te denken. Het *i-a*-type is immers een volkomen conventioneel middel tot speelse woordvorming geworden. Deze moderne ablautsvariatie kan ook door reïnterpretatie van taalafbraak ontstaan. In de taal der heel jonge kinderen wordt *piesen* afgebroken tot *pie* en *poepen* tot *poe* en deze beide „wortels" *pie* en *poe* (steeds gereduplíceerd gebruikt) worden geïnterpreteerd als ablautende varianten van één „wortel". Dat kon natuurlijk alleen doordat voor het kind de begrippen die door deze wortels worden aangeduid ook varianten van één begrip zijn [1]). Een

---

1) Ook in 't Ogm. heeft een dergelijke *oe-ie*-ablaut in de gevoels- of spelsfeer (wel te onderscheiden van de gewone, uit het Idg. overgeërfde ablaut) waarschijnlijk al bestaan. Ik denk aan Hollands *rijp*, „rups", naast *ruip*, en Vlaams en Zeeuwse *kiete* naast *kuit* (bij Kiliaan *kijte*). Zowel „rups" als „kuit' zijn begrippen die gemakkelijk in de gevoelssfeer kunnen raken („dik mollig lichaam") en blijkbaar heeft men in er in de ogm. periode behoefte aan gevoeld om naast *rûp-* en *kût-* de ablautende varianten *rîp-* en *kît-* te scheppen. Verder kan men in dit verband nog denken aan de in het Ogm. gevormde „wortel" *spî-* „spuwen" naast de uit Idg. overgeërfde „wortel *spû-*. De beteekenis van de *î*-variant kan oorspronkelijk ook een bepaalde specialisatie of schakering van de betekenis van de *û*-grondvorm geweest zijn, zoals men in de kinderlijke sfeer de bet. van *poepoe* een schakering van die van *piepie* kan noemen. Later is dat eventuele betekenisverschil dan echter weer verloren gegaan, want een *rijp* is tegenwoordig precies hetzelfde als een *ruip*. — Een geval waarbij de *oe*-vorm stellig jonger is dan de *ie*-vorm, is *in de poepzak zitten* naast *in de*

voorbeeld van ablaut door reïnterpretatie van taalafbraak in de grotemensentaal is *wielewaal*, ontstaan door ontaarding van *wedewaal*. Op weg naar een dergelijke reïnterpretatie in de gevoelssfeer is m.i. de sterk met affekt geladen verbinding *ziel en zaligheid* (oorspronkelijk *der zielen zaligheid*), waarin de beide „wortels" ook weer varianten van één begrip aanduiden. Dit is niet het geval bij de door Charivarius' spot beroemd geworden woorden *zielig* en *zalig* in de jongemeisjestaal en ik geloof dan ook niet dat die door de gebruiksters als een ablautend paar gevoeld worden.

Ik wil in dit verband ook nog even terugkomen op het woord *lierelauwen*, waarover ik reeds in 1937 met Dr. v. L. van gedachten heb gewisseld [1]). Deze gedachtenwisseling was als het ware een aankondiging van de discussie die zich nu ontsponnen heeft, want ik verdedigde toen dat *lierelauwen* pas ten gevolge van secundaire interpretatie tot onomatopee was geworden, terwijl mijn opponent het een woord van klanknabootsende oorsprong achtte. Ik wil mijn inval om in het eerste lid *lier*, „wang", te zien, die ook al bij Vercoullie te vinden bleek te zijn, blijven verdedigen, maar stel mij het verdere verloop van de geschiedenis van het woord nu zo voor, dat *lierelauwen* in de gevoelssfeer is terechtgekomen en daar enerzijds de invloed van *lier*, „muziekinstrument", heeft ondergaan (waardoor het ook op meer muzikale geluiden dan dat van klokkend water kon worden toegepast), anderzijds als een soort ablautsformatie is geïnterpreteerd (tezamen met woorden als bv. *kieskauwen* of *bietebauw*). Laatstgenoemde interpretatie had ook gevolgen voor de vorm,

---

piepzak zitten (met reïnterpretatie van het woord). Ook het ww. *poepen* kan oorspronkelijk wel ablautend (in dit geval met nog duidelijk herkenbare betekenisnuance!) gevormd zijn naast *piepen*.

Productief is de moderne speelse ablaut ook op het gebied der vleinamen. Twee kinderen uit hetzelfde gezin die omdat zij tweelingen zijn of om een andere reden een vast „stel" vormen, krijgen dikwijls namen die als het ware ablautende varianten van één naam zijn. Ik herinner mij bv. *Pien* en *Pan* (tweelingen), *Pim* en *Pom* (twee meisjes die maar weinig in leeftijd verschillen), *Tim* en *Tom* (tweelingen in een bekend jongensboek, voluit *Timotheus* en *Thomas*), *Kit* en *Cat* (de twee kinderen van Fleur in Galsworthy's *Modern Comedy*, voluit *Christopher* en *Catherine*). Dit zijn dus duidelijke gevallen van reïnterpretatie van taalafbraak.

1) Zie *Ts* 56, 91; 57, 83 vg.

zoals de vormen *loerelierelauwen* en *lielauwen* kunnen getuigen. Vooral *loerelierelauwen* is een aardige vorm, omdat eruit blijkt hoe het, door secundaire interpretatie van een aanvankelijk welgeordend woord ontstane, klanknabootsende karakter versterkt kan worden door voorvoeging van een syllabe die in een normale ablautsverhouding tot de oorspronkelijke eerste lettergreep van het woord staat [1]).

Een woord met speelse of expressieve ablaut kan overigens ook ontstaan zonder dat een woord wordt afgebroken of reduplicerend uitgebreid, nl. door simpele samenstelling. *Kiskassen* bv. is waarschijnlijk gevormd door samenstelling van *kissen* en *kassen,* die beide hetzelfde betekenen. Evenzo *kieskeurig* uit de synoniemen *kies* en *keurig,* en *pietepeuterig* uit *pieterig* en *peuterig.*

Zeer nauw verwant met de variatie van de klinker is die van de anlautende medeklinker van de „wortel" in woorden van het type *harrewarren.* Hierin is de *h* zeker geen expressieve of speelse ontaarding van de *w,* maar is de gevariëerde „wortel" welbewust met een willekeurige anlaut rijmend bij de oorspronkelijke „wortel" gevormd. Er zijn hierbij ook wel weer bepaalde vaste typen te onderscheiden, naast een *h*-type, bv. een *r*-type in woorden als *roekoe, rombom, rikketik, rinkinken.* Ablauts- zowel als rijmvariaties komen, naar ik meen,

---

1) Een dergelijke betekenisontwikkeling als we bij *lierelauwen* vinden, heeft zich m.i. ook voorgedaan bij *koekeloeren.* Het *WNT* onderscheidt twee werkwoorden *koekeloeren,* het ene een afleiding van *koekeloer,* „slak, sukkel", het andere van klanknabootsende oorsprong en vooral gebruikt om het kraaien van een haan weer te geven. Dr. v. L. houdt in *Ts* 61, 225 beide woorden voor identiek en evenzo doet Dr. de Tollenaere, die er een studie aan heeft gewijd in *Beitr.* 66, 345 vg. Ik wil mij gaarne als de derde in het verbond hier bij voegen. Dat echter de opvatting als klanknabootsing nu ook weer per se de oudste moet zijn, ben ik niet met Dr. v. L. eens. Integendeel, ik meen dat men uitgaande van het bovengenoemde znw. *koekeloer* (dat weer, met expressieve *oe* uit *o* en metathesis van *r* en *l,* uit *kokkerol* kan zijn ontstaan) een zeer aannemelijke woordgeschiedenis kan opbouwen. *Koekeloeren* betekent dan oorspronkelijk „als een slak, als een sukkel neerzitten, suffig zitten te kijken". Enerzijds is het vervolgens, door associatie met *loeren,* „loerend kijken" gaan betekenen, anderzijds is het, misschien mede onder invloed van *kokkelen,* als een klanknabootsing geïnterpreteerd en vooral toegepast op het kraaien van een haan. De Gelderse bijvorm *koereloeren,* die Verdam naast *koekeloeren* kent, is natuurlijk een jongere vervorming in de gevoels- of spelsfeer, waardoor het woord werd ingelijfd bij de groep der rijmvariaties.

meer in de speelse „slang"-sfeer dan in de naar expressiviteit dringende gevoelssfeer voor, maar het is, zoals ik al eerder zei, niet altijd mogelijk om deze beide sferen, eigenlijk twee polen van één sfeer, streng gescheiden te houden. Liggen ook in het gedicht, met zijn geladen klankexpressie enerzijds en zijn rijmenspel en ablautend woordenspel anderzijds, gevoels- en spelsfeer niet onontwarbaar dooreen? Herinneren de regels die de expressieve klankverandering volgt ons aan de gewone klankwetten, die van ablauts- en rijmvariatie zijn natuurlijk anders maar blijven niettemin duidelijk formuleerbare regels.

Dat in de gevoels- en spelsfeer „alles" mogelijk is, kan men wel een ogenblik denken, wanneer men op de eigenlijke taalafbraak gaat letten, waardoor bv. uit *vélocipède* of liever *fielesepee* het woord *fiets* wordt gevormd. Weliswaar moet men hierbij geenszins aannemen, zoals Dr. v. L. wil, dat *fielesepee* eerst tot *fieselepee* en dat het daaruit door verkorting ontstane *fies* hypercorrect tot *fiets* zou zijn geworden. Van dit alles is bij mij niets te vinden, want ik heb enkel gezegd dat *fiets* „waarschijnlijk gevormd (is) uit het taalmateriaal van *fielesepee*". D.w.z. ik stel mij voor dat er een verkorting is gevormd, waarbij uit de *l* en *s* samen een *ts* is ontstaan. Een vrij willekeurige verkorting, zal men zeggen, want had er niet net zo goed wat anders kunnen ontstaan? Dat de *s* van *fielesepee* in *fiets* bewaard is, is trouwens nog niet eens zo helemaal zeker, want *bibs* uit *billen* heeft ook een *s* gekregen, terwijl die in het oorspronkelijk woord niet voorkwam. Toch is er ook in deze afbraak nog wel een zekere regelmaat te ontdekken, niet zozeer in het proces als wel in het resultaat. Dit resultaat is nl. bijna altijd een „wortel" van een bepaalde eenvoudige structuur. De wetten waaraan deze structuur gehoorzaamt heb ik in *Ts* 61, 85 heel beknopt trachten te formuleren, maar mijn materiaal was te beperkt dan dat dit het laatste woord over deze kwestie zou kunnen zijn. Ik zal de formulering hier echter niet trachten te vervolmaken, want het onderwerp is belangrijk genoeg voor een afzonderlijke studie — te zijner tijd. Te weinig heb ik er toen op gelet dat het eindeloos aantal mogelijkheden dat mijn formulering schijnt toe te laten, aanzienlijk wordt beperkt doordat de combinatie van klanken altijd iets

in zich moet hebben dat als expressief gevoeld wordt. Een „wortel" van een gevoelswoord kan heel goed eindigen op *l*, getuige bv. *prol*, maar toch voldeed *bil* blijkbaar op zichzelf niet en heeft men geen genoegen genomen met *fiel* als afkorting van *fielesepee*: *bil* en *fiel* moesten expressiever gemaakt worden door een auslaut van explosief plus *s*, een medeklinkercombinatie die het in de gevoelssfeer altijd goed schijnt te doen. *Prol* daarentegen had in zijn anlaut tezamen met de volgende *o* blijkbaar al zoveel expressieve kracht, dat de *l* niet „sterker" gemaakt behoefde te worden. Simpele afkorting, zonder enige bijkomstige verandering, kan soms voldoende zijn om een pakkend „slang"- of gevoelswoord te scheppen, bv. *prof* uit *professor*, *lab* uit *laboratorium* (die beide tot de „slang"-sfeer behoren), *hum* uit *humeur* (dat m.i. op de grens tussen „slang" en gevoelswoord staat) en *prol* uit *proleet* (dat m.i. al grotendeels in de gevoelssfeer ligt). Ook normale klankwettige ontwikkeling kan een resultaat opleveren dat kant en klaar ligt voor reïnterpretatie als gevoelswoord. Ik noemde in mijn vorige studie als voorbeelden *zooi*, *wammes*, *bakkes* en *vulles* [1]). De Vooys vraagt of we hierbij niet veeleer aan „slang" moeten denken. Misschien zijn het grensgevallen die niet iedereen op dezelfde wijze zal interpreteren, maar voor mij zijn deze woorden sterk met affect geladen en dat is voor mij het criterium om ze toe te wijzen aan de gevoelswoorden en niet aan het „slang".

Verreweg de meeste woorden die door ons taalgevoel als directe geluidsimitaties geïnterpreteerd worden, hebben ook een „wortel" van de bedoelde eenvoudige structuur. Dit zal het zeer dikwijls onmogelijk maken om te bewijzen dat zij als primaire geluidsimitaties zijn ontstaan. Zelfs als een klanknabootsende interjectie voorhanden is, is het bewijs voor de klanknabootsende oorsprong van de „wortel" daarmee nog niet geleverd. Immers hoeveel interjecties zijn niet door afbraak van geordende woorden ontstaan! Het zou dus bv. wel kunnen

---

1) Woorden die op *-es* eindigen, van welke oorsprong ook, behoren alle tot de gevoels- of „slang"-sfeer of zijn op weg daarheen. Ik noem bv. *lobbes*, *welles*, *nietes*, *rakes*, *sjakes*, *emmes*, *wiedes*, *nulles*, *noppes*, *brommes*. Ook namen als *Hannes* en *Jannes* worden door hun structuur vatbaar voor lading met effect en verliezen daarmee aan algemene bruikbaarheid.

zijn, dat een interjectie als *pats* oorspronkelijk de uitdrukking is geweest van (ik zeg maar wat) een gevoel van verbouwereerdheid bij een onverwachte ontmoeting, in vage aansluiting bij weet-ik-wat-voor toevallig woord dat de spreker in het wilde weg opgrabbelde, en dat *pats* pas daarna is gereïnterpreteerd als imitatie van het geluid van een zware slag. Men versta mij goed: ik wil en kan volstrekt niet het bewijs leveren contra de klanknabootsende oorsprong van *pats*, ik beweer alleen dat het bewijs pro ook moeilijk of in het geheel niet te leveren zal zijn, en mocht het bij dit woord door toevallige omstandigheden al mogelijk zijn, dan toch bij honderd andere niet. Men kan niet volstaan met een redenering, maar moet om zo te zeggen met een historische oorkonde aankomen. Die oorkonde kunnen we alleen missen bij zeer „sprekende" geluidsimitaties als *kukeleku* of *roekoe*, en zelfs deze zijn niet in definitieve gedaanten (die gevormd werden volgens bepaalde „spelregels" van reduplicatie of rijmvariatie) maar alleen in hun „grondmotieven" *ku* en *koe* rechtstreeks aan de natuur ontleend. Met dit al blijven de „wortels" van deze eenvoudige structuur die als geluidsimitaties geïnterpreteerd worden, toch een aparte groep vormen onder de gevoelswoorden. Al zijn ze geen objectieve, op bedachtzame analyse berustende weergave van een natuurgeluid, maar steeds de met affect geladen uitdrukking van een klankimpressie, de uitdrukking van een gevoelsreactie dus, zij hebben toch het bijzondere dat de uiterlijke aanleiding tot de gevoelsreactie nog is waar te nemen en dat deze een gehoorsindruk is geweest. Ik geloof niet dat het mogelijk is een tweede zo duidelijk omlijnde groep uit de massa der gevoelswoorden af te zonderen, of het zouden misschien de woorden moeten zijn waarin op lichtindrukken gereageerd wordt. Het is wellicht niet overbodig naar aanleiding van deze laatsten nog even op te merken, dat er niet de minste reden is om ze te herleiden tot woorden die geluidsimitaties zouden geweest zijn. Natuurlijk kan er wel eens een oorspronkelijke geluidsimitatie gebezigd zijn om een lichtindruk in taalklank af te reageren, maar het omgekeerde kan even goed hebben plaats gehad. Van een prioriteit der geluidsindrukken bij de taalvorming kan principiëel geen sprake zijn en de structuur van de „wortels" der woorden kan nooit hun klanknaboot-

sende oorsprong bewijzen, maar hoogstens dat zij een goede kans maken te behoren tot de gevoelsstaal of het „slang", of, anders gezegd, dat zij een zekere bijzondere geschiktheid hebben om als klanksymbolisch geïnterpreteerd te worden.

Hiermee heb ik, naar ik hoop, de belangrijkste structurele wetten van het taalleven der onvaste orde, waarin de welgeordende taal voortdurend wordt afgebroken en van waaruit zij ook weer voortdurend wordt opgebouwd, enigermate aangeduid. Op verschillende punten hoop ik nog eens dieper te kunnen ingaan, maar mijn standpunt zal nu, naar ik vertrouw, in ieder geval geen aanleiding tot misverstand meer kunnen geven.

III

Nu dan de eigenlijke etymologieën! Dr. v. L. heeft vooral aan wat ik gezegd heb over *kaan, fiets, prol* en *veek* een kritische beschouwing gewijd. Over *fiets* en *prol*, waarvan ik trouwens ook geen eigenlijke etymologieën had gegeven, maar die ik meer als voorbeelden had genoemd, heb ik hierboven al het nodige gezegd. *Veek*, dat ik als een variant van *deek* heb opgevat, is een veel interessanter geval. Dr. v. L. verwijt mij hierbij allereerst dat ik vergeten heb de door Opprel voorgestelde etymologie van *veek* te weerleggen. Dit verwijt wijs ik terug, want men kan niet zeggen dat Opprel serieus een etymologie heeft voorgesteld: hij heeft alleen aarzelend gevraagd of *veek* bijgeval uit een idg. wortel **pĕg* (naast **păg*) afgeleid zou kunnen worden. Dit is zo uiterst onwaarschijnlijk dat het mij toescheen geen uitdrukkelijke weerlegging te behoeven. Ik ben evenwel gaarne bereid alsnog mijn argumenten mee te delen. Die zijn 1°. dat het bestaan van een wortel **pĕg* naast **păg* niet vaststaat en dat er in ieder geval in geen enkele germ. taal een vertegenwoordiger van is aan te wijzen, en 2°. dat de betekenis van de idg. wortel **păg* iets als „hechten, voegen" geweest moet zijn (zie Van Wijk i.v. *vak*) terwijl de bet. van de idg. wortel **tĕg* (waarvan *deek* een representant is) iets als „(be)dekken" is geweest. Wanneer men het verschil tussen „voegen" en „dekken" probeert weg te doezelen door te zeggen dat beide begrippen

toch met bouwen te maken hebben (aldus schijnt de bedoeling van Dr. v. L. te zijn in *Ts* 62, 120), draait men zichzelf toch eigenlijk een rad voor de ogen. Immers dat een wortel die „dekken" betekent ter aanduiding van „riet" gebruikt kan worden, ligt voor de hand en wordt door verschillende voorbeelden bewezen (naast *deek* ook *dak*), maar van „voegen" naar „riet" zou toch wel een hele grote sprong zijn! Een tweede bezwaar van Dr. v. L. vind ik gewichtiger, nl. „men (zou) graag hebben gezien, dat de schrijver nog eenige vormenparen had gegeven die onderling dezelfde verhouding vertoonen als *deek* en *veek*". Inderdaad, dit had eigenlijk moeten gebeuren, want iedere spontane klankverandering in de gevoelssfeer, die men aanneemt, moet men zien, wel niet als een geval van een klankwet, maar toch als een verschijnsel dat met een zekere frequentie zal zijn opgetreden. Het is echter niet gemakkelijk om voor alle perioden van de taalgeschiedenis voldoende vergelijkingsmateriaal te verzamelen, want woorden die in de gevoelssfeer lagen, hadden in de ogm. tijd en de middeleeuwen, toen er in vergelijking met later nog weinig geschreven werd, veel kans om zonder ooit opgetekend te zijn weer te verdwijnen. Een *f* die in ogm. tijd uit een *þ* ontstaan is, vinden we in *vlieden* (verg. got. *þliuhan*). Dit staat echter in tijd en in ruimte wel tamelijk ver van ons geval af. Enige gelijkenis met het paar *deek* en *veek* vertoont ook het ofri. woordenpaar *thiâl* en *fiâl*, die beide „wiel" betekenen. Bij dit laatste paar is echter de *f*-vorm oorspronkelijker dan de *þ*-vorm (*fiâl* is ontstaan uit **hwiâl* door een soort assimilatie van *hw* tot *f*). Dat een woord voor „wiel" nu juist in de gevoelssfeer moest terechtkomen, kan men ook niet goed navoelen. Een spontane verandering van *f* in *þ* búiten de gevoelssfeer zou echter helemaal een verschijnsel zonder weerga zijn. In het tegenwoordige Fries komen *tsjel* en *fiel* beide nog voor, maar in verschillende gebieden, wat dus wel sprekend lijkt op de verhouding tussen *week* en *deek* op de Zuidhollandse en Zeeuwse eilanden, zoals Opprel die heeft beschreven.

Het geografische argument is, wanneer men de vraag moet beantwoorden of twee woorden die hetzelfde betekenen en maar geringe vormverschillen vertonen, etymologisch identiek zijn, van buiten-

gewoon groot belang. Wanneer deze twee woorden samen in eenzelfde gebied of afzonderlijk in twee onmiddellijk aan elkaar grenzende gebieden voorkomen, mag men m.i. steeds in de eerste plaats aan variatie in de gevoelssfeer denken. Ik wil in dit verband even uitweiden over de kaart van de „jonge varkens" (*Taalatlas 2*, 1), omdat bijna alle woorden waarmee dit begrip in het Nederlandse taalgebied wordt aangeduid, blijkbaar gevoelswoorden zijn en een verbijsterende variabiliteit aan de dag leggen [1]). De vier hoofdtypen zijn *big*, *„keu"*, *bag* en *pog*. De beide eerste typen zijn stellig al ontstaan in de ogm. tijd. Dat blijkt uit hun verbreidingsgebied, want het gebied van *big* komt overeen met dat van Ingwaeoonse antiquiteiten en dat van *„keu"* met de invloedssfeer van de taalbeweging die al in heel vroege tijd (vóór of omstreeks 1000) het Ingwaeoons tot zijn restgebied heeft teruggedrongen. Ik zet *„keu"* telkens tussen aanhalingstekens, omdat de ogm. vorm er natuurlijk anders heeft uitgezien, waarschijnlijk iets als **kud-* (verg. mnl. *cudde*). *Bag* en *pog* zouden op grond van de geografische situatie voor jonger dan *big* en *„keu"* gehouden kunnen worden, want zij zijn opgekomen op oud *„keu"*-gebied (maar daarmee is het laatste woord over hun ouderdom natuurlijk niet gezegd, want er kunnen ook andere argumenten zijn; zij kunnen bv. in de bet. „jong varken" betrekkelijk jong zijn, maar in een andere bet. ouder, verg. de verwanten van *bag* die Van Wijk i.v. *big* opgeeft). Er is geen speciale reden om *bag* en *pog* als varianten van *big* te beschouwen, want de *bag-* en *pog*-gebieden grenzen niet aan het *big*-gebied en *bag* en *pog* behoren expansiologisch tot een andere laag dan *big* (tussen beide in ligt de *„keu"*-expansie). Om de onderlinge verhouding tussen *bag* en *pog* te kunnen beoordelen zou men eerst de Duitse gegevens even volledig voor zich moeten hebben als de Nederlandse. Ik ga er hier dus niet verder op in.

De geschiedenis van de *big-* en *„keu"*-gebieden staat met alle gewenste duidelijkheid op de kaart te lezen. De oudste variant van *big* is *vig*, waarschijnlijk ontstaan door spontane verandering van *b* in

1) In 't kort schreef ik hierover al *NTg* 35, 349.

v [1]) (of misschien *f*, die later met een normale klankwet tot *v* werd). Het *vig*-gebied omvat heel Vlaanderen en is enigszins te vergelijken met het *veek*-gebied. Alleen is de Vlaamse variant *vig* tegenover het oorspronkelijke Ingwaeoonse *big* iets minder expansief in noordelijke richting geweest dan de Vlaamse variant *veek* tegenover het oorspronkelijke Ingwaeoonse *deek* [2]). In Friesland is *big* door toevoeging van een suffix *-el* gevarieerd tot *biggel*. De tijd waarin dit gebeurd is, blijkt niet uit de vorm van het verbreidingsgebied en dus kàn de variant vrij jong zijn. Door ontaarding van de auslautende *g* in de gevoelssfeer ontstond naast *big* een variant *bik* en naast *vig* een variant *vik*. De varianten komen verspreid voor en dragen geen kentekenen van bijzondere ouderdom. *Bik* is althans in Holland door verandering van de *i* in de expressievere *ie* weer gevariëerd tot *biek*. Een andere wijze van variëring, nl. niet door ontaarding van an-, in- of auslaut maar door omkering van de „wortel", vinden we in oostelijk Zeeuws-Vlaanderen en het Land van Waas, waar de merkwaardige vormen *kibbe* en *kivve* voorkomen (*big* en *vig* kwamen in dit overgangsgebied blijkbaar beide voor en zijn toen ook beide omgekeerd). De *k* van *kibbe* en *kivve* zou eventueel een spontane ontwikkeling in de gevoelssfeer van *g* kunnen zijn, want het *kibbe-kivve*-gebied, dat vrij gesloten is, grenst niet aan gesloten *bik*- en *vik*-gebieden.

Nu de „wortel" **kud*-. Hoewel de bet. „jong varken" hiervoor blijkens de vorm van het verbreidingsgebied al oud moet zijn, is zij toch waarschijnlijk niet de oorspronkelijke. In het Mnl., Mnd., Ohd. en Ofri., dus in het oude Westgermaans, is **kud*- vertegenwoordigd met de bet. „troep" [3]). Men mag voor **kud*- dus in het Oergermaans inderdaad de vage bet. „massa, vormeloos lichaam" aannemen, waarvan de bet. „klein plomp dier" een jongere specialisatie kan zijn. Hoe de

---

1) Als voor deze overgang geen parallele voorbeelden te vinden zijn, kan men nog denken aan invloed van *verksken*.

2) Het stokken van de *vig*-uitbreiding zou men kunnen toeschrijven aan het optreden van „*keu*", dat zich a.h.w. tussen *vig* en *big* indrong.

3) Verg. *Taalatlas* 3, 1. Representante van **kud*-„troep" (*kedde, kidde, kurre, kooi, keuj, kuuj,* enz.) vindt men in Z.-Limburg, Z. en N.-Brab., O.-Vlaand. en Zeeland. In dezelfde gebieden (behalve O.-Vlaand.) vindt men ook representanten van **kud*- „jong varken".

vorming van de „wortel" **kud-* in het Oergermaans precies in zijn werk is gegaan, is natuurlijk niet meer na te rekenen. Dat hij een ontaarding of reïnterpretatie van een uit de idg. periode overgeërfd woord zou zijn, behoeft men echter volstrekt niet a priori uitgesloten te achten. Verwantschap van *kudde* met lit. *gùiti*, „jagen", zoals door de etym. wdb. aangenomen wordt, acht ik niet te bewijzen, maar wil ik ook niet bestrijden: het is best mogelijk dat in het ogm. een geordend woord met de bet. „jagen" in de gevoelssfeer een „wortel" met de vage bet. „massa" heeft opgeleverd. *Kodde* „dik stuk hout, knots", moet evenals de bet. „klein plomp dier" een tamelijk oude specialisatie van ogm. **kud-*, „massa", zijn. In mijn vorig artikel heb ik in verband met de ‚wortel" **kud-* ook nog het woord *kedde* of *kidde*, „klein soort van paard, hit" genoemd, maar ik had dat beter met wat meer reserve kunnen doen, want áán te tonen is de oorspronkelijke identiteit van *kedde*, „hit", en *kudde*, „big" in een bet. „klein, plomp dier" natuurlijk niet. *Kedde* is stellig wel een woord uit de gevoelssfeer en blijkens het verbreidingsgebied stellig ook oud (d.w.z. Oudwestgermaans) [1]). Hoe het ontstaan is, kan men echter niet meer narekenen, want *ked-* of *kid-* kàn een variant van *kud-* zijn met spontane verandering van *u* in *e* of *i*, maar het kan ook wel door afbraak of reïnterpretatie van een of ander geordend woord zijn gevormd.

In het Nederlandse taalgebied heeft **kud-* met de speciale bet. „jong varken" allereerst, door de normale werking van verschillende klankwetten, *keu* opgeleverd (rekking van *u* in open syllabe, spontane palatalisatie of umlaut van deze *u*, syncope van intervocalische *d*). Het feit dat de normale klankwetten vat gekregen hadden op dit woord, bewijst dat het opgestegen was tot de sfeer der geordende woorden. Dit blijkt overigens ook al weer uit de uitbreiding, want de oude taalbeweging die *„keu"* in een groot gedeelte van ons taalgebied heeft doen zegevieren over een oorspronkelijk Ingwaeoons *big*, was een expansie van Frankische agrarische kultuurwoorden. Een woord dat de Frankische varkensteelt a.h.w. vertegenwoordigt, kan geen vaag en vlottend gevoelswoord meer zijn geweest. Naast een tot geordend-

1) Zie *Taalatlas* 3, 5.

heid opgestegen „*keu*" kunnen, als roepwoorden bv., in de gevoelssfeer ook allerlei ontaardingen van **kud*- zijn ontstaan en blijven voortbestaan. In Twente komt *kuurken* voor, in Zuidoost-Brabant en het aangrenzende deel van Limburg *kurre*, in het Land van Kuik *koerke* in de Merwedestreek *korrechie*. Mag men al deze verspreide vormen historisch met elkaar in verband brengen? Zo ja, dan moet men tot de conclusie komen, dat naast een geordend **kud*- al heel vroeg een variant in de gevoelssfeer heeft bestaan waarbij *d* tot *r* was ontaard. Heel vroeg wil hier zeggen: misschien vóór de rekking van korte vocaal in open syllabe en in elk geval vóór de syncope van de intervocalische *d*. Het is echter ook wel mogelijk dat de *r*-vormen als niet na te rekenen spontane variaties onafhankelijk van elkaar pas in jongere tijd zijn ontstaan. Behalve *r*-varianten komen ook *s*-varianten voor, vooral in Noord-Brabant. Deze hebben dunkt mij minder kans om oud te zijn dan de *r*-varianten, want in de *s* zullen we wel geen vervorming van de *d* hebben te zien, maar eerder iets als een gevoelssuffix dat achter een op een vocaal eindigend geordend woord kan worden geplaatst (verg. *kuus*, „vrouwelijk kalf", als vervorming van het oorspronkelijke *kui*, en verder een kinderwoord als *moes*, vervorming van *moe*, „moeder"). Zeer interessant is in het Noordoostvlaams de variant *tsjuutsje* met de spontane verandering van de *k* aan het begin tot de meer expressieve klank *tsj*. Verg. hieronder het Hollandse *tjoon* als variant van *koon*, en verder bv. Westvlaams *tjeffen* naast *keffen*. Dat deze *tj*-varianten oud zijn, blijkt nergens uit en dus zal het verstandig zijn ze voorlopig voor jong te houden.

Ik kom na deze uitweiding tot de etymologie van de *kaan*-varianten. Het voorafgaande kan als inleiding daartoe dienen, want ik wil ter adstructie van de samenhang der *kaan*-varianten ook het geografische argument gebruiken. Een kaart werkt in de regel meer verhelderend dan een ingewikkelde etymologische stamboom. Overzien wij de *grieben*-kaart van Martin in *Teuthonista* 3, dan kunnen wij daar onmiddellijk drie conclusies uit trekken: 1°. alle varianten van de *kaan*-groep zijn ontstaan uit één grondvorm; 2°. die grondvorm heeft als levend woord al minstens in de Merowingische tijd bestaan; 3°. die grondvorm kan heel goed een latijns leenwoord zijn. Dit alles

heeft eigenlijk alleen maar betrekking op *kaan* in de bet. „vetrest", maar dit *kaan* is onmogelijk te scheiden van *kaam*, „schimmel", en dus kunnen de etymologische conclusies die wij uit de *grieben*-kaart hebben getrokken ook worden toegepast op de varianten van de *kaam*-groep. Allereerst wil ik nu die conclusies nader toelichten.

1°. De varianten van de *kaan*-groep komen alleen voor in het Nederlandse taalgebied en voorts in het noorden van de Rijnprovincie, in Brandenburg en in Pommeren. Dat in het noorden van de Rijnprovincie een sterke Nederlandse invloed is geweest, is algemeen bekend, minder dat hetzelfde geldt voor Brandenburg en Pommeren. H. Teuchert heeft aan „Die Sprachresten der niederländischen Siedlungen des 12. Jahrhunderts" onlangs een heel boek gewijd, waarvan ik alleen nog maar een uittreksel in *Forschungen und Fortschritte* 18, 305 vg. heb kunnen raadplegen. Men kan hieruit zien, dat de *kaan*-varianten in Brandenburg en Pommeren als Nederlandse leenwoorden niet alleen staan, maar dat er al meer dan 60 dergelijke woorden zijn aangetoond. „Brabant-Antwerpen einerseits und die utrechtsch-holländische Strommitte anderseits sind die Heimatgebiete der Auswanderer gewesen". Hiermee is niet alleen aangetoond dat alle *kaan*-varianten met de bet. „vetrest" ontstaan moeten in één aaneengesloten gebied, maar ook dat een deel van die varianten al in de 12de eeuw bestond (met behulp van plaatsen uit teksten alleen kan men niet zo ver komen). Wij hebben hierboven vastgesteld dat wij bij woorden die hetzelfde betekenen en maar geringe vormverschillen vertonen, wanneer zij in eenzelfde gebied of in onmiddellijk aan elkaar grenzende gebieden voorkomen, steeds in de eerste plaats aan variatie in de gevoelssfeer mogen denken, dus aan oorspronkelijke etymologische identiteit.

2°. Het gebied van deze *kaan*-varianten heeft een heel merkwaardige vorm. De oostgrens ervan volgt bij Groningen en Drente vrijwel de Nederlandse staatsgrens, maar Westerwolde ligt er oostelijk van (verg. Ter Laan i.v. *grewels*); in Overijsel en Gelderland snijdt hij een stuk van de Achterhoek af en vervolgens in Duitsland een hoek van de Rijnprovincie; tenslote maakt hij een grote bocht naar het westen, waardoor het zuiden van Limburg (Nederlands en Belgisch) buiten

het *kaan*-gebied liggen. Westvlaanderen met zijn *krakeling* en het Friese taalgebied met zijn *greauwen* liggen ook nog buiten het *kaan*-gebied, maar verder valt dit geheel samen met het taalgebied van het Nederlands. Isoglossen die in de buurt van de oostgrens van het *kaan*-gebied liggen zijn ons wel bekend, ik noem bv. de isoglossen van de meervoudsumlaut in *ganzen* en *voeten* en ook de *goensdag-woensdag*-grens. Deze isoglossen vormen de westgrens van uit het oosten en zuidoosten opdringende nieuwigheden en zijn stellig al vrij vroeg, laten we zeggen omstreeks 1000, ontstaan. De grondvorm van de *kaan*-groep, die voor dat tijdstip al dit hele gebied veroverd had, moet dus op zijn minst al enige eeuwen voor het jaar 1000 bestaan hebben. Wij kunnen nog verder gaan: de grondvorm had al omstreeks 400 het hele Nederlandse taalgebied veroverd (en daarbij waarschijnlijk nog wel een flink stuk van het Nederduitse taalgebied, waaruit het later door de zoëven gesignaleerde taalbeweging uit het oosten en zuidoosten weer verdrongen is). Deze vroege datering wordt ons mogelijk gemaakt door de situatie in Friesland. Het Friese *greauwen*-gebied ligt nl. als een enclave in het gebied der *kaan*-varianten: het Engelse *greaves*-gebied en het Nederduitse *greven*-gebied, waar het toch ongetwijfeld mee samenhangt, liggen beide op een afstand. Wij kennen een dergelijke situatie ook van andere kaarten, bv. die van *zonavond* en *zaterdag* of die van *zood* en *put* [1]). Evenals *greauwen* liggen ook *snjeon* en *sea* in Friesland geïsoleerd, maar in het Oudengels komen de verwante vormen *sunnanæfan* en *seað* voor en in het Nederduits *zonavend* en *zood*. Deze overeenstemmingen tussen Nederduits, Fries en Engels stammen uit de tijd van de grote trek der Angelen, Sassen, Warnen enz., die hun stamland bij de monding van de Elbe verlieten om in Engeland, en ook in Friesland, nieuwe levensruimte te zoeken. De Angelen en Sassen namen woorden als *zonavend, zood* en *greven* uit hun stamland mee en importeerden ze in de streken waar zij zich vestigden. Men vindt het misschien op het eerste gezicht onwaarschijnlijk, dat juist een woord voor zo'n weinig cultureel begrip als „vetkaan" zich in een kolonistentaal te midden van een vreemde om-

1) Zie hiervoor *Ts* 58, 210 vgg.

geving zou weten te handhaven, maar men bedenke dan dat hetzelfde een eeuw of zeven later toch ook gebeurd moet zijn, toen er een schare Nederlandse boeren naar Brandenburg trok. De benaming van de vetkaan is dus stellig een woord dat zich voor export en import leent. Welke inheemse benaming voor de vetkaan vonden de Angelen en Sassen in Friesland, toen zij zich daar vestigden? Wat kan het anders geweest zijn dan een variant van de *kaan*-groep, die immers ook in alle streken rondom het kolonisatiegebied de benamingen voor het begrip heeft geleverd? De oostgrens van het *kaan*-gebied is oud gebleken, de noordelijke grens zal het ook wel zijn. We komen hiermee tot de conclusie, dat vóór de trek der Angelen en Sassen, dus omstreeks 400, de grondvorm van de *kaan*-groep het algemene woord voor „vetrest" geweest moet zijn in het hele Nederlandse taalgebied, alsmede in het aangrenzende deel van het Nederduitse.

3°. *Zaterdag* en *put*, twee woorden waarvan het verbreidingsgebied veel gelijkenis vertoont met dat wat we zoëven voor de grondvorm van de *kaan*-groep gereconstrueerd hebben, zijn latijnse leenwoorden. Het stroomgebied van de Neder-Rijn is een van de punten geweest waar de Germanen het intensiefst met de Romeinse kultuur in aanraking zijn gekomen. Het Nederlandse taalgebied en het aangrenzende deel van het Nederduitse heeft veel meer latijnse leenwoorden opgenomen dan het verder oostelijk gelegen Nederduitse gebied. Zou er achter *kaan* dus ook niet een latijns leenwoord kunnen schuilen en zou de tegenstelling tussen het westelijke *kaan*-gebied en het oostelijke *greven*-gebied in de Romeinse tijd niet op dezelfde wijze ontstaan kunnen zijn als de tegenstelling tussen het westelijk *saturnidies*-gebied en het oostelijke *zonævend*-gebied of die tussen het westelijke *puteus*-gebied en het oostelijke *zood*-gebied? De mogelijkheid dat er achter *kaan* een lat. leenwoord schuilt is hiermee wel aangetoond, maar daarmee staan we toch nog pas aan het begin van onze etymologie! Allicht zal de grondvorm van *kaan* immers niet met de bet. „vetrest" zijn ontleend, want daar zouden we de cultuurhistorische achtergrond kwalijk van kunnen ontdekken. Naast onze *kaan*-groep staat echter ook een woord *kaam* met tal van varianten, die naar de vorm praktisch niet van de *kaan*-varianten te scheiden zijn, en dit

kaam betekent „schimmellaag, vlies op dranken". Wanneer we mogen aannemen dat de *kaan*-groep en de *kaam*-groep uit één grondvorm zijn ontstaan en dat de bet. „vuilgrijze laag die bovendrijft op vloeistoffen" de grondbetekenis is waaruit die van „resten die bovendrijven op het uitgesmolten vet" een specialisatie is, dan wordt de geschiedenis van de ontlening ons veel duidelijker. Wij kunnen dan met Jud aannemen dat vulgairlat. **câna* (verg. ofra. *chanes, chiennes*) als vakterm van de wijnbouwers in het Germaans is overgegaan. De Romeinse invloed op de Germaanse termen die betrekking hebben op de wijnproductie is inderdaad heel groot geweest.

Door de *kaam*-groep met de *kaan*-groep te verbinden hebben we nu echter weliswaar aannemelijk kunnen maken, dat de grondvorm van *kaan* een lat. leenwoord is geweest, maar tegelijk schijnen onze beschouwingen over het verbreidingsgebied van de *kaan*-varianten veel van hun zin te verliezen. Immers de *kaam*-groep, die nog wel een oorspronkelijker betekenis bewaart, is niet zoals de *kaan*-groep beperkt tot het Nederlandse taalgebied, maar heeft in heel Duitsland en ook in Engeland vertegenwoordigers. Vulgairlat. **câna* moet dus in het hele Germaanse taalgebied zijn doorgedrongen en is niet speciaal blijven hangen in de streken bij de Neder-Rijn! Hier is op zichzelf niets tegen in te brengen, maar men kan toch wel vragen of de term, juist alleen in zijn oorspronkelijke betekenis, niet met de Germaanse rijnwijn mee uit het Rijngebied naar de rest van Germanië is geexporteerd. In het Rijngebied zou de term dan toch meer thuishoren en zo zou het dan zijn te verklaren ,dat hij juist daar ook buiten zijn eigenlijke vakbetekenis is toegepast. Juist de wijnbouwer zal de neiging hebben om als hij vet uitsmelt, de vliezige of korrelige resten die bovenop drijven, te vergelijken met de laag vuil die hij zo dikwijls boven op zijn wijn heeft gezien. Wie alleen maar wijn drínkt, zal de vakterm, die hij als vreemd woord heeft leren kennen, op den duur ook wel gaan toepassen op een overeenkomstige schimmellaag bij andere dránken, maar verder zal hij met de betekenisuitbreiding toch zo licht niet gaan. Als deze redenering juist is, mogen we aan het verbreidingsgebied van *kaan* in de bet. „vetrest" dus toch wel betekenis toekennen: dit is het gebied waar het lat. leenwoord **câna* in de Romeinse tijd echt inheems is geweest.

Nu gaan we de verschillende vormen van de *kaan-* en *kaam*-groepen nader bekijken. Op grond van wat ik heb gezegd over woorden die met dezelfde betekenis en grote gelijkenis in de vorm naast elkaar in één gebied of in aan elkaar grenzende gebieden voorkomen, ben ik dus niet geneigd meer dan één grondvorm aan te nemen. Wel heeft de kritiek van Dr. v. L. mij duidelijk gemaakt, dat men behalve met spontane verandering in de gevoelssfeer ook, meer dan ik in mijn vorige artikel gedaan heb, rekening moet houden met secundaire beïnvloeding door andere woorden. Deze secundaire beïnvloeding vindt echter, evengoed als de spontane vormverandering, plaats in de gevoelssfeer en is eigenlijk, evengoed als deze, taalafbraak. De lijn tussen spontane klankverandering en invloed van andere woorden moet waarschijnlijk zo getrokken worden, dat veranderingen die het woord een andere gevoelswaarde kunnen geven, met name het expressiever kunnen maken (en het is goed dit te beoordelen aan de hand van parallelgevallen) spontaan genoemd kunnen worden en men bij de andere er altijd op verdacht moet zijn vreemd woordenpuin aan te kunnen treffen. Eén geval van vreemde invloed had ik zelf al aangewezen nl. bij de Groningse vorm *koorn*, „vetkaan". Hier is een variant van de *kaan*-groep gereïnterpreteerd als een bijzonder geval van *koorn*, „korrel". Dr. v. L. noemt verder Zwabisch *kaum*, dat de invloed van *schaum* kan hebben ondergaan, en de *ie*-vormen *kiem*, *kien*, *kiensel*, waarbij *kiem*, „spruitsel", wel een rol zal hebben gespeeld. Beide verklaringen van de inlautsvariatie neem ik graag over. De *ie*-vormen met de bet. „schimmellaag" komen naar het schijnt vooral in Noord-Duitsland en het noordelijke kustgebied van Nederland (Groningen, Friesland, Noord-Holland) voor, misschien wel — de kaart van dit woord ontbreekt helaas nog — in een aaneengesloten gebied. Op grond van dit verbreidingsgebied, dat aan het gebied van sommige ingwaeonismen herinnert, geloof ik nu wel, met Dr. v. L., dat de *ie*-grondvorm tamelijk oud zal zijn [1]).

1) Nholl. *kaander*, *koonder* „vetrest", en Gron. *koan*, „vetrest", bewijzen echter dat de *kaan*-grondvorm ook wel degelijk naar dit noordelijke kustgebied is doorgedrongen. *Kiem*, „schimmellaag", zal dus niet licht enkel maar een specialisatie van *kiem* „spruitsel", zijn, maar zeer waarschijnlijk toch een reïnterpreterende omvorming, van *kaan*.

Kunnen we de *ie*-vormen op deze wijze „afschrijven", met *kaam* zelf zullen we niet zo gemakkelijk klaarkomen. De *m* zou ik wel willen blijven beschouwen als een spontane expressieve ontaarding van de *n*. Ter vergelijking noem ik allereerst verschillende varianten van *pee*, „kweek (zeker onkruid)": *pee, pei, peen, pein, puin, peem, peum, puim*. De *m*-vormen zijn hierbij pas veel later opgetekend dan de *n*-vormen en zijn dunkt mij als expressieve ontaardingen hiervan te beschouwen (de *n* in *peen* en *pein* is uit het meervoud *peeën, peien* te verklaren). Toevallig biedt ook nog een ander aan de Romeinse wijnbouwerstaal ontleend woord ons vergelijkingsmateriaal, nl. *bom*, „spon, stop in een (wijn)vat". Dit is zeer waarschijnlijk ontleend aan lat. *puncta* (zie Van Wijk, die voor de anlaut *bont* uit lat. *punctus*, „gespikkeld" vergelijkt). Zoals bijna alle woorden die „stop" of „prop" betekenen, is ook dit oude leenwoord in de gevoelssfeer terechtgekomen en heeft daar tal van varianten ontwikkeld. De oudste, 13de-eeuwse, plaats heeft de vorm *bonne*, die als een regelmatige ontwikkeling kan gelden. In de 15de eeuw vinden we al naast elkaar *bon, bun* en *bonge*, en sedert Kiliaan ook *bomme* of *bom*. Deze laatste vorm, die m.i. door expressieve ontaarding van de auslautende *n* in *m* moet zijn ontstaan, is in de 17de eeuw de gewone geweest en heeft dan al weer een variant met een suffix *-el* naast zich (vooral bekend in de uitdr. *de bommel is uitgebroken*). Als derde geval van spontane ontwikkeling van *n* aan het eind van een „wortel" tot *m* noem ik nog het Z.holl. en Antwerpse *kiem* (men denke aan de met affekt geladen uitroep *kien*! bij het kienspel) [1]. Het is jammer dat geen van mijn drie

1) Waarschijnlijk mag men in dit verband ook wel de hele woordengroep die met *plamen* samenhangt noemen. *Plamen* komt naast het oorspronkelijker *planen* al in het Mnl. en Mnd. voor met de bet. „gladmaken, uitvegen". Het met *plamen* samenhangende *plamuren* heeft een massa (oudere) varianten naast zich en hieruit blijkt wel dat een woord voor „smeren" gemakkelijk in de sfeer der onvaste taal terechtkomt. Bij *plaam*, dat als adj. „vlak" en als subst. „strijkhout" betekent, hoeft men niet aan direkte invloed van de gevoelssfeer te denken: het zal zijn *m* wel van *plamen* hebben gekregen. — Over de varianten van *plamuren* zie men verschillende meningen in het *WNT* i.v. *plamuren* en *primuursel* en bij Van Haeringen, *Suppl.* De mening van Van Haeringen dat het jonge (niet voor de 19de eeuw aangetroffen) *plamuren* onder invloed van *plamen* uit *prumuren* (dat al mnl. is) is ontstaan, lijkt mij het waarschijnlijkst

andere voorbeelden van spontane verandering van *m* in *n* even oud is als *kaam*. Want een strenge methode eist natuurlijk ook voor zulke „halve klankwetten" in de gevoelssfeer eenzelfde soort bewijsvoering als voor de echte klankwetten, nl. het aantonen van gevallen met parallele ontwikkeling op dezelfde plaats en in dezelfde tijd. Het is bij de expressieve „klankwetten" echter eerder geoorloofd om met deze methode een beetje de hand te lichten, omdat zij op alle plaatsen en in alle tijden zooveel overeenkomst vertonen!

Dat *kaam* inderdaad tamelijk oud moet zijn, blijkt uit zijn verspreidingsgebied. In Westvlaanderen, het westelijk deel van Oostvlaanderen, Zeeland en Zuid-Holland is, als ik goed zie, *kaan* de inheemse vorm, in Noord-Holland, Friesland en Groningen *kien* of *kiem*. Deze *kaan-* en *kien-kiem*-gebieden vormen samen een bekend relictgebied, waar vernieuwingen die uit het zuidoosten, uit het Rijngebied waarvan Keulen het centrum is, komen, dikwijls niet doordringen. In Holland hoort *kaam* dus vanouds niet thuis: de Hollander Junius kent in zijn *Nomenclator* van 1567 alleen *kaen* en *kiem*. De vorm *keem*, waar Marin in 1717 mee voor de dag komt, is waarschijnlijk een product van hypercorrectie geweest dat niet lang geleefd heeft. Marin werkte in een tijd toen in de Amsterdamse volkstaal woorden als *stien, bien* vervangen werden door *steen, been* en toen kan *kiem* tijdelijk ook een hypercorrecte vorm *keem* naast zich hebben gekregen. Ik geloof dus niet meer als in *Ts* 61, 89, dat *keem* door inlautsvariatie uit *kaam* ontstaan is. Wanneer *kaam*, dat we nu dus als een echt volkswoord vinden in Brabant (met de oostelijke helft van Oostvlaanderen), Limburg, Utrecht, Gelderland en Overijsel, hier door een oude Keulse expansie is geïmporteerd, moet het al in de Frankische tijd, laten we zeggen omstreeks 800, zijn ontstaan. Uit het Frankische Rijngebied kunnen ook mnd. en mhd. *kâm* (naast *kân*) stammen.

(de tussentrap *plumuren* komt o.a. bij Berkhey voor). *Primuren,* dat men uit Van Manders *primuursel* mag construeren, is waarschijnlijk een product van volksetymologie (*prumuren* is „het *eerste* smeren" en moest dus eigenlijk *primuren* luiden!). *Prumuren* kan in de gevoelssfeer ontstaan zijn uit *prumeren* (de twee *u*'s maken het woord expressiever!) en *prumeren* tenslotte uit **pumeren*. Zie over de *r* in dergelijke woorden Van Loey in *Album Verdeyen* 371 vgg.

Voor Duitsland heb ik echter niet voldoende gegevens bij de hand om de geschiedenis der vormen uit de geografie te kunnen opbouwen. Omdat *m* waarschijnlijk een expressieve ontaarding van *n* is, behóeven alle *m*-varianten niet historisch samen te hangen, maar kunnen ze ook op verschillende plaatsen en in verschillende tijden onafhankelijk van elkaar ontstaan zijn (verg. hieronder het Zuidhollandse *komesie*, „vetkaan", volkomen geïsoleerd in een gebied met enkel *n*-vormen). Voor Nederland is de situatie van *kaam*, „schimmellaag", m.i. duidelijk genoeg en moet men wel aannemen dat alle varianten ervan representanten zijn van één, Frankische, vorm.

Hetzelfde geldt van de *kaai*-varianten die ik nu ga behandelen. Ook de auslautende *j* van *kaai* acht ik ontstaan uit *n* door spontane expressieve ontaarding en wel in ongeveer dezelfde plaats en tijd als *kaam* uit *kaan* is ontstaan. Ik handhaaf hier dus de kern van mijn stelling in *Ts* 61, 89 dat „men het beste een grondvorm *kaan* (kan) aannemen, die enerzijds een auslautsvariant *kaam* heeft ontwikkeld... met de bet. „schimmellaag", anderzijds een auslautsvariant *kaai* met de bet. „vetrest" ". Ik moet daar echter nu aan toevoegen (wat ik toen over het hoofd heb gezien), dat de grondvorm *kaan* in het westelijke relictgebied ook onveranderd, of met alleen maar an- of inlautsvariatie, is blijven voortleven, en wel *in beide betekenissen*. Hollands *kaan* en *koon*, „vetrest", beschouw ik dus nu niet meer als een voortzetting van *kaaien* en *kooien*, Vlaams *kaantje*, „vetrest", evenmin, Toen ik mijn vorig artikel schreef stond ik nog teveel onder suggestie van de studie van Grootaers en Pauwels, *De „kaan" in de Zuidnederlandsche dialecten*, waarin op grond van jongere *kaan*-vormen die hier en daar in het Brabantse *kaai*-gebied zijn ontstaan, ten onrechte (naar ik nu inzie) wordt aangenomen, dat ook de Vlaamse *kaan*-vormen, die in een groot gesloten gebied optreden, eenzelfde ontwikkelingsgang zouden hebben gehad. De toestand is dus zo, dat we in het westelijke relictgebied (Vlaanderen, Zeeland [1]) en Holland) en in Groningen voor het begrip „vetrest" de vormen *kaan, kaander, koon, koonder, koorn, tjoon, komes* en *kuinder* aantreffen, en in Brabant (met het oostelijk deel

1) Zie voor Zeeland Dek, *Kruin. Dial.* en Van Weel, die beiden *koon* opgeven.

van Oostvlaanderen), Noord-Limburg, Utrecht, Gelderland en Overijsel de vormen *kaai* en *kooi*. De Nederlandse kolonisten die aan Brandenburg de vorm *kooi* hebben nagelaten en die volgens Teuchert uit „Brabant-Antwerpen und die utrechtsch-holländische Strommitte" afkomstig waren, stonden met betrekking tot dit woord dus op Brabants-Utrechts, niet op Hollands standpunt. In de streek waar volgens mijn hypothese *kaai* het eerst uit *kaan* ontstaan is, nl. het Keulse Rijngebied, is deze vorm later weer van het zuiden uit verdrongen door *greve*, dat niet alleen het normale Nederduitse woord voor „kaantje" is, maar ook het normale Zuidduitse. Dat een in het Keulse gebied ontstane vernieuwing zich over een groot deel van Nederland heeft uitgebreid, maar uit Keulen zelf weer door een uit het zuiden komende taalbeweging verdrongen is, kunnen we op meer taalkaarten constateren: ik herinner hier aan wat ik over *goensdag*, *gij* en *wrat* geschreven heb [1]). Vooral met het *wrat*-gebied kan het *kaai*-gebied uitstekend vergeleken worden.

Ik moet nu nog bewijzen dat de ontwikkeling tot *j* van de slot-*n* in *kaan* inderdaad een expressieve ontaarding in de gevoelssfeer is. Als parallel wil ik allereerst *pooi* naast *poon* noemen, waarover ik *Ts* 61, 48 heb geschreven: de vorm met *n* komt al in de 16de eeuw voor, die met *j* is pas uit een modern dialekt opgetekend. Een geval dat ons in een oudere periode brengt is waarschijnlijk *moeie*, „tante", uit *moene*. Het laatste woord is in het Mnl. zeldzaam, maar blijkens mnd. *mône*, meng. *mône*, ohd. *muoma* (met ontwikkeling van *n* tot *m*), on. *môna* stellig een erfstuk uit de ogm. tijd. De vorm met *j* uit *n* vindt men behalve in het Mnl. ook in Ofri. (als leenwoord), Mnd. en Ohd., dus in het hele vastelands-Westgermaans. De tijd waarin *moeie* is ontstaan, kan dus heel goed dezelfde zijn als die waarin *kaai* zich heeft ontwikkeld, wat de parallel voor ons des te belangrijker maakt.

De expressieve ontaarding van *n* tot *j* moet waarschijnlijk niet op zichzelf gezien worden, maar in het raam van een algemene „gevoelsklankwet", waardoor alle consonanten die hun articulatiepunt bij de alveolaren hebben (dus *d*, *t*, *l*, *n*, *r*) in de gevoelssfeer tot *j* kúnnen

1) Zie *Ts* 56, 257 vgg.; 61, 73 vgg.

worden. Als voorbeelden van ontaarding van *r* tot *j* noemde ik in mijn vorige studie al *paaien* naast *paren* en de persoonsnamen *Aai* en *Maai* naast *Arie* en *Marie*, en ik zou daar nu nog aan toe willen voegen het reeds mnl. *slooien* naast *sloren* (ook *slooi* naast *sloor*). Een duidelijk voorbeeld van overgang van *t* tot *j* is het sinds 1602 opgetekende *klooien*, „beslapen", dat stellig een expressievere bijvorm van *kloten* is. Even duidelijk is *plamooien* naast *plamoten* (zie *WNT* i.v.). Ik wil in dit verband nog even terugkomen op mijn veronderstelling in *Ts.* 61, 91 dat *kooi*, „hut, hok, slaapplaats", een in de gevoelssfeer ontstane bijvorm van *koot* (*kot*) zou zijn. Terwijl er enerzijds alle reden is om *kooi* niet als een representant van lat. *cavea* te beschouwen (zie *WNT* i.v.), is er anderzijds een tot in bijzonderheden gaande overeenstemming tussen de betekenissen van dit woord en die van *kot* of *koot*. Ik noem: hutje, hok voor dieren, kajuit voor een stuurman, bergruimte op schepen, hangmat. Dat kan haast geen toeval zijn en de woorden hebben dus in ieder geval elkaar beïnvloed. Of *kooi* nu echter ook uit *koot* ontstáán is, wil ik echter toch in 't midden laten van wege het verschil in grammaticaal geslacht. Het Markense *kooien*, „baggeren", waarmee ik destijds geen raad wist, kan men daarentegen wellicht met spontane verandering van *t* tot *j* uit **koten* laten komen, dat men als afleiding kan construeren bij *kot*, „bagger", waarvan het *WNT* plaatsen uit Zuidhollandse schrijvers geeft [1]). Voor gevallen van verandering van *d* tot *j* verwijs ik naar mijn vorige studie. Gevallen van ontaarding van *l* tot *j* heb ik nog niet gevonden.

Keren wij echter terug tot de *kaan*-varianten. Het feit dat in het Ripuarische Frankisch *kaan*, „schimmellaag", een heel andere expressieve vormverandering heeft ondergaan dan *kaan*, „vetrest", bewijst dat voor het taalgevoel hier geen sprake was van twee verschillende betekenissen van eenzelfde woord, maar van twee homoniemen, die men wel graag wat verder uit elkaar haalde. Deze behoefte om twee woorden te scheppen in plaats van één, vinden we ook in het westelijke relictgebied, waar de *n*-vorm bewaard was gebleven. In het Vlaamse

---

1) Misschien is *knooien* (waarnaast weer *knoeien*) ook ontstaan uit *knoten*, „afhouwen, verminken".

kaan-gebied wordt een heel simpel middel toegepast: *kaan* of *kanen* wordt gebruikt in de bet. „vlies op bier", het verkleinwoord *kaantjes* daarentegen in de bet. „vetresten". In de Westhoek van Vlaanderen heeft men voor het begrip „vetrest" een heel ander woord gekozen, nl. *krakeling* (eigenlijk de benaming voor een bros gebak) en in Holland gebruikt men voor dit begrip hier en daar (niet in een gesloten gebied) het woord *vink*, hetzij als enige benaming, hetzij naast een *kaan*-vorm. Maar het interessantste zijn voor ons de *oo*-vormen (*koon, tjoon, komes, koonder*), die we overal in Zeeland en Holland aantreffen. Over *tjoon, komes en koonder*, die secundaire varianten van *koon* zijn, behoef ik niet veel te zeggen: over expressieve *tj* in plaats van een *k* aan het begin en expressieve *m* in plaats van *n* aan het eind van een „wortel" heb ik hierboven al het nodige opgemerkt en *koonder* met zijn *er*-suffix spreekt wel voor zichzelf. Blijft dus ter nadere bespreking alleen nog *koon*.

Kan de *oo* gelden als een expressieve ontaarding van *aa*? In mijn vorige artikel heb ik vijf gevallen genoemd van oorspronkelijke *aa*-woorden die een *oo*-variant naast zich hebben gekregen, nl. *aat* waarnaast *oot, maat* waarnaast *moot* (en *moete*), *waard* waarnaast *woord* (en *woerd*), *wart* of *waart* waarnaast *woort* (en *woert*), *zwaard* waarnaast *zwoord* (en *zwoerd*). De *oe-* naast de *oo*-varianten [1]) bij de laatste vier woorden bewijzen dat deze stellig gevoelswoorden kunnen zijn, en ook bij het eerste woord, de benaming van een lastig onkruid, is dit wel waarschijnlijk (verg. hierboven *pee* en zijn varianten). Maar dat *oo* nu ook door spontane klankverandering in de gevoelssfeer uit *aa* ontstaan kan, is hiermee nog niet bewezen. *Aat* en *maat* zijn beide Ingwaeoonse relicten met *â* uit *ai* en zij kunnen hun *oo*-vorm hieraan te danken hebben, dat bij de frankisering van het kustgebied niet alleen de *â*'s uit *au*, maar ook wel eens een enkele *â* uit *ai* door *ô* werd ver-

1) Andere voorbeelden van *oe* uit *oo* in de gevoelssfeer zijn nog *sloer(ie)* naast *sloor, roeien (roeden)* naast *rooien (roden), knoeien* naast *knooien* (zie blz. 43 noot 1) en misschien Achterhoeks *proei* „veulen" naast *prooi* (verg. *prij* als, met affect geladen, benaming voor een dier). Dat *rooien* met zijn in oorsprong klankwettige, maar in Holland toch als plat gevoelde *j* uit *d* in de algemene taal heeft kunnen dringen, komt ook doordat het woord in de gevoelssfeer lag; verg. *een dooie, een poeiertje* en dgl. woorden.

vangen. Bij de drie Noordhollandse vormen *woord, woort* en *zwoord* kan een gewoon fonetisch proces in het spel zijn, waardoor de *a* in de grondvormen **ward, *wart* en **sward* door de invloed van de voorafgaande *w* tot *o* werd. Toen die *o* er eenmaal was, werd hij natuurlijk bij de vroege rekking van korte vocalen voor *r* + dentaal gerekt tot *oo*. Men ziet het, er moeten nog eerst meer sprekende parallelgevallen gevonden worden voor *koon* naast *kaan* en tot zolang moet men de beslissing over de vraag, of de *oo* zijn ontstaan te danken heeft gehad aan expressieve ontaarding van de *aa*, dan wel aan invloed van een ander woord op *kaan* (welk woord zou dat kunnen zijn?) in het midden laten.

Men moet overigens in de hierboven gesignaleerde behoefte om de twee homoniemen *kaan* wat uit elkaar te halen zeker niet de enige verklaringsgrond zoeken voor het ontstaan van de verschillende *kaan*-varianten. In Noord-Holland bv., waar *kaan*, „schimmellaag", al vroeg omgebouwd was tot *kiem*, en *kaan*, „vetrest", dus het rijk alleen had gekregen, heeft dit laatste woord niettemin een rijke oogst van varianten opgeleverd: naast de uit Zuid-Holland bekende vormen *koon* en *tjoon* ook nog *kaander, koonder* en *kuinder*. De aandrijvende kracht tot variatie ligt in de lagere taalsfeer waarin het woord „leeft" (en die hier bijna even goed spel- als gevoelssfeer zou kunnen zijn). Het volkomen onberekenbare van dergelijke variaties wordt misschien nog wel het beste geïllustreerd door de laatstgenoemde vorm *kuinder*. Niet alleen dat er (behalve de sfeer van het woord) niet de minste aanleiding tot het ontstaan van deze variant valt te bespeuren, ook de wijze waarop deze ontstaan kan zijn, blijft geheel en al duister. Men moet stellig niet uitgaan van een vorm **kui*, zoals ik in mijn vorige studie nog even geopperd heb. *Kuinder* is een Zaanse vorm en in de streken rondom Zaanland gebruikt men *koonder*, dus zal *kuinder* ook wel een jongere variant bij *koonder* zijn. Maar hoe is de verhouding van *ui* tot *oo*? Welk ander woord kan hier eventueel „doorheen gespeeld" hebben?

De laatste zin van mijn beschouwing over de etymologie der *kaan*-varianten is een vraag, en dat is goed. Want wij moeten nooit de illusie hebben dat wij over gevoelswoorden álles kunnen weten. Wel meen

ik dat de methode die ik in mijn vorige studie voor het eerst verkend en hier verder ontwikkeld heb, ons in staat zal stellen om er iets meer over te weten te komen. Ik hoop dat ook andere taalkundigen de bruikbaarheid van deze methode eens zullen beproeven, want alleen zo zal hij werkelijk veelzijdig uitgebouwd kunnen worden.

IV

Tot slot wil ik hier dezelfde vraag stellen als Dr. v. L. aan zichzelf heeft gesteld: staat mijn theorie tegenover de hare of ernaast? Zij zegt aanvankelijk te hebben gemeend dat het eerste het geval was, maar later tot het tweede te hebben besloten. Hoe mijn antwoord op deze vraag zal luiden, kan de lezer haast wel raden. Immers ik heb hierboven al eenige malen gezegd, dat de klanknabootsingen in engere zin, de geluidsimitaties, een onderafdeling uitmaakten van de grote groep der gevoelswoorden. Dat mijn theorie *tegenover* die van Dr. v. L. zou staan, kan alleen maar op het eerste gezicht zo schijnen: ik erken dat de taalontwikkeling kàn plaatsvinden zoals zij het zich voorstelt, maar ik geloof dat haar theorie in *volle omvang* maar voor een klein aantal gevallen zal opgaan en dat ook voor dit kleine getal het strikte bewijs voor de klanknabootsende *oorsprong* der „wortels" (wat iets anders is dan de *interpretatie* als klanknabootsing) nog moeilijk te leveren zal zijn. Dat mijn theorie *naast* de hare zou staan, is, zou ik haast zeggen, een wensdroom van Dr. v. L. Zij kan de juistheid van mijn theorie in enkele gevallen niet geheel ontkennen (zij noemt *bibs* en *fik*), maar zij moet van grootheden als „gevoelssfeer", „taalafbraak" e.d. toch eigenlijk niets hebben, omdat ze niet passen in haar systeem van etymologiseren. Een paar citaten tot bewijs: „hij (*Heeroma*) heeft (onomatopee) ... identiek gemaakt met „gevoelswoord", een term die zoo vaag is, dat de grenzen van het daardoor aangeduide begrip niet meer te zien zijn" (blz. 109); „Als dit inderdaad het geval is (nl. dat klanknabootsingen in verreweg de meeste gevallen ontsporingen van het woordsysteem zijn), dan volgt daaruit, dat een etymologie die niet verder komt dan tot de definitie „klanknabootsing", den naam van etymologie niet eens verdient; immers

ze is dan opgehouden op het moment dat haar eigenlijke taak pas begint: vast te stellen van welk „welgeordend" woord de onomatopee een afvalproduct is" (blz. 106): „Wel zijn er sommige woorden die zich aan ons voordoen als „welgeordend" en andere waarvan de beteekenis „in de gevoelssfeer" ligt... De verhouding van beide soorten tot elkaar beschouw ik echter *principieel* anders dan Heeroma: terwijl hij meent dat de tweede soort als „afvalproduct" van de eerste is ontstaan, geloof ik mijn opvatting het best te kunnen aanduiden door den nadruk te leggen op het woord „geordend", dat opvattend als een part. perf. pass." (blz. 113). Wat blijkt hieruit? 1°. Dr. v. L. ziet de taalontwikkeling als een rechte lijn, opklimmend uit een ongeordende scheppingsbaaierd naar de voleinding der moderne cultuur; 2°. het is volgens haar de taak der etymologie om deze lijn van ontwikkeling van het begin tot het einde te volgen, dat wil dus zeggen terugrekenend van het heden de oorsprong der woorden tot in het verste verleden na te sporen; 3°. factoren die deze droom der rechtlijnigheid verstoren, als „gevoelssfeer" en „taalafbraak", worden als misdadigers tegen de gevestigde orde buiten het beschermd domein der echte, zinvolle etymologie verbannen en mogen hun lusten botvieren op de onbewoonde eilanden van vloeken, vleinamen en brabbeltaal. Taalafbraak? Goed, zegt Dr. v. L, maar dan *naast* mijn theorie, zover mogelijk ervan geïsoleerd.

Als ik de theorie van de klanknabootsing als taalvormend element zo kort mogelijk zou moeten karakteriseren, zou ik kunnen zeggen dat zij is voortgekomen uit de lexicografische praktijk van een in de klassieke indogermanistiek geschoold taalkundige. De klassieke indogermanistiek heeft prachtig werk gedaan. Door vergelijking van een aantal verwante talen is zij verrassend veel te weten kunnen komen over hun gemeenschappelijke grondtaal. Met behulp van de ontdekte klankwetten heeft zij tal van fraaie, overtuigende etymologieën kunnen opstellen. Maar zij heeft, begrijpelijkerwijs, veel te veel conclusies uit haar taalvergelijking willen trekken. Het aantal woorden uit de afzonderlijke talen waarvan de oorsprong tot in de Indogermaanse grondtaal te volgen was, bedroeg altijd maar een zeker percentage van de gehele woordenschat. Waren de afzonderlijke

talen dan zoveel rijker dan het Indogermaans eenmaal geweest was? Natuurlijk niet, maar doordat men moest terugredeneren van een bekend heden naar een onbekend verleden, kon men alleen de opstijgende lijn volgen van de woorden die carrière hadden gemaakt, niet de dalende lijn van de woorden die onderweg verongelukt waren tot „taalafbraak". Dat de reconstructie van een oudere taalperiode om deze reden altijd wel zeer gebrekkig moest blijven, kon men niet dadelijk inzien. Ook cultuurhistorisch dacht men aanvankelijk uit de taal veel meer te kunnen concluderen dan inderdaad mogelijk was. Pas later zijn archeologie en ethnologie komen leren, dat het verleden veel gecompliceerder is geweest dan de rechtlijnige reconstructies der etymologen konden doen vermoeden. Alleen voor die weinige gevallen waarin de rechte lijn der woordontwikkeling door niets gestoord is, waarin het hele leven van het woord zich in de geordende sfeer heeft afgespeeld en het geen vat heeft gegeven aan expressieve drang, speelse variatie of invloeden van klank- en zinverwante woorden, alleen voor die weinige gevallen hebben wij voor onze reconstructie van de woordgeschiedenis genoeg aan klankwetten en semasiologische regels. Een modern etymologisch woordenboek weet dat het weinig weet. Ten eerste omdat het maar een klein gedeelte van de woordenschat van een taal behandelt (nl. in hoofdzaak alleen dat gedeelte waar de taalvergelijking iets mee beginnen kan), ten tweede omdat het ook van dat kleine gedeelte meestal niet meer dan enkele suggesties kan geven betreffende het werkelijke historische verloop. „Wanneer we zeggen", schreef Van Wijk in 1912 in de voorrede van zijn *Etym. Wdb.*, „dat naast *gli-* verlengde bases *gli-n*, *gli-bh-* enz. voorkomen, dan is daarmee over de genetische verhouding dezer „bases" niets beweerd; alleen constateeren we door deze zegswijze, dat in het Indogermaansch woordgroepen met een gemeenschappelijk element *gli-* resp. *glin-*, *glibh-* (en hun ablautvormen met *ei*, *oi*) hebben bestaan, die in eenige genetische betrekking tot elkaar stonden. Hoe we ons die verhouding moeten voorstellen, dat is in elk afzonderlijk geval bezwaarlijk vast te stellen: niet altijd behoeft de kortste „basis" de oudste te zijn en menigmaal zal een woord onder invloed van beteekenisverwante woorden zijn vorm gewijzigd hebben en daarna de stamvader zijn

geworden van een heel geslacht nieuwe woorden van een nieuwe „basis", maar al dgl. processen, kruisingsprocessen e.a., die we in onze levende talen ieder oogenblik kunnen constateeren, zijn in voorhistorische perioden natuurlijk niet met dgl. zekerheid aan te wijzen; vandaar dat we ons met vage en zelfs niet geheel juiste termini als „basisverwantschap", „basisverlenging" moeten behelpen, — en dat mogen we doen, als we maar niet vergeten, dat dit slechts bedriegelijke vermommingen onzer onkunde zijn". Van Wijk heeft het hier niet over gevoelssfeer, spelsfeer, taalafbraak e.d., maar wat is een „basisvariatie" als hij op het oog heeft, vooral wanneer we die constateren op de overgang van grondtaal en afzonderlijke taal (d.w.z. wanneer de variatie kennelijk een vernieuwing in één afzonderlijke taal is), anders dan een getuige ervoor dat het woord, waarvan de basis de abstractie is, een tijdlang in de gevoels- of spelsfeer heeft „geleefd"?

In de lexicografische praktijk kan men niet, als in een etymologisch woordenboek, een bloemlezing uit de woordenschat samenstellen, maar moet men zich van de oorsprong van ieder woord, oud of nieuw, algemeen of plaatselijk beperkt, fatsoenlijk of onfatsoenlijk, aantrekkelijk of vervelend, rekenschap geven. Nu heeft de bewerker van een groot modern woordenboek altijd veel meer materiaal tot zijn beschikking om de historie van een woord op te bouwen dan de gespecialiseerde etymoloog. De „woordenaar" beschikt immers over een uitgebreid citatenapparaat met behulp waarvan hij de verhouding der verschillende betekenissen, de chronologie en de verbreiding van een woord bij benadering kan vaststellen (naar dat alles moet de schrijver van een etymologisch woordenboek meestal maar een slag slaan, men denke maar aan Van Wijks stereotype „nog niet bij Kiliaan", de „vermomming" van zijn onvermijdelijke chronologische „onkunde"!). Ook voor de eigenlijke etymologie verkeert de „woordenaar" in gelukkiger omstandigheden dan de gespecialiseerde etymoloog, want de laatste, die voort moet bouwen op de grondslag van een handwoordenboek, heeft veel minder klankverwante woorden, kruisingsproducten enz. ter vergelijking bij de hand dan de eerste. Toch blijft ook met al deze hulpmiddelen de taalinventarisatie van een groot modern woordenboek een zeer onvolkomen vorm van geschiedschrijving. Hoe dikwijls

blijft de lexicograaf niet onbevredigd, vooral met betrekking tot zijn etymologieën! En als men geen andere oplossing weet, dan ligt de hypothese „van klanknabootsende oorsprong" wel heel dicht bij de hand om er onze onkunde althans enigszins mee te vermommen! Door zijn dagelijkse praktijk wordt de lexicograaf als het ware de aangewezen man om zich met de theorie van de „verklanking" bezig te houden: hij heeft immers het meest te maken met woorden die niet volgens de klassieke methode te etymologiseren zijn! Van de redacteuren aan het *WNT* heeft reeds vele jaren voor Dr. v. L., in 1898, Prof. Muller over dit onderwerp opmerkingen gemaakt, die nog altijd lezenswaardig zijn. En na Dr. v. L. hebben nu onlangs, onafhankelijk van elkaar, Dr. Kruyskamp en ik ons weer op de „klanknabootsing" geworpen!

Ieder heeft dit probleem, dat hem door zijn lexicografische praktijk werd opgedrongen, benaderd van zijn eigen persoonlijkheid, voorkeur en scholing uit. Waardoor herinnert de theorie van Dr. v. L. over de klanknabootsing als taalvormend element nu aan de klassieke indogermanistiek, zoals ik die hier boven schetste? Allereerst door haar evolutionnair standpunt. Terwijl ik uitdrukkelijk de opstijgende èn de neergaande lijn in de taalontwikkeling heb gesignaleerd, erkent Dr. v. L. *principieel* alleen de opstijging van de gevoels- of „slang"-sfeer naar de geordende sfeer, niet de beweging in omgekeerde richting. Ook de klassieke indogermanistiek werkt praktisch alleen met de opstijgende lijn. Dan is er bij de indogermanistiek en Dr. v. L. beide een grote belangstelling voor de oorsprong van een woord. De reconstructie van de oorsprong van het woord maakt de eigenlijke etymologie uit, de vaststelling van de omstandigheden waaronder het woord heeft „geleefd" (bv. in de gevoelssfeer) verdient de naam van etymologie niet. Met de theorie van de klanknabootsende oorsprong is opeens voor een massa woorden die pas in de jongste tijd opduiken en waaraan men met taalvergelijking en klankwetten geen houvast kan krijgen, de mogelijkheid geopend, dat zij toch een zeer hoge ouderdom kunnen hebben. Klanknabootsingen zijn van alle tijden en kúnnen dus ook heel oud zijn. Steunend op niets dan deze abstracte taalkundige gedachte en zonder enigerlei ethnologische adstructie heeft Dr. v. L. zelfs een hypothese over de oorsprong der taal gewaagd. Wel een

bewijs dat dit zoeken naar oorsprongen haar hoog moet zitten. Als men een woord maar tot natuurgeluid herleiden kan, is men bij de oorsprong. Het natuurgeluid is een essentieel element in haar theorie en zij wil daarom „klanknabootsing" ook steeds in de letterlijke zin van geluidsimitatie opvatten. Wanneer men, zoals ik in mijn vorige studie heb gedaan, onomatopee gebruikt in de zin van „gevoelswoord", is de weg naar de oorsprong, die in de herleiding tot „klanknabootsing" open lag, weer afgesneden, is de etymologie die niet verder komt dan de definitie „klanknabootsing" geen etymologie meer. Evenals met de etymologische methode van de klassieke indogermanistiek kan men met de theorie der onomatopoësis van Dr. v. L. stellig ook prachtige resultaten bereiken. Maar het percentage woorden waarvoor de theorie geheel opgaat kan maar klein zijn, naar verhouding nog heel wat kleiner dan het percentage woorden waarvoor de klassieke manier geheel opgaat: immers bij een woord dat als een klanknabootsing wordt geïnterpreteerd is de kans dat er in de gevoelssfeer iets verder onnaspeurbaars mee is gebeurd veel groter dan bij een „gewoon" woord. Ook bij de woorden waarvoor de theorie helemaal opgaat, is, wanneer men ze volgens deze methode etymologiseert, toch een heel stuk taalgeschiedenis genegeerd, nl. alles wat betrekking heeft op de levensomstandigheden van de woorden. Een etymologie „van de rechte lijn" blijft altijd een abstracte constructie, ook wanneer de constructie op zichzelf geheel juist is.

Tegenover de aldus gekarakteriseerde theorie van Dr. v. L. moet ik de mijne stellen als een die is voortgekomen uit de lexicografische praktijk van een dialektgeografisch geschoold taalkundige. Deze karakteristiek lijkt misschien op het eerste gezicht niet zo erg sprekend en ik ben mij het verband tussen mijn dialektgeografische scholing en mijn theorie over de gevoelswoorden ook pas bewust geworden tijdens de uitwerking van die theorie naar aanleiding van de kritiek van Dr. v. L. Mijn etymologische aantekeningen waren verkenningen in verschillende richtingen, experimenten met de methode der etymologie [1]). Er zit niet één vaste lijn in, maar ze vormen een bont mengel-

1) Mijn tiende aantekening, het stukje over *pril*, is een „experiment" dat mij nu niet meer helemaal bevredigt. Het is natuurlijk meer aardig dan juist om,

moes van rechtlijnige reconstructies, cultuurgeschiedenis, dialektgeografie enz. Door mijn lexicografische praktijk moest ik, ik heb het hierboven al laten zien, al experimenterende, ook wel bij de z.g. klanknabootsingen terecht komen. Waarom moest ik, hoewel ik begon te werken met de theorie van Dr. v. L., hierbij al gauw tot een andere opvatting komen? Doordat ik op mijn dialectologische omzwervingen en door het bestuderen van taalkaarten het leven der woorden in hun onderlinge samenhang en wederzijdse beïnvloeding had leren waarnemen. Mijn belangstelling was daardoor gericht op de levensomstandigheden der woorden. Een woord hangt nooit in de lucht, maar is gebonden aan een bepaalde tijd en een bepaald gebied. Een ander gebied heeft voor hetzelfde begrip een ander woord, en dat andere woord bepaalt mee het bestaan van het eerste: wanneer het

---

als Dr. v. L. in *Ts.* 62, 110 noot doet, te zeggen dat ik *pril* „via het Friesch uit het Fransch" afleid, want niemand is er meer huiverig voor dan ik om zonder cultuurhistorische argumenten Nederlandse woorden als frisismen te verklaren (verg. *Ts* 61, 206). Het stukje draagt er echter de kenmerken van dat het geschreven is — het is het oudste van de twaalf aantekeningen — vóór ik mijn gevoelswoordentheorie helemaal had uitgewerkt. Ik handhaaf ook nu tenvolle mijn bezwaar tegen de etymologie van *pril* zoals Dr. v. L. die in het *WNT* heeft gegeven: de literaire sfeer waarin het woord blijkbaar altijd heeft geleefd — wat nog niet zeggen wil dat het een „vaag, onwerkelijk bestaan" heeft geleid (verg. *WNT* i.v.) — blijft bij een afleiding uit een klanknabootsende „wortel" *pril,* die in het Nederlands trouwens niet is aan te tonen, geheel en al onverklaard. Deze sfeer deed en doet mij aan Franse invloed denken. Het zinnetje: „Men (kan) vragen of ook ndl. *pril* geen bijvorm kan zijn van een met fra. *briller* samenhangend **bril*", zou ik nu echter zo willen uitwerken, dat er in de 15de of 16de eeuw in de dichterlijke gevoelssfeer waarschijnlijk uit het materiaal van fr. *briller* een expressief woord *pril* is gevormd, dat in verschillende, maar in dezelfde sfeer liggende, betekenissen, als „schitterend", „vrolijk", „bekoorlijk", „fris", e.d. gebruikt kon worden. Hiermee kunnen alle verdere overwegingen en constructies vervallen. In het Fries kan het woord volgens deze hypothese natuurlijk alleen via de Nederlandse literaire taal zijn binnengedrongen, maar het feit dat het daar in de volkstaal wortel heeft geschoten (wat in het Nederlandse taalgebied voorzover ik weet nergens is gebeurd) wijst erop, dat het door een reeds aanwezig woord moet zijn opgevangen en versterkt. Hierop heb ik in mijn etym. aant. ook al de aandacht gevestigd en in dit verband heb ik *spril,* „flikkerend", „levendig", enz. genoemd, dat in het hele noordelijke kustgebied tussen Vlie en Wezer een levend volkswoord is (dit in tegenstelling met *bril* en *pril,* die in het Fries wellicht enkel maar plaatselijk bekend zijn).

tweede zich uitbreidt over het gebied van het eerste, ontstaat er concurrentie, kunnen er compromisvormen ontstaan enz. Dat alles wist Van Wijk natuurlijk ook al (ook van de dialektgeografen!) en ik had gewoon voortbouwend op zijn standpunt tot mijn theorie kunnen komen. Zo theoretisch is het echter niet bij mij gegaan: de erváring heeft mij aan het nadenken over de theorie van het etymologiseren gezet, de ervaring op het veld der dialectologie en de ervaring bij het woordenboekwerk. De *kaan*-varianten, die ik hierboven nu, naar ik hoop, in meer definitieve vorm behandeld heb, hebben mij bezighouden sinds ik het materiaal voor mijn dissertatie verzamelde. Bij de bewerking daarvan had ik ze weer terzijde moeten leggen als voorlopig onetymologiseerbaar, maar toch had de wijze waarop ik ze optekende, in het ene dorp de ene vorm, in een volgend dorp weer een andere vorm, zonder dat er enige geografische logica in te ontdekken viel, mij toen al de overtuiging gegeven dat al deze varianten móesten samenhangen. Wanneer men eenmaal belangstelling heeft gekregen voor de geografische omstandigheden van de woorden en hun gebruikssfeer, móet bij het beschouwen van de z.g. klanknabootsende woorden de aandacht ook wel vallen op de gevoelssfeer waarin deze woorden leven of hebben geleefd. De verste oorsprong van de woorden ligt daarentegen buiten de belangstelling van de dialektgeograaf. Hij ziet de woorden altijd in een bepaalde tijd en een bepaalde ruimte, wel voortdurend in beweging, maar toch eigenlijk zonder begin. Hij erkent natuurlijk wel dat het begin er eenmaal geweest moet zijn, maar met zijn methode kan hij er, tenzij het een vervorming of compromisvorm betreft waarvan de componenten bekend zijn en de omstandigheden van het ontstaan gereconstrueerd kunnen worden, niets over te weten komen.

De dialektgeografische methode is aanvankelijk door Georg Wenker uitgewerkt om het bestaan van de klankwetten te bewijzen, dus om aan de klassieke indogermanistiek een steuntje te geven, zeker niet om *tegenover* haar een stelling te betrekken. Praktisch hebben de dialektgeografen en de echte grammatici wel lange tijd geïsoleerd *naast* elkaar gewerkt. Maar het einddoel moet zijn dat het rechtlijnige geraamte, dat door de indogermanistiek en haar onderafdelingen die

zich met de afzonderlijke talen bezighouden, is opgebouwd, onder de levenwekkende adem van de cultuurgeschiedenis, archeologie, ethnologie, psychologie, en niet in de laatste plaats van de dialektgeografie, tot een lichaam van vlees en bloed wordt. Dan pas krijgt men een woordgeschiedenis, die m.i. de naam van etymologie werkelijk verdient. Mijn theorie moet waarschijnlijk nog op allerlei manieren verbeterd worden, maar toch, òmdat de levensomstandigheden van de woorden er beter in tot hun recht komen, durf ik te zeggen dat zij in wezen moderner is dan die van Dr. v. L., en dus niet *tegenover* of *naast* deze staat, maar zich er *overheen* koepelt. De etymologie die werkelijk die naam verdient is, om het te zeggen met een zin uit de laatste publicatie van Prof. Kloeke, *De beleefde Friese aanspraak met jou*, „een onderzoek, dat zich specialiseert op bepaalde verschijnselen maar dan in alzijdig verband". Ook volgens deze taalkundige mag de dialektgeografie, zomin als welke hulpwetenschap ook, erin berusten om een specialisatie *naast* andere specialisaties te blijven, maar moeten al deze hulpwetenschappen samen strekken tot verruiming, tot overkoepeling van de oude grammatische methode.

Nadat ik de bij Dr. v. L. gerezen misverstanden uit de weg had geruimd, nadat ik vervolgens mijn theorie breder ontwikkeld en mijn etymologieën verdedigd had, had ik de beantwoording van de vraag over het *naast* of *tegenover* ook aan de lezer kunnen overlaten. Ik heb deze confrontatie, ofschoon ze uiteraard een enigszins persoonlijk karakter moest dragen, echter niet willen ontwijken, omdat er tegenstellingen van algemene aard bij aan het licht kwamen, waarvan de bespreking wellicht nuttig zou kunnen zijn voor de toekomst. Aan het begin van deze studie heb ik gezegd dat ik alle reden had om Dr. v. L. dankbaar te zijn voor haar kritiek, nu aan het slot wil ik deze dank nog eens herhalen, want zonder deze kritiek was ik mij ook mijn principiële positie, mijn plaats en taak, niet zo helder bewust geworden. En is het niet de hoogste voldoening voor een criticus, te mogen helpen om een tegenstander aan zichzelf te openbaren?

K. HEEROMA

WILLEM VAN ST. THIERRY: EPISTOLA AD FRATRES DE MONTE DEI

Over het leven van Willem van St. Thierry is niet bijzonder veel bekend. Wij weten, dat hij in 1120 abt van St. Thierrry werd, van dit ambt afstand deed en een teruggetrokken leven leidde tot hij in 1153 stierf. Hij was een groot vriend van St. Bernard en steunde hem in zijn strijd tegen Abélard.

Deze karige gegevens zijn ons overgeleverd in een fragment van een *vita*, vermoedelijk niet lang na zijn dood opgesteld [1]). Des te beter is hij ons bekend uit zijn werk. Juist over Willem van St. Thierry is de laatste twintig jaar het nodige geschreven in verband met zijn invloed op de Nederlandse mystiek. Van Mierlo toonde zijn invloed aan in een brief van Hadewijch [2]), L. Reypens meent te kunnen bewijzen, dat zowel Ruusbroec, Gerlach Peters als Jan van Schoonhoven Willems geschriften gekend en ook verwerkt hebben. Vooral zijn *Epistola ad fratres de Monte Dei* schijnt door hen gebruikt te zijn [3]). Dat deze brief inderdaad veel gelezen moet zijn, bewijst ook een zin van den Kartuizer Henricus van Coesfeld in zijn *Epistola noviciorum:*

„daer om rade ic dy dattu dic wijl leseste dat spieghel der moniken. dat spieghel sinte bernaerts. die epistel totten broeders inden berghe godes. profectus ende sinte iheronimus steruen" [4]).

Deze brief van Willem van St. Thierry is in het Latijn in vrij veel handschriften, in uiteenlopende redacties (vooral de proloog) bewaard

---

1) Uitgegeven door A. Poncelet in *Mélanges Godefroid Kurth* I, bl. 85, vlg. (1908).

2) J. v. Mierlo: *Hadewijch en Willem van St. Thierry. Ons Geestelijk Erf.* 1929, bl. 45, vlg.

3) Zie D. A. Wilmart: *La préface de la lettre aux frères du Mont-Dieu. Revue Bénédictine.* 1924, bl. 229.

4) Aangehaald naar Leiden Un. Biblioth. hs. B. P. L. nr. 2383, bl. 234. Dit hs. kan nog toegevoegd worden aan de reeks vertalingen, welke De Vreese van dit werk opgaf in Bijlage II, bl. 54 van zijn posthume uitgave van Geert Groote's: *De Simonia ad Beguttas.* 's Gravenhage, 1940. Het hs. behoort tot de nieuwste aanwinsten van de Leidse Univ. Bibliotheek.

gebleven, onder de namen van St. Bernard, Guigo en Willem van St. Thierry. Mabillon schreef het werk aan den laatste toe in zijn uitgave van 1667-1690. Massuet beschouwde in zijn *Admonitio* van 1719 echter Guigo als de auteur van deze brief. Tegenwoordig neemt men echter vrij algemeen aan, dat ook de *Epistola ad fratres de Monte Dei* een werk van Willem is [1]).

Tot op heden was er nog geen volledige Middelnederlandse vertaling van Willem's beroemde brief ontdekt.

Willem de Vreese [2]) vond in hs. Utrecht. Un. Biblioth. nr. 5 L 8 (Cat. nr. 1035), bl. 106b-111a een zeer verwaterd uittreksel, dat de naam „vertaling" niet verdient (zie Migne *P. L.* dl. 184). Hier wordt de brief toegeschreven aan St. Bernard, evenals in een zéér kort fragment in een handschrift, dat toebehoort aan J. P. Bervoets te Arnhem: bl. 41a „SUnte bernaert die scrijft totten brueders vanden berghe gods". (Volgen enkele regels uit het eerste stuk).

Onlangs is nu echter door de Universiteits Bibliotheek te Leiden op de veiling-Hertzberger 9-11 Maart 1942, een handschrift aangekocht, dat de Middelnederlandse vertaling van de *Epistola ad fratres de Monte Dei* bevat.

Een zo zeldzame vertaling van een voor de Nederlandse mystiek uiterst belangwekkend werk verdient wel een nadere bespreking.

Het is een papieren hs. 12°. 173 bll. (1 dipl.; 3 quat.; ½ sext.-1; 6 quat., waarvan het vierde en vijfde bij later binden verwisseld zijn; 1 quat.-2; 11 quat.; na het eerste quatern van deze 11, ontbreken twee quaternen met tekstverlies). De afmetingen zijn: c. 70 × 98 mm. (bladspiegel: c: 48 × 73 mm.). De afschrijving is geschied met bruine inkt, voor 15 regels per bl. Het is ongefolieerd, heeft geregeld reclamen, ook in de quaternen, maar geen signaturen. Voor- en achterin bevinden zich 3 schutbladen van ander papier. Het hs. is sterk

---

1) Zie over de nog voortdurende strijd over het auteurschap Wilmart's bovengenoemd artikel en het boek van P. Adam: *Guillaume de Saint Thierry.* Bourg. 1923.

2) W. de Vreese: *De handschriften van Jan van Ruusbroec's werken.* Gent. 1902, bl. 495.

afgesneden. De band is van perkament. Op de rug staat: „Epistolen van Bernardus".

Het hs. is geschreven in een niet zeer fraaie, maar regelmatige en duidelijke bastarda van omstreeks 1470. De copiist schreef steeds op de regel. De initialen zijn rood met paars penwerk. De rubrieken zijn van de hand van den copiist. De hoofdletters zijn soms langgerekt en versierd met bruine en rode stippen, meestal echter rood doorstreept.

Omtrent de herkomst is het volgende bekend: Tegen de binnenkant van het voorbord is een rood etiketje met witte letters: S. W. geplakt. Hier is ook met potlood geschreven: „P. R. v. Heyst Waalwijk".

De vertaling is in een Oostelijk Middelnederlands dialect, dat Overijsselse eigenaardigheden vertoont.

Het hs. bevat de eerste twee boeken van de brief, zoals deze bij Migne (*P. L.* 184) is uitgegeven. Hier ontbreekt dus terecht het derde boek, dat aan St. Anselmus moet toegeschreven worden [1]). Het heeft de korte proloog, echter zowel afwijkend van Massuet's uitgave in Migne, als van die welke Wilmart in zijn artikel heeft afgedrukt. Deze laatste geeft op bl. 237-238 een lange lijst van varianten van de „beruchte" beginregel van de proloog, maar de redactie van ons hs. ontbreekt in deze opsomming! Deze zin luidt in het Leidse hs. „DEn heren vrienden ende bruederen. H. priori G ende W. begherende een verwende ruste Mijn alre lijefste brueders in cristo vol na onschamelic ende meer dan et betaemt is mijn mont apen tot di".

De hss. welke Wilmart noemt hebben òf W. (Wilhelmus) òf G. (Guigo) en soms B. (Bernardus).

Duiden de letters in ons hs. inderdaad op de eerste twee namen, dan is het eenigszins vermakelijk, gezien de tot op heden durende strijd, Willem en Guigo hier zo broederlijk naast elkaar te zien staan.

Na „apen tot di" ontbreekt in het Leidse hs. de vertaling van „Non possum tacere, deus scit", waarvan Wilmart (bl. 242) de authenticiteit reeds betwijfelde.

Merkwaardig is ook, dat het „aliud quoddam opusculum" (zie

---

1) Zie Wilmart: bl. 234.

Migne. Proloog. 2. (12)), hetgeen volgens Wilmart slechts in drie handschriften is overgeleverd, in ons hs. wèl vertaald is: „Daernae heb ic ghedacht v te offeren een ander boecsken". Wellicht kunnen deze korte aantekeningen voor den Willem van St. Thierry-kenner reeds een aanwijzing zijn om uit te maken, welke redactie aan onze tekst ten grondslag ligt.

De vertaling is over het algemeen bijzonder letterlijk. De vertaler heeft bekort noch uitgebreid. Wel heeft hij soms een lange, ingewikkelde zin in een reeks hoofdzinnen opgelost. Slechts een enkele keer (bijv. de eerste zin van hoofdstuk I) is hij er niet uit kunnen komen. De stijl doet ons vermoeden, dat het vertalen hem aanvankelijk lastig viel. In het begin houdt hij zich angstvallig aan de Latijnse tekst en volgt soms, tegen eigen taalgebruik in, de vreemde woordvolgorde. Daardoor is het eerste gedeelte minder soepel en hier en daar zelfs wat hortend en stotend. Maar in het tweede is hij het werk baas geworden. Nog is zijn stijl niet zeer vloeiend, maar hij schrijft vrijer en ook warmer, alsof hij zelf, al vertalend, ontroerd werd door de buitengewoon mooie climax in deze brief.

Ook treft hij ons soms door een aardige vondst. In „cum subito invenimus eam in campis silvae", vertaalt hij het cum inversum zeer levendig met: „Ende siet wy hebben sy haestelicke ghevonden —".

Tevens brengt hij enige variaties in het woordgebruik, zoals voor „Veteres ipsi et in veteri mente nescientes nova meditari", „Want si syn olt Ende vercoldet inder herten die gheen nye dinghen en connen dencken".

Misschien is het toeval, maar het is opmerkelijk hoe de vertaler vaak naar een min of meer gelijkluidend woord gezocht heeft:

offero — offeren (aanbieden, geven).
rectus — rechtop (braaf, oprecht).
proprie — properlic te segghen.
feriatus — vierdach.
imo — ummer.

Het is wel zeer te betreuren, dat ook deze vertaling niet volkomen volledig is. Na bl. 93b ontbreken twee quaternen. De weggevallen

tekst komt overeen met Migne. *P. L.* 184, kol. 331 : 36: „et abjecta sancta", tot „Porro aliae historiae". Kol. 335. 42.

Maar ook ondanks dit hiaat is het hs. een belangrijke aanwinst voor de Leidse Universiteits Bibliotheek.

Tot slot laat ik nu nog als voorbeeld van de eenvoudige vertaaltrant een korte passage volgen:

Migne, kol. 349.17

Vide enim quomodo tanquam omnia facientem, ordinantem, et vivificantem, in medio bonarum, virtutum sicut cor in medio corporis, constituit Spiritum sanctum.

Ipse est enim omnipotens artifex creans hominis ad Deum bonam voluntatem, Dei ad hominem faciens propitiationem, formans affectionem, dans virtutem, juvans operationem, agens omnia fortiter, et disponens omnia suaviter. Ipse vivificat spiritum hominis, et continet in unum: sicut et ille vivificat, et in unum continet corpus suum.

Homines doceant Deum quaerere; Angeli adorare: solus ipse est qui docet invenire, habere, et frui.

Merct hoe dat hi den heilighen gheest int myddel der gueder doechden gheset heuet. die alle dinck maect schict. ende leuendich // maket. gelijc dattet herte is int myddel des lichaems. 151b. 152a.

want hi is die aelmechtige meister die die guede wille des menschen tot gode wert schicket. ende toent die ghenaedicheit totten menschen hi maket dat toe neyghen ende gheuet die doecht. hi spoet dat werck. hi doet alle dinck machtelic ende schict alle dinck zuetelic. hi maket den gheest [1]) des menschen leuendich. ende ontholdet in een ghelijc // dat die gheest des menschen leuendich maket, ende ontholt sijn lichaem in een. 152b.

Die menschen leren gode soecken. die engelen leren gode aen te beden. die heilige [2]) gheest is alleen die gheen die gode leert vinden ende hebben ende ghebrueken.

Leiden. J. M. SCHALIJ

1) Na: *gheest* staat *den gheest gheest,* waarvan het eerste *gheest* met rood is doorgehaald.

2) *Heilige,* eerste i gesubscribeerd.

EEN MOTIEF UIT *FERGUUT* BIJ HEINRIK VAN AKEN

Onder de aardigste passages van den *roman van Heinrik ende Margriete van Limborg* behoort het verhaal hoe Europa 's nachts aan Heinriks bed komt om hem haar liefde te belijden. Er is, meen ik, nog nooit op gewezen dat Heinrik van Aken hier een vrije navolging geeft van de episode uit den *Ferguut*, waar Galiene aan het bed van den held verschijnt. Het motief is natuurlijk ook in den *Ferguut* niet nieuw, maar er is genoeg parallellisme in den bouw van beide verhalen om in het eene het rechtstreeksche voorbeeld van het andere te zien.

Beide beginnen met den tweestrijd der jonkvrouw:

1365 Arger ben ic dan een dief III, 567 Ja en ben ik keitivinne
Dat ic den genen wil hebben lief — Dat ik dus haastelijk mijn minne
Die ic noit en sach meer dan heden — Hebbe geleid an enen man
Noch en sprac in eneger steden. — Die vremde es [1]).

Dan staat zij op:

1433 Datsi vanden bedde wille opstaan 589 Doe stoed op die welgedane
Ende tote Fergute gaen — Ende dede hare pelsken ane.
.....
Si stac ane haer hemde sidijn
Ende ene pelse hermerijn.

Zij vindt den geliefde slapende:

1434 ... tote Fergute gaen 615 Die welgemaakte zuverlijke,
Die tote hare niet een twint — Die vrouwe was van dien rijke,
En peinst, no weet dat sine mint — Stond op allene ende gink
..... — Daar zi vand den jongelink

1) Tekst uit mijn bloemlezing *Ridderverhalen.*

1443 Toten bedde datsi quam — Die kleine peinsde om die jongfrouwe.
Ferguut si slapende vernam — Doe dogede die welgeraakte rouwe,
Want vaste sliep hi doe zi kwam.

Galiene overweegt terug te gaan:

1448 Welnaer hadsi haer weder gemaect
Ten bedde, daer si lach te voren.

en heeft nieuwen strijd

1464 Want het dochte hare grote onnere

Europa gaat terug:

624 Helpe, wat mi minne wit,
Dat ik te bedde zoeken ga
Enen ridder, die lettel na
Om mi peinst of wacht, (*F.* 1435-6!)
Ende een twint niet en acht;
Dat 's lachter groot ende onere. (*F.* 1464!)
Mi es beter dat ik kere.
. . . . . .
634 Ik wille gaan eer men mi zie.

te vergelijken met *Ferguut* 1442:

Haer ware leet, haddement gehort.

Zij komt echter nogmaals en maakt dan, evenals Galiene den ridder wakker. Van dat oogenblik af is het verloop geheel verschillend: de nog boersche Ferguut laat de jonkvrouw ongetroost gaan, Heinrik ruimt haar een plaats in. Heinrik van Aken heeft het motief uit den *Ferguut* wel overgenomen, maar pasklaar gemaakt voor het verhaal dat hij in zijn hoofd had en dat lijkt mij typeerend voor zijn werkwijze. Aan de oorspronkelijkheid der hoofdlijnen van den *Limborch* valt even moeilijk te twijfelen als aan het feit dat hij zeer veel van zijn motieven dankte aan zijn veelzijdige lectuur, om ze dan op eigen wijze te verwerken of te pas te brengen. J. A. N. KNUTTEL

PROBLEMEN IN EN OM HET HAAGSE LIEDERENHANDSCHRIFT

In zijn beoordeling van de lang verwachte uitgave van het Haagse Liederenhandschrift [1]) heeft Prof. Kloeke [2]) een duidelijk beeld gegeven van de „mode", die er in dit zowel als in het Gruuthuse-hs. heerst, om Duitse vormen ook bij overigens Mnl. gedichten te gebruiken. De opvatting van deze geleerde is, dat er sprake moet zijn van een haard van Duitse invloed. Deze openbaarde zich o.a. in het grafische, d.w.z. een schrijf- of kloosterschool wordt door de schrijfwijze verraden. Prof. Kloeke raakt de litterairhistorische kant van het probleem aan, wanneer hij schrijft: „Afgezien van de zuiver Duitse gedichten, kan niet worden ontkend, dat er een reeks gedichten in het hs. voorkomen, die „ „zo sterk Duits getint" " zijn, dat ze als poging tot vertaling beschouwd moeten worden" [3]). Hollandse vertalers, die wat Duits kenden, en Duitse vertalers, die wat Hollands machtig waren, kunnen hun krachten op verschillende gedichten beproefd hebben. Het rijmonderzoek bracht Brabantse, Vlaamse, W.-Vlaamse, Limburgse en Hollandse vormen aan het licht, die over het algemeen bewaard, of gemakkelijk te herstellen waren. Ingewikkeld wordt de kwestie, meent Prof. Kloeke, bij de in het Ripuarisch vervatte gedichten.

Benadert men het hs. en zijn inhoud van de litterairhistorische kant, dan dringen zich verschillende problemen op: ten eerste biedt de tekst als zodanig soms moeilijkheden, die met behulp van litterairhistorische feiten kunnen worden opgelost. Ten tweede brengt een enkel gedicht een kwestie van thema-verwantschap op het tapijt. Ten derde rijst de vraag naar de litterairhistorische plaats, die het hs. inneemt, op. En ten vierde bestaat het probleem der datering. De uitgever van het Haagse Liederenhandschrift neemt een late datering der gedichten aan, en voor het hs. als zodanig een latere dan De Vreese, die ca. 1340 vaststelde [4]).

1) *Die Haager Liederhandschrift*; hrg. von E. F. Kossmann (Haag 1940).
2) *Ts.* 1942 bl. 73 e.v.
3) ib. blz. 78.
4) *Bouwstoffen* blz. 272.

Wat het eerste probleem betreft, in twee gedichten, die als onduidelijk worden aangegeven, meen ik enig licht te zien. Het eerste is no. 92 *Hoe ene vrouwe der andere vragede*, het gedicht over twee vrouwen, die elkaars mening willen horen over een bepaald punt. Het is m.i. zo op te vatten, dat het geschilpunt is, welke vrouw dichter bij de ware liefde staat, die haar man ver van zich laat gaan op een moeitevolle tocht, of die hem ervan terughoudt. De eerste is van mening, dat men de geliefde inplaats van hem te raden over zee te gaan, moet wijzen op de mogelijkheid van een vreedzame oplossing (die soene overdraghen), immers tot een dergelijke tocht wordt een moordenaar veroordeeld. Wanneer een vrouw, die weet wat betaamt (Eyn wijflich wijf) met hart en daad zich aan een heer bindt, (hayt sich verghyet), die niets anders vraagt dan haar goed vertrouwen (toeverlaet), en zij geeft hem dan de raad ergens over de bergen te gaan naar de Hunnen, waar de dood hem bedreigt, komt dit dan uit echte liefde voort? Zij die deze vraag uit, heeft liever de geliefde bij zich dan dat zij hem kommervol strijdend weet in het verre Pruisen. De andere vrouw antwoordt, dat Minne het roer is van alle deugden dat door haar alle goede dingen naam krijgen en vermeerderd worden. Indien (uphdas) zij zich verstout, van zich zelf een zo duur pand te eisen (dat ich mich so dure pande), zendt zij haar hart mee. Zij meent op de rechte weg te zijn, wanneer zij hem in de ellende zendend, met hem volhardt, en zij zal er zich in verheugen, wanneer hem daardoor goeds te beurt valt. Want zelden blinkt moeiteloos verkregen achting uit. De twee laatste regels „Want men selden bliken siet / Enich onverdiende weerde" drukken een gedachte uit, die men ook aantreft in *Die Rose:* „Want doghet die van geleenden dingen coemt, vergaet haestelingen" [1]). Deze opvatting wordt gesteund door het Mnl. gedicht van *Twee ghesellen die wouden varen over zee*. Aan het slot van deze sproke vindt men het gesprek tussen de twee vrouwen en ook hier is het verwijt:

Blijft hi doot oft wert hem tsure,
Het scijnt, datter u niet ane en leit. [2])

1) Ed. Verwijs (Den Haag 1868) Vs. 2213/2214.
2) *Belgisch Museum* X (blz. 84).

De inkleding en de bewoording der twee gedichten zijn echter te verschillend, dan dat van enige direkte verwantschap sprake zijn kan. Het Duitse gedicht heeft de „poente" uit het thema genomen, en, ontdaan van alle bijwerk, in versvorm gevat.

Het raadselgedicht (58) *Wijch ende lijd* geeft te raden naar de betekenis van een toren uit kostbaar Arabisch goud gebouwd, rustend op een steenen fondament. Eromheen loopt een stalen muur en erbovenop staat een steekpalm, die zijn schaduw werpt en middenin zich een zesbladige, altijd bloeiende, kleurenrijke bloem besloten houdt. Een aanwijzing om dit raadsel op te lossen bevatten de regels 1 en 20: „Gonst ter eeren ghepresenteert", en „vol doechden en ghenaden". Het laatste wordt van de bloem gezegd. Als ik „terecht verstae[t] dit menen", dan is de toren symbool voor de vrouw [1]). Zij draagt de palm d.i. de *houde*, de *hulde*, de *gratia*, die de vrouw de ridder schenkt: de *gonst*. De vrouw houdt in haar gunst de minne besloten, de bloem met de zes bladen, nl. de zes hoofse deugden: Bescheidenheit, Stade, Scamelheit, Trouwe, Gherechticheit, Miltheit. Om gunst en minne te verwerven, moet de toegang tot de toren door strijd verkregen worden, dus door het avontuur, de *wijch*. Om de bloem te plukken moet men de afwerende scherpte trotseren van de steekpalm, wat alleen door geduldige „dienst" gelukken kan, door het *liden*. De titel van het gedicht zou dus toepasselijk zijn. Merkwaardig is de hoofse aard van dit raadsel. Het is daarom niet onmogelijk, dat men hier met een zogenaamd kranslied te maken heeft. Een kranslied werd bij de dans gezongen, en in zijn lied vraagt de jongeling om de rozenkrans der jonkvrouw; de tooi kan hem alleen geschonken worden als hij het opgegeven raadsel raadt [2]).

Het tweede probleem, dat der thema-verwantschap, doet zich voor bij het doorlopend gedicht (no. 90) *Wie wonder hayt* met het onderschrift *Die tende wiste*. Dit gedicht kan gebouwd zijn op een thema, dat in een der vertellingen uit de Zeven Wijzen te vinden is, nl. dat van De dorre Boom. In het gedicht uit het Liederenhandschrift

1) Vgl. beneden blzz. 68 en 71.

2) Hermann Jantzen, *Geschichte des deutschen Streitgedichtes* (Breslau 1896) blz. 88.

wordt een boom, die gaat verdorren temidden van al het bloeiende in de boomgaard, waar zelfs de doorn bloemen draagt, door de dichter bezongen, die juist deze boom „al sulc gonst" toedraagt. De oude tuinman raadt hem „die struke, die bi hem becliven" uit te roeien. De toepassing van de geschiedenis is: waar vroeger rijkdom was, is nu kommer, en waar vroeger kommer was, is nu rijkdom. En dit is een wonder, dat men alle dagen zien kan. Men kan deze historie opvatten als een beeld aan de werkelijkheid ontleend, zoals men er andere in verzen uitgewerkt vindt in het Haagse Liederenhs., b.v. De Wijnberg (46) [1]), Het verborgen Pad (102*), De verborgen Kamer (103). Maar deze laatste gedichten zijn kort en ook niets anders dan een beeld door een gesloten lyrische strophe omlijnd. De dorre Boom daarentegen verraadt een verteltrant en daardoor nadert het gedicht het verhaal van De Pijnboom in de bundel der Zeven Wijzen. Ook hierin beveelt de bezitter van de gaarde en boom, een pijnboom in de bizondere zorg van de tuinman aan. Toch werd er meer aandacht besteed aan een loot, die uit de aarde er omheen opwies, dan aan de boom zelf. Want toen door een overhangende tak de loot krom ging groeien, werd de boomtwijg afgehakt. Aan de nu recht groeiende loot kwam de kracht ten goede, die aan de boom onttrokken werd, zodat de pijnboom dood ging en gerooid moest worden [2]). Er is dus een gelijkheid tussen sproke en vertelling, die identificatie mogelijk maakt. Het thema zou in de eerste niet volledig weergegeven zijn, evenmin als het gesprek over de ware liefde in no. 92. Ook dit schijnt geen geheel te vormen, maar het is te doen geweest om de pointe. De betekenis door de dichter van de sproke aan de historie gehecht is een vrij willekeurige, wat echter geen zeldzaamheid is in de middeleeuwse parabels.

Het eerste en het tweede probleem, dat ons het Haagse hs. biedt, hebben dit gemeen, dat een vaak voorkomende eigenschap der liederen om de pointe op de voorgrond te schuiven, in beide gevallen valt waar te nemen. Dit domineren van het abstracte, waaromheen zich

1) Dit gedicht kan ook ontleend zijn aan de parabel van Jesaja over de wijnberg, die door de bezitter aangeklaagd werd. (Jesaja 5 vs. 1 e.v.).

2) *Van den seven Vroeden,* ed. K. Stallaert (Gent 1889) blz. 19.

een reeds bestaand thema groepeert, is een hoofs verschijnsel. De reeds genoemde gedichten dragen een hoofs, een ridderlijk gewaad, maar er is nuancering in hun hoofsheid. De dorre Boom is een der weinige sproken van dit soort, die niet rechtaf hoofs te noemen is, al kan men dit gedicht ook niet buiten het kader der ridderkultuur plaatsen. De hoofse wereldbeschouwing wordt direkt geraakt in sproken als Erentrijc (22 en 67), Venus Biechte (60), Oude en jonge Ridder (66), Van der Hinde (87), De verlaten Jonkvrouw (100), Wenschenborch (101 en 102), Mijn Vrouwe Venus (110), Van den Fondamente (111), Van suveren clederen (114) en het tijdgedicht Ein jammerliche Clage (42). Daarnaast staan: De treurige Pijper (14), Van den plucten Spoerwaer (51), De arme Pelgrim (61), De dorre Boom (90), *Ic quam daer ic groet wonder sach* (106), die een algemeen menselijke inhoud hebben, gevat in de lijst van de tijd, die der hoofse ridderkultuur.

Er schuilt ook veel rechtaf onhoofs in dit *im grossen und ganzen* laathoofse Haagse hs. en hiermede is het probleem van de plaats, die het in de litteraire geschiedenis inneemt, aangeraakt. Het is een van die bundels, waarin de kentering der tijden zichtbaar is. Illustratief in dit opzicht zijn de gedichten van Augustijnken van Dordt, die in de verzameling opgenomen zijn. Ondanks alle allegorie, ondanks de zelfs hoofse allegorie is deze Hollandse sprookspreker in de grond een vermanend leerdichter, die wortelt in de 13e- en 14e-eeuwse didactiek. Wel begint een gedicht (32), ondertekend *Augustin* met een hoofse aanhef:

Het sin lude, die mich vragen
Om des lyven meyen bloet,
Dar ich niet van en kan gezagen
Sint mer die may gheen vrude doyt.

Maar dan volgt in plaats van de door de hoofse formule geëiste treurende ridder en minnaar, die in de ik-toon voortgaat, een boze ridder, wiens boosaardigheid in ontrouw, lafheid en vrouwenhaat bestaat, dus in onhoofsheid, wat alles tezamen niet een verder uitwerken is van de natuuraanhef, die er los bij hangt. Waarschijnlijk is

dus de zich „Augustin" tekenende dichter niet verantwoordelijk voor het geheel. Eerder hebben we hier, wat het begin betreft, met een zwervende strophe te doen, d.i. een couplet, losgeraakt van het gedicht, waar het organisch toe hoorde, en daarna willekeurig aangehecht aan een vreemd vers.

Men mag hier niet voorbij gaan aan de mogelijkheid, dat de ondertekenaar een andere dichter dan de Dordtenaar Augustijnken was, en dat de zwervende strophe oorspronkelijk behoorde bij het gedicht van een poëet, die dezelfde naam droeg als de Dordtenaar. Zeker is dit echter allerminst, want de Hollander kan om te vermanen wel eens naar het schimpdicht gegrepen hebben, dat de onhoofse ridder aan de kaak stelde. Vergelijken we dit laatste met het gedicht Vijf Pointen van Eeren (39), dan valt er geen verschil aan te wijzen in de dictie, die de beeldloze van het leerdicht is, terwijl het rythme dat van Augustijnken, de Hollander, zou kunnen zijn.

Van twee gedichten, eveneens in het hs. opgenomen, en die ongetwijfeld door Augustijnken gedicht werden, is uitsluitend de enscenering hoofs. Het zijn: Van den Scepe (98) en Der Vrouwen Borch (99). In het eerste lange gedicht gaat de dichter zich op een zomermorgen buiten vermeien — maar hij preciseert, dat het een Julidag was. Hij komt bij een muur en toren, die regelrecht uit een Oosterse roman zijn overgenomen — maar de dichter beschrijft het Hollandse landschap van de Merwede met de daarop varende kogge. De hoofse vrouw, die de vreemdeling tegemoet pleegt te treden, ontbreekt ook hier niet. Het wegvarende schip is hoofs bemand, maar — de stuurman is Conde, dus kundigheid, wat eerder een burgerlijk begrip is. Zeven koninginnen, de zeven deugden, varen in de kogge op avontuur uit, iets wat toch slechts voor de ridder en niet voor de vrouw was weggelegd. Volkomen didactisch zijn de uitleggingen, die de dichter zelf van zijn allegorie geeft, inplaats van die voor zich te laten spreken. Telkens wordt de allegorie aan de werkelijkheid gebonden, waardoor realistische en maatschappelijke gedeelten de allegorie onderbreken. In Der Vrouwen Borch kan men zelfs een leerdicht aanwijzen, waaruit Augustijnken kan geput hebben: Boendale's

Lekenspieghel [1]). Gesteld dat er door Boendale en Augustijnken uit dezelfde bron geput werd, dan is die bron in ieder geval een onhoofse. Om kort te gaan: Augustijnken de schrijver van St. Jans Evangelium en De Schepping [2]) is voorhoofs didactisch, en Augustijnken de dichter der allegorieën is nahoofs. Het positieve in zijn dichtkunst is het beginnend realisme, dat de glorie zou worden van de 16e en 17e eeuw. Deze litteraire gesteldheid beantwoordt aan de maatschappelijke, zoals die beschreven is door J. F. Niermeyer in zijn artikel *Dordrecht als handelsstad in de tweede helft van de veertiende eeuw* [3]). Daaraan ontlenen we het volgende: Men vond in Augustijnkens stad een kleine, gesloten patricische kring, gewend de zetels van schepenen en raden te bezetten. Op „avontuur" gingen ze echter niet uit, omdat zij zich wijdden aan enkele internationale takken van handel, voonamelijk aan de wijnhandel. Hierdoor stonden zij in relatie met vreemde kooplieden in de hoedanigheid van makelaar. Naast het patriciaat stonden de inheemse kooplieden-schippers, een groep van nederiger afkomst. Zij waren het echter die er op uit trokken de wereld in. In de derde plaats kwamen de kleine luiden der ambachters en neringdoenden, die door gildevorming een politieke factor werden niet alleen, maar ook een zelfstandige politieke factor. Dat Augustijnken niet patricisch gezind was, blijkt wel overduidelijk en voortdurend uit al zijn werk. Een patriciaat van makelaars, een ridder als makelaar, het was inderdaad moeilijk in deze kring een hoofse toon aan te slaan! Als Augustijnken het deed, dan was het, zelfs met de niet voorop gestelde bedoeling, om aan te tonen, hoe ver zijn Dordtse wereld van de hoofse verschilde. De wegvarende allegorische kogge, de treurende koninginnen symboliseren zowel de maatschappelijke toestand als de stand van de dichtkunst. Het hoofse gaat op de vlucht, maar het schip vaart als handelskogge een onbekende toekomst tegemoet. In een van de heer-

---

1) Te Winkel, *Ontwikkelingsgang* II blz. 104, noot 5.
2) *Oudvlaemsche Gedichten,* ed. Blommaert (Gent 1851) III blz. 131, 120.
3) *Bijdragen v. Vaderl. Geschiedenis en Oudheidkunde* VIIIe Reeks Dl. IV, 1942, blz. 86.

lijkheden der patriciërs buiten Dordt localiseert Augustijnken zijn gedicht Van den Scepe.

De tweede met name genoemde Dietse dichter, nl. Noydekin, staat, wat zijn strophische vorm betreft en zijn neiging tot het spreukgedicht, dichter bij de hoofse wereld en haar litteratuur dan de Dordtenaar.

Wordt in het geval van Augustijnken het laathoofse van het Haagse Liederenhs. doorbroken door een realisme, dat naar dat van de renaissance vooruit wijst, in andere gedichten wordt het ridderlijke gestoord door het volkslied, dat alle allegorie en hoofse inkleding vereenvoudigt. In Onghenate (45) maakt een dame hardvochtig een einde aan alle „noet" door de klagende minnaar te vragen: „Is Brugge groot?" Omgekeerd zegt een minnaar in 108, dat hij er meer aan heeft mosselen te gaan vangen in het Zwin dan te trachten de liefde der vrouw te veroveren door „dienst".

Uit alle tot nu gereleveerde feiten blijkt, dat het Haagse Liederenhs. een verzamelbekken is, waarin MHgd. minnezang, Middel-Rijnse laathoofse gedichten samenvloeien met laathoofse Dietse minnezang (11, 43, 46, 52, 58, 62, 102*, 103). Uit alle streken der lage landen, uit Vlaanderen, Brabant, Holland en Limburg [1]) zijn de liederen in één stroom geraakt en daarna in één bekken vergaard.

Het feit dat over dit van grafisch standpunt bezien Dietse liederenhs. een Duitse golf sloeg, staat niet op zich zelf, want ook het Gruuthuse-hs. bevat liederen, waarin Duitse taal en Duits lied hun sporen achterlieten [2]). Maar hoe anders zijn hier de litterairhistorische verhoudingen dan in het Haagse hs.! Ten eerste is er in het Vlaams-Brugse hs. geen zo grote verscheidenheid van gedichten aanwezig, en ten tweede zijn deze voor de grootste helft nahoofs of volks. De juwelen, die in deze schrijn schitteren, de twee elegiën op de musicus Aegidius (XCVII en C), De hemelse Roos (XCIX), de Muziek (CI) en de Alouette (CXXV) zijn nauwe-

1) Kloeke, l.c. blz. 78.

2) W. de Vreese, *Het Gruuthuse-handschrift.* (*Ts.* 1940) blz. 241 e.v. Uitg door C. Carton *Oudvlaemsche Liederen en andere Gedichten der XIVe en XVe eeuw. (Vlaemsche Bibliophilen* 2e serie no. 9).

lijks hoofs te noemen: de drie eerstgenoemden noch om vorm noch om inhoud, en de Alouette maar in zekere zin. Immers de leeuwerik wordt hier voorgesteld als hemelse zanger, als Gods lofverkondiger en Gods dienaar, terwijl de „nider", van wie de roek de „compaen" is, een individu is, dat zich lang handhaafde na de hoofse tijd tot in de Rederijkerij toe [1]). Deze gedichtengroep met zijn aan de muziek gewijde inhoud en met zijn fijne muzikale toon hoort met zijn oorspronkelijkheid eerder in de oorspronkelijkheid van de middeleeuwse Dietse toonkust dan in enige litteraire rubriek, terwijl de rondeelvorm van de Alouette en het eerste Aegidiuslied alle grenzen doorbreekt [2]).

De wending naar het geestelijke, die men hier in het enkele gedicht aantreft, ziet men zich voltrekken over een reeks der doorlopende gedichten (inclusief een lang strophisch gedicht), die in het hs. op de kortere liederen volgen. Het eerste allegorische gedicht is als een roman gebouwd op een hoofse gedachtengang. Het heeft als centrale gedachte hetzelfde thema als Augustijnken's Der Vrouwen Borch, de vrouw met de vijf zintuigen voorgesteld als een toren met wachters, een beeld, dat, naar reeds vermeld werd, ook bij Boendale te vinden is [3]).

De Vlaamse dichter begint met een beschouwing over de eenheid van Const, Cracht, Wille en Jonst, om daarna zich te gaan vermeien in de droom en het landschap, dat uit de roman van Die Rose bekend is. Zijn weg wordt beschenen door twee vensters uit een albasten toren, twee zonnen, waarmee de ogen van zijn vrouwe worden aangeduid. Bij de linde Waerscu gaat de dichter aan het „melancoleren", wordt gegrepen door een ridder, die hem naar een grauw kasteel voert, waar de kastelein leeft als een roek. In een put geduwd door wezens met gesels gewapend, ontdekt hij een klein deurtje,

---

1) Door mij uiteengezet in een artikel *Ridder- en Rederijkerstijd* (*NTg.* 1943) blz. 61.

2) Zie voor deze liederen verder B. H. Erné, *Rondeel-liederen in het Handschrift van Gruythuyse.* [*Bundel opstellen van Oud-Leerlingen aangeb. aan Prof. C. G. N. de Vooys.* (Groningen 1940)] p. 133.

3) Zie boven blz. 69.

waarachter hij Hope ontmoet. Met haar heeft hij Samsons kracht, kan hij de muren breken. Buiten gekomen wordt hij gekwetst door een pijl. Hope is bevriend met Vragen, die de drie sleutels van de toren van albast, waarvan Orghelieus met vijf camerlingen de burggraaf is, zal verschaffen [1]). Al liederen zingend, waarvan het eerste door Juecht, het twede door Hoede, de overige door de dichter gemaakt zijn, stijgt hij tot de opperste zaal en wordt opperkamerling. Maar Hoede sluit hem met de sleutel Verdriet op in een hof met zeven bomen, die wrange vruchten dragen. Zoo gaat het iemand, „die mint ende hem sijn hope ontgaet". Nu is zijn kleed er een van de grauwe orde.

Volgens De Vreese is deze allegorie geschreven door dezelfde hand als die de liederen boekstaafde. Met de andere hand, die met het tweede allegorische gedicht inzet, verandert ook het karakter der gedichten: allegorie II begint al met een vizioen van de Maagd met het kind. Bij het „prieel" met de rozenhaag staat een zich openende boom, die een hermitage draagt, waaruit een jong kluizenaar tevoorschijn treedt. Hem beschrijft de minnaar zijn liefde, en ontvangt raad en benedictie. Zingend een lied *Ich ende du, mijn ander ich* gaat de minnaar verder. Nu komt een heraut, die verkondigt, dat Venus deze dag recht zal doen. De vierschaar waarvoor Twivel en Jalosie gedaagd zijn, wordt besloten met de geheime zitting van Venus en haar vrouwenstoet. Door haar uitspraak worden de onhoofse ondeugden verbannen, maar de minnaar wordt ter schole gezonden. Venus stelt zich echter niet boven deze, want zij is maar een planeet „die altoos lopen moet ende rinnen", terwijl de mens de vrije wil heeft.

Volkomen geestelijk is het lange strophische gedicht *Van Drome so ghewaghic* over het woord *liden*, dat uitsluitend het lijden Christi betekent.

Bezinnend is het doorlopende *Ic arem van troeste maer rijc van*

---

1) „Vragen" wordt volgens Carton genaamd Kila of Kilaen. De naam kan ik niet verklaren. Is hiermee de heilige Kilian, de bekeerder der Franken, te Würzburg doodgemarteld, gemeend? Maar welk verband houdt dit met Vragen?

minnen. Er is in dit gedicht een ondergrond van hoofse liefde, maar de quintessens is deze:

Minne is so edel in haar wesen
Dat bi haer daer beteekent si
Dat God die siele ghemaect heeft vri.

dus wederom een pleidooi voor de vrije wil.

In tweeërlei licht verschijnt de sproke *Venus danc heb dijn soete cracht,* waar Redene vertoeft in een hof met een eglantier, waarvan de doornen niemand kwetsen „want hi was teder van ranken smal". Een duif laat zich neer en blijft veilig tussen de doornen, tot iemand haar opschrikt en zij onder het wegvliegen gekwetst wordt. Genezing zoekend bij een andere duif, maakt deze alles nog erger door te zeggen, dat de boom wel fraai was, maar de vruchten ondeugdelijk. Redene meent, dat men om kwaad gewas de goede vrucht niet hoeft te versmaden. Het beeld van de duif, die zich neerlaat op een boom is eerder geestelijk dan werelds-hoofs. Daardoor kan de rustverstoorder zowel verklaard worden als de „nider" als als „wrougher" in een uitgebreider zin. Men heeft hier hetzelfde geval, dat zich in de Alouette voordeed. Zowel de leeuwerik als de duif komen in zuiver geestelijke zin voor in het gedicht Van den geestelijken boemgaerde [1]), eveneens uit de 14e eeuw daterend. Daar daalt een tortel neer op een ceder, waarbij de violette staat, en de leeuwerik op een vijgeboom met de daarbij groeiende kersouw. In de sproke schemert de geestelijke betekenis door.

In het zesde gedicht is de bloem Mergriete (iedere letter betekent een hoofse deugd) aan de hemel beloofd.

In het zevende doorlopende gedicht worden de „pointen" van een Paaschpreek, gehouden door Broeder Jan Lyoen, weergegeven.

Afgezien van het nu volgend spel tussen patricische en volksfiguren, waardoor een parodie op de eerste ontstaat, valt in de nog restende gedichten dezelfde transponering in het geestelijke waar te nemen: de minnaar smeekt Maria om bijstand, roept haar zegen

1) E. Kausler. *Denkmäler altniederl. Sprache u. Lit.* III blz. 121. Ook bij W. H. Beuken, *De Dichters der Middeleeuwen* (Bilthoven 1936) blz. 277.

over de geliefde af, terwijl ook nog eens de allegorie van de vijf zintuigen opduikt, maar ze worden voorgesteld als versieringen van de fontein Confoort, waar als hoogste figuur Vroescap op rust.

Het is a priori weinig waarschijnlijk, dat het verschijnsel der gelijksoortige Duitse taalvormen en de Duitse liedereninslag resp. in het Brugse en het Haagse hs. van twee verschillende haarden uit zijn oorsprong zou nemen. Licht in deze kwestie brengt het Berlijnse hs. Germ. Fol. 922 [1]). De onderlinge gelijkenis tussen de drie hss. is opvallend t. w.

I Ook in het laatstgenoemde zijn gedichten afwijkend van het Beneden-Rijns, dat nivellerend over alle heen streek, verzameld [2]).

II De spelling vertoont de eigenaardigheden, die Kloeke (blz. 76) opmerkte in het Haagse hs. nl. *uph, oph,* enz. Vormen *à rebours* in het Gruuthuse-hs., waarop De Vreese [3]) wees, b.v. *witz* voor *wit,* en analoge vormen in het Haagse als *laetzen, tras, blutz, tortzyl,* die Kloeke releveerde, worden eveneens in het Berlijnse hs. aangetroffen: *tzarten, getzijde lesen.* De vormen *onde, tso, tsu* worden vrij regelmatig gebruikt.

III Het genre der Nieuwjaarsliederen, dat in Duitsland het eerst bij Oswald von Wolkenstein aangetroffen wordt [4]) is zowel in het Brugse als in het Berlijnse hs. te vinden. Bovendien is ook overigens de opzet der drie hss. gelijk, want in alle wisselen strophische gedichten af met doorlopende en de aard der laatstgenoemde komt onderling overeen. Men vindt zelfs de gebreken van het Haagse hs. in het Berlijnse terug: de verdubbeling van sommige gedichten, waarvan dan soms een onvolledig is [5]).

IV Het litterairhistorisch karakter der drie hss. is onderling gelijk, want alle zijn ontstaan „zwischen Minnesang und Volkslied" en

---

1) De strophische gedichten, die vier groepen vormen tussen de doorlopende, zijn uitgegeven door M. Lang, *Zwischen Minnesang und Volkslied. Studien zur Volksliedforschung* I (Berlin 1941) met een *Nachwort.* Daar dit echter van 1939 dateert, heeft de uitgeefster de nieuwe uitgave van Kossmann noch het artikel van De Vreese over het Gruuthuse-hs. kunnen raadplegen.

2) Vgl. M. Lang, *Ein Reinmarfund* (*Beiträge* 59) blz. 453.

3) De Vreese l.c., blz. 261.

4) Lang, *Zwischen enz.* blz. 94. Vlg. nr. XVIII, XXVIII, XXIX.

5) Ib. blz. 79 en Kloeke l.c. blz. 74.

dragen daarvan het kenmerk. Wat M. Lang voor karakteristiek geeft bij de vergelijking der strophische en der doorlopende gedichten uit Berlijn 922 kan onveranderd worden toegepast op het Haagse en het Brugse hs.: „um Minne handelt es sich hier wie dort, oder um das was von der Minne aus an lebendigen Trieben in die Zeit hineingewachsen war." [1]).

V Tussen minnezang en volkslied, de karakteristiek, sluit in zich een afwisseling van stijl en uitdrukkingswijze van het hoofse lied en die van het volkslied. In het Berlijnse hs. kan men b.v. lezen het beeld: „Wer eynen ezel strichet / dorch ziin zachte haer" LXIX 2017; in het Haagse: „Hets groet anxt den coniin, / dat bi den vos gehuyst moet zin." (37 C). In het Gruuthuse-hs. vallen de doorlopende gedichten voortdurend uit de toon: de hoofse fontein heeft water zo zoet, dat het de dichter zou gruwen, wanneer hij het uitspuwde, en niet precies een hoofse groet is deze: Vrou Hope sprac: Adieu Kila (blz. 237 en 257).

VI Als bij de Alouette uit het Gruuthuse-hs. valt soms in Berlijn 922 een wending naar het geestelijke waar te nemen, o.a. in het gedicht LI 1474: Miin balsamsmaec ist die vyl tzartz goede / daer tsu miin oesterdach.

In de zangersklachten resp. in het Haagse en het Berlijnse hs., is een verschil van nuancering waar te nemen: De Treurige Pijper (14) uit het eerste klaagt, dat hij het niemand naar de zin kan maken, ja, was God een pijper, dan nog zouden de mensen aanmerkingen hebben. In het Berlijnse daarentegen wordt geklaagd, hoe onder materiele nood de minnedienst moet lijden, want: Armans dienst ist dycke onwert [2]).

Een onderscheid tussen het Berlijnse en het Haagse hs. is, dat in het eerste spreuk en spreukgedicht zeldzaam zijn, terwijl in het laatste er een veelvuldig gebruik van wordt gemaakt. Reeds wees ik op Noydekin's voorliefde voor dit genre.

Maar wat de vorm betreft, heeft M. Lang gelijkheid kunnen constateren: „Die überwiegende Anzahl der Lieder mit strophischem

---

1) Lang l.c. blz. 78.
2) Ib. blz. 95.

Kehrreim der einleitet oder nach der ersten Strophe unterbricht, stellt die Sammlung unmittelbar neben die der Gruythusischen und der Haager hs." [1]). Ook wijst de uitgeefster van Berlijn 922 op de liederen in zeer korte vorm, zoals b.v. LXXV (strophe van 3, van 2 en weer van 3), die men in het Brugse hs. terug vindt, maar die elders niet gevonden zijn. Haar woord „Vielgestaltigkeit ist ein Kennzeichen der späthöfischen Zeit", is zonder verandering te aanvaarden [2]).

Op grond van de soms niet passende boven- en onderschriften der liederen neemt Kloeke voor het Haagse hs. een voorschrift aan. „Men mag gissen", schrijft deze geleerde, „dat ook hier sprake is van een soort van custoden, die betrekking hebben op een gedicht, dat wel in het voorschrift heeft gestaan, maar dat in dit hs. op deze plaats niet is opgenomen." [3]). Dat dit voorschrift er een geweest is in de trant van Berlijn 922, is na het boven aangevoerde wel zeer duidelijk.

Nog nauwer wordt de samenhang, doordat er onder de doorlopende gedichten van het Berlijnse hs. Mnl. aanwezig zijn, t.w. Pyramis en Thisbe (1), Lof der vrouwen (9), Amor en Rede (12), het Minneklooster (13), Seghelijn (22) en misschien ook nr. 7 [4]). Maar de samenhang verhelderen doet dit feit niet. Dat de nrs. 34 en 44 uit het Haagse hs. ook in het Berlijnse voorkomen, is, gezien de samenvloeiing der gedichten in het Haagse, niet onbelangrijk, maar toch een feit, waaraan men geen absolute waarde kan hechten. M. Lang meent een weg, die van het Haagse naar het Berlijnse hs. voert, ontdekt te hebben. Zij stelt zich op het standpunt, dat men om te vergelijken uit kan gaan van een bepaald beeld beantwoordend aan de voorstelling, die de dichter zich van de geliefde maakt, een beeld, dat — als ik goed versta — individueel is en nog niet tot formule verstard. De uitgeefster van Berlijn 922 wijst op de uit-

---

1) Lang, l.c. blz. 97.
2) Ib. blz. 80.
3) Kloeke l.c. blz. 74.
4) Uittreksels gaf E. Martin, *Mittelrheinische und niederländische Gedichte in einer Berliner Hs. (Zeitschrift für deutsches Altertum* XIII blz. 348 e.v. De nummers verwijzen naar dit artikel.

drukking *bloyende walt* in XIX, 601 en dit zelfde beeld in nr. 75 en 40 van het Haagse hs., terwijl het ook herhaald wordt in XX, 629 en XII, 684 uit het Berlijnse hs. Ook dit is niet onbelangrijk, evenmin als de localisering in hetzelfde gedicht nr. 75, de Hovedans (vs. 24), waar de *Ozenych* genoemd wordt, waarin M. Lang de *Osning* herkende, een bergketen, die met de Ardennen begint, bij de Drachenfels over de Rijn gaat en rechts daarvan zich voortzet [1]). Toch, een veilig houvast geeft dit niet, om nadere conclusie te trekken. Ook de dichternaam *Hince Jan te borghe* geschreven onder XXXIX brengt ons niet veel verder, terwijl we van een gedicht als Der hemelen loof (XI) alleen kunnen vaststellen, dat het dicht onze grenzen nadert, wat de taal betreft.

Vaster grond krijgt men onder de voeten door de historieliederen. Van Ein jammerliche Clage uit het Haagse hs. is nl. een tegenhanger te vinden in een ander Berlijns hs. Ook daar, maar naar inhoud verschillend, is een klacht over de dood van Willem van Holland opgenomen met het opschrift: Von deme Grevē vā Holland (8) [2]). De analyse van het laatste gedicht moge hier volgen:

Na de wonderbaarlijkheid van God geprezen te hebben, betreurt de dichter het, niet de gave van Wolfram von Eschenbach te bezitten, want dan zou hij doorgraven, doorraden en doorgronden, hetgeen hem gebeurde. Hij zal nochtans zijn best doen. Hij vertelt, hoe hij op een nacht wakker schrikt door storm en regen. Hij bevindt zich plotseling in een woud te midden van bergen, hoort wilde dieren en bereikt een ruw bergpad. Daarlangs komt hij in een dal met een bron, waar leeuweriken, vinken en sijsjes zingen. Bij een groene haag klaagt Vrouw Deugd over een, die men in diens jeugd in deze omgeving oppermachtig zag, maar die nu niet meer als vreemde gast aan het hof van Vrouw Ere zal vertoeven. Daarheen wordt de dichter verwezen, als hij Deugd vraagt om wie zij rouw bedrijft. Langs een steil steenbokkenpad komt hij hoog in het woud en valt neer in de klaver. Dan verschijnen Ere, Trouw, Mildheid, Dapper-

1) Lang, l.c. blz. 80 en 85. Men kan hier nog bijvoegen het beeld van de grauwe orde in Het Minneklooster en Allegorie I uit het Gruuthuse-hs.

2) Friedrich v. d. Hagen's *Germania* (Berlin 1844) blz. 251. Uit het hs. van Gottfrieds Tristan (germ. 4°. 284). Zie voor dit hs. G. I. Lieftinck, *Bouwstoffen v. h. MnlW,* art. 933.

heid, Demoed, Waarheid en Standvastigheid, die klagen om een dode, wiens lof zij bezingen. Ook zij weten de naam niet en verwijzen hem naar een „kuonstenrichen heyden" in Syrië. De dichter vindt daar een grijze astroloog, die in de sterren de dood van een Heer heeft gelezen. Het moet Willem van Holland zijn. Dan volgt tot slot de beschrijving van het schild.

De allegorische figuren in de Clage en de Greve vertonen ten opzichte van elkaar slechts een vaak voorkomende onbetekenende wisseling onder de hoofse deugden. Kon ik voor de Clage verwijzen naar de Zuidduitse tijdzangen en sproken, ook De Greve is daar tussen te oriënteren. Want het berglandschap met het steile steenbokkenpad is volkomen identiek met dat uit de genoemde gedichten, terwijl voor de allegorieën hetzelfde geldt als voor die der Clage. Dus ook de dodenklacht uit dit Berlijnse hs. wortelt in de Zuidduitse litteratuur. In dit geheel voegen zich ongedwongen de nog niet genoemde doorlopende gedichten uit het Berlijnse hs. 922, nl. De drie Aanbidders (3), Minneborn (16) en Negen Tekenen der Liefde (18). Van de reeds genoemde tekenen zich Pyramus en Thisbe met de Seghelijn als verhalende gedichten af. In Amor en Rede wordt nog eens de allegorie van de vijf zintuigen ter hand genomen, maar anders uitgewerkt dan in Augustijnkens gedicht, of in het eerste allegorische uit het Brugse hs., want Amor wint vijf burchten, die ieder voor zich een zintuig verbeelden.

Het gedicht over de Minneborn, de bron, die, wanneer men er uit drinkt, het hart als pand eist, waar de dichter na ervan gedronken te hebben nog eens toe terug keert, echter slechts om er Huede aan te treffen, die weent omdat het water vergiftigd is door de „wroegher", is geschreven door een „mynre brueder", zoals blijkt uit het slottoevoegsel „und eine Auseinandersetzung mit Frau Minne über den in solchen abijt Minnenden bestätigt" [1]). Het is mogelijk, dat een, die de wereld vaarwel zeide, als herinnering daaraan de Minneborn dichtte, maar de grauwe orde uit het eerste allegorische gedicht van het Gruuthuse-hs. maant tot voorzichtigheid. Men kan hier een eenvoudig beeld in zien, dat zonder betekenis is voor het auteur-

1) Lang l.c. blz. 79.

schap. M.i. is het gedicht het Minneklooster, dat zich bij deze gedachtengang aansluit niet over één kam te scheren met Minneborn en Allegorie I, met het eerste niet als dit in geestelijke zin moet geduid worden, met het tweede niet, omdat dit, hoe zonderling uit de stijl vallend ook, ernstig bedoeld is, een verschil, dat ook voor de Minneborn opgaat. Want het Minneklooster is eerder een vagantische scherts. Er wordt nl. in geschilderd, hoe de dichter eenzaam voortwandelt, denkend aan de geliefde. Hij ontmoet een vrouw, die hem naar het leven der minne vraagt. Zijn antwoord, dat het leven zwaar valt, waar Venus priorin is, doet haar denken een frater voor zich te hebben. Hij zet nu uiteen, hoe zeven banden zijn hart binden. Het zijn: verlangen, stupor, scheiden, aan-zien, vrees voor clappers, verre omwegen en vrees de geliefde te verliezen. Het is niet te verwonderen, dat de pseudo-frater verklaart, dat „alle meister van Mumpelier en der scolen van Paris" dit alles niet kunnen „volscriven" of „vollesen". Men mag hier het werk van een scolaer in zien, een feit, dat het land van herkomst onzeker maakt.

Al wortelt ook deze dichtkunst in Z.-Duitsland, hiermee is de Rijnse nivellering niet verklaard. Daarvoor geeft eveneens het Berlijnse hs. een oplossing. Kon ik in een artikel over de Duits-Nederlandse betrekkingen tijdens Willem IV van Holland slechts gissen, dat de naam van deze Graaf wel zal geklonken hebben onder die van de „Fürsten, grafen, freyen / Der namen hört man chreyen / Von den eralden, persevant" [1]), nu kan dit met zekerheid worden vastgesteld. In het Berlijnse hs. is nl. een gedicht aanwezig, waarin Willem IV als levend wordt voorgesteld temidden van een stoet van edelen. In no. 20 (Martin) ontmoet de dichter een niet meer jonge vrouw, die vóór dertig jaar een school stichtte om later haar leerlingen op der „Ehren stuhl" te zetten. De eerste van de door haar genoemde vorsten is Willem van Holland, „des eren stubet als der melm / in allen landen die Kristen sind." De derde is Willem van Montfoort, die later met Willem in Friesland sneuvelen zou.

De schare van historische edelen, temidden waarvan de Hollandse

---

1) *De Mnl. Sproken in hun Verhouding tot de werkelijkheid en tot de Duitse Litteratuur.* (*Neoph.* 1942 blz. 300 e.v.).

vorst en zijn trawant verschijnen, vormt een Rijnse keten van Z.-Duitsland langs de Rijn tot in de Nederlanden [1]). In Rijnse taal wordt er ons van verhaald.

Men mag dus concluderen: herauten en zangers hebben van Z.-Duitsland uit langs de boorden van de Rijn tot in het hart van Nederland sproken en liederen voort gedragen. Drie hss., het Haagse, het Brugse en het Berlijnse hebben ons kostbare specimina uit hun zangerschat bewaard. Dat deze „Rijnstroom" niet overal een bodem bespoelde, waaruit nieuw leven ontkiemen kon, blijkt wel uit de gedichten van Augustijnken, vele uit het Gruuthuse-hs. en sommige uit het Haagse hs. bovendien. Dat de stroming rechtaf hoofs is geweest, blijkt uit de bijnamen, die aan de Willem IV omringende vorsten gegeven werden: „der greve van Nidache ein minnedib"; „Coinrat van Lossenich der mynnen knecht und wapenhilt"; „Conrat van Ezsche des name dringet in wiber or als Adams galm dorch piffinror".

Er is dus een hoofse stroming over streken gegaan, waar op sommige plaatsen het hoofse reeds lang was uitgeleefd. Een sproke als Vrouw Venus Biecht leert ons echter, dat het hoofse niet overal import is geweest, en (ik wees er reeds elders op [2]) hoe in het Zuiden en Zuid-Oosten het hoofse leven langer fris bleef) dit gedicht stamt weer juist uit de Zuid-Oost hoek. Hiermee is niet gezegd, dat in geen andere landstreek een dichter een door deze opwekkende stroom geïnspireerd goed vers kon schrijven.

Nog rest ons de bespreking van het vierde probleem, dat der datering van het Haagse hs. Het ligt niet op mijn weg de handschriftelijke kant van de kwestie te onderzoeken. Alleen wil ik opmerken, dat daar De Vreese ook de Jammerliche Clage in zijn *Bouwstoffen* behandeld heeft, men zijn uitspraak, dat het Haagse hs. ca. 1340 geschreven werd, waarschijnlijk zó op moet vatten, dat de schrijfwijze van vóór 1340 bekend is en minder of niet daarna.

Nu is in dit verband opmerkelijk, wat De Vreese voor het Gruuthuse-hs. vaststelt, nl. dat het geschreven is door wel tien ver-

1) Men zie de opsomming bij M. Lang blz. 84 en bij Martin.

2) *Entstehungsboden und Entstehungszeit des mittelniederländischen weltlichen Dramas* (*Zeitschrift für deutsche Philologie* 1942, blz. 163).

schillende handen gedurende een tijd, die zich uitstrekt van het midden der 14e eeuw tot ca. 1430, en dat de derde hand de liederen, (de aan de gedichten uit de beide andere genoemde hss. verwante), benevens het eerste der allegorische gedichten heeft geschreven. *Juist wat deze derde hand schreef, vormt de kern van het manuscript, datgene waarom het hs. werd aangelegd. En dit deel dateert uit den tijd meer naar het midden dan naar het einde der 14e eeuw*[1]). Ook hier naderen we dus weer het centrale punt 1345.

Nu heeft echter Dr. Kossmann terecht gewezen op de gedichten van Augustijnken van Dordt, en op het feit, dat deze auteur genoemd wordt in de jaren 1358 en 1362. Echter meer dan signaleringen zijn die vermeldingen niet, en het is geen biologische onmogelijkheid, dat iemand, die in 1370 in het Chronicon Tielense genoemd wordt als een „rhetor eloquentissimus[2]), in 1345 een hoofs getint gedicht maakte. Een vaste grondslag voor een conclusie omtrent de datering van het hs. biedt dus Augustijnken niet.

De gezamenlijke inhoud van het liederenhs. geeft ons al even weinig houvast, aangezien het gedichten uit verschillende eeuwen bevat. De naam van Walther von der Vogelweide 141 A) zegt in dit opzicht genoeg.

M.i. wordt ook van het litterairhistorische standpunt uit de kwestie in de roos getroffen, wanneer men uitgaat van een kern, van de samenstelling van het hs. Nemen we met Kloeke aan, dat het voor ons bewaard gebleven hs. te Den Haag een copie is, dan kan deze copie later dan 1340 volschreven zijn, maar dan toch altijd meer naar het midden dan naar het einde der eeuw. Men ziet zelfs de mogelijkheid opdoemen, dat de gedichten van Augustijnken nog niet in het origineel waren opgenomen. Een kern is er echter moeten blijven, om de wille waarvan het hs. werd aangelegd. Deze kern nu ontstond rondom 1345 ten tijde van Willem IV van Holland, die hoofse betrekkingen onderhield met Z.- en W.-Duitsland en Rijnlandse ridders.

Culemborg. MARIE RAMONDT

1) l.c. blz. 250, 251.
2) M. Schönfeld, *Ts.* 1915 blz. 120.

ALS DE BLENDE TZWIJN SLOUGHEN

Blijkens een rekening uit 1439 vond in dat jaar te Brugge een vertoning plaats waarbij de *blende tzwyn sloughen* [1]). In zijn *Glossaire Flamand* vertaalt Edw. Gailliard *blende* door „qui a les yeux bandés" [2]) en het *MnlW* vat het op in de zin van „geblinddoekte lieden" [3]).

In de loop der jaren verzamelde ik een aantal gegevens, die te zamen een vrij duidelijk beeld vormen van bedoeld volksvermaak en waaruit blijkt, dat de verklaring in het *Glossaire* en het *Mnl W* onjuist is. Ik publiceer ze hier in chronologische volgorde.

Een 14e-eeuws handschrift met o.m. Vlaamse miniaturen vertoont vier in lange gewaden geklede blinden, die met knuppels een zeug trachten te treffen [4]). Links er van ziet men hoe een jongen de mannen naar het varken leidt. Zij houden elkaar bij de schouder vast. Deze tekening is een prototype van Bruegels aangrijpend schilderij van de parabel der blinden, dat thans(?!) te Napels hangt [5]).

Op Vastenavond van het jaar 1386 lieten aanzienlijke personen

---

1) *Inventaire des archives de la ville de Bruges. Inventaire des chartes par* L. Gilliodts-Van Severen. Tome V. Bruges 1876, blz. 87.

2) *Inventaire etc., Glossaire Flamand par* Edw. Gailliard. *Bruges* 1882, blz. 258.

3) *Mnl W* I, 1301.

4) *The Romance of Alexander. A collotype facsimile of Ms. Bodley 264. With an introduction by* M. R. James. Oxford 1933, fol. 74v. De illustraties zijn van verschillende hand. De enige illuminator wiens naam genoemd wordt, is Jehans de Grise. Hij moet een Vlaming geweest zijn en werkte aan het boek omstreeks 1340.

5) Het motief der blinden die elkaar vasthouden en in een sloot vallen („Als de ene blinde den anderen leidt, vallen ze beiden in de gracht"; zie voor 16e-eeuwse voorbeelden van dit spreekwoord: P. J. Harrebomée, *Spreekwoordenboek der Nederlandsche taal, etc.* Utrecht 1858. Deel I, blz. 61) vindt men reeds vóór Bruegel op een gravure die waarschijnlijk naar een compositie van Jeroen Bosch gestoken is (reprod.: P. Lafond, *Hieronymus Bosch.* Bruxelles 1914, bij blz. 94) en op een gravure van Cornelisz Massys (reprod.: Ch. de Tolnay, *Pierre Bruegel l'Ancien.* Bruxelles 1935, Pl. LXXIV). Ook in onze 16e-eeuwse literatuur komt dit motief voor. In het *Esbatement van de Dove Bitster* (Joh. C. Daan, *Leuvensche Bijdragen* XXIX, blz. 1 vlgg. vs. 386 vlg.) lopen drie mannen, die menen dat zij blind zijn en blijkens vs. 357 steun bij elkaar zoeken, het water in.

uit Lübeck twaalf krachtige blinden, wie zij oude harnassen en helmen als wapenrusting gegeven hadden, binnen een door planken afgezet vierkant op de markt, ten aanschouwe van een groot publiek, met knodsen in de hand op een varken losslaan, waarbij zij niet alleen het zwijn, maar ook elkander troffen. De vertoning duurde tot het beest dood was [1]).

In 1415 gebeurde iets dergelijks te Stralsund: „... do schlogenn de blinden ein schwyn im dem Vastelauende vp dem olden marckede; se weren beplanckett, dath en dat swin nicht entlopen kondte, se schlogen sick vaken suluest vp dat liff, mehr alse vp dat schwinn, vnd wordenn ganz sachaftig darauer, so lange dath se mit der kule völeden, wor idt stundt, vnd schlogennt noch; alsse wass solck ein lachendes vastelavent nicht geseen" [2]).

Te Parijs werd in 1425 een „esbatement" gehouden van vier geharnaste blinden die om een big vochten. Daags te voren trokken zij geharnast door de stad, voorop een doedelzakspeler en een man met een grote vlag, waarop de big geschilderd stond [3]).

De magistraat van Arnhem liet op de Maandag volgende op 6 Januari 1440 (*Opten Verswaren Manendaghe*) blinden in een afgeperkte ruimte naar een varken slaan. Ze waren geharnast en hadden schilden, waarop het stadswapen stond. Ze ontvingen geld voor hun prestaties en kregen vooraf eten en drinken [4]).

De 19e Augustus van het jaar 1470 vond zulk een vermakelijkheid te Dordrecht plaats. Op de dag die aan het feest voorafging, werd bekend gemaakt: „Also die blinde luden op morgen tvercken sullen slaen, so waerscuwen die guede luden enen ygeliken, dat sy wel voir hem sien; want worde yemant hierboven gequetst off zeer gedaen, hy en souder geen verset off hebben" [5]).

---

1) A. Schulz, *Deutsches Leben im XIV. und XV. Jahrhundert.* Familienausg. Prag-Wien-Leipzig 1892, blz. 279.

2) *Stralsunder Chroniken,* herausg. von G. Ch. F. Mohnike und D. E. Zober. Stralsund 1833. Band I, 8.

3) J. Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen.* Haarlem 1919, blz. 29.

4) J. S. van Veen, *Varkenslaan door blinden. Gelre* XII, blz. 406.

5) J. A. Fruin, *De oudste Rechten der stad Dordrecht en van het Baljuwschap van Zuid-Holland.* 's-Gravenhage 1882. Deel I, blz. 328.

Thans weer een voorbeeld uit Brugge: „Item up den 7sten dach van Laumaend (misschien dus ook op Verzworen Maandag of Koppermaandag: de Maandag na Driekoningen), anno 81, zo was tswijn gheslagen up de merct van den blenden lieden ende ons prinche ende princesse voorseyd [1]) lagen te thuine op den houc van St. Amandstrate, in Cranenburch" [2]).

Een waarschijnlijk op composities van Jeroen Bosch teruggaand 16e-eeuws gobelin dat denkelijk in Vlaanderen vervaardigd werd, stelt St. Maarten te midden van bedelaars voor [3]). Links op de achtergrond tracht een aantal hunner — zij dragen harnassen en helmen, sommigen ook schilden — met knodsen een zwijn te treffen. Door de helmen kan men niet zien of ze blind zijn. Het publiek staat achter de omheining, waarbinnen het gevecht plaats vindt.

Misschien is dit fragment geweven naar een aan Bosch toegeschreven en thans verloren schilderij, dat zich eertijds in de verzameling van Philips II van Spanje bevond en voorstelde, hoe blinden jacht maakten op een zeug [4]).

Op een tekening die waarschijnlijk van de hand van den Mechelaar Jan Verbeeck (± 1569-1619) is [5]), ligt in een ruim vertrek een varken op de grond vastgebonden. Zeven blinden — ze dragen geen harnassen, helmen of schilden — lopen er met stokken omheen te slaan. Ze houwen in het wilde weg en treffen soms een lotgenoot. Het zijn echte bedelaarstypen. Voor een venster staan nieuwsgierigen. Een

---

1) „ons prinche Maximiliyaen ende ons princesse".

2) *Het Boeck van al 't gene datter gheschiedt is binnen Brugghe sichtent jaer 1477, 14 Februarii, tot 1491,* uitgegeven door C. C[arton], blz. 28.

3) Reprod.: *Tapices de la Corona de España. Reproducción en fototipia de 135 paños* por Hauser y Menet. *Texto del* Conde Viudo de Valencia de Don Juan. Madrid 1903, Vol. II, Lám. 113. Minder duidelijk: P. Lafond, o.c. bij blz. 79. Ten onrechte zien De Valencia en Lafond in den heilige Sint Antonius.

4) P. Lafond, blz. 84.

5) Reprod.: O. Eisenmann, *Ausgewählte Handzeichnungen älterer Meister aus der Sammlung*-Edward Habich *zu Cassel.* Lübeck 1890, nr. 7. Eisenmann schreef de tekening abusievelijk aan Bruegel toe. De reproductie bevindt zich ook in het Rijksbureau voor kunsthistorische en iconografische documentatie te Den Haag, map met reproducties van tekeningen, nr. 8. *School van P. Brueghel,* en in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam, map met reproducties van tekeningen, ***middelformaat, Bor-Bru.***

man en een vrouw kijken toe, gebogen over een onderdeur. In een hoek van de kamer bevindt zich een tafel, waaraan een man zit te slapen. Een vrouw, naast hem, is wakker en heft de hand op om een slag van een der blinden af te weren. In de rechter benedenhoek staat het volgende, ten dele onleesbare, rijmpje:

Seven blinden wildt hier aenmercken
om tswijn meest..... raken sij om den prijs ..... smijten (?)
maer wat sij slaen tis al vant (?) vercken
want sy malckanderen raken (? vake?) Datsij (?) .....
Den eene blinde en derf den andere niet (?) verwijten.

De 14e- en de 16e-eeuwse tekening geven duidelijk blinde en geen geblinddoekte lieden weer. De in de bronnen genoemde blinden zullen dus óók wel het licht der ogen hebben gemist. Zowel op het gobelin als op de tekening van Jan Verbeeck zijn het bedelaars. Het zou mij niet verwonderen, wanneer ze dit eveneens in de andere gevallen waren. Dat men hun in Arnhem vooraf eten en drinken gaf, wijst ook in die richting.

Hoe komt het nu, dat Gailliard en het *Mnl W blend* in de zin van „geblinddoekt" hebben opgevat? Waarschijnlijk kenden zij de volgende passage uit Ter Gouw's *Volksvermaken:* „Bij 't vredefeest in 1559 te Antwerpen behoorde tot de volksvermaken ook het varkenknuppelen; de spelers waren geblinddoekt, en wie 't vette varken doodsloeg won het" [1]). Dit is het enige dat Ter Gouw over het spel gevonden heeft. Hij haalde het uit Van Meteren's geschiedwerk, waar men leest dat tijdens de feesten die ter ere van de vrede van Cambresis van 9—18 April 1559 te Antwerpen gehouden werden, vooral de vreemde natiën zich geducht weerden en o.a. *lieten Verckenen by verblinde gewapende lieden dood smijten* [2]). Hier staat „verblinde", hetgeen natuurlijk „geblinddoekte" betekent. Het ruwe vermaak, waarbij men lachte om de mis-slagen van ongelukkigen en de angstige sprongen

1) J. ter Gouw, *De Volksvermaken.* Haarlem 1871, blz. 356. De opmerking, „wie 't vette varken doodsloeg won het" komt voor rekening van den schrijver. Van Meteren zegt hier niets van.

2) Emanuels van Meteren *Historie der Neder-landscher ende haerder Naburen Oorlogen ende geschiedenissen, Tot den Iare 1612.* s'Graven-Haghe 1614, fol. 25v.

en kreten van een gekweld varken, begint blijkbaar in de tweede helft der 16e eeuw iets van zijn wreedheid te verliezen. Dat onze verlichte 20e eeuw dit spel nog kent, blijkt uit de volgende passage, die ik las in een in 1925 verschenen boekje: „Varkenknuppelen. In sommige streken van ons land is dit martelspel nog in gebruik. Na een vetgemest varken aan een paal vastgebonden te hebben, wordt er door geblinddoekte mannen met korte, dikke stokken naar geworpen. Dit barbaarsch spel duurt gewoonlijk zeer lang, en hoe harder het dier schreeuwt van pijn, hoe luider de toeschouwers lachen" [1]).

De uitdrukkingen *blindemansslagen* [2]), *den blinden slach slaen* [3]) en *blindemanslaan* [4]) hangen niet met het zwijnsknuppelen samen, maar met een eierenspel, waarbij men geblinddoekt een opgehangen ei moest stukslaan [5]). Het lijkt mij niet uitgesloten, dat ook echte blinden aan zulk een spel ten vermake van het publiek deelgenomen hebben.

Den Haag D. Bax

1) Maurits Sacré en Aimé de Cort, *Volksspelen en volksvermaken in Vlaamsch-België*. Merchtem 1925, blz. 123.

2) C. Tuinman, *De oorsprong en uitlegging van dagelijks gebruikte Neder-duitsche Spreekwoorden*. Middelburg 1726. Dl I. Nalezing blz. 10 en *WNT* II 2, 2860.

3) F. A. Stoett, *Nederlandsche Spreekwoorden, enz.* 4e dr. Zutphen 1925. Dl. II, blz. 262.

4) Ibidem.

5) Ibidem en J. ter Gouw, blz. 31.

EEN ONBEGREPEN WOORD IN DE WERKEN VAN VAN FOCQUENBROCH: *GRUNJER*.

In het *WNT* komt een art. GRUNJER voor, dat omstreeks 1895 door wijlen Dr A. Beets is bewerkt. Het woord is een ἅπαξ λεγόμενον; men treft het aan in het tweede deel van *Alle de Werken* van den bekenden, in veler ogen beruchten midden-zeventiendeëeuwsen dichter Willem Godschalk van Focquenbroch. Beets noemde het „een woord van duistere vorming en onbekende beteekenis". „Men denkt", gaat hij voort, „onwillekeurig aan *grunnen,* knorren ..., en daar *banjer* voor *bander* ... staat en *anjer* wel voor *ander* wordt gehoord, zou *grunjer* ook zeer wel uit *grunder* kunnen ontstaan zijn; het is echter de vraag of de beteekenis *knorrepot* in de aanhaling hieronder zin heeft"; waarop dan de aanhaling volgt.

Nu is het inderdaad waar, dat *banjer,* „iemand die als een „heer" leeft, of die zich parmantig aanstelt" (zoals Kluyver's omschrijving in het *WNT* i.v. BAANDERHEER luidt) algemeen als een verkorting wordt beschouwd van *banderheer,* waarnaast het meer gebruikelijke *baanderheer.* Maar in de eerste plaats behoren *banjer* en *baanderheer* tot heel verschillende sferen: het eerste „behoort tot de volkstaal" zoals Kluyver het uitdrukt (ook „Zie hem daar eens *banjeren*" voor „zich gedragen als een banjer", dat hij uit *Dietsche Warande* 5, 347 aanhaalt, is volgens hem een „volksuitdrukking"), het tweede tot de historisch-feodale taal. Uit niets blijkt dat *ba(a)nderheer* ooit een volkswoord voor „parmantige vent" is geworden [1]), en zo weinig behoort *banjer* in hogere of litteraire taal thuis, dat het *WNT* geen enkel citaat geeft waarin het voorkomt. In de tweede plaats laat zich ook niet bewijzen dat *banderheer* ooit tot **bander* (wat immers het prototype van *banjer* zou moeten zijn) is verkort. En in de derde plaats: àls men *banjer* in verband wil brengen met *ba(a)nderheer,*

---

1) Wel geeft Kluyver aanhalingen waarin men leest: „...Gelijck een banderheer" (Vondel 8, 202), „Gelyk een baanderheertje leven" (Trip, *Tydw.* 64), doch daar hebben we nog met vergelijkingen te doen en is niet het woord zelf gebruikt voor een parmantig persoon; ook is het verband bij Vondel niet „volkstümlich" bedoeld, en dat bij Trip misschien evenmin.

ligt het toch veel meer voor de hand, de *j* van dat woord op de een of andere wijze te verklaren uit de vorm mnl. *baniere,* nnl. *banier,* of uit de vorm oudfrans *banniere* waaruit mnl. *baniere* is ontstaan, dus uit een vorm die, met *heer* samengesteld, het nederlandse *banner-heer* heeft opgeleverd waaruit later *bander-, baanderheer* ontstond, dan een overgang van *d* tot *j* aan te nemen: zo'n overgang toch zou alleen via *đ* denkbaar zijn, en dat *d* na *n* tot *đ* zou worden is onwaarschijnlijk: juist na nasalen zien we in de germ. talen de zachte spiranten al vroeg in mediae overgaan. Dat voor *ander* wel *anjer* wordt gehoord, gelijk Beets zegt, lijkt me dan ook in de hoogste mate onwaarschijnlijk, en ik betwijfel sterk of *grunjer* „zeer wel uit *grunder* (zou) kunnen ontstaan zijn".

Wat de betekenis van het woord aangaat, reeds Beets achtte het de vraag of de betekenis „knorrepot" op de bewuste plaats zin had. Inderdaad: die bet. past er helemaal niet. Van knorrepotten is geen sprake, integendeel: we hebben te doen met vrolijke gasten aan een bruiloftsdis. De plaats komt nl. voor in het derde van een viertal bruiloftsdichten ter gelegenheid van het (eerste) huwelijk van den als letterkundige maar vooral als oudheidkundige bekenden Ludolf Smids, waarvan de gezamenlijke titel luidt „Kupido in de Smitswinkel Te zamen smeedende De Heer Ludolf Smids, Der Medicynen Dokter; En Mejuffrou Maria van Tinge" [1]); het is evenals de drie andere een soort van rondeel, wat men in 't Frans noemt een rondeau redoublé [2]), en het vierde kwatrijn luidt als volgt:

Doen men de wynkoop had, riep hy (*de bruidegom*): zie, deze kit
Met kluin, o grunjers! moet elk door zyn gorgel wringen!
Nu roept hy weer: zuip 't nat van Bacchus, datje split,
En past niet op God Mars, die menschen rygt aan klingen!

Wat *grunjer* dan wèl is? M.i. niets anders dan een enigszins verknoeide vorm van het groningse adj., tevens, zoals hier, persoonsnaam, *grönneger* (spelling van Ter Laan [3])). Op de vorm van het

1) *Alle de Werken* (2e dr. 1709) II, 18 volgg. („De derde Druk", 1766, II, 16 volgg.).

2) Elders, bijv. *Alle de Werken* („De derde Druk") II, 332-336, door Van Focquenbroch zelf of den uitgever vertaald met „Verdubbeld Rondeel".

3) Zó is (met de vocaal van fr. *sœur* of eng. *sir,* maar korter) volgens Ter Laan i.v. *Grunn* de uitspraak in de Stad, die daar ook „*Grönnegn*" heet; in het

woord gelijk die hier voorkomt, zal ik straks terugkomen; eerst noem ik datgene wat voor de betekenis pleit. In de eerste plaats: het huwelijk en dus ook het bruiloftsfeest, dat dezelfde dag werd gehouden volgens de gewoonte van die tijden (vgl. Van Focquenbroch's toespelingen in de bruiloftsdichten op het te bed gaan der jonggehuwden), had te Groningen plaats. Ludolf Smids was een Groninger van geboorte, en — zoals Dr J. A. Worp, die in de *Groningsche Volksalmanak* voor 1892 een artikel met verschillende nieuwe gegevens over hem heeft gepubliceerd, meedeelt — na van 1668 tot 1672 te Groningen en te Leiden in de medicijnen te hebben gestudeerd, was hij 21 Januari 1673 te Franeker gepromoveerd en had hij zich in zijn geboortestad als geneesheer gevestigd. Een jaar later, in Februari 1674, huwde hij in de Martinikerk [1]) aldaar met zijn stadgenote Maria (van) Ting(h)e of Tinga [2]). Er was dus alle reden voor Van

---

Westerkwartier heet ze volgens hem „*Grönng*", elders „*Grunn*" en dan is 't adj. „*Grunneger*" zoals hij overal elders spelt (bijv. i.vv. Hunnebed en Jan Albers). Ook Mr. S. Reijnders spelt volgens de aanh. in Ter Laan blz. X „*Grönnegen*" in zijn „hauweliksbrijf, zamenspraak tussen koopman Maalders van Grönnegen, zien vrauw" enz. (1842), tenzij Ter Laan hier de spelling heeft veranderd, zoals hij wel eens meer doet.

1) Volgens vriendelijke mededeling van Dr H. P. Coster, gemeentearchivaris te Groningen.

2) In genoemde *Volksalmanak* (blz. 76, noot 2) haalt Worp uit het *Proclamatieboek* aan: 31 Januari 1647 „Ludolphus Smith, Medicinae Doctor, pro quo Hindrick Sevensteren als Oom, ende Maria Tinghe, pro qua Philippus Tinghe als Vader, beijde van Gron: Gecopuleert per Dn. Robertum Kuchenium den 20 Febr: 1674". (In zijn vroeger opstel over Van Focquenbroch in *De Gids* van 1881, dl. III, 528, had Worp, op grond van een uitlating van Smids in de opdracht van zijn drama *De Spookende Minnaar*, 21 Jan. voor de huwlijksdatum gehouden, maar dit is blijkbaar de dag waarop de verloving officieel tot stand kwam). Uit het feit dat ds Keuchenius het huwelijk voltrok heeft Worp de conclusie getrokken dat de bruid van Smids protestant zou zijn geweest; hijzelf was katholiek. Dr H. P. Coster wees mij er echter op, dat de conclusie niet juist behoeft te zijn, „daar een huwelijk (schrijft hij), wilde het door de (hervormde) overheid erkend worden, in de hervormde kerk gesloten diende te zijn. Een huwelijk voor den magistraat, dat in Hollandsche steden voorkomt, kende men te Groningen vóór 1795 niet. Men ziet dan ook de dissenters doorgaans twee maal trouwen, in de Hervormde en in de eigen kerk". — Toch acht ik godsdienstverschil tussen Smids en zijn bruid niet onwaarschijnlijk: het zou de familieonaangenaamheden verklaren die aan de verloving zijn voorafgegaan en waarop Van Focquenbroch in het tweede en vierde zijner

Focquenbroch om den bruidegom, dien hij blijkens zijn woordenkeus als *légèrement ému,* althans in een bizonder opgewekte stemming, voorstelde, de bruiloftsgasten met „Grunnegers" of „Grunjers" te laten aanspreken (had hij hem deftiger willen laten praten, dan had hij allicht het hollandse „Groningers" gebruikt).

Er is nòg iets waarmee Van Focquenbroch couleur locale geeft aan zijn tafereeltje. Hij laat de „grunjers" kluin drinken, de biersoort die speciaal te Groningen gebrouwen werd, en waarnaar „de stedelingen vroeger voor *kluunkòpm* gescholden werden" volgens Ter Laan; het werd voornamelijk in de noordelijke provinciën gedronken — nog in Johan Winkler's tijd noemde men te Leeuwarden het beurtschip uit Groningen het „kluunskip" —, maar was ook elders in de Nederlanden wel bekend, en het schijnt nogal koppig te zijn geweest [1]), zodat, als het werkelijk op de bruiloft van Ludolf Smids en Maria Tinghe gedronken is, zoals Van Focquenbroch onderstelt — en waarom zou het niet? — de stemming er wel niet ontbroken zal hebben.

Ook in een van zijn andere bruiloftsdichten, ter ere van dezelfde gelegenheid vervaardigd, maakt Focquenbroch een toespeling waarmee hij ons in een gronings milieu brengt. In het eerste nl. lezen we:

> My dunkt ik zie u beide ... nu in de ruime zalen
> Ter dis gezeten: nu op gang naar 't ledekant,
> Den eene staat bedeest een lange wyl te dralen.
> Hoe Bruitje, schrik niet, 't is geen Barentje van Galen,
> 't Is Smids, uw Bruidegom, *enz.*

Zo'n geruststelling past inderdaad voor een bruid die als jongedochter het beleg van Groningen door Christoffel Bernard van Galen, bisschop van Munster, „Bomm-Beernd" zoals zijn spotnaam luidt, had bijgewoond.

Wat nu de vorm van het woord betreft, dat Van Focqenbroch een tweelettergrepig woord bezigt is zeker geen bezwaar om er de persoonsnaam *Grunneger* in te zien: syncope van de zwakbetoonde

---

bruiloftsdichten, onkies genoeg, duidelijke toespelingen maakt. In het jaar waarin zijn vrouw stierf (1682) is Smids zelf tot de Hervormde kerk overgegaan.

1) Maeckje wat vroolick, asje drinckt van de klaren; Maer se is wat koppich, Het is kluijn datter in steeckt (Vijgh, *Jaep Rontvoet* 24).

tussensyllabe lag voor de hand waar de versmaat het vereiste. Hoe echter de *j* van *grunjer* te verklaren? Denkbaar is, dat het woord destijds werkelijk met *j* werd gesproken: de phonemen spirans *g* en spirans *j* liggen in allerlei taal zo dicht bij elkaar dat overgang van *g* in *j*, vooral na palatale klinker, herhaaldelijk voorkomt [1]), en als de verklaring van de naam *Kijk-in-'t-Jatstraat* (*Kikentjestraat*) te Groningen als „kijk-in-'t-gatstraat" (waarin *gat* dan straat zou betekenen [2])) juist mocht zijn, dan zou zo'n overgang in gronings dialekt zelfs vóór beklemtoonde *ă* of *ā* mogelijk zijn geweest (niet juist na *t*, want al in 1362 komt de naam als *de Jate* voor, in 1373 *de rechte Jate*, in de 16de en 17de eeuw *het (rechte) Jat*, in de tweede helft der 17de eeuw *de Olde Jat* of *de Jatstrate* enz. [3])). Doch stellige bewijzen voor die overgang van *g* in *j* heb ik voor 't groninger dialekt niet kunnen vinden: ik heb er de kronieken van den 16de-eeuwsen edelman Johan Rengers van ten Post en van den 16de-eeuwsen eigenerfde Abel Eppens tho Equart, die in 't groningse schrijfdialekt van hun tijd geschreven zijn, op doorgebladerd, maar zonder resultaat [4]). — Een andere mogelijkheid zou wezen, dat Van Focquenbroch, zij het dan ten onrechte, gemeend heeft dat het woord zó luidde: hij kende het natuurlijk alleen van horen zeggen; of dat hij tot de spelling met *n* + *j* zijn toevlucht heeft genomen om te voorkomen dat men de *n* + *g* als één klank („*gruŋer*") zou lezen. Dat de *j* hier een *g*-klank zou moeten aanduiden en we dus 't omgekeerde vóór ons zouden hebben van de spelling *g* in plaats van *j* die in de 17de eeuw en vroeger herhaaldelijk voorkomt [5]), is nauwelijks aan te nemen.

1) Men denke bijv. aan ndl. *meid, zeil*; westvl. *rein* pluvius (Depars, Everaert, De Bo enz.); eng. *rain*; enz. enz. Ook in 't Nederduitsch (Lasch, *Mnd. Gramm.* § 342: „Intervokalisches *g* war ein stimmhafter spirant. Mindestens nach *e, i* ... ist ursprünglich palatale färbung in weiterer verbreitung anzunehmen").

2) J. A. Feith in *Gron. Volksalmanak* voor 1892, blz. 43 vlg.; P. G. Bos in *id.* voor 1906, blz. 114.

3) T.a.pp.

4) Rengers schrijft bijna steeds *Gronningen* en *Gronninger* (*Kron.* p. 356: *Groningen*; in een kantt. op 127 staat *grongen*). Eppens bijna altijd *Gronnigen* en *Gronniger.*

5) Met name in 't diminutiefsuffix: *mannetgen* enz.; verg. *koygen* vaccae, *Kron. v. Abel Eppens,* ed. Feith en Brugmans, 1, 489. Zie voor 't Mnd. Lasch § 341.

Het meest waarschijnlijke is m.i., dat we bij de spelling *grunjers* met een leesfout te doen hebben. Toen Van Focquenbroch zijn gedichten ter ere van het huwelijk van Smids schreef, woonde hij al sinds jaren te St. George del Mina aan de kust van Guinee: zoals Worp in zijn artikel over den dichter in *De Gids* van 1881 heeft betoogd [1]), is hij in 1667 of 1668 daarheen vertrokken. Hij moet dus de gedichten uit Guinee hebben overgestuurd; zelfs moet hij ze, de korte verlovings- en ondertrouwtijd van Smids in aanmerking genomen, hebben geschreven toen deze al lang en breed getrouwd was. Vrij kort daarna ,in 1675, is hij gestorven [2]). Hij heeft de gedichten in kwestie nooit in druk gezien, want volgens Worp komen ze, evenals verschillende andere verzen van zijn hand, het eerst voor in de uitgave zijner werken die in 1696 door Abraham Bogaert is bezorgd. We mogen dus gerust aannemen dat de amsterdamse letterzetter, die naar het handschrift of nog waarschijnlijker naar een kopie er van werkte — want Van Focquenbroch's eigen manuscript zal Smids toch allicht zelf hebben bewaard — het woord *Grungers* (d.i. *Grun(n)'gers*), dat niets bekends voor hem had, niet heeft kunnen ontcijferen en als *grunjers* heeft gelezen. Hierop wijst ook, dat hij het een kleine beginletter gaf, wat stellig niet de schrijfwijze is geweest van Van Focquenbroch, die — gelijk zovele van zijn tijdgenoten — elk woord dat maar enigszins als eigennaam was op te vatten, van een hoofdletter voorzag.

* * *

Ten slotte nog iets over de betrekking tussen den amsterdamsen en den groningsen dichter: ze is niet zonder belang voor de historia literaria, omdat, zoals Worp heeft opgemerkt, er in Van Focquenbroch's werken „geen sporen van aanwezig zijn, dat hij met vele dichters in betrekking stond" [3]). De zaak heeft Worp blijkbaar zeer geïntrigeerd. „Hoe Focquenbroch Smids, die ook later op eene uitgave zijner werken een lofdicht vervaardigde, kan hebben gekend, is niet duidelijk", schrijft hij in 1881 [4]), en laat daarop de levens-

1) Dl. III, 513.
2) *A.w.* III, 528.
3) *De Gids* 1881, III, 501.
4) *A.w.* III, 527 vlg.

loop van Smids tot 1670 volgen, zoals die door een ongenoemde wordt vermeld vóór *De overgebleeven Tooneelpoëzy van Ludolph Smids, M. D.* (Amst. 1744): „Smids", schrijft Worp, „werd in 1649 te Groningen geboren, ging in 1665 naar eene school te Antwerpen, was van 1667 tot 1670 in een klooster in Westphalen (hij was katholiek) en werd in 1670 te Leiden als student ingeschreven". Van Focquenbroch, die in 1667 of '68 naar Guinee vertrok, kan, zo bedoelt Worp, Smids dus niet ontmoet hebben. Tien jaar later, in de *Groningsche Volksalmanak* voor 1892, gaat hij een stap verder en trekt de mededelingen van den biograaf eenvoudigweg in twijfel omdat Van Focquenbroch Smids „goed heeft gekend. Naar alle waarschijnlijkheid", gaat hij voort, „hebben zij elkander te Amsterdam leeren kennen, niet in Antwerpen, waar Focquenbroch nooit is geweest, noch in een Duitsch klooster. En verder werd Smids den 23sten November 1668 te Groningen ingeschreven als student". Dit laatste is natuurlijk juist. Maar hoe weet Worp dat V. F. nooit in Antwerpen is geweest? En waaruit blijkt dat hij Smids g o e d heeft gekend? Zeker, hij wist vrij wat van de voorgeschiedenis van diens huwelijk; maar dat behoorde tot de chronique scandaleuse der familie, en deze pleegt men van verwanten of bekenden, niet van de betrokken personen zelf te vernemen. Worp bedoelt echter een persoonlijke kennismaking. Nu is het natuurlijk wel m o g e l ij k dat Van Focquenbroch en Smids elkander wel eens te Amsterdam, te Antwerpen of waar dan ook hebben ontmoet, maar een „goede" bekendheid van den eerste die een man van, laten we zeggen 33 jaar, met den laatste die nog maar een jongen van een jaar of 17 was, zal daardoor toch niet ontstaan zijn. Doch even goed kunnen zij met elkaar in schriftelijke aanraking zijn gekomen, bijv. door gemeenschappelijke relaties, Zulk een relatie wàs er in de persoon van een neef [1]) van Van Focquenbroch, zekeren De Groot, die een vriend en collega van Ludolf Smids was [2]). Uit niets blijkt dat er

---

1) Dat hij dit was blijkt uit 't straks te noemen sonnet.

2) „Twee vrienden, bei getrouwt, bei Dokters", *Alle de Werken* II, 108 („De derde Druk" II, 106). Worp, *De Gids* 1881, III, 500, noot 3, meent dat hij te Groningen woonde, maar dit blijkt niet; te Groningen gestudeerd heeft hij in ieder geval niet (mededeling van Dr H. P. Coster).

enige betrekking tussen hen heeft bestaan vóór Van Focquenbroch's vertrek naar de Goudkust. Het eerste bewijs dat zij elkaar kenden, zijn de gedichten ter ere van Smid's huwelijk; het tweede en laatste [1]) sluit zich nauw hierbij aan. Op het eind van 1674 of in het begin van 1675 had dokter De Groot het geluk vader te worden van een dochter in dezelfde nacht waarin aan dokter Smids zijn oudste zoon werd geboren. Toen het bericht van deze dubbele blijde gebeurtenis Van Focquenbroch bereikte, dichtte hij ook daarop een „rondeau redoublé" [2]), waarin hij het voorstelt alsof de pasgeborenen later een paar zullen worden [3]). Het dochtertje van De Groot stierf spoedig; ook hiervan heeft de tijding Van Focquenbroch nog bij zijn leven bereikt: hij schreef een sonnet „Aan Kasper Joan Smids, Over het ontydig afsterven Van Gebretta de Groot; Zyn toegezeide Bruid" [4]). Hierin zegt hij dat het huwelijk der kinderen, ware het tot stand gekomen, hem, Van Focquenbroch, en Smids „had tot een (*lees*: één) geslacht gemaakt, Wiens vriendschap nimmer werd door nyd of twist geslaakt, Maar altyd weêr op nieuw blonk beter dan te vooren"; wel een bewijs dat tot dusver althans geen innige vriendschap tussen de beide mannen bestond. Het slot van het klinkdicht is evenwel weer in een luchtige, schertsende toon geschreven, zoals men dat gewoon is van dezen dichter, die maar hoogst zelden ernstig kon blijven, trouwens het hele gegeven: de klacht van een zuigeling over het verlies van zijn bruid, is lachwekkend; men mag dan ook Van Focquenbroch's verzekering dat hij op vriendschap had gehoopt, misschien enkel als een vleierij beschouwen, gelijk we er in 17de- en 18de-eeuwse poëzie en proza zoveel aantreffen.

Wassenaar. J. HEINSIUS

---

1) Het lofdicht van Smids dat vóór 't 1ste deel van *Alle de Werken* staat, is eigenlijk geen bewijs dat V. F. en S. elkander hebben gekend: het slaat meer op den verzamelaar Bogaert en toont voorts dat S. de poëzie van V. F. kende.

2) Echter met een kleine afwijking: de laatste versregel is nl. een herhaling van de gehele eerste, niet alleen van de eerste helft of het eerste woord.

3) *Alle de Werken,* II, 108, resp. II, 106.

4) *A.w.* II, 156, resp. II, 154.

SPROKKELINGEN

1. *DENKBEELD*

Wanneer en door wien is onze taal waarlijk „verrijkt" met dit schoone, eigenaardige, inderdaad „beeldende" woord, dat ons het voorrecht schenkt ons niet te allen tijde te moeten generen met het uitsluitend gebruik van zijn Grieksch v o o r b e e l d, *idee* (ἰδέα) [1]) dat z e l f ons n i e t s zegt?

In het *WNT* III 2408 is de oudste aanhaling, ter staving van het woord in zijn nu gewone beteekenis, een plaats uit Van Effen's *Holl. Spect.* I 111 (a° 1731). Toch is het woord veel, allicht meer dan driekwart eeuw, ouder. Immers niet alleen wordt het reeds gevonden in den 4den druk van het Fransch-Nederlandsch woordenboek des Rotterdamschen schoolmeesters C. van den Ende [2]), den „Gazophylace" (1697): „Idéa. Denkbeeld, verbeelding, verbeeldenis, gevoelen [*sic*: m v. van *gevoel*], gedachten, waan" [3]) — in het tweede, Nederl.-Fransche, deel komt het woord, als lemma, niet voor —; en ook reeds in het eerste deel van Sewel's Eng.-Ned. wdb. (1691): „Idea. het Denkbeeld, ontwerp, de verbeeltenis" (wederom in het tweede, Ned.-Eng. deel niet te vinden). Maar ... het staat ook reeds te lezen in de Nederlandsche vertaling [4]), door een onbekende c. 1660 geschreven, uit het oorspronkelijk Latijn van den „Tractatus de Deo, homine ejusque felicitate" > „Korte Verhandeling van God, de mensch en deszelvs welstand" van den welhaast eenigen grooten, oorspronkelijken, Joodschen wijsgeer, op wien wij Nederlanders

---

1) Eigenlijk, oorspronkelijk: aanblik, ... geestelijke voorstelling > begrip (F. Muller Jz., Gr. Wdb.).

2) Niet te vereenzelvigen, noch te verwarren met Spinoza's vriend en medestander, dr. F. A. van den Ende (zie Meinsma, Spinoza en zijn kring, Bijl. 18*b*).

3) De druk van 1654 heeft nog maar alleen: „Verbeelding, Verbeeldenis"; *denkbeeld* zal dus in den tijd tusschen 1654 en 1697 (wellicht door Spinoza zelf of zijn vertaler?) gesmeed of bekend geraakt zijn.

4) Bij een (vluchtige) doorbladering van A. Geulincx' „Van de Hooftdeuchden" (1667) vond ik het woord nog niet.

kunnen bogen, Baruch de Spinoza [1]). In dit Nederlandsch geschrift — lang verloren gewaand, doch gelukkig door mijn Vader Frederik Muller tusschen allerlei scheurpapier teruggevonden, in zijn hooge waarde erkend, en daarop bij hem in 1869 her-uitgegeven door prof. dr. C. Schaarschmidt [2]) — komt het woord althans herhaaldelijk voor. Zoo o.a.: „Tot meerder klaarheid zal ik u een ander voorbeeld stellen, namentlyk een denkbeeld, hetwelk ik hebbe van een driehoek" (blz. 26 der bovengemelde uitgave) ... Deze (*denkbeelden*) hebben voortgebragt een nieuw denkbeeld N[a] [3]), dat de drie hoeken van den driehoek gelyk zyn met twee regte" (ald.) ... Welk denkbeeld met het eerste zo vereenigd is, dat het zonder dezelve niet bestaan noch begreepen kan worden. En van alle denkbeelden die een ieder heeft maaken wij een geheel, ofte ('twelk hetzelfde is) een weezen van reeden: 't welk wy Verstand noemen. Ziet gy nu wel, dat alschoon dit nieuw denkbeeld zig vereenigd met het voorgaande *enz.*" (ald.) [4]). Zoo nog driemaal op blz. 284), waar het woord betrekking heeft op de voorstelling, die wij ons van God maken; en ook de ed. Van Vloten - Land, II 369, waar het uitdrukkelijk als gelijkwaardig met (vertaling van) het Gr.-Lat. *idea* gebezigd is: „dat de Idea [cod. B: de ziel, het denkbeeld, of voorwerpelijk weezen in de denkende eygenschap]". Gelijk uit deze aanhalingen blijkt, heeft het woord vanouds de hedendaagsche beteekenis gehad: „de afbeelding die de menschelijke geest [zich] van eene zaak vormt" (*WNT*); de voorstelling, gedaante, vorm enz. in den geest.

Het, inderdaad zoo wèlgevonden [6]), woord is blijkbaar in de 17de

---

1) Ik heb deze en andere bijzonderheden te danken aan de vriendelijke hulp van mijn oud-ambtgenoot A. J. de Sopper.

2) Zie a.w., 3, alsmede: Spinoza, Opera, ed. Gebhardt, I 407-697, alwaar geen naam van den vertaler genoemd wordt.

3) D.i. zeker wel: „*Nota*" (bene), in den hier vereischten zin van: let wel, namelijk.

4) = ed. Van Vloten - Land, II 279.

5) = ed. Van Vloten - Land, II 282.

6) Alb. Verwey, met wien ik jaren geleden, in 1916, een paar briefkaarten over dit onderwerp wisselde, schreef mij o.a.: „Hoe onmisbaar het (woord) later werd ziet men in geen boek dat ik ken, zoo duidelijk, als in 's Gravesande's Inleiding tot de wijsbegeerte (1747), waar het schering en inslag is."

eeuw, gelijk zoovele andere Nederlandsche woorden, in het Hoogduitsch overgenomen, maar heeft daar niet, als bij ons, opgang gemaakt en is weer uit het (beperkte) gebruik verdwenen. In het *Deut. Wtb.* II 927 staat *denkbild* wel geboekt; maar het wordt daar alleen in een heel andere beteekenis, t.w. die van „sinnbild, symbolum, signum", gestaafd door twee aanhalingen, van Winckelmann en van Herder, en een van Stieler (1781-1858): „*denk-* oder *gedenkbild,* mnemosynum", dus: een „g e denkbeeld of -teeken". Welk woord *g e denkbeeld* ook het Nederlandsch in de 17de eeuw heeft gekend of nog heden kent, hetzij in den zin van het jongere *gedenk t e e k e n,* hetzij in dien van „herinneringsbeeld", dan dus niet ver af staande van ons nnl. *denkbeeld,* en misschien niet zonder invloed op deszelfs ontstaan en vorming; zie *WNT* IV 585, met een aanhaling uit Poirters voor de eerst- en een uit Oudaan voor de laatstgenoemde beteekenis. Een derde plaats voor deze zeventiendeeuwsche Hoogduitsche navolging of overneming, en wel in den hier besproken Nnl. zin van: voorstelling... in den geest, is te vinden in dit *Ts.* XXXIII 16, uit een beschrijving, door den Duitscher H. L. Bentheim, van een reis door ons land, „Holländischer Kirch- und Schulenstaat" (1698), II 439-40: „Der Herr Rabus weiss eine Sache natürlich vor zu stellen, und mit ausgesuchten Worten dem Leser ein artiges Denck-bild beyzubringen". Maar het, kennelijk langs verschillende wegen en in verschillenden zin, overgeplante Nederlandsche woord heeft in Duitschland geen wortel geschoten, het is er niet inheemsch geworden en aldaar weer verdrongen door het rechtstreeks uit het Grieksche vóórbeeld overgenomen woord voor: denkbeeld: *Idee*; men denke slechts aan de „Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit" van Herder, die wel het woord *denkbild,* doch alleen in een heel anderen zin kende en gebruikte (zie hierboven).

2. *BOEN*

Ter nadere bepaling (d.i.: beperking) van dit, naar 't schijnt, in de late middeleeuwen uit een noordelijk Fransch dialect, met den klank

van nfr. „ou" = nnl. „oe", overgenomen [1]), bnw. en znw. — dat door zijne oogenschijnlijke overbodigheid naast mnl. nnl. *goed* onwillekeurig de herinnering wekt aan de, in vele varianten bekende, Fransche geestigheid: „Pourquoi dire „guten Tag", quand c'est si simple de dire: bonjour" — mogen hier vooreerst een paar, sinds den druk van het *WNT* III 149-50 door Dr. Van Rijnbach gevonden en mij vriendelijk medegedeelde, bewijsplaatsen voor *(on)boen(ig)*, hetzij bnw. of znw., volgen:

Ghen. Ghy kondt dese vlucht meten 'tscheen uytermaten boen.
Begh. Ey valsche Prelaten soen (*papenzoon*: „Gheneghentheyt")
Ick hou men u partij schoen (*schoon*) oock wel klincken zach.
Rotterd. Spelen v. Sinne, ed. 1564, 64 (= ed. 1614, 111).

's Daegs als de klock twalef slaet,
's Nachts alst op een euni'ren (*eunjeren* = *spoken*) gaet,
In 't onboenste van de tien (*tijden*)
liet hem dit gesichte zien.
Vlaerdings Redenrijck-bergh VII.

't Gereetschap [2]) is hier (*in den buik*) al bequaem tot genereeren,
Om voeden seer gesond, en onboen uyt te keeren.
De Vry, *Anat. Ontled. v. d. geest. mensch*, 279.

Elsie. Heer Frans wat isser van avont noch te bequicken (*eten, ter verkwikking*)?
Men sal u gebra'en pricken (*rivierlampreien*) van avondt noch hebben doen.
Frans. Wijfie hout u gerust ic moet my ter degen voe'n
Dat viertjen is soo boen, 't moet leggen niet verloren.
V. d. Muys, *Kl. vande Ketel-boeter*, 12.

---

1) Franck, Mnl. Gramm.[2] § 119. — Het, veel later opnieuw, uit (en met den klinker van) de moderne, centraal-fransche, algemeene spreektaal overgenomen znw. *bon(netje)* heeft en houdt natuurlijk zijne (vooral in de huidige, „buitengewone tijdsomstandigheden"!) eigene, hooge waarde; zie ook Salverda de Grave, De Franse Woorden in het Nederlands, 185.

2) T.w.: de genitalia; verg. zeventiendeeuwsch *tuichje* (o.a. Bredero I 69): Rodd. en Alph. 1882); en *gerietschap*, in denzelfden zin (Frick in 't veurhuis, 24); *rietschap* (Bredero I 252: Symen Sonder Soet. 275). Een en ander, naar vriendelijke mededeeling van Dr. A. A. van Rijnbach.

Aen Ioffer-handschoenen verneem ick byde giss
Wat slagh van volck het is,
Of suyver, of onboenigh:
Maer 'tgoed rieckt dickwils meer handkoussigh dan handschoenigh.
Huygens, ed. Worp, V 107.

Wij zien hier dus hoe bij het bnw. *(on)boen(ig)* en het znw. *(on)boen* uit de beteekenis: goed, galijk (d.i.: deugdelijk, geschikt) zich achtereenvolgens ontwikkeld hebben die van: mooi, fraai, en daaruit weer — evenals bij *schoon* (reeds in 't Mnl., en wel niet alleen bij Hollandsche, maar bij verschillende Noord- en Zuidnederlandsche schrijvers: zie *Mnl. Wdb.* VII 632) is geschied — o.a. die van: rein, zindelijk (× vuil, vies), proper (d.i. oorspronkelijk: eigen, eigenaardig > keurig > uitmuntend). Begripsovergangen, toch zeker slechts ten (kleinen) deele toe te schrijven aan eenigen invloed van het (heel toevallig, gelijkluidende, maar onverwante) ww. *boenen*; veeleer te vergelijken (doch niet gelijk te stellen) met die van *zinnelijk* > *zindelijk* (zie Franck-Van Wijk) en die van *ontijdig* > *ontieg* (zie *WNT* X 1875-6), waar op dergelijke wijze uit eene gansch andere beteekenis zich die van: onrein, vuil, vies ontwikkeld heeft[1]). Wel echt, kenschetsend Hollandsch of Nederlandsch: alles wat vrij is van smet, (uiterlijke) onreinheid is „schoon", d.w.z. behaaglijk voor het oog, mooi, fraai! Toch hebben de Engelschen met hun *tidy* × *untidy* dienzelfden „schoonheidszin" met ons gemeen[2])! En het Eng. bnw. *boon* der 14de—17de eeuw heeft de bett.: „1. good, goodly[2]); 2. advantageous, fortunate, favorable, prosperous; 3. gracious, bounteous, benign; 4. *boon companion*, jolly, convivial" (< en = fr. *bon compagnon*); het znw. *boon* die van: 1. gave, gift, geschenk, gunst, voordeel, weldaad; 2. bede, verzoek (zie *NED.* I 994 *a-b*). Voor het Eng. bnw. is dan ook wel te vergelijken het gebruik van ofr. *boen* als versterking eener

1) Zie nader *Niederdeutsche Studien, Festgabe für Conrad Borchling* (1932) 306-13.

2) Verg. weer de overeenkomstige begripsontwikkeling bij hetzelfde woord in 't Nnl.: *goelijk* (zie *WNT* V 381-3).

vriendschapsbetuiging (fr. *bon ami*), gelijk b.v. in „nos boenes amies li abbesse et li convents de Brobborgh" (Bourbourg, in hedendaagsch Vlaamsch-Frankrijk, arr. Duinkerke), in een Fransch charter der gravin Margareta van Vlaanderen (a°. 1272), afgedrukt door Pirenne in dit *Ts.* XI 306.

3. DE AFLEIDINGSUITGANGEN *-IOEN* (*-JOEN*) EN *-ILIOEN* (*-ELJOEN*) IN HET NEDERLANDSCH

Onze taal bezit een zóó groot aantal woorden met de uitgangen *-ioen* en *-ilioen* gevormd, dat men deze, schoon oorspronkelijk alleen in vrij talrijke, uit het Fransch, Italiaansch, Spaansch of eene andere Romaansche taal overgenomen woorden voorkomende, wel haast als Nederlandsche — immers, evenals *-ier, -ist, -eeren* enz. enkele malen ook achter Nederlandsche stamwoorden geplaatst — mag beschouwen, en eene afzonderlijke opsomming en bespreking gewettigd achten.

Evenals de augmentatieve uitgang *-oen* aanvankelijk, in de middeleeuwen, alleen voorkwam in mondeling uit het Fransch, t.w. uit het, aan 't Vlaamsch grenzend, Picardisch of eenig ander Noordfransch dialect, overgenomen woorden, en wel, van zelf, met den klank *oe,* dien de woorden op *-on* < vulg.-lat. *-one* < lat. *-o* daar toen hadden [1]), zijn de uitgangen *-ioen* (*-joen*) en *-ilioen* (*-eljoen*) < vulg.-lat. *-ilione* < lat. *-ilio* (a.h.w. de verkleinvorm van *-io*) aanvankelijk alleen te vinden in aan het Fransch ontleende woorden, eveneens met den toenmaligen Noordfranschen klank *-ioen* (*-joen*); terwijl later overgenomen woorden, als *bataljon, compagnon* enz., den centraalfranschen klank *-on* overnamen en behielden.

I. Eerst volgen nu — zonder eenige aanspraak op volledigheid — de woorden op *-ioen* (voorheen, en ten deele ook thans nog wel, geschreven *-joen, -gioen, -goen,* ter aanduiding der gemouilleerde

---

1) Zie het *WNT* X 51-2; Franck, *Mnl. Gramm.*[2] § 119; Salverda de Grave, *De Franse Woorden in het Nederlands,* 185; en verg. hierboven, over *boen,* ook mnl. *baroen, lioen, occasioen, onioen* enz., later ten deele „gecorrigeerd" naar de algemeene, beschaafde, centraal-Fr. „uitspraak" *-on.* — Ik noteer hier alleen even het aardige (driedubbele verklein-)woord *dukeloentje,* kleine wilde eend, taling (*Onze Volkstaal* II 13*b,* uit Aardenburg); verg. eng. *duck.*

l) [1]). Verg. Hatzfeld - Darmesteter, *Traité de la langue franç.*, achter hunnen *Dict. de la l. fr.* § 104, 106 (107).

galjoen, Spaansche zeventiendeeuwsche drie- of viermaster < sp. *galeon*; zie *WNT* IV 179-80.

kampioen (zeker wel een der oudste ontleeningen) = mnl. *kempe* (nog in *kemphaan*), voorvechter; zie *MnlW* en *WNT*.

millioen, reeds laat-Mnl. (zie *Ts.* L 173-80, en nog *Mar. v. Nieum.* 439); voorts *billioen* en *trillioen*.

morlioen < *morillo(e)n* < fr. *morion*, soort van helm; zie *WNT* IX 1145.

schampioen = *schampeljoen* II, en wellicht daaruit bij vergissing (of, veeleer, bij „presto"-uitspraak?) ontstaan; zie V. Hattum, *Gesch. v. Zwolle*, I 238 = Dumbar, *Anal.* II 337-8 (a°. 1391): „of bestek".

schorpioen < fr. *scorpion* < lat. *scorpio*, gr. σκορπίος; zie WNT.

smorfioen, (zekere soort van) geldstuk < it. *smorfia*, grimas, frats; zie WNT.

specioen, (klinkende) munt, geldstuk; misschien door Bredero (I 234), naar en naast *specie*, in denzelfden zin (en andere woorden, als *spiljoen*?), gevormd.

spiljoen (*-gioen*), met verwisseling van *n* en *l* < mnl. *spinjoel* — geschr.: *spingoel, spa(e)njoel, -goel* enz., ook *spingioen* (Bredero II 18) en *spio(e)n* —, Spaansche jachthond; fr. *épagneul*, eng. *spaniel*. Zie *WNT* XIV 2818; ook reeds *MnlW* I 738.

spioen, oudere, in Vlaamsch-België nog voortlevende [2]), vorm van nnl. *spion* < fr. *espion*, naast nnl. *spie* < ofr. *espie*.

sukrioen = *schokkeljoen* (zie ben., De Bo en *Belfort* X (1895), *Philol. Bijdr.*, 21.

II. *-eljoen*, voorheen ook wel gespeld *-ilioen, -ilgioen, -ilgoen* enz. Dat de meeste hiervan alleen of vooral Westvlaamsche, door De Bo opgeteekende, woorden zijn, is niet verwonderlijk.

---

1) Hierbij natuurlijk niet *pioen*, noch ook *pion*, waar de *i* tot het stamwoord behoort. Evenmin *amfioen* = *opium*, van héél anderen oorsprong; zie *WNT* II 402-3.

2) Ook Le Francq van Berkhey schrijft in zijne *Nat. Hist. v. Holland* III 337 nog: *bespi o e nen.*

bocheljoen, gebochelde, bultenaar (waarschijnlijk in scherts gevormd); zie *WNT* III 13, X 51, voorts den titel eener bijdrage van J. P. Heye in *De Gids* 1846, *Mengelw.* 34, en V. Lennep en Ter Gouw, *Uithangteek.* II 44: „Een snaaksche bocheljoen..., die toevallig *Bosse* heette enz."

(k)wispeljoen, (wij)waterkwast, „spaarkwispel" (De Bo); verg. fr. *goupillon* < *guipillon* ∞ *goupil* (wegens de gelijkenis met een vossestaart) < vulg.-lat. **vulpeculum* (class.-lat. *-a*) > nfr. *goupillon*; zie A. Thomas, in *Romania* XXIV (1895) 266-7, en verg. *kwispelstaarten* en *wispelturig.*

masseljoen, mestel-, misseljoen, mastel u i n (mengsel van rogge en tarwe; verg. *kapuin* naast *kapoen* e.a.), fr. *méteil* < ofr. *mesteillon* (en andere vormen); zie Dassonville, in *Belfort* 1895, *Philol. Bijdr.* 21.

papeljoen (I), *papioen, popeljoen*, benaming van drie min of meer gelijke soorten van insecten < fr. *papillon*, vlinder; zie *WNT.*

papeljoen (II), populier; zie *WNT.*

paviljoen, tent enz. < fr. *pavillon*; zie *a.w.*

popeljoen (en andere vormen), populier(zalf); zie *a.w.*

postiljoen, oudere spelling of vorm voor het, later opnieuw aan den Franschen vorm aangepaste, *postiljon*; zie *a.w.*

purpeljoen, zekere ziekte, lat. *purpura*; zie De Bo.

schampeljoen (I), zeker werktuig om steenen te bewerken < lat. *scarpellum*, gedissimileerd < *scalpellum*, verklw. v. *scalprum*; zie *WNT.*

schampeljoen (II), *schanspeljoen* (en nog andere vormen). Wel een van de meest en langst bekende dezer woorden (ook > nhd. *schablone*, zie Kluge), voorbeeld, vorm, staal, model, patroon < ofr. *escantillon* (nfr. *échantillon*), met vervorming naar het (oudere) *schampeljoen* (I) — een soort van „afstandsdissimilatie" (Faddegon, in *Ts.* XXIX, 239-45, XXX, 276-80) —; zie *WNT*, benevens V. Nievelt's vertaling van Machiavelli, Prince, 118; Bredero II 12; en *Navorscher* XLIII 695, XLIV 602-3, XLV 327 [1]).

---

1) Van Dale geeft nog op: „*schampelioens* (zeew.), marsranden" (!?).

schoffeljoen, ovendweil, kanonwisscher < fr. *escouvillon*.

schokkeljoen, zomergerst < ofr. *soucrillon* ∞ *escourgeon*; verg. ben., *sukrioen*; zie *WNT* en *Belfort* t.a.p.

schuifeljoen = *schoffeljoen*; zie Kil. en Mellema, ed. 1630.

strangeljoen (en ook andere vormen), zekere ziekte van dieren, inz. paarden (en soms ook menschen), ook *strengel* geheeten; < ofr. *estranguillon*, ook > eng. *stranguillion* (*NED* IX [1]) 1083 *a*), o.a. in Caxton, Reynard the Fox, ed. Arber, 82 (niet uit den Nederl. proza-*Reinaert* 107, noch uit *Rein.* II 5389); zie *WNT* en De Bo.

sukkeljoentje, arme sukkel; „blijkbaar naar *bocheljoen* gevolgd" (*WNT* III 13).

sukrioen = *schokkeljoen*, eveneens < fr. *soucrillon*; zie De Bo en *Belfort* t.a.p.

vermiljoen, mnl. *vermelioen*, de scharlakenroode kleurstof < fr. *vermillon*, een afleidsel van fr. *vermeil*, hoogrood < lat. *vermiculus*, verklw. v. *vermis*, (scharlaken)worm. Samen met *millioen* vrijwel de eenige woorden met deze uitgangen, die in de hedendaagsche algemeene spreek- en schrijftaal — heel anders dan in 't Westvlaamsch — nog leven.

Leiden, Maart 1943. J. W. MULLER

1) Doch zie de Inl. van Logeman en mij, blz. XI vlgg., over mogelijke verlorene oudere drukken.

DE NOMINATIEF *JO* EEN INTERNE FRIESE ONTWIKKELING

In een methodisch mooie studie over *De beleefde Friese aanspraak met jou, een hoofdstuk uit de geschiedenis der betrekkingen tussen Fries, Gronings, Hollands en Nederlands* [1]), betoogt Prof. Kloeke dat het Friese pronomen voor de 2de persoon *jou* onder Hollandse invloed is ontstaan.

In het begin van de 18de eeuw, zo is in 't kort de gang van de redenering, is de Friese possessief *jon* onder Hollandse invloed door *jou(w)* vervangen, en in de loop van die eeuw heeft de subjectief van het beleefde pron. pers. *y*, of met zwakke klemtoon *je*, moeten wijken voor *jou*, doordat men zocht naar een vervangend woord voor deze voornww., waarvan *je* overbelast was (het kon vos, illa, illi en vester betekenen) en *y* in onbruik raakte, mede onder invloed van de opkomende aanspreekvorm met de titel. Het Fries werd van uit Holland bedreigd door een *U.E.*- of *U*-offensief, en vormde zich toen onder invloed van de Hollandse possessief *jou* en gesteund door de Friese objectief *jo* (*jou*) een nominatief *jou*. Frappant noemt prof. Kloeke de overeenkomst met de ontwikkeling in het Nederlands: „Men geve zich terdege rekenschap van het feit, dat zich op de basis van een opgedrongen (immers oorspronkelijk *Zuid-Nederlands*) *u(w)* onze gehele moderne *U*-aanspraak heeft ontwikkeld. Zo heeft zich in Friesland op de basis van een opgedrongen (immers *Hollands*) *jou* de geheele moderne *jou*-aanspraak ontwikkeld" [2]).

Zo zou dan de zo Fries aandoende *jo(u)*-aanspraak eigenlijk uit Holland komen. Deze conclusie was ontnuchterend voor me: de mobilisatie-maanden bracht ik door in Friesland en ik merkte toen op hoe de burgerij in het Friese gesprek mij nog al eens met *U* aansprak. De aanspreekvorm met de rang of titel, anders in Friesland heel gewoon, vond men klaarblijkelijk te gemeenzaam, en het Friese *jou*

---

1) *Med. NA, Lett. NR4 no. 17.*
2) blz. 49.

te onfatsoenlijk, te bot. Vandaar dat men zijn toevlucht tot *U* nam, zoals op de grotere Friese dorpen, speciaal in winkels, tegenover onbekenden wel meer gebeurt. Ik heb me daartegen steeds verzet en *jou* de gelijkwaardige van *U* genoemd, verschillend van het Hollandse *je*, waarvoor een Fries *dou* gebruikt. Van het begin af voelde ik dus zekere gevoelsbezwaren tegen de eindconclusies van het betoog, hoewel ik overigens met de algemene opmerkingen, die over taalbeïnvloeding, taalwijziging en taalstudie gemaakt worden, van harte instem. Toch heb ik deze gevoelsbezwaren bij voortgezette bestudering van de kwestie zoveel mogelijk teruggedrongen, en ik hoop in onderstaande beschouwing, waarbij ik in hoofdzaak hetzelfde materiaal gebruik als Kloeke, alleen verstandelijke bezwaren te berde te brengen.

Hoe was de toestand in het oudfries? Als pers. voornw. voor de 2de pers. meerv. zijn in de ofri. wetten overgeleverd: nom. *i, j, y,* en *gi, ghi*; gen. *iuwer*; dat., acc. *iu, io* en owfri. *joe*. Als possessief komt voor *iuwe, iowe, jo*.

Het owfri. heeft een nieuwe meervoudsvorm *jemma, jemna, jenna, jemman* ontwikkeld, waarnaast *jemna, jemma* als poss. staat; in 't nwfr. in beide gevallen: *jimme*. Moeilijkheden veroorzaakt hier de nominatief. Hoe moeten die vormen *i, j, y,* en *ghi* gelezen worden? Is enklitisch *j* te lezen als *ji*, omdat ook *w* het teken voor *wu* is, zoals Van Helten veronderstelt [2]); is *i*, niet-enklitisch *j*, en *y* ook *ji* of simpel *i*? En wat stelt *gi, ghi* voor? Siebs besluit uit *gi, ghi*, „nach ndl. Gebrauche" tot een pronomen *ji* [3]). Vandaar dat Steller [4]) aangeeft *j* (*ji, gi*), echter minder juist, omdat hij zo suggereert dat *ji* overgeleverd is. De moeilijkheid komt doordat er voor *ji*, verondersteld dat het bestond, geen duidelijke schrijfwijze was: *j* = *i*, dus *ji* zou toch *ii* zijn. Misschien schreef men daarom evenals in 't Nederlands *gi* [5]).

---

1) Wassenbergh, *Taalk. Bijdragen* geeft nog *iimme of jiemme.*
2) *Altostfr. gramm.* § 90.
3) *Gesch. Fries. Spr.*, 1352.
4) W. Steller, *Abr. der Altfr. Gr.* § 82.
5) Zie ook K. Fokkema, *Het Stadsfries,* § 93.

Naast de wetten geven de gepubliceerde oudwestfriese oorkonden mooi materiaal, dat ook door Kloeke gebruikt is. Hoe is de toestand op het eind der middeleeuwen in de oorkonden?

In Sipma deel I vond ik twee oorkonden (no. 133 en 160) waarin *ghij* gebruikt wordt. Opmerkelijk is dat in de eerste oorkonden ook *gijta* nog voorkomt, thans *yette* gespeld en *jitte* gesproken. In de tweede oork. staat *gi* en *ghi*; hier staat 't woord *gild* = geld in, thans *jild* gespeld en gezegd. Deze woorden *gyta* en *gyld* doen de vraag rijzen of inderdaad met *gi* en *ghi* niet *ji* bedoeld wordt. In een derde oork. komt alleen *ij* als nom. voor.

In het tweede deel komen meer brieven voor: zeven (133, 138, 142, 145, 150, 192, 253) er van gebruiken alleen *ij*, *y* of *i* (dit laatste zelden), drie *ghy* en één *ghy* en *y* beide (24). In het derde deel, dat door Kloeke nog niet gebruikt is, staan zes brieven met *ghy* en *gy* (12, 19, bl. 34, bl. 26, bl. 42, no. 27), één met *ghy* naast *y* (17) en één met *y* (bl. 27). Alle brieven, behalve II, 253 (a°. 1511), ook uit deel 1 en 2, zijn zo ongeveer uit dezelfde tijd (1450-1500); de meeste uit het laatste kwart der eeuw.

Uit het bovenstaande blijkt, dat Kloeke's mening dat *y* veel vaker voorkomt dan *ghy*, niet gehandhaafd kan worden. Nu kan *gi*, *ghy* niet de Friese vorm zijn geweest; het stelt dus of 't Friese *ji* voor, of 't is een Hollandse schrijftaalvorm. De verbinding *j* + *i* komt in het Oudfries woordenboek van Holthausen maar bij twee woorden voor en wel bij het zeer zeldzame woord *jink* „vertoornd" en *jirich* „gierig". Hieruit blijkt wel dat de schrijfwijze *ji-* niet geliefd was. Wanneer men dit voegt bij de feiten uit de twee bovenaangehaalde oorkonden en let op het bekende verschijnsel dat in het Nederlands *g* voor *i* ook dikwijls als *j* gelezen moet worden, mag men sterk vermoeden dat ook in 't Fries *ji* voorkwam. Dat ik nog van een sterk vermoeden spreek en niet van zekerheid durf gewagen, komt doordat in de 16de en 17de eeuw nooit een enkele keer *ji* in het Fries is opgetekend [1]). Nu is het materiaal uit de 16de eeuw zeldzaam, maar uit de 17de eeuw is er toch heel wat meer bewaard en toch is aan de schrijvers geen enkele maal *ji*

1) Zie echter blz. 4 o.a.

ontsnapt, hoewel de *j* + *i*-verbinding meer gebruikt wordt als in de middeleeuwen. Wel vinden we ook hier nog een veelheid van vormen: voor *yette* = nog: *ièttʼ, ijtte, ijttʼ, jitte yite*; voor *jimme* = jullie: *ijmme, ijmmʼ, jimme, jmme*; voor *jister* = gister: *ister, jijster, jister, ijster* [1]), maar voor het pron. vinden we alleen *j* of *y*. Zekerheid kunnen we dus over een oud- of 17de eeuws-fries *ji* langs deze weg niet krijgen.

Het westfries heeft, zoals boven al is opgemerkt, voor het meervoud, een nieuwe vorm ontwikkeld nl. *jimme*, die toch wel op *ji* wijst, als men met Kern aanneemt dat het woord op *ji* + *man* teruggaat; ook Siebs' verklaring dat *jimma* uit een oudere datief *jim*, ontstaan naar analogie van *him*, ontwikkeld is, veronderstelt invloed van *j*-vormen. Hierdoor wordt een oudfries *ji* wel zeer waarschijnlijk. Bovendien bestaat er nu nog een Fries *ji*-gebied en wel in Hindelopen, en in vroeger tijd ook in Molkwerum, en waarschijnlijk dus in de hele Zuidwesthoek. Wanneer Kloeke dan ook geheel Friesland tot *j*-loos gebied rekent, gaat hij te ver. Hindelopen bewaart nog de *ji*-vorm, zowel in de nom. als acc. Dit is geen vernieuwing; Hilarides (1648-1725) gebruikt in 1720 in een gedicht op Ds. Goltzius:

> Mien aald' Hienlepre leeod jin [2]) solle *jie* woal kenne,
> Su as *jie* ien *jiez* taeaenst altied ontfinzen waard.

Uit Molkwerum is van ± 1740 een overzetting bekend van Mattheus VI door een Ds. A. Braunius, die aldaar van 1735-1751 predikant was. Deze vertaling is afgedrukt in Wassenbergh's *Taalk. Bijdragen.* Het begin van het Onze Vader luidt te Molkwerum:

> Uis Veer dy 't *Jy* ynne Hymmelen binne,
> *jys* naeeme woarde heylige.

Ook een 16de eeuws Onze Vader uit Molkwerum heeft als pron. pers. *jy* en als poss.: *jys, jes* en *jiis* [3]). Hindelopen en Molkwerum

---

1) Uit de *Index Verborum* op *Ansck en Houck*, en *Wouter en Tialle* door J. Brouwer, Assen.

2) die

3) J. C. Adelung, *Mithridates* II, 236.

hebben dus de oude *jie*-nominatief bewaard en overgedragen op de accusatief. Aan Hollandse invloed op dit dialect, dat zoveel oudheden bewaart en tot nu toe ook de Friese en de Hollandse diftongering *î* > *ij* (*ei*) afwijst, geloof ik niet.

In de 18de eeuw komen, Kloeke wijst hierop, ook zwak beklemtoonde vormen in geschriften voor: *je* geschreven als *je* en *ie*. Naast *y* duikt dan in het begin der eeuw als nominatief *jou* op, dat aanvankelijk naast *y* gebruikt wordt, maar aan het eind der eeuw vrijwel de enige levende vorm lijkt. Op het ontstaan van dit *jou* kom ik straks terug. Om eerst de geschiedenis van *ji* voort te zetten: in de 19de eeuw verschijnt *jy* in de „schrijftaal". Ik vermoed dat de Halbertsma's het 't eerst gebruiken. Oudere schrijvers die het bezigen, zijn mij niet bekend [1]). E. Halbertsma gebruikt in *„De Lapekoer fen Gabe Skroor"* (1822), de „schriftelijke vorm *jij*" zoals Kloeke het uitdrukt. Nu werd de spelling van Eeltsjes stukken door zijn broer, de bekende taalgeleerde Joost Hiddes, nagekeken, zodat die ook mee verantwoordelijk is. In de volgende druk (1829) wordt *jij* vervangen door *jy*, wat van geen wezenlijke betekenis is. Welke uitspraak hebben de Halbertsma's bedoeld? Kloeke meent van *je*, omdat de dichter in de accusatief schrijft: „ik koe *jij* net".

Op een andere plaats en in een later gedicht laat echter H. „dat siz ik jij" rijmen op „Marij" [2]). Dit laatste woord had ongetwijfeld de tweeklank, zodat men zou gaan denken, dat *jij* hier ook met de diftong gesproken was. Het zou dan onder invloed kunnen staan van de 2de persoon objectief van *dou*, die *dij* (met *ei*) kan luiden, naast een zwakker geaccentueerd *di*. Uit deze enkele gevallen is echter moeilijk een conclusie te trekken, behalve dan deze, dat Halbertsma de vormen zelf weinig gebruikte. Hij schrijft dan ook gewoonlijk *jou* in de nominatief. Toch vraagt men zich af: waar komt dat *jij* vandaan? In

---

1) Volledigheidshalve vermeld ik dat bij J. Althuyzen, *Friesche Rymlery*, 13 eenmaal *jy* staat: As y ney jens Kelder gæn
Dat *jym'* altydt meye fynne
Fol fint swiette druywe wiet!

2) *Rimen en Teltsjes*, 250. De aanwijzing van deze plaats, dank ik aan den heer J. J. Hof.

het algemeen schreven de Halbertsma's niet archaïstisch. Ze moeten dit *jij* toch ergens in Friesland hebben opgevangen. In Hindelopen komt het nog voor, zoals we zagen. Was het wellicht in Halbertsma's tijd nog op een groter gebied in de Zuidwesthoek en mitsdien ook op andere plaatsen in gebruik gebleven als een voortzetting uit de middeleeuwen, of opnieuw ontstaan uit *i* + de *j* van de objectief *jo* of van het possessief *je, jou*? Het is een moeilijk geval. Kloeke wijst op de propaganda die de grammatici voor *jy* gemaakt hebben, maar die begint pas in de tweede helft van de 19de eeuw.

Nog ingewikkelder wordt de kwestie door het woord *jijkje* dat Waling Dijkstra in het *Friesch Woordenboek* opgeeft. Hij zegt: „*jykje* (spr. *jijkje*), *joukje*: iemand met *jy, jou,* (*u*) aanspreken." Met dit *u* bedoelt W. D. de objectief, zoals blijkt bij het woord *jy* dat hij verklaart met *gy* [1]). Dit *jykje* is de aequivalent van het Groningse *eien*, waar Kloeke in zijn studie op wijst (bl. 14). E. B. Folkertsma, die ik vroeg of hij wellicht dit *jijkje* kende, berichtte me dat hij het bij enkele oudere mensen weleens gehoord had. De twijfel aan het bestaan van dit woord, die ik eerst had opgevat, verminderde door deze mededeling en verdween toen ik in Halbertsma's Lexicon i.v. *dou* en *dòukje* ook *jykje* vermeld vond. In het artikel over *dou*, noemt H. ook *ji* = *tu*: „ji binne út jins heer ind feêr staet". Hij neemt ook voorbeelden met *jou* in de nominatief op: „Ik wol trouwe, mar you naet forlitte; hwaer *jou* geane scil Auk gean; hwaer jouw graef stiet scil minen weze". Hier vinden we de *jo*-vormen gebruikt zoals ze thans algemeen zijn. *Doukje* is iemand met dou aanspreken: „It jouwt nin pas, dat di soan syn heit *dòuket*". Verder zegt hij: „Frisii si compellant aliquem pronomine plurali *jy*, quem oportet alloqui *dou*, utuntur verbo *jykje*. *Jykje* commutant cum *ykje* ex F. v. *i*, vos, hodie *jy*. Cum inter incolas vici frequentioris maritus et uxor, qui majorem caeteris affectant urbanitatem, se invicem vel liberos *jy*, vos, compellant, caeteri vix risum tenent; *Dat pear*, inquiunt, *dat pear is sa laf as luzen; hja jykje eltsoar ind hjar bern*". Mij dunkt twijfel is hier

---

1) Of hij echter gelijk heeft met *joukje* te verklaren uit de objectiefvorm en niet uit de subjectief, mag betwijfeld worden.

niet meer mogelijk: Halbertsma heeft *jykje* en *ykje* gekend (beide met *ie*); Waling Dijkstra zal dan *jijkje* (met *ei*) gekend hebben. Er heeft dan een isoglose door Friesland gelopen *jykje, ykje/jijkje*, die wellicht samenviel met de *hi/hei*-isoglosse.

Slaan we nu Hof's *Dialectgeografie* op, dan zien we dat ook Hof een dergelijke isoglosse voor het oudere Fries aanneemt (pag. 178). Of deze diftongering van de voornw. *hy, dy, my, wy*, door Hollandse invloed is ontstaan, betwijfel ik. Ik geloof dat de diftongering aan 't woordeinde een Fries verschijnsel is [1]) en dat het achterwege blijven bij woorden in een deel van Friesland een kwestie van accent is. Het niet-diftongerend deel diftongeert niet *dû* = tu, tegen over *dou* van het diftongerend deel. Ook hierbij valt niet aan Hollandse invloed te denken.

Samenvattend vinden we dus: in de middeleeuwen *i* en *ji* (geschr. *gi, ghi* of *j*); in de 16de en 17de eeuw *y, i*, en in een deel van Friesland nog *ji*; in de 18de eeuw *y, i* en met zwakke klemtoon *je*, daarnaast *jou* (*jo*) en *ji*; in de 19de eeuw *ji* en *jij* (jei) maar beide verdwijnend, en een meer en meer veld winnend *jo*, naast een zwakbetoond *je*. Alle vormen worden gebruikt voor het enkelvoud maar met het meerv. van het werkwoord. Voor het meervoud wordt van de late middeleeuwen af steeds *jemme, jimme, iemme* gebruikt [2]), nu steeds *jimme*.

Het gebruik van de beleefde vorm is ongetwijfeld onder vreemde invloed ontstaan. De gebruikskring van deze vorm breidt zich steeds uit. De brieven waarvan boven sprake was, zijn gericht tot geestelijken of hoofdelingen. De boeren zullen onderling wel *du* gebruikt hebben. Later is de beleefde vorm in beschaafde kringen ook in gebruik gekomen, niet alleen voor meerderen, maar ook voor gelijken, met wie men gemeenzaam was. Voor meerderen en onbekenden kwam toen ook in zwang het aanspreken met de titel of de verwantschapsnaam, al of niet vergezeld van *y*. Zo spreekt de boer Tjerne zijn Landheer en diens vrouw aan met *Lan-Here* en *Lan-frou*, maar hij gebruikt toch ook nog *Y*. Hij zelf wordt in de stad bij gelegenheid van de ver-

1) *Stadsfries*, § 58.
2) Een enkele maal *gy* (Sipma II, 102).

kiezing van een grietman aangesproken met: *Huwz-man, Friun', Tsjerne Broar,* en *Y* [1]). Het aanspreken met de titel of de verwantschapsnaam geeft een zekere intimiteit te kennen, die *jo* mist. Winkler schetst de indruk, die het gebruik van de titel maakt, wel zeer goed als hij schrijft: „Het oude gebruik om den naam of den titel van den persoon dien men aanspreekt te herhalen, klinkt in den mond van vrouwen bevallig, bij mannen wat laf en kinderachtig, bij iedereen ongekunsteld" [2]).

Tot zover de geschiedenis van *jy*. Wat was het pronomen possessivum? Dit luidde in het ofri. *iuwe, iowe, jo*. In de oorkonden van Sipma vond Kloeke hoofdzakelijk *joen* in gebruik, eenmaal voorzien van een genitiefs-*s*: „ney wtwysinghe *joens* breff"[3]). Dit *joen* is betrekkelijk jong, daar het in de oudere wetten nog niet voorkomt. De uitspraak zal evenals in de 17de eeuw wel met lange *o* zijn geweest, die later, en wellicht ook al eerder in gevallen waarin het pronomen weinig accent had, verkort en verzwakt werd tot *jən* > *jə*. Kloeke oppert de mogelijkheid dat *joen,* evenals *jimme,* een compositum is, en ditmaal uit *iu* + *man* in de genitief, of uit een mv. *mon* of *man*. Een bezwaar is m.i. dat er al vroeg vele verbogen vormen van *man* voorkomen, al voor dat *joen* opgetekend is. Het is ook mogelijk, zegt Kloeke, dat het een (weliswaar opmerkelijk vroege) analogieformatie naar *myn, dyn, syn,* is. Laat ik er aan mogen toevoegen dat *iuwe* in de acc. masc. een *n* kreeg, zodat daar de vorm *iuwen*>*jouwen*> *joun*>*joon* kon ontstaan; vandaar uit kon het wellicht gesteund door *myn, dyn, syn,* algemeen worden. Is *joen* eenmaal ontstaan dan komt het ook weer verbogen voor. Hierboven staat een voorbeeld met een genitiefs-*s*. Uit een niet-friese brief van de stad Leeuwarden aan de gravetmeester Lubbert ten Dam noteerde ik „*jwne* knechten" (1478). Deze vorm kon gemakkelijk ontstaan naar analogie van *wse, jimme*.

In de 17de eeuw komt bijna zonder uitzondering nog *jon* voor. In verheven stijl schrijft G. Japicx het wel met een genitiefs-*s*. (Kloeke p. 20). Het is dan al aan het verdwijnen, want in *Waatze*

1) Brouwer, Haantjes en Sipma, *G. Japicx Wirken,* 5.
2) *Dialecticon* I, 478.
3) *Sipma* II, 150.

Gribberts Bruyloft (1701) staat het nog slechts twee maal: *joon schorteldoeck, joon deel.* Daarnaast staat herhaaldelijk *jou* als possessief (Kloeke, 21). In de 18de eeuw gebruikt Jan Althuysen overwegend *jou* of *joa.* De laatste spelling is, naar ik vermoed, een poging om de *ô*-klank aan te geven. Hij spelt zo ook o.a. *soa* (zo), *hoa* (hoe) en *toa* (te). Ook komt bij hem *jen* en *jens* voor. Het eerste woord zal een verzwakking van *jon* zijn, ontstaan door het geringe accent. Het tweede is vermoedelijk uitgesproken als [jə̃s] en is de voorloper van het later gespelde *jins,* dat nog lang in de „schrijftaal" in verheven stijl in gebruik is gebleven en door de 19de-eeuwse grammatici als het possessief werd aanbevolen. Zo schrijft J. Althuyzen in een bruiloftslied (Friesche Rymlery, 66):

Draag zorg fin *joa* kant dat *jens* Pop
In joa toa gaerre noit krakkiele.

Kloeke geeft van dat *jens* een verklaring die veel voor heeft. Hij stelt het gelijk met de 2de naamval van *jin* of *yen* dat als objectief van „men" nog steeds in gebruik is. In dit *jin* ontdekt hij de „prestovorm" van het „onbep. vnw. *ien*" [1]). *Jins* is dus op één lijn te stellen met het Engelse *one's* (one's misfortune = jins ongelok). Daar de persoonlijke en onbep. vnww., zoals bekend is, nauw contact met elkaar hebben, ja soms in bepaald verband elkaar zeer dicht naderen (vgl. Ned. *je* en *we* als indef.) is het mogelijk dat *jens* (one's) voor het bezittelijk vnw. in gebruik kwam, vooral daar waar men wilde accentueren of, voeg ik erbij, variëren.

Toch lijkt het me ook mogelijk, dat men in meer geaccentueerde gevallen behoefte had het bezitskarakter van het zwak geaccentueerde *jen* te versterken door de aanhechting van de genitiefs-*s*. De middeleeuwse schrijver van *joens* voorzag *joen,* ook van een *s*; G. Japicx deed het met *jon* ook. In Molkwerum en Hindelopen plaatste men de genitiefs-*s* achter de nominatief *jy* en vormde zo een nieuw pron. *jys* [2]). Hindelopen heeft nu en misschien in de 17de eeuw ook al de *n*-vorm, maar heeft de klinker van de nom. en acc. overgenomen, en heeft dus *jien* als possessief.

1) Vergelijk: stien — stjinnen — stjintsje.
2) Zie blz. 4.

Het nieuwe possessief, dat vooral in de 18de eeuw in gebruik komt en in de 19de eeuw vrijwel de alleenheerschappij heeft, is *jou* (*jo*). Kloeke wil dit als een overneming uit het Hollands verklaren. Een van de redenen, die hem hiertoe gebracht hebben, is dat hij in de 17de eeuw en daarvóór alleen *jon* als possessief vindt en dat in de 18de eeuw plotseling *jou* opduikt nog vóór de nominatief *jou*. Op blz. 54 van zijn betoog noemt hij de gevallen waarin hij *jo*, of een zeer verwante vorm, in het vóór-18de-eeuwse Fries heeft gevonden. Het zijn er maar twee: 1e in een oorkonde bij Sipma I, 133 (a°. 1453) „ghy myt *iv* prior" en zo herhaaldelijk; 2e bij G. J. eenmaal *jou*.

Nu komt *iu* of *jou* wel enige malen vaker voor. Zo vond ik, behalve de hierboven geciteerde brief, in Sipma I, 241 (a°. 1473): „*juwer* eerberheit noeghie thoe wijten ... dat ij *joe* sacken ..."; even verder echter „*joen* sacka", „*joen* gueda fryonden". In het tweede deel no. 24 (a°. 1439: „*uwen* seck toe foeranderen ... *w* en *w* meymannigha". Deze vormen zien er echter wel wat verdacht uit en zijn door Schotanus, aan wie het stuk ontleend is, niet goed overgenomen, of van een zeer besmet schrijver. Maar no. 130 (a°. 1486) geeft het gezochte: wel „*joen* tzirlen", maar ook „ghy mey *joe* mey manninghe". In het derde deel no. 12 (a°. 1480) staat nog tweemaal *jw* naast *joen*.

In een ook boven reeds genoemde brief van Leeuwarderadeel en Leeuwarden aan de gravetmeester Lubbert ten Dam (a°. 1478) berustend op het gemeentearchief van Leeuwarden (no. 32) en geschreven in het „Nederlands" wordt gebruikt: *Jwne* (n) *knechten* maar ook *Jw* schadulos gelt... *toe Juwen wille*.

In een 17de-eeuws gedicht van F. Arcerius uit het jaar 1659 staat: „*jou* maesterlycke eer". Wumkes drukt het vers af in *Paden fen Fryslân* I, 306 en verzekert dat hij het nauwkeuriger heeft overgenomen dan Wassenbergh in zijn *Taalk. Bijdragen*, die „*jon* maesterlijke eer" geeft. Mijn oogst is iets groter dan die van Kloeke en de mogelijkheid dat *jo* (*jou*) is blijven voortleven naast het wellicht iets meer geaccentueerde *jon*, mag niet verworpen worden. *Jou* moet dan echter toch in de 18de eeuw nieuw leven hebben ontvangen en dat is m.i. gebeurd onder invloed van de objectief *jo*.

Nu de buigingsuitgangen, ook de meerv. uitgang, van het bez. vnw.

ws, ús „ons" waren verdwenen, was de objectief van het pron. pers. en het pron. poss. gelijk. Dit was ook het geval bij *jimme* en bij het zwak beklemtoonde *je* = jij, jouw, jou. Daardoor kunnen we invloed van deze vormen vermoeden bij *jo(u)*. Naast: „it lân fen *ús*" stond „*ús* lân", naast „it lân fen *jimme*": „*jimme* lân". Zo ontstond uit „it lân fen *jo(u)*": „*jo(u)* lân". Aanvankelijk wellicht vooral volkstaal, werd *jou* in de 18de eeuw algemeen.

Kloeke geeft theoretisch de mogelijkheid toe, dat het poss. *jou* uit de objectief is overgenomen (bl. 55, noot 1), maar zegt hij, „dat is in strijd met de ontwikkelingsrichting die wij elders waarnemen". Dit bezwaar kan ik niet delen; zoals hier boven uiteengezet is, had het Fries in *ús, jimme* en *je* en ook in het pron. 3de pers. mv. *hjar* al een gelijke objectief en possessief, wat in het Nederlands niet het geval is. Door de vereende krachten van deze woorden, kan de objectief *jo* heel wel tot possessief geworden zijn of een zwak staand *jo* versterkt hebben. Hindelopen bracht de nominatief *jy, jie* over in de objectief, wat ook tegen de regel ingaat, zo dat ook in bovenstaand geval een ontwikkeling als geschetst is, wel kan voorkomen. Een ander bezwaar van Kloeke is dat de possessief *je* niet voorkomt. Deze mening is niet juist: *je* wordt wel gebruikt. De grammatica's noemen het niet, maar het bestaat wel, al is het niet zo frequent als in het Nederlands. De vormen van de andere possessiva met zwakke klemtoon: *myn, dyn, syn* verschillen in vorm ook niet van de sterk betoonde. Vormen als *m'n* ontbreken dus; als nadruk gewenst wordt, spreekt men het woord krachtiger uit. De bezwaren die Kloeke aanvoert tegen de overneming, of wellicht beter tegen de versterking van het nog bestaande *jo(u)*, kan ik om bovengenoemde redenen niet aanvaarden.

De possessief en de objectief *jo* zijn nu in de 18de eeuw overgenomen in de subjectief, vooral daar, waar *je, y* niet de gewenste nadruk kon geven. Ongetwijfeld heeft ook hier *jimme*, dat als subjectief, objectief en possessief gelijk was, meegewerkt, evenals de objectief, subjectief en possessief *je*. Of hier ook nog een biezonder hoffelijkheidsgevoel heeft meegewerkt, zoals in het Saterlandse Fries, waar in plaats van de gewone nominatief *ji*, tegenover oude mensen

als een teken van bijzondere hoffelijkkheid de obj. *jô(u)* wordt gebruikt [1]), kan ik niet nagaan; wel vestigde Hof mijn aandacht er op dat de Friezen het Hollandse *jij* „sa min hjerre meye".

Op grond van het bovenstaande meen ik dat er een Fries *ji*-gebied is en wel zeer waarschijnlijk van de oudfriese periode af en dat de ontwikkeling van de subjectief *jo* een interne Friese aangelegenheid is, hoewel de gewoonte om de tweede pers. mv. als beleefdheidsvorm te gebruiken, onder vreemde invloed is ontstaan.

October 1942. K. FOKKENA

1) Siebs, *Gesch. der Fries. Spr.*[2], 1352.

DE VOORZATEN VAN HET FRIESE *JOU*

Fokkema komt in zijn art. o.a. tot de conclusie „dat er een Fries *ji*-gebied is en wel zeer waarschijnlijk van de oudfriese periode af aan", dit in reactie op mijn constatering „dat een „Fries" *jy* vóór de negentiende eeuw nimmer is a a n g e t o o n d". Ik veroorloof mij een spatiëring van het laatste woord, daar het voornaamste doel van mijn studie juist was om de bronnen-zelf de-eeuwen-door te doen spreken en mij zoveel mogelijk los te maken van de opvatting dat „het" Friese aanspreekpronomen **ji* heeft geluid. Dat het er geweest kan zijn, werd reeds door mij opgemerkt: „Wel is daar de vorm *jimma*, die toch wel op een oudst [weliswaar niet dateerbaar] *ji* schijnt te wijzen" (blz. 30, noot 2). Velen zullen om taalhistorische redenen postuleren dat het er geweest moet zijn en als het dan niet aantoonbaar is, „il faut l'inventer".

Wie poogt, de waarde van een zodanige asterisk-vorm te verkleinen (en in dit geval één met zulke waarschijnlijkheidskansen) staat voor een moeilijke taak. Tegenover het centenaarsgewicht der „oudste" vorm moet hij aan de andere zijde der balans het nieuwe materiaal torenhoog opstapelen, indien hij nog enig overwicht wil bereiken. Zo is het duidelijk, dat drie à vier eeuwen Friese overlevering zònder *jy* voor den heer Fokkema niet opwegen tegen de, vanouds algemeen aanvaarde, hypothese van het „Friese" **ji*. Niettemin blijft het oudfriese **ji* ook bij hem hypothese.

Als „normaal" voor het Ofri. meende ik de schrijfwijze *y* („veel vaker dan *ghy*" [1])) te mogen beschouwen. De schrijfwijze *ghi* houd ik trouwens voor Diets, dus niet-Fries. Wel Fries daarentegen kàn de vorm *gi* zijn en zeer terecht verwijst F. hier naar vormen als *gild* (geld) en *gijta* (nog), die moeilijk anders dan met *j*-anlaut gelezen kunnen worden. [Let wel, er staat *gild* en *gijta* en niet *ghild* en *ghijta*,

---

1) Of ik mijn taxatie op grond van F.'s aanvullingen moet herzien, kan ik hier niet nagaan. Maar in strijd met zijn woorden: „Uit het bovenstaande blijkt..." (blz. 106 al. 4), blijft F. in gebreke om door tellingen in zuiver Friese oorkonden aan te tonen dat *ghi* meer voorkomt dan *y*.

zoals *ghi* (n a a s t *gi*)]. In het betoog van F. had hier een verwijzing naar J. W. Muller in *Ts.* 45 blz. 94 vv. niet mogen ontbreken, die duidelijker nog dan F. de grafische moeilijkheden heeft geschetst, die de verbinding *jie* opleverde. Ik kan dus accoord gaan met de mening dat achter *gi* een „verholen" *ji* kàn schuilen. Maar hoe groot is het aantal *gi*-gevallen tegenover de (Dietse) *ghi*'s en (Friese) *y*'s? En, aangenomen dat *ghi* op Dietse import berust, zouden dan de weinige *gi*'s niet evenzeer aan vreemde invloed kunnen worden toegeschreven? Ten aanzien van de middeleeuwen kan F. dan ook niet verder komen dan „een sterk vermoeden dat ook in het Fries *ji*" voorkwam. Toegeven moet hij, dat het in de 15de, 16de en 17de eeuw [1]) geen enkele maal is overgeleverd. Zo wordt hij dan gedwongen om voor een middeleeuwse reconstructie zijn toevlucht te nemen tot citaten uit de 19de eeuw. Het valt mij, die opzettelijk alle bronnen van Starter en G. Japicx tot de Althuysen's en Eelke Meinderts heb doorgewerkt, uiterst moeilijk om het resultaat van dit onderzoek zo laag te taxeren en ik acht het weinig waarschijnlijk, dat een werkelijk „levend" *ji* zo lang en zo volkomen doodgezwegen zou zijn. De mogelijkheid dat het zich in een enkel dialect gehandhaafd kan hebben, moge worden toegegeven. Zo b.v. voor Hindelopen. Maar in Hindelopen doet zich het bevreemdend verschijnsel voor, dat ook de obj. *ji* luidt [2]), een vorm „tegen het heil" in, die een nader onderzoek vereist. Over de grote moeilijkheden van b.v. een Molkwerums poss. *jiiz* (afgeleid van een nom(!) *ji*, te vergelijken dus met **iks*, **hijs*, **wijs*), moge ook niet te licht heengelopen worden [3]): Is dat *iks* of *jijs* boek?

Toch meent F. aan het Hindeloper en Molkwerumse *ji* voldoende

---

1) De in de 18de eeuw opduikende onbeklemde *ie*- en *je*-gevallen zal F. als laatste voortzettingen van het oude **ji* beschouwen. Ik vestig er nog eens de aandacht op, dat voor de obj. evenzeer *je* geschreven wordt.

2) Ook het poss. heeft *i*-vocaal: *jien*, dat volgens F. de klinker van de nom. „en acc". heeft overgenomen. Waarom zou de nom. zo zeer de eerste viool moeten spelen? Overal zien we juist de acc. veld winnen ten koste van de nom. en het poss. ten koste van de acc. Kan het ook zijn, dat het poss. *dien* het afwijkende *jien* (op tot dusver nog duistere wijze) in het leven heeft geroepen?

3) F. beredeneert *jiiz* geheel mechanisch, als hij zegt: „In Molkwerum en Hindelopen plaatste men de genitief-*s* achter de nominatief *jy* en vormde zo een nieuw pron. *jys*".

houvast te hebben om de sprong over het luchtledig tussen middeleeuwen en 19de eeuw te wagen en hij beroept zich daarbij verder nog op het Fri. Wb. en Halbertsma's Lexicon. Het Fri. Wb. constateert weinig meer dan het bestaan van een ww. *jykje*; dat is niet opmerkelijk in een land, waar men ook de ww. *joukje* en *doukje* kent. Erg gebruikelijk schijnt het niet geweest te zijn blijkens de mededeling van E. B. Folkertsma „dat hij het bij enkele oudere mensen wel eens gehoord had". Zou het Fri. Wb. trouwens de vermelding niet uit Halbertsma hebben overgenomen? Het is F. echter ontgaan, dat het citaat uit H. weinig past bij zijn theorie omtrent het Hindeloper *ji*, dat hij immers kennelijk als relict beschouwt, dat „waarschijnlijk dus in de hele Zuidwesthoek" in zwang was. Op zichzelf is deze gedachtengang logisch (verondersteld ten minste dat de Hindeloper nom. acc. *ji* de onbetwistbare voortzetting van het gepostuleerde ofri. **ji* zou zijn) en de constatering dat het althans in Molkwerum sinds twee eeuwen is verdwenen, kan die theorie nog staven. Relicten plegen zich in de loop der tijden langzamerhand naar afgelegen oorden (vooral naar het platteland) terug te trekken en op Hindelopen kan men dat ook wel toepassen, al was het dan vanouds een „stad". Maar stilistisch beschouwd hebben relicten toch over 't algemeen het karakter van „boeren"woorden, die als beminnelijk ouderwets, of wel als plomp, grof, plat gevoeld worden. Het is echter duidelijk, dat Halbertsma het gebruik van *jy* noch als „oud" noch als „plat" beschouwde. In Nederlandse vertaling luidt H.'s mededeling als volgt: „Als de Friezen iemand aanspreken met het pronomen *jy*, dien zij behoren aan te spreken met *dou*, gebruiken zij het werkwoord *jykje*. *Jykje* verwisselen zij met *ykje* uit Fries *i* 'vos', tegenwoordig *jy*. Als onder de bewoners van een enigszins volkrijk dorp man en vrouw, strevend naar grotere steedse wellevendheid dan de overigen, elkaar of hun kinderen met *jy* 'vos' aanspreken, kunnen de overigen nauwelijks hun lachen inhouden. „Dat paar", zeggen zij, „dat paar is zo laf als luizen zij spreken elkaar en hun kinderen met *jy* aan"."

Het is duidelijk dat H. hier niet het oog heeft op de boeren (in wier kernachtige taal hij zich elders zo kan verlustigen) maar op de „strugglers for high life" zoals men die wel onder de bewoners der

grotere dorpen (bij voorkeur in de omgeving van raadhuis, school en pastorie) vindt en die hij met een „spreek je moers taal" de les leest. Regel is voor H. kennelijk het aanspreken met *dou*. Wel kent hij *i* nog als ouderwets en wil daarvoor het woord *ykje* laten gelden. Maar *jykje*? Neen [1]). Wie het woord *jy* in de mond nemen, zijn „sa laf as luzen": flauwigheid!

De hele geest van dit citaat wijst op een schools, onecht karakter van een in parvenu-achtige Beulemans-milieus gebruikt *jy* en ik ben hierdoor nog meer in mijn overtuiging versterkt dat schoolmeesters het gebruik van *jy* gepropageerd zullen hebben vóór nog de eigenlijke grammatica-schrijvers het in hun grammatica's aanprezen. Maar het grote publiek heeft er niet aan gewild en heeft op eigen wijze weten te voorzien in de *y*-vacature (dit was inderdaad een Friese aangelegenheid). Het bestaan van een „Fries" *jy* blijft schimmig; ondubbelzinnige aanwijzingen van een wortelen in de algemene volkstaal heeft ook F. niet kunnen bijbrengen. Een en ander klopt ook met het gevoelen van Hof dat de Friezen het Hollandse *jij* „sa min hjerre meye", even ongaarne waarschijnlijk als de heer Fokkema (en vele andere Friezen) het woord *U*, dat men volgens hem „in de grotere Friese dorpen" constateert (denk aan de „incolae vici frequentioris" van Halbertsma!). Zou men van de *U*-sprekers thans ook niet kunnen zeggen dat ze „sa laf as luzen" zijn? Zulke stilistische waarderingen zijn van belang bij de beoordeling van het „leven" en het uitsterven der woorden, het autochthoon karakter of de mogelijkheid van vreemde invloeden.

Mijn hoofdbezwaar tegen F.'s betoog is, dat hij de Friese taalbronnen van de 15de-19de eeuw te weinig au sérieux neemt of zelfs negeert. Zo zegt hij op blz. 111: „De uitspraak [van *joen*] zal evenals in de 17de eeuw wel met lange *o* zijn geweest, die later, en wellicht ook al eerder in gevallen waar in het pronomen weinig accent had, verkort werd en verzwakt tot *jən>jə*". Dit is een abstracte redenering, waartegen men al dadelijk kan aanvoeren dat de andere poss. *myn, dyn, syn* zich toch ook niet tot *mən>mə* enz. (zoals in Holland

1) Met een „isoglosse *jykje-ykje/jijkje*" is F. wel wat te vlug bij de hand. *Jy* leent zich vermoedelijk evenmin tot isoglosseren als b.v. *U*.

b.v.) hebben ontwikkeld. Maar bovendien wordt ze niet gestaafd door de bronnen, die immers verder niets doen zien dan dat *joon, jon* in de achttiende eeuw plaats maakt voor een onveranderlijk *jou,* terwijl een zwakbeklemd *jen* zonder enig verder derivaat nog gedurende korte tijd voortkwijnt om dan oirloos te sterven.

De gelegenheid ontbreekt mij om de middeleeuwse *iu(jou)*-citaten, die F. op blz. 113 opsomt, kritisch te onderzoeken. Van de gevallen uit Schotanus zegt F. zelf: „Deze vormen zien er echter wel wat verdacht uit". Inderdaad heb ik door ervaring geleerd, dat Schotanus uiterst slordig is en dat men aan zijn materiaal in een subtiele kwestie als de onderhavige maar niet al te veel waarde moet toekennen. In de 17de eeuw gebruikte „G. J. eenmaal *jou* [lees *joe*]". Ja, zo was door mij geconstateerd, maar meer om aan een eventuelen opponent het volle pond te geven dan omdat ik zelf enige waarde hechtte aan deze eenling bij G. J. onder de overvloed van diens *jon*-gevallen. In het door F. aangehaalde gedicht van Arcerius leest Wassenbergh *jon* en Wumkes *jou*; getuigenis staat hier tegenover getuigenis en met mijn lijstje van blz. 54 voor ogen zou het dus geen overbodige luxe zijn om het origineel eens te raadplegen. Maar is het op zich zelf niet reeds verdacht dat men zó veel moeite moet doen om onder het overweldigend aantal *jon*-gevallen één enkel „echt" *jou* te vinden? Men bedenke dat dit, wel zeer grondig „verholen", *jou* volgens F. „in de 18de eeuw nieuw leven moet hebben ontvangen" [1] — wat toch enig oud „leven" veronderstelt. En dan staat het drukfoutenduiveltje nog geheel aan de kant van *jou* [2]. Uit mijn lijstje van blz. 54 blijkt dat moderne uitgevers als Buitenrust Hettema en

1) „Onder invloed van de objectief *jo*" voegt F. erbij, dus in tegenstelling met de ontwikkeling te Hindelopen, waar hij aan de nom. een allesoverheersende invloed toekent. De ervaring leert echter dat over 't algemeen de possessief in het pronominale systeem een nog sterkere positie inneemt.

2) Iets dergelijks geldt voor de middeleeuwse vormen, die immers — voor zover de lezing ondubbelzinnig juist is — maar al te licht het gevolg kunnen zijn van het wegvallen van een nasale streep. In dit verband is het niet zonder belang erop te wijzen, dat, met uitzondering van de eerste door mij aangehaalde oorkonde, de *iu-* en *iun*-gevallen naast en door elkaar gebruikt worden. Dit pleit niet voor een zelfstandig levend middeleeuws poss. *iu,* vooral niet als we in de twee volgende eeuwen steeds de vorm mèt *n* aantreffen.

Wumkes daarvan de dupe geworden zijn. Hoe licht kon dus ook een 16de- of 17de-eeuwse Friese zetter — als werkelijk bij de Friezen, zoals F. veronderstelt, de *jou*-vorm als levende vorm in omloop was — een *jon*-vorm verkeerd lezen of op zijn minst een door den schrijver niet bedoeld *jou* laten staan. Toch is er met uitzondering van het dubieuze *jou* bij Arcerius geen enkel dusdanig geval aangetroffen. Ook hier loopt F. maar al te licht over het getuigenis van twee eeuwen heen. Als een poss. *jou*-vorm in die tijd werkelijk in het Fries had geleefd, moest hij ook kunnen worden aangetoond. Eén *jou*-geval zou echter tegenover dozijnen *jon*-gevallen nog altijd in het niet vallen.

Een opmerking nog over het possessieve *je*. „Dat de possessief *je* niet voorkomt" heb ik eigenlijk niet beweerd, wel dat ik, bij mijn onderzoek der schriftelijke bronnen „tot dusver slechts één, eenigszins twijfelachtige, bewijsplaats uit de tweede druk van „*De tankbre Boere Zoon*" heb aangetroffen. Hoe het in het h u i d i g e gesproken Fries is waag ik niet met stelligheid te beoordelen. Wel is het opmerkelijk dat geen der grammatica's er gewag van maakt. De Friezen die ik hier raadpleegde waren ook niet zo grif als F. in het toegeven van een possessief *je* (sommigen, waaronder de heer Rinke Tolman, ontkenden het bestaan ervan). „Als er bij snel spreken al sprake is van een onbeklemd *je*" aldus lichtte o.a. de heer W. Kok mij in, „dan nog eerder bij de nom. van het personale dan bij het possessivum." Zo kon hij zich bij snel spreken wèl een zin voorstellen als: *Je hawwe jou hoed forgetten*, maar niet: *Jou hawwe je hoed forgetten*. Dit kan men in elk geval wel zeggen, dat het gevoel voor een tweeheid (zoals bij Holl. *je* naast *jouw*) ten enen male ontbreekt. Reeds om die reden kan ik F.'s poging om de geschiedenis van het beklemde poss. *jou* (volgens F. onstaan uit de obj. *jou*) van die van het onbeklemde *je* te scheiden en dit laatste als het ware nog als „verholen" nazaat van het oude *jon* te „redden" (blz. 111 al. 2) niet aanvaarden.

Met zeker leedwezen las ik de laatste al. van F.'s artikel die, mede in verband met de titel, min of meer klinkt als een gewestelijk „hands off" zoals mij dat uit vroegere polemieken maar al te zeer bekend is. „De nominatief *jo* een interne Friese ontwikkeling?" Ja, tot op zekere hoogte! En ik heb waarlijk tijd noch moeite gespaard om op de intern-

Friese kant van deze zaak het volle licht te doen vallen. Maar dat deze gecompliceerde, zich over eeuwen uitstrekkende pronominale ontwikkeling enkel en alleen tot „interne Friese aangelegenheid" gestempeld zou moeten worden, wordt m.i. door een objectief onderzoek der bronnen ten stelligste gelogenstraft.

Sint-Michielsgestel, November 1942. G. KLOEKE

NASCHRIFT

Ruim een jaar na het schrijven van bovenstaand stukje vond ik gelegenheid om mijn onderzoek naar het Friese *jou* nog iets uit te breiden. Allereerst wilde ik het mijne hebben van het beweerde 17de-eeuwse *jou*-geval *bij* Arcerius (zie Fokkema blz. 113). Ondanks veel moeite is het mij echter niet gelukt deze tekst te achterhalen. Ten slotte scheef de heer Wumkes mij desgevraagd dat hij het gedichtje een 20 jaar geleden uit een zeer uitgebreide niet gecatalogiseerde verzameling Gelegenheidsgedichten op de Prov. Bibliotheek had overgeschreven. De bibliothecaris der Prov. Bibl., de heer Douma, deelde mij echter mede dat het hem, ook na herhaald zoeken, niet gelukt was het bedoelde verzamelwerk te vinden (mijn rondvraag aan de Nederlandse bibliotheken enige weken tevoren had ook al generlei succes opgeleverd). Persoonlijk heb ik de overtuiging dat Wassenbergh het met zijn *jon* (dat immers algemeen 17de-eeuws was, terwijl W. in eigen taalgebruik alleen *jou* gekend zal hebben) bij het rechte eind gehad heeft.

Bij mijn voortgezet onderzoek is verder gebleken dat het possessieve **je* naar alle waarschijnlijkheid volkomen ontbreekt in de omgangstaal der 18de-eeuwse Stadsfriezen (die bij de substitutie van het Friese *jon* door het Hollandse *jouw* m.i. juist een grote rol hebben gespeeld). Ik concludeer dit op grond van het gebruik in Joh. Buma, Boere Bruiloft of Het Huwelijk van Moddeworst en Griet Beerdberg. Het werk is na de dood van den schr. verschenen in 1767, maar de schrijver leefde **1694-1756**, dus juist in de voor ons onderzoek meest gewenste tijd. Buma was geboren en getogen Leeuwarder die in zijn — van weinig kiese smaak getuigend — gedicht om het koddig

effect zelfs Stadsfries gebruikt (blz. 42-43: *tuitel* (liefje), *zeuntje, leid* (gelegd), *vuutjen* (voetje), *eeske, b[r]oekemantie, zel, tuteke*) maar zich over het geheel van een vlot, Fries-gekleurd Nederlands bedient, dat vrij is van pruikerigheid. Schr.'s niet-Hollands oor blijkt uit de uitval: „die Messieurs, welke zoo een vereeld gehoor hebben, dat ze de wanluidende woorden *ellek, mellek, vollek, gelas, ellekanderen,* en diergelijke, voor welluidende keuren en navolgen; word geordonneert, een strontbije in hun wapen te voeren..." (blz. 245). Rijmen als *spiezen* (spijzen)*/verliezen* 113, *lief/blief* 197, *vijgen/liegen* 90, *lief/schijf* 91, *bruidt/saluit* 285 bewijzen dat hij, zoals zijn meeste Friese tijdgenooten, de Hollandse *ij* en *ui* als *ie* en *uu* heeft uitgesproken. Ook overigens is de taal met Fries doorspekt: *'t beerd* (de baard) 39, *ik heb wel hoord* 46, *brijk* (scheef) 92, *bolleschijt* (jenever) 138, *steenkrobben* (pissebedden) 268, *zien/stien* (steen) 283, *kees* (kaas) 293, *'k zal dij slimmer als dijn Pol Havenen* 306, *twee rijg tanden* 328, *daar zit 'er* (hij) 352, *ons stuurman* 371, *ik kan* (ken) *U* 381 (vgl. o.a. ook 415), *voesten* (vuisten) 382, *mantje* (mannetje) 400 enz. enz. Genoeg om te doen zien, dat we hier hebben te doen met een, vooral voor die tijd, weinig gekunstelde en zelfs min of meer ongegeneerde taal, waarin echte spreektaalvormen goede kansen hebben. Welnu in dit gedicht van ruim 400 blz. kan men possessieve *jou(w)*-vormen bij honderden tellen, maar het is mij niet gelukt een enkel possessief *je* te vinden [1]).

Van het pron. personale is de normale subjectief *je*, dat (zeer verklaarbaar in deze tijd!) een enkele maal wordt vervangen door het stijvere *gij* (obj. *u*, poss. *uw*). Ook *jij* komt een enkele maal voor: *Jij weet op jouw tijd te spreeken* 235, *jij bent* 303.

Het vaste en geregelde gebruik van het poss. *jouw* wordt nog aardig bevestigd door het feit dat het herhaaldelijk zonder bezwaar in een adem met *gij* wordt gebruikt: *Kwaamt gij dan eens t'huis geloopen, Met jou krent braaf vol gezoopen* 46, *Dan moest gij jou gantsch bekeeren, En mij bij jou waarheid zweeren* 47, *Want gij droegt nooit*

---

1) Wel kent B. blijkbaar een objectief *je* (*Hei! riep Worst, wat schort je Poest* 418, *ik zweer je* 380) al is *jou* regel.

van jou dagen 54, *Zaagt gij nimmer van jou leven* 82, *Durft gij Schurk, met stijve kaaken (zeide Koen) jouw naam verzaaken?* 379. Karakteristiek is de achternaam *Laadjougat* voor „twee Broeders, wier weergaa van vreeten en liegen, men nauwlijks in den grooten baijaard der waereld zoude oploopen" (blz. 66). Me dunkt, als er werkelijk in Friesland in die tijd een possessief *je* geleefd had, dan moest de naam hier toch zeker wel *Laadjegat* geluid hebben.

Van een subjectief *jou* is in dit werk nog geen blijk. Men bedenke dat dit gedicht ten dele geschreven is toen de schrijver tussen de dertig en veertig was (Levensschets, blz. [10]) dus omstreeks **1724-34**. Tot dusver was het eerste „Stadsfriese" subjectieve *jou* van **1741** (*jou*-opstel blz. 23) het eerste Landfriese van **1755** (t.a.p. blz. 22).

Ten aanzien van de poss. *jouw* zou ik nu op de volgende punten de aandacht willen vestigen:

1. Terwijl een bez. vnmwd *jou(w)* in het Fries der 16e en 17e eeuw niet is aan te tonen en het in de eerste helft der 18de eeuw nog slechts schaars voorkomt, is het in de taal der Friese stedelingen van ± **1730** reeds de meest gebruikelijke vorm voor het possessivum. Wat ligt nu meer voor de hand dan dat de Friezen het onmiskenbaar bestaande *jon*-vacuum hebben gevuld uit de rijk-vloeiende bron van het Stadsfries of, zo men wil, het Friesgetinte Hollands der stedelingen?

2. Ofschoon de uitdrukking „beleefde vorm" meer historisch dan feitelijk juist is (bij Buma kan men elkaar ook de grootste grofheden zeggen en toch in de *jouw*-toon blijven) stond *jou(w)* stilistisch over 't geheel niet op laag niveau. Vgl. Als *jouw Excellentie* mij slechts oplost deeze stof, Geef ik *jou* terstond verlof, Wen gij langer niet kunt blijven 324. Dit klopt geheel met het reeds door mij vermelde feit (*jou*-opstel blz. 36) dat in De tankbre Boere Zoon een student tegen den vader van zijn professor spreekt van *jouw dochter, jouw zoon.* Wanneer Fokkema op blz. 104 zegt: „het Friese *jou* [vond men blijkbaar] te onfatsoenlijk, te bot" — daargelaten of dit niet wat kras is uitgedrukt — dan gold dit stellig niet voor de toestand van voor 200 jaar. In die tijd zal veeleer [*dou*], *dij, dijn* de botte

vorm geweest zijn, waarvan Buma zich trouwens ook enkele malen bedient (vgl. b.v. 306).

3. Ondanks het min of meer universele karakter van het possessieve *jouw* kan een d a a r n a a s t bestaand onbeklemd *je* in het 18de-eeuwse Stadsfries niet worden aangetoond.

4. Het buitengewoon drukke possessieve *jouw*-gebruik der t w e e-t a l i g e Friezen (d.w.z. van alle ontwikkelden), versterkt door het veelvuldige *jou*-gebruik in de obj. (waarnaast slechts een betrekkelijk zeldzaam obj. *je*) zal de nominatief *jou* in het leven hebben geroepen (de aanzuigende kracht van het *y*-vacuum is reeds in mijn *jou*-art. geschetst).

5. Als in Holland *U* uit *U(we) Edelheit* kon ontstaan (deze these wordt toch algemeen aanvaard?) mag, aanvankelijk in de mond van deftige (Stads-)Friezen (of van ambtenaren of neringdoenden) ook aan invloed van *jouw Edelheit* (zie boven: *jouw Excellentie*) of verwante vormen gedacht worden. Te meer daar in het Stads- en Landfries het poss. *jouw* en de subj.-obj. *jou* homoniem zijn, terwijl in het Hollands, althans in geschrifte, enig onderscheid wordt gemaakt tussen poss. *uw(e)* en subj.-obj. *U*.

6. De vraag mag gesteld worden of het subjectieve *jou*-gebruik zich het eerst in het Landfries of in het Stadsfries, dan wel in beide tegelijkertijd heeft geconsolideerd. Persoonlijk hel ik over tot de mening dat de subj. *jou* bij de Stadsfriezen (althans in de taal van Friezen met niet zuiver Landfriese omgangstaal) is ontstaan, ten gevolge van de bizondere sterke *jouw*-positie in die kringen (zie o.a. Buma) en vanwege hun grotere neiging tot „urbanitas".

7. Dat de ontwikkelingen van het (oorspronkelijk possessieve) Hollandse *U* en die van het (oorspronkelijk possessieve) Friese *jou* elkaar herhaaldelijk raken en snijden is duidelijk — al zijn er afwijkingen in details. Men vergete hierbij niet dat de Hollandse bronnen van vóór **1795** (het jaar van het eerste Hollandse *U*-citaat, vgl. Heeroma in *NTg* XXVIII (1934) blz. 330) nog onvoldoende vloeien, terwijl we over Friese (en Stadsfriese) pronomina der 17de en 18de eeuw thans beter georiënteerd zijn.

8. Een kostbaar citaat is dat van Eelke Meinderts van het jaar **1779**:

„zouden *U* zeggen dat de Beesten geen verstand hadden?" Niet alleen omdat hier feitelijk het eerste duidelijke blijk is van een bestaande Hollandse nom. *U*, maar ook omdat het taalgevoel van een tweetalig schrijver, die vermoedelijk het ontstaan van *U* zowel als van het subjectieve Friese *jou* van nabij heeft meegemaakt, hier een belangrijk gewicht in de schaal werpt. Immers — tenzij het tegendeel nog uit de bronnen zou kunnen worden aangetoond — de geboorte van *U* noch van het subjectieve *jou* kan eerder vallen dan het tweede kwart der 18de eeuw. Meinderts nu leefde van **1732-1810**.

Wanneer Fokkema op blz. 113 zegt: „de mogelijkheid dat *jo* (*jou*) is blijven voortleven, naast het wellicht iets meer geaccentueerde *jon* mag niet verworpen worden" dan stelt hij zich op een standpunt dat in principe ook wel het mijne is. Immers ook ik ben geneigd, de taalontwikkeling in de allereerste plaats te zien als één continu proces dat beheerst wordt door 1° interne factoren van taalkundige aard samenhangende met de fonologische structuur van het gehele „taalsysteem", 2° externe factoren van taalkundige aard voortvloeiende uit het intercommunale en inter-provinciale verkeer, 3° allerlei factoren die uitvloeisels zijn van de historische lotgevallen der sprekers (de taal is de spiegel der cultuur van het volk dat die taal spreekt). Op de continuïteit van alle taalontwikkeling heb ik steeds en steeds weer de aandacht gevestigd (zie mijn studies over de diminutiva en vooral over de *û* > *ü*-ontwikkeling. Die continuïteit is te verstaan in historische èn in geografische zin. Onnodig te zeggen dat het dus ook voor mij vanzelf sprak, dat ik niet een modern poss. *jou* in de 18de eeuw van buiten te voorschijn mocht tóveren, wanneer een embryonale ontwikkeling van dit *jou* eventueel reeds in het ofri. *iu* of *iowe* te vinden zou zijn. Maar ondanks alle nasporingen blijkt van dit embryo gedurende twee eeuwen: niets. Ik moge met nadruk mijn verzekering herhalen (*jou*-opstel blz. 53): „Laat mij vooropstellen, dat ik mijn constructie aanvankelijk geheel had gebouwd op het naast-elkaar-voorkomen van twee Friese possessiva *jon* èn *jou*". Maar na rijpe overweging heb ik ten slotte toch door mijn hele betoog een streep gehaald omdat ik tot de conclusie kwam dat hier sprake was van historistische voor-

ingenomenheid. Van eenzelfde soort vooringenomenheid, als die ons steeds maar van een algemeen Fries *ji* heeft doen praten, of die Buitenrust Hettema (overigens geen onnauwkeurige uitgever) *jou Lectien* deed schrijven waar duidelijk *jon Lectien* stond, die aan Schotanus zijn onbetrouwbare gevallen in de pen gaf, die Jan Dirks *Iou pongh* deed lezen voor *ion pongh* en die Wumkes verm. de vergissing heeft doen begaan om *jou maesterlijke eer* te lezen, waar Wassenbergh vroeger *jon maesterlijke eer* had gevonden. Stuk voor stuk zijn de vóór-18de-eeuwse *jou*-gevallen onjuist gebleken. Twee zogenaamde 17de-eeuwse *jou*-plaatsen bleken op zichzelf wel juist te zijn, maar ... het gedichtje waarin ze voorkwamen was dan ook niet uit de 17de maar uit de 18de eeuw. Kortom de feiten spreken een ondubbelzinnige taal: behalve *dyn* is als algemeen possessief in de 16de en 17de eeuw slechts *jon* aan te tonen, behorende bij het „stel" *y* (subj.), *jo* (obj.), *jon* (poss.).

Is deze staat van zaken zo paradoxaal dat op grond daarvan enige argwaan of twijfel geoorloofd is? Geenszins. Het is eenvoudig de toestand zoals men die bij een eerste autoriteit als Gysbert Japicx kan vaststellen. Maar niet alleen dat, het is ook de toestand zoals men die tot op de huidige dag in de provincie Groningen vindt. Hier immers is, afgezien van individuele plaatselijke ontwikkelingen de normale toestand eveneens aldus: *ie* (subj.), *joe* (obj.) *joen* (poss.). (Een Groningse possessief *joe* wordt nergens vermeld.) Het enige samenhangende Groningse gebied waar *ie* over de gehele linie is verdwenen, is het Westerkwartier met *joe-joe-joen*. Maar in ons *jou*-opstel hebben we gezien dat de nom. *joe* in het Westerkwartier door een zeer recente Friese overstroming is ontstaan, o.a. blijkens de duidelijke taalgeografische samenhang met het Friese gebied. De constatering van deze vernieuwing onder Friese invloed brengt de consequentie mee dat men de rest van Groningen in dit opzicht dus als relict-gebied mag beschouwen, waarin de oudere Fries-Groningse toestand, gerepresenteerd door de taal van Gysbert Japicx, gehandhaafd is.

Het tegenwoordige *joen*-gebied is dus relict-gebied van een oor-

spronkelijk veel groter Fries-Gronings-Drents [1]) *joen*-gebied, dat nu aan de Noordwest(d.w.z. Friese)-kant is afgeknabbeld doordat sinds het begin der 18de eeuw een modern *jou* (*joe*) veld won.

Zo is hier dus wel degelijk sprake van een continuïteit der ontwikkeling, die enerzijds geografisch gemotiveerd is en anderzijds in Gysbert Japicx (en andere Friese [2]) schrijvers) een voldoende historische grondslag vindt. Dit ziende kunnen we dus tot nader order concluderen: in het 17de-eeuwse Friesland heerste over 't algemeen dezelfde toestand als bij Gysbert Japicx en als in het huidige Groningen (en Drente), d.w.z. er was geen *n*-loos possessivum in gebruik. Zij die van een tegenovergestelde mening zijn zullen er zich niet meer mee kunnen afmaken, dat het slechts toeval zou zijn dat er in twee eeuwen geen betrouwbare possessieve *jou*-vormen zijn aan te tonen. Het overgeleverde materiaal is omvangrijk en „echt" genoeg om zuivere volkstaal te garanderen. Wat dit onderdeel van mijn these betreft geloof ik slechts te kunnen zwichten voor werkelijk onweerlegbaar geboekstaafde 17de(en 16de)-eeuwse *jou*-gevallen (vandaar nog veiligheidshalve bovenstaand voorbehoud „tot nader order").

Het is misschien goed er nog eens nadrukkelijk op te wijzen dat de aanwezigheid-in-het-Fries van een onbeklemd possessief **je* < *jen* < *jon* uiterst onwaarschijnlijk is en wel 1° omdat er geen betrouwbaar geval is overgeleverd, 2° omdat ook in het Fries-gekleurd Hollands van Buma geen enkel geval wordt aangetroffen en 3° omdat het bestaan van een possessief **je* zelfs in het moderne Fries in twijfel wordt getrokken (zie boven blz. 121).

Groningen, Januari 1944 G. KLOEKE

1) Daar ik mijn materiaal hier niet ter beschikking heb, ben ik niet in staat de Zuidgrens van het gebied met op *n* eindigend possessivum te geven.

2) Ik herinner mij dat possessieve vormen op *n* ook in Groningse oorkonden zijn geboekstaafd, maar ik heb hier mijn notities niet bij de hand.

IETS OVER HET BRABANTS

Naar aanleiding van: A. VAN LOEY, Bijdrage tot de kennis van het Zuidwestbrabantsch in de 13de en 14de eeuw. Fonologie. — Tongeren, 1937.

Het boek van Van Loey is nu al zes jaar oud en heeft zich intussen een goede naam verworven. De schrijver heeft de oudste Nederlandse oorkonden die met zekerheid in Brussel en omgeving gelocaliseerd kunnen worden, onderzocht en daaruit alle taalvormen die ons iets kunnen leren over de taaltoestand in het 13de- en 14de-eeuwse Brabant, zorgvuldig samengelezen. Dit materiaal, waarom alleen al het boek altijd zijn waarde zal blijven behouden, heeft Van Loey bovendien breedvoerig en degelijk besproken. Daardoor heeft hij enige eigenaardigheden van het oude Brabants op overtuigende wijze kunnen vaststellen. Ik noem hier vooral de diftongering van *î* en *ŷ*, de umlaut van lange vocalen, de ontwikkeling van *ê* (< gm. *ai*) tot een klank die *ie* gespeld wordt en de palatalisering van *û* (< gm. *ô*) tot *ŷ*, in een klein aantal gevallen waarbij niet aan *i*-umlaut gedacht kan worden. Al deze verschijnselen zijn al met volkomen zekerheid in de 13de eeuw te constateren: Hierop zal het toekomstige onderzoek wel niets meer kunnen afdingen.

Wie op 't ogenblik als student in de Nederlandse letteren aankomt, moet tot zijn verbazing horen, dat er eigenlijk geen behoorlijke Middelnederlandse grammatica bestaat. Er worden hem werken van Franck en Van Helten genoemd, die beide een zestig jaar geleden geschreven zijn en waarvan alleen het eerste nog een keer omgewerkt en herdrukt is. Die herdruk van Franck, nu ook al weer meer dan dertig jaar oud, is de laatste wijsheid op het gebied der Middelnederlandse grammatica. Wat daarna verscheen, is een min of meer verdienstelijk uittreksel uit de oudere werken, hier en daar wat aangevuld en gemoderniseerd. Intussen, wij kunnen ons over dit feit verbazen, wij behoeven het toch niet bijzonder te betreuren. Immers een werkelijk bevredigende Middelnederlandse grammatica is op 't ogenblik toch niet te schrijven. Daarvoor zouden wij eerst een hele reeks voorbereidende studies moeten hebben in de trant van die van Van Loey. Wij moeten voor alle streken weten, onder welke cultuur-

invloeden de oudste schrijvers hebben gestaan, welke dialektische vormen hun onbewust of bewust uit de pen zijn gevloeid, welke reacties wij weer tegen een al te dialektisch gekleurde taal kunnen waarnemen enz. *De* Middelnederlandse grammatica van de toekomst moet de overkoepeling zijn van een reeks geschiedenissen van locale schrijftradities, zo mogelijk zelfs nog meer: een boek waarin wij de taalontwikkeling van het begin der literaire overlevering tot aan het humanisme in het hele Nederlandse taalgebied uit de teksten zullen kunnen volgen!

Van Loey biedt ons voor zijn speciale terrein al veel meer dan alleen maar de geschiedenis van een locale schrijftraditie: hij laat ons ook de achtergrond zien van het al dan niet aanwezig zijn van de Brabantse dialektvormen in zijn oorkonden. Al de hierboven opgesomde dialekteigenaardigheden hebben thuisgehoord in de volkstaal. Als zich in Brussel uit de burgerij een stand van patriciërs ontwikkelt, toont deze zich afkerig van die brabandismen en zoekt nauwere aansluiting bij de taal der Vlaamse poorters. In de 14de eeuw zien we dus de umlaut der lange vocalen, de diftongen *ij* en *ui*, enz. weer grotendeels uit de schrijftaal verdwijnen. Dit is een constatering van het allergrootste gewicht. We kunnen eruit leren dat de diftongering, die tenslotte een eigenaardigheid van de beschaafde Nederlandse omgangstaal is geworden, in oorsprong een vulgaire, althans zeker niet deftige, uitspraakgewoonte van geenszins toonaangevende Zuidbrabantse steden is geweest. Wanneer die steden in aanzien toenemen en mee de toon in de Nederlanden gaan aangeven, gaat die uitspraakgewoonte zich uitbreiden over heel Brabant, daarna over de Neder-Betuwe en Utrecht, tenslotte over Holland en Oostvlaanderen, ondanks het feit dat de leidende kringen in Brussel en Leuven zich van de diftong af hadden gekeerd en de voorkeur gegeven aan de Vlaamse monoftong. Ook het latere gezag van de Vlaamse rederijkerstaal heeft aan de uitbreiding van de Brabantse diftongen hoegenaamd geen afbreuk kunnen doen. Hiermee wordt ons een belangrijk feit onthuld, nl. dat de literaire, als deftig gevoelde taal in de Middeleeuwen nog bijzonder weinig invloed heeft uitgeoefend op de levende volkstaal. Het zijn zulke toch geheel uit de teksten afgeleide, waarnemingen die de toekomstige Middelnederlandse grammatica tot een geschiedenis van de taalontwikkeling zullen kunnen maken!

Van Loey spreekt in de titel van zijn boek van „fonologie". Men moet dit woord niet opvatten in de bijzondere zin die het in de laatste vijftien jaar heeft gekregen, maar simpel als „klankleer". De schrijver is evenwel ook niet afkerig van redeneringen in modern-structurele zin en zoekt op blz. 142 van zijn boek bv. verband tussen het ontstaan van een nieuwe „*ie*" (uit $\hat{e}$ < gm. *ai*) en $\hat{y}$ (uit $\hat{u}$ < gm. $\hat{o}$) en de vlucht in de diftong van de oude $\hat{i}$ (= gm. $\hat{i}$) en $\hat{y}$ (< gm. $\hat{u}$). Het is op dit punt echter dat ik het niet met hem eens ben. De phonologische betoogtrant op zichzelf acht ik wel volkomen juist en ook ik geloof dat er verband moet bestaan tussen de genoemde vlucht in de diftong en het ontstaan van een nieuwe $\hat{i}$ en $\hat{y}$, maar het zijn naar mijn mening niet de „*ie*" en $\hat{y}$ die Van Loey aanwijst, waardoor het evenwicht van het Brabantse lange-vocalensysteem verstoord werd. Op deze kwestie wil ik wat uitvoeriger ingaan, om daarmee mijnerzijds ook een kleine bijdrage te leveren tot beter begrip van het middeleeuwse Brabants.

Het Brabants is, zoals Van Loey terecht aan het slot van zijn boek opmerkt, een zuiver Frankisch dialekt zonder enig spoor van ingwaeonismen. Wij mogen ons door de ingwaeonismen die Pottmeyer in enkele toponiemen in de buurt van Antwerpen aangewezen heeft niet van de wijs laten brengen, want hetzij die Antwerpse ingwaeonismen te danken zijn aan de oudste Germaanse bevolkingslaag in de Kempen, hetzij zij toegeschreven moeten worden aan secundaire kolonisatie-invloeden, zij bewijzen niets voor het zuidelijke, het eigenlijke Brabants van Brussel, Leuven en hun omgeving. Met de naam Frankisch alleen is het Brabants echter nog niet voldoende gekarakteriseerd, want het Frankisch is geen eenheid. Brabant ligt juist op het ontmoetingspunt van de westelijke en de oostelijke Frankische taalstroming, die men met Merowingische namen de Salische en de Ripuarische, en iets moderner de Vlaamse en de Keulse stroming kan noemen. Leuven, het oudste machtscentrum van Brabant, ligt aan de grote handelsweg van Keulen naar Brugge, op de grens van de oude aartsbisdommen Keulen en Reims. Wij kunnen in Brabant dus eigenaardigheden zowel van het oostelijke als van het westelijke Frankisch verwachten [1]). Van Loey houdt ook het oog naar

1) Hierover schreef ik al uitvoeriger in *NTg* 33, 71 vgg.

beide kanten gericht en constateert terecht dat het Brabants in zijn 13de-eeuwse gedaante door verschijnselen als de umlaut der lange vocalen en de palatale kleur van de *l*, nauw verwant is aan het Limburgs. De westelijke, Vlaamse invloed ziet hij echter beperkt tot de jongere schrijftaalinvloed van de 14de eeuw, waardoor de typische brabandismen uit de oorkonden gaan verdwijnen. Er is echter ook een veel ouder en belangrijker westelijke invloed op de levende gesproken taal, maar die ligt een periode lang voor de schriftelijke overlevering begint en moest dus door Van Loey, wiens methode het niet toelaat verder te gaan dan de gegevens uit zijn teksten het hem vergunnen, worden genegeerd.

Het oude Vlaamsch-Frankische lange-vocalensysteem moet er ongeveer als volgt hebben uitgezien:

	æ̂			Daarnaast de tweeklanken
ê		ô		iə en uə
î	ŷ		û	

Dit week op vele punten af van het ogm. lange-vocalensysteem. De ogm. tweeklanken *ai* en *au*, die uiteraard buiten het lange-vocalensysteem hadden gestaan, waren gemonoftongeerd en hadden toen de plaatsen van de *ê* en de *ô* bezet. De ogm. *ô* was tendele tot *û* geworden (voor labialen en gutturalen) en tendele tot *uə* (voor dentalen). De ogm. *û* was spontaan gepalataliseerd tot *ŷ*. De ogm. tweeklank *eu* was tot *iə* geworden, evenals de z.g. $ê^2$, die oorspronkelijk de *ê*-plaats bezet had. Alleen de ogm. *æ̂* en de ogm. *î* waren dus op hun oude plaats blijven staan. Al deze Vlaams-Frankische vernieuwingen hebben ook al vroeg Zuidbrabant veroverd, niet echter het verder oostelijk gelegen gebied, wel weer het vanouds Ingwaeoonse kustgebied ten noorden van Vlaanderen: Zeeland en Holland, dat laatste evenwel stellig veel later dan het vanouds Frankische Brabant. Het is bekend, dat de umlaut der lange vocalen niet in het Vlaams-Frankisch is opgetreden, evenmin trouwens als in het Ingwaeoons van Zeeland en Holland. Het oude Vlaamse (en Brabantse) lange-vocalensysteem is dus niet gecompliceerder gemaakt door de umlaut, wel echter door de rekking der korte vocalen in open lettergrepen. Door het laatste verschijnsel werd het systeem vrijwel verdubbeld, want er kwamen twee *æ̂*'s, twee *ê*'s, twee *î*'s, twee *ô*'s en twee *ŷ*'s (de

oude korte *u* was, in Vlaanderen althans, tegelijk met de *û* gepalataliseerd en het rekkingsproduct moest dus ook wel vrij dicht bij de *ŷ* komen te liggen). Natuurlijk was een dergelijk ingewikkeld systeem niet te handhaven en er moeten dan ook al gauw vereenvoudigingen in aangebracht zijn: de beide lange *æ̂*'s vielen samen en er bleef ook maar één *î* en één *ŷ*, doordat de gerekte *i* samenviel met de gerekte *e* en de gerekte *u* de, tot dusver onbezette, *ø̂* plaats ging innemen. Er kwamen daarentegen wel twee *ê*'s en twee *ô*'s. Na de rekking der korte vocalen en de daarop volgende vereenvoudiging zag het Vlaamse systeem er dus als volgt uit:

		æ̂		
	ê¹ (<ai)		ô¹ (<au)	Daarnaast de tweeklanken
	ê² (<e, i)	ø̂ (<u)	ô² (<o)	iə en uə
î		ŷ		û

Ook het Brabantse lange-vocalensysteem zal er op een bepaald ogenblik wel ongeveer zo zijn gaan uitzien (waarschijnlijk was hier echter de *ø̂* alleen maar het rekkingsproduct van *u* met umlaut en was de gerekte *u* zonder umlaut samengevallen met gerekte *o*). Dan gebeuren er echter twee dingen die het evenwicht in het systeem weer verstoren: in het Brabants dringt de umlaut der lange vocalen door (oostelijke taalbeweging), en in het Vlaams, en vervolgens ook in het Brabants, worden de tweeklanken *iə* en *uə* gemonoftongeerd (westelijke taalbeweging). Door de umlaut ontstaat in Brabant, behalve een nieuwe *ê* die samen valt met de *ê*¹, een nieuwe *ø̂* en een nieuwe *ŷ*. Voor die nieuwe *ø̂* was nog wel plaats op de rij van *ê*¹ en *ô*¹, op de plaats van de *ŷ* moest echter een „verdubbeling" onstaan. Evenzo ontstond er in het Vlaams en Brabants beide door de monoftongering van *iə* en *uə* op de plaatsen van *î* en *û* een „verdubbeling". Ik schrijf het woord „verdubbeling" opzettelijk tussen aanhalingstekens, ik twijfel of een van deze „verdubbelingen" wel ooit reëel is geweest. In een dialekt als het tegenwoordige Goerees bv., dat in dit opzicht als conservatief Vlaams kan gelden, is de *i* uit gm. *î* kort en de *i* uit *iə* lang. Waarschijnlijk waren de *î*, *ŷ* en *û* van het oude Vlaams-Brabantse systeem (resp. uit gm. *î*, gm. *û*, gm. *ô* voor lab. gutt.) in alle posities behalve voor *r* al kort geworden (met behoud van hun zwak gesneden accent), vóór

de nieuwe, lánge, *î*, *ŷ* en *û* ontstonden (resp. uit *iə* < gm. *eu*, *yə* < gm. *ô* voor dentaal + umlaut, *uə* < gm. *ô* voor dentaal zonder umlaut). Dit zegt overigens alleen dat van een reële „verdubbeling" waarschijnlijk geen sprake is geweest, niet dat het evenwicht van het lange-vocalensysteem door het ontstaan van deze nieuwe klanken niet verstoord zou zijn. Immers de verkorting van de oude *î*, *ŷ* en *û* met behoud van het zwak gesneden accent vond plaats binnen het kader van het Vlaams-Brabantse „lange-vocalen"-systeem en daaruit blijkt dat in dat systeem de lange quantiteit als primair phonologisch kenmerk inmiddels opgevolgd moet zijn geweest door de zwakke snede. Als dit echter het geval was, hoe zou de quantiteit dan nog kunnen dienen om de oude en de nieuwe *î*, *ŷ* en *û* phonologisch uit elkaar te houden? De oude (zwakgesneden korte) *û* en de nieuwe (zwakgesneden lange) *û* konden als combinatorische varianten van één phoneem gelden, omdat de eerste uitsluitend voor labialen en gutturalen, de laatste alleen voor dentalen voorkwam. Maar een onderscheiding van de beide *i*-klanken als het Goerees bewaart, moest eigenlijk een zwakke plek in het systeem betekenen. De oplossing van de moeilijkheid kon in twee richtingen gezocht worden: òf de beide *i*-klanken vallen samen tot één phoneem (waarbij zwakgesneden kort en zwakgesneden lang beide nog als combinatorische varianten gehandhaafd kunnen blijven), òf de oude (zwakgesneden korte) *î* vlucht uit het lange-vocalensysteem en wordt diftong. De eerste oplossing vindt men bv. in de niet-diftongerende dialekten van Noord-Holland als het Tessels en het Wierings, de tweede oplossing is gekozen door het oude Brabants.

Waarom de Brabantse oude *î* wel gevlucht is in de diftong en de Vlaamse oude *î* niet, valt niet moeilijk te begrijpen. In het Vlaams had immers de oude *ŷ* geen concurrerend phoneem naast zich gekregen, in het Brabants, door de umlaut van de *û* (uit gm. *ô*), wel. Theoretisch moeten er daar zelfs twee umlauts-*ŷ*'s bijgekomen zijn, een korte (voor labialen en gutturalen) en een lange (voor dentalen), maar er is, voorzover ik weet, geen enkele aanwijzing voor, dat deze ooit als afzonderlijke phonemen onderscheiden zijn: beide zijn ze samengevallen met de lange variant die de oude *ŷ* voor de *r* bewaard had. In het Vlaamse systeem der lange (d.i. zwakgesneden) vocalen was dus één zwakke plek gekomen, nl. bij het *î*-phoneem, in het Brabantse systeem daarentegen twee, zowel bij het *î*-phoneem als bij het

ŷ-phoneem, twee parallele moeilijkheden die ook parallel opgelost konden worden.

Kónden worden, niet: móesten worden. Want in de taal werken geen natuurwetten. Men kan de diftongering van de oude *î* en *ŷ* geen noodzakelijk gevolg noemen van het ontstaan van een nieuwe *î* en *ŷ*, wel echter een voor de hand liggend gevolg. Ook in het 15de-eeuwse Engels ontstaat een diftongering van de oude *î* en *û*, naar men altijd al heeft aangenomen, doordat de meng. *ê* en *ô* zich vernauwd hadden tot een nieuwe *î* en *û*. En de Duitse diftongering van oude *î* en *û* zal op overeenkomstige wijze verklaard moeten worden, want in het gebied waar deze is ontstaan, had zich ook uit gm. *eu*, via *iə*, een nieuwe *î* en uit gm. *ô*, via *uo* (*uə*), een nieuwe *û* ontwikkeld. Op drie plaatsen van Europa, in Zuid-Duitsland, in Brabant en in Engeland, zien we dus onafhankelijk van elkaar de taalsystemen de moeilijkheid van een „verdubbeling" op de plaatsen der nauwste vocalen oplossen door de oudste bezetters van deze plaatsen te laten vluchten in de diftong. Naast deze gevallen waarin de oplossing gekozen is die voor ons gevoel voor de hand ligt, zijn er evenwel ook voorbeelden aan te wijzen van lange-vocalensystemen waarin op de plaatsen der nauwste vocalen een ware opeenhoping is ontstaan door het samenvallen van klanken van zeer uiteenlopende herkomst. Ik noem hier de moderne Friese taal en het dialekt van Urk.

Anders dan in het Vlaamsch, Zeeuws en Hollands zijn in het Brabants de representant van gm. *ô* voor dentalen enerzijds en die voor labialen en gutturalen anderzijds niet uit elkaar gehouden. Evenals de umlautsproducten van beide zijn samengevallen in de nieuwe *ŷ*, zijn ze zelf regelmatig samengevallen in de nieuwe *û*. Was de oude *û* (zwakgesneden kort, voor labialen en gutturalen) zelfstandig blijven bestaan, dan had hij theoretisch moeten diftongeren tot *ou* op dezelfde wijze als oude *î* tot *ij* en oude *ŷ* tot *ui* was gediftongeerd. Dit is in het Brabants niet gebeurd, echter wel, merkwaardigerwijze, in een paar geïsoleerde dialekten aan de periferie van het Hollands (bv. de dialekten van Oud-Beierland, Katwijk, Noordwijk, Zandvoort). Het lijkt mij toe, dat deze *ou* voor gm. *ô* + lab. gutt. ontstaan moet zijn tengevolge van een soort hypercorrectheid van de diftongeringstendentie in de tijd toen de Brabants-Utrechtse diftongering in de Hol-

landse dialekten werd ingevoerd. Deze *ou* voor oude *û* (< gm. *ô* voor lab. gutt.) is dus volgens mij een op vreemde bodem ontstaan begeleidingsverschijnsel van *ij* voor oude *î* en *ui* voor oude *ŷ*.

Zo zie ik dus de phonologische achtergrond van de Brabantse diftongering: wel een vlucht van oude *î* en *ŷ* voor nieuwe *î* en *ŷ*, maar op een andere wijze dan Van Loey wil. Men zal zeggen dat Van Loey's nieuwe *ŷ* toch nauw verwant is aan de mijne, en ik zal dit niet tegenspreken. Ja, ik ga verder: Van Loey's nieuwe *ŷ* is een onderdeel van de mijne! Hij construeert een klankwet, waardoor, blijkbaar in later tijd dan de umlaut der lange vocalen in het Brabants werkte, de *û* uit gm. *ô* spontaan tot *ŷ* gepalataliseerd zou zijn. Van een dergelijke klankwet geloof ik niets. De klankverandering zou, volgens Van Loey, in haar loop gestuit zijn: in de 13de eeuw schijnt zij in opkomst te zijn, in de 14de schijnt het gebruik van de *ŷ*-vormen al weer terug te lopen, in de moderne taal is er nog maar een enkel spoor van aan te wijzen in plaatsnamen als *Tervuren* en *Brussel* (het eerste benaamd naar zijn ligging aan het beekje de *Voer*, het tweede oorspronkelijk **brôk-sali*). Maar aangezien het aantal voorbeelden zo beperkt is (ik tel bij Van Loey maar 18 gevallen waarbij men niet aan umlaut kan denken, want *bruder*, „broeder", *butera*, „boeter", en de diminutieven hebben stellig umlauts-*ŷ*) en aangezien van dit beperkte aantal ook nog een groot deel (9 van de 18) in eigennamen voorkomt, meen ik dat er alle reden is om aan hypercorrecte toepassing van de umlauts-*ŷ* te denken. Toen in de periode van sterke oostelijke invloed de umlauts-*ŷ* in Brabant is opgekomen en men tal van woorden die men vroeger altijd met *û* had uitgesproken opeens met een *ŷ* moest gaan uitspreken, kunnen er gemakkelijk een stuk of wat woorden teveel een *ŷ* gekregen hebben, vooral eigennamen, waarbij het verband met de woorden waar ze uit zijn ontstaan gauw verloren gaat en men altijd neiging heeft tot hypercorrectheid. Bij woorden die bij Van Loey maar één keer men een *ue* of *u* gespeld voorkomen, mag men bovendien nog aan een vergissing van een niet al te handige schrijver denken. Het materiaal van Van Loey laat werkelijk niet toe om er het bestaan van een klankwet *û* > *ŷ* uit te concluderen, ook niet van een klankwet die in zijn loop gestuit is. Zijn z.g. 13de-eeuwse spontane *ŷ* is dus noch historisch, noch phonologisch van de oudere umlauts-*ŷ* te scheiden.

Dus kan men desgewenst wel zeggen, dat deze hypercorrecte *ŷ* als medebezetter (eigenlijk als een woekerformatie!) van de nieuwe-*ŷ*-plaats geholpen heeft de oude *ŷ* naar de diftong te drijven.

Van Loey brengt zijn spontane *ŷ* onder één noemer met de „*ie*" uit *ê* (<gm. *ai*) : hij noemt ze beide „palatalisering". Maar dit is in hoge mate misleidend. Naast de overgang van *ê* tot *iə* (want zo moet „*ie*" blijkens de representatie in het moderne Brabants wel gelezen worden) kan men een overgang van *ô* (< gm. *au*) tot *uə* verwachten. Die *uə* zal in de 13de en 14de eeuw ook al wel bestaan hebben, maar kon niet in de spelling tot uitdrukking komen, omdat *ô* en *uə* beide weergegeven moesten worden door „*oe*". Hier wreekt zich enigszins Van Loey's veelzins voortreffelijke methode om in zijn grammatica niets op te nemen, dat niet uit de teksten zelf af te lezen is. De „*ie*" heeft zich allerminst parallel ontwikkeld met de nieuwe *ŷ*, ja heeft niet eens tot het lange-vocalensysteem behoord! Het is dus ten enenmale onmogelijk dat „*ie*" in de tijd dat de diftongering opkwam als nieuwe *î* zou hebben gefungeerd. Bij de diftongering is het mogelijk tot een datering te komen los van de teksten, want als mijn hypothese juist is, zal het begin ervan niet zo heel lang na de doorwerking van de umlaut der lange vocalen in Brabant te stellen zijn (ruw geschat omstreeks 1000 à 1100). Bij de datering van de ontwikkeling van *ê* tot *iə* en *ô* tut *uə* heeft men daarentegen geen ander houvast dan het vroegste voorbeeld van *ie*-spelling in de teksten (13de eeuw).

Ik wil in verband met mijn hypothese over oude (zwakgesneden korte) en nieuwe (zwakgesneden lange) *î*, *ŷ* en *û* ook nog iets zeggen over de spelling. Van Loey maakt in zijn boek op verschillende plaatsen interessante opmerkingen over Middelnederlandse spelling en iemand die de ontwikkeling der spellingssystemen eens in samenhang zal willen beschrijven, kan hier belangrijke bouwstoffen vinden. Eén opmerking heeft mij echter bijzonder getroffen, nl. dat het in het kader van het Vlaams-Brabantse spellingssysteem eigenlijk wel zeer onwaarschijnlijk is, dat de spelling *ii* of *ij* een lange *î*-klank zou aanduiden. De oudste teksten geven een lange vocaal weer met het enkele letterteken, dus een lange *î* ook alleen met *i*. Daarna komt het gebruik op, in Vlaanderen eerder dan in Brabant, om de lange

vocaal van de korte te onderscheiden door achtervoeging van een *e*, dus *ae* is lange *â* (of *æ̂*), *ee* is lange *ê*, *oe* is lange *ô* of *û*. Dan moet *ie* ook lange *î* en *ue* lange *ŷ* zijn. Maar wat betekent dan de spelling met het verdubbelde teken *ii* of *uu*? Blijkbaar zijn dat klanken die men van de *ie* en de *ue* heeft willen onderscheiden en die er toch dicht bij stonden. Mijn conclusie ligt na het voorafgaande voor de hand: *ii* of *ij* is een Vlaamse poging om de oude *î* (< gm. *î*) in de spelling gescheiden te houden van de nieuwe *î* (< gm. *eu*). Een nieuwe *ŷ* was er niet in het Vlaams, maar er was een opvallende combinatorische variant van de oude *ŷ* (voor *r*) die lang was gebleven. Dus: *ue* is (lange) oude *ŷ* voor *r*, *uu* is (verkorte) oude *ŷ* in andere posities. De oude *ŷ* voor *r* is in het Vlaams samengevallen met de *ø̂*, dus kon *ue* ook als spelling voor de *ø̂* gebruikt worden. De *oe* was de aangewezen spelling voor de nieuwe *û* (< gm. *ô* voor dentalen), terwijl men voor de oude *û* evenals voor de oude *î* iets nieuws moest verzinnen. Men koos daarvoor de spelling *ou*, die trouwens erg voor de hand lag, omdat de tweeklank *ou* uit *ol*, *al* + dentaal inmiddels tot korte zwakgesneden *û* was geworden. De voornaamste moeilijkheid die na deze bereddering in de Vlaamse spelling nog overbleef, was het onderscheid tussen *ô* (< gm. *au* en *o*) en nieuwe *û*. Ook deze moeilijkheid heeft men later opgelost door het verdubbelde teken te baat te nemen: *oe* bleef gereserveerd voor de nieuwe *û* en *oo* werd het teken voor de *ô*. Tot een nog grotere verfijning kwam het Vlaamse systeem tenslotte, toen het ook nog de $\hat{e}^1$ en de $\hat{e}^2$ ging onderscheiden: het teken *ee* bleef bewaard voor de $\hat{e}^1$ en voor de $\hat{e}^2$ (d.i. de in open syllabe gerekte *e* en *i*) werd het nieuwe teken *ei* gschapen. Hiermee kwam men echter al op de grens der doelmatigheid, want *ei* was ook al het teken voor de (in het Vlaams weliswaar schaarse maar toch bestaande) tweeklank *ei*.

Brabant is met betrekking tot de spelling Vlaanderen altijd op een afstand gevolgd. Het nam dus de verdubbelde tekens *ij* en *uu* ook over voor zijn representanten van de oude *î* en de oude *ŷ*, d.w.z. deze tekens kregen in Brabant terstond de waarde van diftongen. Aan het teken *ou* had men in Brabant eigenlijk geen behoefte, omdat oude en nieuwe *û* er waren samengevallen. Men heeft het Vlaamse teken *ou* in Brabant echter wel gekend, zoals Van Loey met de stukken

aantoont. Het merkwaardige is dat de *ou*-spelling juist voorkomt bij woorden die in Brabant blijkbaar met (umlauts- of hypercorrecte) *ŷ* werden uitgesproken. Wanneer een schrijver zich bewust was, dat hij een provinciaal getinte *ue*-spelling moest vermijden, greep hij blijkbaar van de weeromstuit naar de nieuwste en fijnste Vlaamse spelling die hij kende, de *ou*, zonder dat hij er zich precies rekenschap van gaf voor welke nuance van de *û* de Vlamingen de *ou*-spelling nu eigenlijk gebruikten. In het algemeen mag men aannemen dat de Brabantse schrijvers verwarder gespeld hebben dan de Vlaamse, omdat de Brabanders nooit zelf de uitvinders van een spelling waren, maar altijd een vreemd spellingsysteem zo goed en zo kwaad als dat ging moesten pasklaar maken voor hun eigen klankensysteem (gesteld tenminste dat ze hun eigen klanken wilden uitbeelden en niet „zuiver Vlaams" wilden schrijven!). Men mag uit afwijkende Brabantse spellingen nooit teveel willen opmaken: er is veel meer kans dat men te doen heeft met onbeholpenheden dan met bijzondere fijnheden. Een voorbeeld van een geval waarin een Brabantse schrijver er maar wat van moest zien te maken is de spelling van de *iə* uit *ê* (< gm. *ai*). Deze Brabantse tweeklank wordt meestal met *ie*, maar ook wel eens met *i* of *y* weergegeven. Al deze spellingen zijn onnauwkeurig, want de tweeklank *iə* kwam in het Vlaams niet meer voor en het Vlaamse spellingssysteem moest hierbij dus falen. Van Loey verliest dit uit het oog, wanneer hij uit het feit dat naast de *ie*-spelling ook *i*-spelling voorkomt, wil opmaken dat er een monoftong mee bedoeld moet zijn. Zowel *ie* als *i* waren grafieën voor monoftongen, maar een Brabants schrijver kon daarom, als hij ze gebruikte, er wel diftongen mee bedóelen!

Samenvattend meen ik te kunnen zeggen, dat de geschiedenis van de spelling mijn voorstelling van de ontwikkeling van het klankensysteem schijnt te bevestigen. Ik hoop hiermee te hebben laten zien, dat de diachronische phonologie een nuttig hulpmiddel kan zijn om sommige klankontwikkelingen in het verleden, als ze er al niet mee verklaard kunnen worden, in ieder geval in een zeker verband te situeren, een nuttig hulpmiddel náást de onmisbare filologie om het verleden van een taal levend voor ons te maken.

K. HEEROMA

CONTACTDISSIMILATIE OF ANALOGIE?

Het is bekend, dat in de algemene taal *n* onmiddellijk vóór *p, b* en *m* tot bilabiale en vóór *f* en *v* tot labiodentale *m* wordt. Dit constateren bijv. H. Zwaardemaker en L. P. H. Eijkman in hun *Leerboek der phonetiek*, Haarlem 1928, p. 228. Hetzelfde verschijnsel vertoont zich ook in de Nederlandse dialecten. Gezien de grote frequentie van assimilaties juist in de volkstaal spreekt dat vanzelf.

Is. Teirlinck vermeldt dan ook in zijn *Klank- en Vormleer van het Zuid-Oostvlaandersch dialect,* Gent 1924, p. 84, dat het voorvoegsel *on* in dat dialect vóór *p, b* en *m* tot *om* wordt.

Maar terzelfder plaatse constateren wij nu nog een ander verschijnsel. Ook vóór niet-labialen kan daar *on>om* worden, al hoeft het niet. En zo vindt men bijv.: *omgəmak, omdiepə, omnoom,* enz.. Voor andere voorbeelden zie aldaar en ook bij denzelfden in zijn *Zuid-Oostvlaandersch Idioticon II,* Gent 1910-1921, p. 327; ook hier blijkt, dat de vormen met *on-* eveneens in gebruik zijn. Verder komt daar ook het voorvoegsel *ont-* inderdaad in veel woorden als *ont-*, maar ook (soms zelfs in dezelfde woorden) als *omt-* of *ompt-* en (met elisie der *t)* als *om* voor: *omptauwən, omptchraavən, omptrijən, omsien* (ontzien).

Ook buiten het Zuidoostvlaams vond ik overeenkomstige vormen. In Oud-Gastel zegt men *omnôôzəl,* dat etymologisch aan „onnozel" beantwoordt, *omduchtəch* ondeugend en *omgəlukkəch* ongelukkig. Maar daarnaast zegt men er: *ongãns* ziek, draaierig, *ongelt* opgeld, *ongərust* ongerust en *ondurəcheit* ongedurigheid met *n.* Ter documentatie vestig ik er voorts de aandacht op, dat ik geen enkel dier *om*-gevallen voor dentalen of velaren in de Oud-Gastel omringende dorpen heb kunnen terugvinden, gelijk trouwens evenmin in de dialectmonografieën van Breda, Antwerpen, Kruiningen, Oud-Beierland, de Bommelerwaard en Grave. Wel is, in westelijk Noord-Brabant althans, verder verbreid de vorm: *omtouwə* voor onthouden. Die komt voor in: Oud-Gastel, Dinteloord, Fijnaart, Stampersgat, Zevenbergen, Roosendaal, Oudenbosch, Kruisland, Hoogerheide en Wouw

en naar alle waarschijnlijkheid nog in meer plaatsen, waar ik er niet naar vroeg. Merkwaardig echter dat *ontaort,* als bijwoord van graad in deze streek overigens zeer gebruikelijk, de *m* in geen dezer plaatsen kent.

Naar de uitspraak der *n* speciaal in „ongelukkig" en „onnozel" heb ik nog een onderzoek ingesteld in „*Brabants Dialectonderzoek* (11) *Dialect-vragenlijst Brabantia Nostra XI*" vraag 5 en 6 (*Brabantia Nostra* VII 131). En nu bleken mij beide woorden met *m* uitgesproken te worden ook nog in Dongen, Kaatsheuvel en Nuenen in Noord-Brabant en bovendien in Uithoorn in Noord-Holland. Overigens gaven alle anderere inzenders *n*-vormen op. Ook vroeg ik in *Verenigingsnieuws no 70 van de Zeeuwse Vereniging voor dialectonderzoek*: Zegt men ergens *om*nôôzel: onnozel? Dit kreeg ik bevestigd voor Arnemuiden [1]). De verandering van *on* in *om* schijnt dus een echt sporadisch verschijnsel te zijn.

De verklaring van dezen klankovergang kan in tweeërlei richting gezocht worden. Men kan er een analogie-uitbreiding van *om* voor labialen in zien, maar men kan ook aan dissimilatie van *n* voor dentaal denken, gevolgd door analogieïnvloed op de vormen met *n* voor velaar. De eerste verklaring is, louter op zich beschouwd, niets ongewoons. Analogie toch is een allergewoonst verschijnsel (al wordt er misschien toch wat tè gemakkelijk mee gewerkt!). Daartegenover is dissimilatie en vooral contactdissimilatie in het Nederlands bijv. lang niet zo frequent als assimilatie. Schrijnen vermeldt in zijn *Handleiding*[2] (p. 235-237) op Germaans terrein alleen de bekende diphthongeringen en de overgang van *thl* in *fl.* Van Ginneken geeft in zijn *Principes* 386 vlgg., 435 vlgg. wel meer voorbeelden, maar veelal slechts zulke, waarbij uit één klank door dissimilatie er twee ontstaan. Bovendien is het merkwaardig, dat Teirlinck in zijn *Klank- en Vormleer,* p. 84 bij het voorvoegsel *on-* ook nog analogie-werking in andere richting constateert. Hij vermeldt immers ook vormen van het type *ongweer,* die op te vatten zouden zijn als analogisch ontstaan

1) Verder gaf men mij ten dele in de antwoorden op de 1e, ten dele in die op de 2e enquête in Lamswaarde, Stoppeldijk, Ossenisse en Boschkapelle *ommozel* voor *onnozel.* Dit schijnen: uit *omnozel* geassimileerde vormen.

naar vormen als Ned. *onggaar,* waarover Zwaardemaker-Eijkman *o.c.* p. 229 spreken.

Van de zojuist genoemde drie argumenten ten gunste van de analogie zijn de eerste twee uitsluitend van aprioristische aard. Alleen het derde is van inwendige waarde. Dat is inderdaad niet veel. Maar pleit er dan méér voor de dissimilatie-onderstelling? Praktisch alleen het feit, dat *ont-* tot *omt-* wordt. We kunnen hier toch moeilijk analogie aannemen, want dan zou het voorvoegsel *ont-* gelijkgesteld zijn aan *on* plus *t* van de woordstam. Ook dit argument is echter niet doorslaand te noemen en zo blijft dus de quaestie onopgelost.

Voorlopig is het misschien dan nog het veiligst, èn dissimilatie èn analogieïnvloed te onderstellen. Het is trouwens een gewoon verschijnsel, dat één feit meer oorzaken heeft. Om op verwant terrein te blijven: Antwerps *nop* voor *mop* vertoont misschien dissimilatie (in dentale richting) zondere verdere bijoorzaken, maar in Antwerps *bedeemen* voor *bedeenen* (aanstonds) heeft weer evenzeer assimilatie aan *b* als dissimilatie met *d* gewerkt [1]).

Roosendaal A. WEIJNEN

1) P. L. Tack schrijft in een artikel *Walchersche Plaatsnamen NGN* IX 1934, 73 de raadselachtige zin: „De hedendaagsche uitspraak van *Duinkerke* nl. *Dümkerke* heeft assimilatie — nog wel vóór k-". Moeten wij hier misschien *ŋ* voor *m* lezen? Anders is de verklaring ook hier weer te zoeken in dissimilatie van *n* aan *d* en mogelijk bijgedachte aan een ander woord.

EEN MERKWAARDIGE FUNCTIEVERSCHUIVING

De groote beteekenis van dialectstudie is o.m. de mogelijkheid de taal zelf bij haar werk te bespieden. Een dialect zou ik in dit opzicht willen vergelijken met een natuurreservaat, waar de bioloog de gelegenheid heeft de ontwikkeling van het natuurlijke landschap en de factoren, die deze ontwikkeling bepalen, te bestudeeren. Vindt deze ontwikkeling plaats onder den opzettelijken invloed en onder contrôle van den mensch, dan ontstaat een kultuurlandschap, en wanneer het een taal betreft, een kultuurtaal of schrijftaal, bij ons gewoonlijk A. B. genoemd. Beide hebben hun eigen schoonheid. In een natuurreservaat zien wij oerkrachten aan 't werk, die — afbrekend en opbouwend — de harmonie der schepping bewaren, krachten, waarvan wij den oorsprong niet kennen, maar die ons met eerbied en stille bewondering vervullen. Ook in de taal werken deze krachten van afbraak en opbouw, zonder dat daardoor de harmonie in den bouw duurzaam verstoord wordt. Van een alleen gesproken dialect, dat buitendien ver genoeg van de schooltaal, 't A. B., afstaat om daarvan geen of slechts geringen invloed te ondergaan, is 't gemakkelijker de natuurlijke ontwikkelingsphasen en de krachten, die deze bepalen, te onderkennen dan van een kultuurtaal, waarbij natuurlijke krachten worden onderdrukt of kunstmatige worden aangewend. Het door mij gesproken dialect van Westerschelling heeft ongetwijfeld in verschillende opzichten den invloed van 't Nederlandsch, resp. van Hollandsche dialecten ondervonden; de werkwoordelijke vormen echter staan zóó ver van de Nederlandsche af, dat deze het ideaal van een natuurreservaat — ontwikkeling van binnen uit met uitschakeling van invloeden buitenaf — benaderen. En hierin mogen we dus een loonend studieobject verwachten. En inderdaad, ik hoop, dat het mij gelukken zal bij de hier volgende bespreking van de morphologie van het zwakke werkw., in 't bijzonder van het praet., aan te toonen, dat in dit alleen gesproken dialect, dus zonder steun van 't schriftbeeld, zonder een „geleide" oeconomie dus, de taal oeconomisch te werk gaat, steeds tracht langs den weg van den geringsten weerstand, dus met de geringste middelen, 't doel te bereiken, zonder daarbij de evenwichtigheid in den opbouw te ver-

breken. M.a.w., in het morphologisch systeem zullen we de tendentie waarnemen met zoomin mogelijk phonologische middelen rond te komen, het aantal phonologische opposities dus, die een functioneel verschil aanduiden, te beperken, zoolang daardoor de „verstaanbaarheid" niet in gevaar wordt gebracht.

We zullen daarbij waarnemen, dat onder den dwingenden invloed dezer krachten de qualiteits- en quantiteitsfunctie van sommige phonemen zich wijzigt, wat dan weer tot andere functieverschuivingen aanleiding geeft.

Eerst echter nog een enkel woord over de terminologie. In 't onderhavige geval zou ik even goed de oude, geijkte termen kunnen gebruiken als de door de phonologen ingevoerde. Zonder dat dit aan de duidelijkheid iets te kort zou doen. Maar, daar de verklaring der behandelde verschijnselen te danken is aan 't inzicht, dat de phonologische richting in de taalstudie ons heeft verschaft, meende ik goed te doen daaraan de terminologie te ontleenen. Nieuwe wijn in nieuwe zakken!

Ik mag bekend veronderstellen, dat het Friesche, en dus ook het Trsch.-Fri. zwakke werkw. nog twee klassen onderscheidt: de *j*- en de *e*-klasse. Voor een groot deel komen de Tersch. *e*-verba overeen met de got. *jan*-klasse, terwijl de Tersch. *j*-verba de got. *ôn*-klasse vertegenwoordigen. Verder kan ik op deze plaats daar niet op ingaan. In verband met ons onderwerp wil ik er nog wel op wijzen, dat vele Ofr. *e*-verba in de Tersch. *j*-klasse zijn overgegaan, dat er in 't algemeen een sterke voorliefde voor deze *j*-klasse bestaat.

Ik laat nu eerst de paradigmata van de Ofr. en Tersch. zwakke ww. volgen.

		Ofr. I *Inf.* wera, dela		*Tersch. I* weare, dele.	
Praes. Sg.	*1*	wer-e	del-e	wear	deel
	2	wer-(e)st	del(e)st	wear-st	deel-st
	3	wer-(e)th	del(e)th	wear-t	deel-t
Pl. 1. 2. 3		wer-ath, eth	del-ath, eth	wear-e	del-e
Praet. Sg.	*1*	wer-(e)de	deel-de	wear-e	deel-(d)e
	2	wer-(e)dest	deel-dest	*omschreven*	*omschreven*
				of wear-st-e	*of* deel-st-e
	3	wer-(e)de	deel-de	wear-e	deel-(d)e
Pl. 1. 2. 3		wer-(e)don, den	deel-don, den	wear-en	deel-den

Imp. Sg.		wer-a	del-a	wear	deel
Pl.		wer-ath	del-ath		
Part. Praes.		wer-and	del-and	wear-end	del-end
Part. Praet.		wer-(e)d	del-(e)d	wear-d	deel-d
Ofri. II				*Tersch. II*	
Inf. klag-ia, kort-ia				kleag-je, kort-sje [tʃ]	
Praes. Sg.	1	klag-ie	kort-ie	kleag-je	kort-sje
	2	klag-ast	kort-ast	kleag-est	kort-est
	3	klag-ath, eth	kort-ath, eth	kleag-et	kort-et
Pl. 1. 2.	3	klag-iath, ieth	kort-iath, ieth	kleag-je	kort-sje
Praet. S.	1	klag-ada	kort-ada	kleag-e	kort-e
	2	klag-adest	kort-adest	*omschreven* of kleag-est-e	kort-est-e *of omschreven*
	3	klag-ade	kort-ade	kleag-e	kort-e
Pl. 1. 2.	3	klag-adon, aden	kort-adon, aden	kleag-en	kort-en
Imp. Sg.		klag-a, e	kort-a, e	kleag-je	kort-sje
Pl.		klag-iath	kort-iath		
Part. Praes.		klag-and	kort-(i)and	kleag-jend	kort-sjend
Part. Praet.		klag-ad	kort-ad	kleag-et	kort-et

De wijzigingen, die zich in de conjugatie hebben voltrokken, laten zich uit deze paradigmata zonder meer aflezen. Voor de *praet.*-vormen moet ik echter bijzondere aandacht vragen, temeer, daar 't Tersch. een ten deele andere, resp. verder voortgeschreden ontwikkeling vertoont dan het landfriesch.

Het dentaalsuff. (*d, t*) blijft, bij de verba der 1ste klasse:

1° na tweeklank: *paei-de, roai-de, strei-de*

2°. na *p, k, s*: *klap-te, kik-te, mis-te.*

Het gebruik schommelt, resp. is individueel verschillend, bij de ww: der 1ste kl.:

na, *l, r, m, n, g, v, z* voorafgegaan door lange vocaal: *del-e, têl-e* (telde), *kear-e* (keerde) *kliem-e* (zeurde, teemde), *lien-e* (leende), *fêg-e* (veegde), *gnuev-e* (gnuifde), *schoer-e* (scheurde), *bliez-e* (blies), naast *deel-de*, enz. Pl. gewoonlijk met dentaal: *deel-den.*

Het dentaalsuff. valt weg:

1°. bij de w.w. der 1ste kl. na *d, t*: *lad-e* (laadde), *set-e* (zette).

2°. bij alle w.w. der 2de kl.

Daar de dentaal bij de ww. der 2e kl. zonder uitzondering ontbreekt, mogen we aannemen, dat de ontwikkeling bij deze groep is begonnen. Uit de vergelijking van *ik fisk-je* (ik visch) met *ik fisk-e* (ik vischte) en van *wy fiskje* (wij visschen) met *wy fisk-en* (wij vischten) blijkt dat 't suff. *j* tempus-onderscheidende functie heeft. Het feit, dat deze *j* alleen in 't praes. voorkomt, zal 't verdwijnen van den dentaal in 't praet. in de hand hebben gewerkt: deze was overbodig geworden. Van 't standpunt van 't tegenwoordige Tersch. missen de ww. der 1ste kl. met dentaal auslaut eveneens den dentaal van 't praet.: *wy sette* (wij zetten) naast *wy sett-en* (wij zetten (praet.)), *wij riede* (wij raden) naast *wy ried-en* (wij rieden). Deze vormen zullen er toe meegewerkt hebben, dat nog andere verba dezer klasse den dentaal hebben afgestooten: *ik wêch* (ik weeg), *ik wêg-e* (ik woog); *ik hear* (ik hoor), *ik hear-e* (ik hoorde); *wij hear-e* (wij hooren), *wij hear-(d)en* (wij hoorden); *ik deel* (ik deel), *ik del-e* (ik deelde), *wy del-e* (wij deelen), *wy del-en*, gewoonlijk *wy deelden* (wij deelden). Uit deze voorbeelden blijkt, dat een vorm op *e*, b.v. *hear-e* zoowel praes. pl. als praet. sg. 1. 3 kan zijn, zoodat de functie van de *e* bepaald wordt door den persoonsvorm van het subject. In 't mrv. biedt de dentaal meer weerstand. Ik vermoed, dat we in deze ontwikkeling een der oorzaken hebben van de sterke voorliefde voor de 2de kl.: de tempusdifferentieerende functie van het *j*-suffix krijgt hoe langer hoe meer algemeene geldigheid en daarvoor wordt de anomalie *e* voor praet. sg. en *d-e-n* voor praet. pl. overbodig en verdwijnt. Gebruikt de Terschellinger echter vormen als *wy del-en* (praet.) naast *wy del-e* (praes.), dan heeft de *n* zoowel numerus- als tempusfunctie: als persoonssuffix heeft de *n* afgedaan: de functie daarvan wordt uitsluitend door 't subj. uitgeoefend.

De 2e pers. sg. geeft moeilijkheid, ook bij de *j* verba. *Do fiskest* is zoowel de regelmatige vorm voor praes. sg. als praet. sg. Gewoonlijk wordt 't praet. omschreven: *do hast fisket*, maar er wordt ook wel een nieuw praet. gevormd: *do fisk-est-e*. Deze *e* — in 't praes. niet ongewoon en daar een meest functieloos rudiment van encl. *do*: naast *hast* en *hast do* ook *do haste* — krijgt hier tempusonderscheidende functie. We hebben hier 't merkwaardig verschijnsel, dat 't

praet.-suff. op het persoonssuff. volgt. Vgl. voor kl. I *do deelst* (je deelt) en *do deelste* (je deelde).

Hoezeer de *e* [ə] in 't taalbewustzijn van den Terschellinger het praet.-suffix is geworden, blijkt hieruit dat hij het ook bij sterke ww. gebruikt, waarvan praes. en praet. samenvallen: *ik ried* [ri : t] is Tersch. klankwettig „ik rijd" en „ik reed"; er wordt een nieuw praet. door achtervoeging van *e* gevormd: *ik ried-e*; zoo ook *ik wiez-e* [wi:zə], „ik wees", enz..

Resumeerende krijgen we 't volgende overzicht:

De Ofri. oppositie *je—ada* wordt Tersch. *je—e*, terwijl plur. *iath—adon* tot *je—en* wordt. Daardoor is het onderscheidende kenteeken niet meer de dentaal van 't praet., maar de *j*. van 't praes.

Het phoneem *e* vervult in oppositie met de phoneemgroep *je* de functie van praet.-vormend suffix. Dit geldt voor 1. pers. enk. en 't geheele mrv. De 3. pers. enk. levert geen bezwaar op, daar hier de *t* van 't pers.-suff. de rol van de *j* overneemt. Praet. 2. sg. wordt omschreven of voegt de *e* achter het persoonssuffix.

Deze functie van de *e* maakt, dat in 't taalbewustzijn van 't volk praet. *sette* wordt gevoeld als *set-e* tegenover praes. *set*, terwijl in *wy sette* tegenover *wy setten* de *n* naast zijn numerusfunctie tempusfunctie op zich neemt.

Nu krijgt ook bij de ww. der 1ste kl., voorloopig alleen na stemhebbende consonanten, de oppositie *nul—e* tempusdifferentieerende beteekenis. In 't mrv. weet de dentaal, die anders dan bij kl. II *je—en*) nog een rol heeft te vervullen, zich bij velen nog te handhaven: *e—de-n*. Waar dit niet 't geval is en de oppositie *e-en* ontstaat, neemt de *n* de tempusdifferentieerende functie over. Zooals gezegd schijnen hier echter sterke afweerkrachten te werken, zoodat in 't enkelv. de opp. *nul—e*, in 't mrv. *e—de-n* voorkomt. Deze onregelmatigheid wordt opgeheven door overgang naar de *j*-klasse.

G. KNOP

NASCHRIFT

De geschiedenis van de *d* in het friese zwakke praet. is in het bovenstaande m.i. niet geheel juist beschreven. De schr. neemt te-

recht aan dat de *d* bij de ww. van de 2de klasse eerder verdwenen is dan bij die van de 1ste. Dit had hem al kunnen blijken uit de friese schrijftaal waarin de ww. van de 1ste klasse de *d* nog konsekwent hebben bewaard, die van de 2de klasse daarentegen hem, op zijn minst al sedert G. Japiks [1]), even konsekwent missen. De volgende formulering ligt nu voor de hand: er is een oudere klankwet geweest die op het hele friese taalgebied heeft gewerkt, waardoor de intervocalische *d* uit het praet. van alle ww. der 2de klasse verdween [2]), en daarnaast een jongere klankwet die alleen in het terschellings, althans niet in het hele fries, heeft gewerkt, waardoor *d* na stemhebbende consonant die voorafgegaan werd door een lange vocaal uit het praet. van een aantal ww. der 1ste klasse verdween. Ik formuleer de verschijnselen hier ouderwets, in klankwetten, want ik meen dat men de phonologie hier buiten moet laten. Ik geloof er dus niets van dat bij het optreden van de oudere klankwet de functionele „overbodigheid" van de *d* een rol heeft gespeeld, zoals de schr. wil. Dat vormen als *ik sette* de weg gebaand zouden hebben voor vormen als *ik heare*, wil er bij mij ook niet in. Ik meen dat we in het wegvallen van deze *d*, die tengevolge van de vroege syncope van de voorafgaande *e* al in het ofri. na stemhebbende consonant (en niet meer tussen vocalen) stond, ook een doodgewone klankwet hebben te zien: een assimilatie of syncope ten gevolge van een verschuiving der syllabegrens.

Het enige verschijnsel dat niet klankwettig is te verklaren is de slot-*e* in vormen als *do fiskeste, do deelste.* Hier heeft inderdaad de behoefte aan onderscheid tussen praes. en praet. de vormverandering bepaald.

K. HEEROMA

1) Zie W. L. Brandsma, *Het werkwoord bij G. J.* 21.

2) Gezien de neiging tot apocope van de slot-*e* in het ofri. zw. praet (verg. Jacobs, *Vormleer v. h. ofri. ww,* 182 en 235) moet men ook nog rekening houden met de mogelijkheid, dat een vorm als *korte* niet uit *kortade,* maar uit *kortad* (met wegval van postvocalische slot-*d* in zwakbetoonde syllabe) is ontstaan en dat het nw. *korte* naar analogie van het enkelv. is gevormd.

„EEN OVERSEESCHE SWAN" (MOORTJE 663)

Als Maerlant tot een kruistocht oproept, als Reinaert een door hem te ondernemen pelgrimage voorspiegelt, hebben we bij „over see" aan het Mediterraneum te denken (volgens het *Mnl Wb* toen ook wel „Sudersee" genoemd!). Sedert het bereiken van nog verdere kusten naderde „overzees" in betekenis en gevoelswaarde het indrukwekkende „transatlantisch". Toch leert het *WNT*, dat het woord ook van meer nabij gelegen landen wordt gebruikt; Eymael getuigt (*Zedeprinten* blz. 94), dat bij Huygens „over zee" meest op Engeland betrekking heeft, maar ook heeft Van Lennep de couleur locale goed getroffen als hij een Hollandse graaf van de Friezen als van „onze overzeesche onderdanen" laat spreken. Friezen, Groningers en zelfs Stichtenaren gelden nog in de 17de eeuw voor de Hollanders als vreemdelingen en zo kwamen ook de „vreemde vueghel-luy" van de Amsterdamse hal, waar Kackerlack „rond-kuyert", niet van zo heel ver weg: ze bieden immers „Kamper vueghels" te koop. Ornithologen vertellen mij, dat tot voor kort aan de voormalige Zuiderzeekust, langs en in de nabijheid van het Kampereiland, de overwinteringsplaatsen lagen van wilde zwanen (de „kleine zwaan"), die er dikwijls bij honderden waren aan te treffen (sedert de zoetwording vindt men ze meer verspreid langs de oevers van het IJselmeer) [1]. Het is dus aannemelijk, dat de herkomst van Breero's „overseesche swan" in die omgeving moet worden gezocht.

D. C. TINBERGEN

1) Zie dr. C. G. B. ten Kate in *Orgaan der club van Nederlandsche Vogelkundigen* II (1930), blz. 187, en L. Tinbergen in *Vogels in hun domein*[2] (1943), blz. 18 met de kaartjes op blz. 22.

PEER DE DUYC — PERDUIC

In het *„Zinspel: Numa ofte Amptsweygeringe"* van H. Laurisz Spiegel komt de volgende regel voor: „Ick sal tavont rijsenbrij eten met perduic daer in". Bij de besprekingen, door G. Kalff [1]) en later door F. A. Stoett [2]) aan dit handschrift gewijd, plaatsten zij achter het woordje „perduic" een vraagteeken, daarmede te kennen gevende, dat de beteekenis ervan hun ontging. Spoedig daarna heeft Stoett [3]) de mogelijkheid geopperd, dat „perduic" hetzelfde zou zijn als „polverduijc", welk woord in een referein van Jan van Stijevoort wordt aangetroffen [4]), en ten slotte heeft J. W. Muller [5]) erop gewezen, dat „polverduijc" aanstonds doet denken aan „poldre de duc", een mengsel van kaneel en suiker. Chomel (2279 a) maakt gewag van „Hertoogenpoeder (Poudre du duc) als van een fijn poeder, bestaande uit witte suiker, notemuskaat en kaneel". Muller acht „perduic" een schrijffout voor „polverduijc", want, zegt hij, „een werkelijk bestaande, verkorte vorm kan het immers kwalijk zijn". Hierover aanstonds meer.

In het *MnlW* van Verwijs en Verdam vindt men het vreemde woord „peer-de-duyc" met de aanteekening, dat hiermede waarschijnlijk een soort peer, „poire de duc" bedoeld zal zijn, maar dat in het fransch een „poire de duc" niet bekend is, en dat de prijs, die ter plaatse genoemd wordt voor peren eigenlijk te hoog zou zijn. Die vindplaats van de uitdrukking ‚peer de duyc" (zonder verbindingsstreepjes) is een post in de rekeningen, die betrekking hebben op de oorlogen van Hertog Albrecht van Beijeren in het laatst der 14de eeuw tegen

---

1) *Ts* 2 (1892) blz. 274. Het zinnespel is ook uitgegeven door Dr. N. van der Laan in *Bibliotheek der Nederlandsche Letteren* (1941). Daar is „perduic" in „perduik" veranderd.

2) Ibidem, 21ste deel (1902), blz. 161.

3) Ibidem, blz. 240.

4) Ibidem, blz. 99 („Crycht amandelkens sucade targye eykens lombaerts mit polverduyc oversayt").

5) Ibidem, blz. 317.

de Friezen gevoerd [1]): „item V dage in Junio tot Hoirne bi Bandet ende Colairt betaelt, die biden selven ter waerderob behoif gelevert worden, III pont peer de duyc. costen III pont Hollns, VIII gr., fac. VIII, sc. II. p. gr."

Nu is inderdaad een prijs van meer dan drie Hollandsche ponden voor drie pond peren buitensporig hoog. Van den anderen kant is een hoeveelheid van drie pond peren „ter warderob behoif" (voor de provisiekast) belachelijk klein, vooral in vergelijking met andere posten uit deze rekeningen. Zoo volgt onmiddellijk op den hierboven aangehaalden post een andere van appelen, maar dat waren er 2000 stuks, „XXc, coste elc hondert, XII gr. fac. etc.". Bij een vroegere gelegenheid worden smoutperen ingeslagen, niet per pond maar per schepel: „XL scepel smoutperen coste elc scepel XV gr. fac. XV scilden" [2]). Dat waren dus heel andere hoeveelheden en prijzen.

Verder valt op te merken, dat „peer de duyc" in het enkelvoud staat, terwijl men den meervoudsvorm zou verwachten, en dat als leverancier genoemd wordt een zekere Colairt, wiens naam herhaaldelijk in de rekeningen wordt aangetroffen, en die als apotheker of drogist steeds allerhande kruiden en specerijen levert [3]). Een en ander maakt het zeer onwaarschijnlijk, dat hier peren bedoeld zijn, en ik meen, dat wij de herkomst van „peer de duyc" en „perduic" in „polverduyc" en „poudre de duc" moeten zoeken, vooral in het laatste. „Polverduijc" zal wel eerder uit het Spaansche „polveraduque" ontstaan zijn, waaronder een mengsel van kruidnagel, gember, suiker en kaneel begrepen werd.

Op een andere plaats in de refereinen van Jan van Stijevoort komt de regel voor: „eyeren lombaerts mit poyere dick gesprayt". Zoowel Stoett als Muller meenden in „poyere dick" ook weer „polverduyc" te zien, maar het lijkt mij waarschijnlijker, dat hier „dick" bij het werkwoord behoort. Waarom anders „poyere dick" met twee woorden

---

1) *De oorlogen van Hertog Albrecht van Beieren* etc. ... door Dr. Eelco Verwijs, opgenomen in *„Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap te Utrecht"*, Nieuwe reeks No. 8 (1869) blz. 271.

2) Ibidem blz. 11.

3) Ibidem blz. 167, 221 en 222.

geschreven, en waarom niet „poyerduic""? „Dick gesprayt" is een soortgelijke uitdrukking als de thans nog gebruikelijke „dik gezaaid".

Hoe uit „poudre de duc" „peer de duyc" kon ontstaan, ligt niet zoo voor de hand. „Duic" voor „duc" moeten Verwijs en Verdam niet vreemd gevonden hebben. Zij dachten immers aan „poire de duc". Ook Stoett en Muller schijnen daarin geen moeilijkheid gezien te hebben. Muller acht, zooals wij reeds zeiden, „perduic" een schrijffout voor „polverduic". Dan moet echter „peer de duyc", waarvan „perduic" de verkorte vorm is, ook reeds bedorven zijn geweest. „Peer" kan goed eene verkeerde schrijfwijze van „poer" (poeder) zijn, en daarmede lijkt ons de beteekenis van „peer de duyc" en „perduic" dan geheel verklaard.

's-Gravenhage J. B. F. VAN GILS

LUKRAAK

In *WNT* 8, 3311 vermeldt Dr Heinsius verschillende etymologieën van dit woord die hij terecht verwerpt. Onaannemelijk noemt hij de verklaring „'t zal een geluk zijn, als het raak is", die het eerst door Tuinman en het laatst, in gewijzigde vorm, door Verdam (*MnlW* 4, 882) verdedigd is. Onaannemelijk noemt hij ook een latere inval van Verdam (*MnlW* 6, 1001), dat men uit zou moeten gaan van de verbinding *luk of raak* waarin *luk* en *raak* twee synonieme znw. zouden zijn die beide „gelukkig toeval, tref" zouden betekenen. Zelf komt hij dan met de hypothese dat *lukraak* een samenst. is van de stam van *lukken* „treffen" en het bijw. *raak*, of eventueel het znw. in de bet. „gelukkig toeval". De oorspr. bet. zou dan zijn „trefraak, door treffen, toevallig raak".

Een citaat van Luyken (*Brieven* 114) bracht mij nog op een andere gedachte: „Groote en gewigtige dingen eissen een vasten voet; niet, *lukt het zo raakt het*". Niet dat ik *lukraak* als een samentrekking van het gecursiveerde zinnetje wil beschouwen, maar ik geloof dat beide parallellen zijn. In de oudste citaten die het *WNT* geeft, is *lukraak* nog duidelijk een elliptisch zinnetje. Spiegel schrijft: „Avontuur is ront. Lok raak", en Bredero: „(Ick) heb de kluppel int hondert blindelingh geworpen, luck raeck". Ook het citaat uit de zgn. Kamper spreekwoordenverzameling: „Luckeraeck botter in dassche", zal wel als „Lucke raeck, botter..." gelezen moeten worden. Bredero schrijft ook: „Zo ist noch lock raack, boter inde as, of hy raat of niet raat". Het elliptische zinnetje betekent volgens mij „is er *luk*, dan is er *raak*", d.w.z. „als je geluk hebt, tref je doel". De bet. is dus geheel gelijk aan die van het zinnetje van Luyken, alleen bevat dit werkwoordelijke vormen en de elliptische zin *luk raak* de overeenkomstige znw. Wanneer men *lukraak* als bijw. of bnw. gaat gebruiken, moet men het dus opvatten als een koppeling van twee znw., *luk* „geluk" en *raak* „slag die doel treft".

K. HEEROMA

BOEKBEOORDEELING

W. E. DE PERPONCHER. Een bijdrage tot de kennis van zijn opvoedkundige, litterair-aesthetische en maatschappelijke denkbeelden, door Jan Reyers. W. J. Thieme en Cie. Zutphen. (Utr. diss. 1942).

Vermoedelijk meent Dr. Reyers het „levens- en karakterbeeld" van De Perponcher te hebben gegeven (diss. pag. 1), dat indertijd door prof. te Winkel werd gewenst (*Ontw.* VI², 222 noot). Waar evenwel de schrijver het theologische gebied — waarop De Perponcher volgens Te Winkel „een eerwaardige plaats" innam — beschouwde als „buiten het gezichtsveld van de Neerlandicus" liggende, daar kon hoogstens een torso ontstaan. Nu zou zo'n onvoltooid beeld ook verdienstelijk werk hebben kunnen zijn, en de gegevens daarvoor had de promovendus in ruime mate tot zijn beschikking, maar ondanks de vele door hem verrichte arbeid is de uitslag niet bevredigend.

Door een *Levensbeschrijving* (Hoofdstuk I) verwacht de lezer ingelicht te worden omtrent de innerlijke ontwikkeling van den held, zodat het ontstaan van diens geschriften daaruit toegelicht wordt. Maar over de jeugd, de opvoeding, de omgang met de ouders, het gezinsleven van De P. vernemen we hoegenaamd niets. Dr. Reyers scheept ons af met niet heel veel meer dan namen en data, terwijl toch in de geestelijke nalatenschap van den 18e eeuwsen veelschrijver de gegevens voor 't grijpen lagen, tenminste te oordelen naar wat Dr. Reyers er uit meedeelt, naar wat de titels doen vermoeden en naar het weinige dat ik van De P.'s werk onder 't oog kon krijgen. Dr. Reyers publiceert wel een lijst van ± 45 nummers van diens geschriften, maar vermeldt niet waar die gehuisvest zijn. De Amsterdamse U.B. bezit er niet veel van. Natuurlijk heb ik niet het proefschrift nog eens overgemaakt.

In M. D. de Bruyn's *Anthologie uit de prozaschriften van De Perponcher* (1854), lees ik, dat De P.'s vader zijn kinderen inprentte: „het woord eens edelmans moet heilig wezen, zijn minste gezegde vast geloof verdienen; nimmer moet hij afwijken van braafheid, eer en trouw,

voor geen laagheid immer vatbaar zijn, maar zich in alles waarlijk edel gedragen". Iemand, in zo'n sfeer opgevoed, die tot wapenspreuk voerde: „Ma patrie est au ciel" en als schrijverssspreuk: „Tendimus ad coelestem patriam", zo iemand vertaalde toch niet van Young een der *Night-Thoughts* (met de ondertitel *The christian triumph*) in 't Frans enkel als taaloefening of om een groter lezerskring te trekken? (pag. 4). Uit deze laatste overweging spreekt alvast de eerzucht van een jongmens, dat bij de aanvang van zijn maatschappelijk leven — 1767; 't was de eerste publicatie na zijn dissertatie (1765) — de aandacht op zich wilde vestigen. En het feit, dat De P. als balling (Nov. 1813-Maart 1814) troost zocht in Young's poëzie (diss. 4), gevoegd bij *Le triomphe d'un Chrétien* van 1767, betekent toch dat de promovendus in de negen zangen van Young de muziek had kunnen beluisteren, die gedurende De P.'s gehele leven in diens gemoed heeft geruist! En die *Lettre sur l'amour et sur l'amitié* van 1769, zegt die niets omtrent zijn innerlijk leven? En heeft *Instructions d'un père à son fils,* van 1774, ook iets te maken met het huwelijk van den man, die Dec. 1773 was getrouwd? In de *Levensbeschrijving* wordt slechts de titel vermeld. Wel geeft Dr. R. daarin (pag. 11) een ontboezeming van zijn held over 't bezit van kinderen, en in een noot de mededeling, dat in 1785 drie (van de vijf [1])) kinderen 't echtpaar De P. ontvielen. Eerst in het 2e hfdst. *Opvoedkundige denkbeelden,* verneemt de lezer iets van dit geschrift, maar zo, dat het de schijn heeft, alsof daarin een willekeurige opvoeder aan 't woord is. Uit de gegevens hierover in de diss., n.l. dat de „fils" Emile heet en dat de vader zich van de Christelijke dogmata als Drieëenheid e.a. afmaakt met de opmerking, dat deze boven onze bevatting zijn, ontleent de lezer het bewijs, dat de jonge vader De P. zich had verdiept in Rousseau's *Emile,* en onder invloed was geweest van de *Profession de foi du vicaire savoyard* uit het 4e boek. In welke mate dit het geval was, had Dr. R. ons kunnen zeggen; maar hij zwijgt er over. —

Dat De P., de verdienstelijke bestrijder van het sentimentele (in 1785), als Rousseau-volgeling en sentimenteel bekend stond bij zijn

1) Zie Mr. W. H. de Beaufort: *De gevangenneming van W. E. de Perponcher Sedlnitsky te Utrecht in November 1813 en door hem zelven verhaald,* pag. VII.

tegenstanders, maak ik op uit het door Dr. R. aangehaalde *Advertissement,* ontleend aan *Janus 1747-1787*: „Te *Pruilhoven* is in het *savoiiaards* gedrukt... *E. Polak, Boven-natuurkundige Lesschen voor Kinderen*" enz. (Polah, gelijk in de diss. tweemaal is afgedrukt, moet een zetfout zijn. *Janus* geeft steeds *Polak,* natuurlijk doelende op *Sedlnitsky,* de 2e helft van De P.'s naam). Wat overigens het in de diss. aangehaalde met de *politiek* van De P. te maken had, is mij niet duidelijk. Pag. 157 van *Janus* bevat m.i. een veel raker politieke hatelijkheid: daar wordt bericht, dat „Willem Emmery l'Enragé de Traiteridski e societate Jesu" een bezoek heeft gebracht aan den Prins te „Nimwegen".

Alleen waar in de *Levensbeschrijving* het huwelijk ter sprake komt, verneemt men de inhoud van De P.'s liefdesroman: *Rhapsodiën of het leven van Altamont* en iets uit *Het zeedelijk genoegen.* Maar in die *Levensbeschrijving* wordt geen gewag gemaakt van de paedagogische werkjes, die toch — gelijk men in het 2e hfdst. verneemt — bedoeld waren „tot gebruik zijner kinderen". Wel deelt Dr. R. ons daarin mee (pag. 4) een getuigenis uit 1782 — dus toen De P.'s *Onderwijs voor kinderen* verscheen — omtrent Pluche's *Spectacle de la Nature,* n.l. dat de lectuur hiervan „zijn belangstelling reeds op jeugdige leeftijd (had) afgewend van aardse zaken en op hogere dingen gericht", en dat hij 't nog in 1782 noemde „het beste werk in deezen tak van wetenschap, dat hem bekend" was. Of er in De P.'s kinderlectuur *iets* aanwezig is, dat herinnert aan de Franse natuurlijke historie, verneemt de lezer niet. De dialoogvorm hebben beide werken. Ook voor de gemoedsgesteldheid van zijn 18e-eeuwsen ridder had de promovendus vrij wat uit Pluche kunnen halen. En hoe is de verhouding van De P.'s leerstof en methode tot die van Nederlandse moralisten uit die tijd? Ik denk hier aan Allard Hulshoff, die in 1764 had geschreven over „eerste opvoeding en onderricht" (Van Vloten: *Bloeml. uit de Ned. Prozaschr. der 18e eeuw,* pag. 402 vlg.).

Te oordelen naar het boven aangevoerde en naar de titels van andere geschriften, vond de promovendus een rijk materiaal, waaruit de methode van bewerking als 't ware af te lezen was en een uitstekend beeld viel op te bouwen van een geestelijk familielid van

Feith en Van Alphen. Heeft hij er geen weg mee geweten? Of heeft hij te veel haast gehad?

Dat vraagt de lezer ook bij de volgende hoofdstukken, die openen met los aaneengeregen opmerkingen bij wijze van overzicht van de stand der vraagstukken, maar waarvan niet duidelijk wordt, wat die te maken hebben met De Perponcher's werk.

Vooral is dit hinderlijk in het tweede hoofdstuk: *Paedagogische denkbeelden.* Waarom heeft de promovendus zich niet doen voorlichten door een degelijke geschiedenis der paedagogiek? Dan zou hij niet zo onbeslagen ten ijs zijn gekomen. Dan zou hij Locke niet zo voetstoots den vernieuwer „op menig terrein" hebben genoemd, maar geweten hebben dat deze Engelsman als opvoeder van een adellijke pupil veeleer de heksluiter is geweest van de baan, door Humanisten als Erasmus aangelegd en door paedagogen als Comenius vernieuwd en verder gebouwd. Dan had hij begrepen, dat het ideaal der paedagogen van de Aufklärung (was Locke *niet* een van hen? pag. 16), n.l. „de vorming der kinderen tot beschaafde, zedelijke, wereldwijze mensen" (16-17) al eeuwen lang beleden was, vooral ook door Nederlanders. (Zie mijn *Inleiding tot de Renaissance*; en *Groei* I en II, onder redactie van J. Riemens-Reurslag en R. IJzer).

Over „'t onbeschreven blad" — de kinderziel — spreekt Locke niet in zijn Opvoedkunde: de tabula-rasa-theorie hoort daarin niet thuis, maar in zijn *Essay on human understanding.* Tot troost van Dr. Reyers moge dienen, dat hij niet de enige paedagoog is, die Locke's theorie der menschelijke kennis verwart (of vereenzelvigt?) met zijn *practische* opvoedingsleer. (Zie het April-nummer van *Levende Talen*). Volgens Dr. Reyers is het „duidelijk, dat een denker, die zo geringe waarde toekent aan aangeboren begrippen, als Locke doet, wel grote betekenis moet hechten aan de opvoeding". Mij is dit niet duidelijk; wel begrijp ik dit van iemand die gelooft dat 's mensen wil vrij is, gelijk de Humanisten voor 't meerendeel geloofden; en ook van iemand, die aanneemt dat de kinderziel blank en rein is, en het als zijn taak beschouwt die rein te houden. De Calvinist huldigt dan ook een ander beginsel in zijn opvoeding dan de Humanist. Was

Cats wel rechtzinnig, toen hij zijn bekende rijmpje dichtte van 't kind, dat is „als een wit papier"? (Zie *Lev. Talen,* t.a.p.).

Maar — De Perponcher theoretiseert niet in zijn leesboekje. In hoeverre hij afhankelijk is van Locke en (of?) Rousseau, zegt Dr. R. ons niet; evenmin of De P. huiverig was om zijn kinderen in klasseverband te doen onderwijzen uit vrees voor „zedelijke besmetting", gelijk Locke, die in zijn essay meermalen spreekt over de verderfelijke invloed van de omgang met ruwe knapen.

Volgens P. A. Verwer, die Locke's boek vertaalde, waren, vooral in Holland, de scholen, in 't bijzonder de kostscholen, goed. Grote kooplui, die hun zoons onder leiding stelden van een gouverneur, zouden, volgens hem, achter hun rug worden uitgelachen. Dat de boekjes van De P. bestemd waren „voor kinderen uit aanzienlijke kringen" zal wel waar wezen als Van Lennep het zegt, maar die kringen hadden hun eigen scholen. Aan wat voor een school J. P. Goedhart, onderwijzer te Dordrecht verbonden was weet ik niet; maar zijn *Bloemlezing uit De Perponcher's Onderwijs voor kinderen,* in twee deeltjes verschenen in 1871, was stellig voor de scholen bestemd. Dr. R. zwijgt over deze uitgave, evenzo over de betekenis der leesboekjes in vergelijking met andere uit De P.'s tijd.

Hoewel mijn lijst van opmerkingen bij het tweede hoofdstuk niet afgewerkt is, laat ik het hierbij. Na 't bovenstaande kan ik kort zijn over het derde: *Aesthetische denkbeelden.* Al wat hierin staat over de buiten- en binnenlandse verhandelingen is uitvoeriger en beter gezegd door anderen, naar wie de bewerker van het proefschrift gevoeglijk had kunnen verwijzen, vooral omdat ook hier het verband met De P.'s geschriften heel los is. Dr. Reyers noemt zijn held een der „wegbereiders van nieuwe en zuiverder aesthetische begrippen". Mij wel! maar van iemand die „een drietal Franse werken" vertaalt voor een publiek dat ze ook wel in die taal kon lezen, kan ik de verdienste niet zo hoog aanslaan als hij niet boven zijn „bronnen" uitkomt (pag. 56 vlg.). De briefwisseling van De P. met Van Alphen heeft m.i. meer te betekenen. Beider standpunt heeft prof. te Winkel indertijd duidelijk en beknopt uiteengezet (*Ontw.* VI² 27-28). Heel vlijtig heeft de promovendus de aesthetische geschriften uitgetrokken,

maar 't is hem niet gelukt er een overzichtelijk, leesbaar geheel van te maken.

Zelfs voor zijn 4e hfdst.: *De bestrijding van het sentimentele,* heeft hij een „achtergrond" nodig geacht die o.i. even misbaar is als die der vorige hoofdstukken. Ook verzuimde hij m.i., het *volle* licht te doen vallen op het bezwaar, dat De P. had tegen de heersende kwaal, n.l. dat de teergevoeligheid haar zetel in de verbeeldingskracht, in 't hòòfd der „dolende ridderschap" heeft i.p.v. in 't hart, waar de uitgangen des levens zijn. Als De P. zijn sentimentelen vriend de vraag stelt: „zijt gij in die kleine omstandigheden in dewelken men elkanderen, ieder oogenblik, dienst doen, genoegen geven ... kan, steeds daar, en bereidvaardig bij de hand? Komt gij een ieder voor, *ook daar gy er geen agt op scheent te slaan?*" (zie Van Vloten; *Bloeml. uit de Ned. prozaschr. der 18e eeuw* pag. 481), dan hoor ik hier in een bewijs, dat De P. verschil zag tussen *naïf* en *sentimentalisch,* dat door Schiller in 1793 is uiteengezet.

Voor het 5e hfdst., de *Gedichten,* moge ik volstaan met een aanhaling uit Mr. de Beaufort's *Voorbericht* tot *De gevangenneming van W. E. de Perponcher Sedlnitsky* enz., pag. VIII: „Zijne gedichten bijna alle rijmloos, naar de smaak van zijn tijd hebben niet veel aantrekkelijks". Voor een „levens- en karakterbeeld" van den edelman in zijn omgang met de Zuidbevelandse boeren was er echter wel bouwstof aanwezig in *De Zeeuwsche Graanbouw* (waarom liet Reyers de prekenbundel: *De Zuid-Bevelandsche Dorps-Leeraar* ongebruikt?) Een vergelijking tussen De Perponcher's „buitenleven", gelijk dat spreekt uit zijn poëzie en de Achterhoekse landedelman Staring lag voor de hand.

De achtergrond van het 6e hfdst.: *Maatschappelijke en staatkundige denkbeelden,* bevat weer „partijen", waarvan de weerga niet te vinden is in het uit De P.'s geschriften aangevoerde. Ook hier ontbreekt weer de concentratie.

't Is heel jammer, dat de schrijver niet de gelegenheid of de tijd heeft kunnen vinden tot het groeperen en verbinden van zijn gegevens zò, dat de dissertatie beantwoordde aan des schrijvers voornemen.

Amsterdam. A. ZIJDERVELD

INGEKOMEN BOEKEN

D. V. COORNHERT, Zedekunst dat is Wellevenskunste. Uitgegeven en van aanteekeningen voorzien door B. BECKER — Leidsche drukken en herdrukken, uitgegeven vanwege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Groote reeks nr. 3. Leiden, E. J. Brill, 1942, 4° (XXXII, 527 blzz.). Prijs *f* 10.—; geb. *f* 12.—.

JULES DELATTRE, De invloed van het Spaans en het Portugees op de Westeuropeese talen. — Reeks Levende Talen onder leiding van Fr. CLOSSET, nr. 11. Brussel, M. Didier, [1943]. 8° (52 blzz.). Prijs Frs. 25.—.

C. KRAMER, Gysbert Japicx as Oersetter en Biwirker. Bikroond mei de Wassenbergh-priis 1942 fen de Fryske Akademy. Van Gorcum & Comp. Assen, 1943. Prijs *f* 4.35 ingen., *f* 4.95 geb., voor leden van de Fryske Akademy resp. *f* 3.35 en *f* 3.95.

ULENSPIEGHEL. Van Ulenspieghels leven ende schimpelijcke werken, ende wonderlijcke avontueren, die hi hadde, want hi en liet hem gheen boeverie verdrieten. Naar het facsimile van den eersten Nederlandschen druk van Michiel Hillen van Hoochstraten te Antwerpen uit 1520, verlucht met illustraties naar de oorspronkelijke houtsneden en ingeleid door D. Th. ENKLAAR, Utrecht, W. de Haan, 1943. 8° (XIII, 80 blzz.). Prijs *f* 12.50.

De Redactie heeft voor het citeeren der bekendste woordenboeken en periodieken die betrekking hebben op de Nederlandsche philologie een manier van afkorten vastgesteld, die zij de medewerkers van het Tijdschrift verzoekt wel te willen toepassen:

WNT — Woordenboek der Nederlandsche Taal
Mnl W — Middelnederlandsch Woordenboek
Med NA, Lett — Mededeelingen Ned. Akad. v. Wetensch., Letterk.
Med VA — Verslagen en Mededeelingen Kon. Vlaamsche Academie
Ts — Tijdschrift v. Ned. Taal- en Letterkunde
NTg — Nieuwe Taalgids
TTL — Tijdschrift v. Taal en Letteren
OTt — Onze Taaltuin
Leuv B — Leuvensche Bijdragen
NGN — Nomina Geographica Neerlandica
H Top Dial — Handelingen Kon. Comm. v. Topon. en Dialectologie
Neoph — Neophilologus
Taalatlas — Taalatlas v. Noord- en Zuid-Nederland.

De medewerkers worden verder verzocht de titels van alle in hun bijdragen geciteerde werken te cursiveeren en de namen van schrijvers in gewone letters te laten drukken.

De deelen van het Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde omvatten vier afleveringen, elk van 5 vel.

Prijs per Deel ƒ 7.85; voor de Leden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde ƒ 4.70.

Men verbindt zich voor het geheele deel. Afzonderlijke afleveringen worden niet verstrekt.

Boeken, die daarvoor naar het oordeel der Redactie in aanmerking komen, worden gerecenseerd. Aan het slot van elke aflevering wordt bovendien een lijst van ingekomen boekwerken gegeven. Wanneer, in geval een werk bij de Redactie voor beoordeeling niet in aanmerking mocht komen, de terugzending daarvan wordt verlangd, gelieve men het daartoe vereischte porto bij de toezending in te sluiten.

Alle bijdragen, ook boeken ter beoordeeling, moeten worden gezonden aan den Secretaris der Redactie, Dr. G. I. LIEFTINCK, Warmonderweg 17 te Leiden. Men wordt verzocht de kopij (op slechts één kant van 't papier) overgetikt en persklaar in te zenden.

E. J. BRILL — UITGEVER — LEIDEN

Zoo juist verscheen:

VAN DEN VOS REINAERDE

*

CRITISCH UITGEGEVEN DOOR

Prof. Dr W. J. MULLER

Inleiding met aanteekeningen. — Lijst van eigennamen. — Tekst.

Derde, opnieuw herziene en vermeerderde druk
met XVIII platen en een kaart

1944. XVI, 220 blz. gr. 8vo. Op vóór-oorlogsch papier gedrukt en in geheel linnen band gebonden . . . . . ƒ 10.—
Voor leden der Mij. der Ned. Letterk. ƒ 9.—

(Leidsche drukken en herdrukken uitgegeven vanwege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Groote reeks, I)

Vroeger verscheen:

VAN DEN VOS REINAERDE

* *

EXEGETISCHE COMMENTAAR

DOOR

Prof. Dr J. W. MULLER

1942. XVI, 235 blz. gr. 8vo. . . . . geb. ƒ 8.—
Voor leden der Mij. der Ned. Letterk. geb. ƒ 7.—

(Leidsche drukken en herdrukken uitgegeven vanwege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Groote reeks, II)

P. 1997/3. Verantwoordelijk voor den geheelen inhoud Dr. G. I. Lieftinck, Leiden; uitgever en drukker E. J. Brill, Leiden.

K 1652

Deel LXIII Aflevering 3-4

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEDERLANDSCHE TAAL- EN LETTERKUNDE

UITGEGEVEN VANWEGE DE

MAATSCHAPPIJ DER
NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE TE LEIDEN

LEIDEN
E. J. BRILL
1944

INHOUD

ZIJDERVELD, A., Coornherts A. B. C. 161
KOSSMANN, F., De colloquien van Cornelis Crul 182
WEIJNEN, A., Morphologisch gekenmerkte phonemen. . . 198
HEEROMA, K., Bij *kooi* < *koon* 214
HAERINGEN, C. B. VAN, Afleidingen en samenstellingen van *doen, gaan, slaan, staan* en *zien* 215
MIERLO, S. J., I. VAN, Van Hadewijch als schrijfster van den 10n brief. 226
KLOEKE, G., Enkele opmerkingen over de cartering van dialectmateriaal in 't bijzonder naar aanleiding van de grenzen van het umlautverschijnsel 246
ENDEPOLS, H. J. E., Deel II van Tspel van Sinte Trudo en de twee Luiksche handschriften 258
VOOYS, C. G. N. DE, Bijdragen tot de middelnederlandse woord-geografie en woord-chronologie.
IX. De „Hollandse" woorden bij Kiliaen 265
HEINSIUS, J., Over de Nederlandse scheepsterm *striets* en Nederl. *trijs*, Hd. *trieze* enz. 281
MULLER, J. W., Sprokkelingen.
4. Over eenige dierensoort- en eigennamen 289
SIVIRSKY, A. L. I., Huzaar 298
HAERINGEN, C. B. VAN, *Hamlark* of *lamhark*? 302
HEEROMA, K., *Aanranden, aanransen* 305

Boekbeoordeeling:

P. C. HOOFT's Achilles en Polyxena, met inleiding, aanteekeningen en woordenlijst, door TH. H. D'ANGREMOND (J. W. MULLER) 311
D. V. COORNHERT, Zedekunst dat is wellevenskunste, uitgegeven en van aanteekeningen voorzien door Prof. Dr. B. BECKER (J. A. N. KNUTTEL). 321

WOORDENBOEK DER NEDERLANDSCHE TAAL SUPPLEMENT

Zooals bekend is onlangs een begin gemaakt met de bewerking van het Supplement van het Woordenboek der Nederlandsche Taal. Enkele personen hebben daarvoor reeds materiaalverzamelingen aan de Redactie afgestaan, zoo bv. kantteekeningen die zij in den loop der jaren in hun exemplaar van het Woordenboek hadden gemaakt. De Redactie is daarvoor zeer erkentelijk en zou het op prijs stellen indien anderen dit voorbeeld wilden volgen. Inzendingen zullen gaarne worden ingewacht aan het adres der Redactie, Universiteitsbibliotheek, Rapenburg, Leiden.

COORNHERTS A. B. C.

Sedert 1860 was in de Nederlanders, tengevolge van de lectuur van Ten Brink's *Dirck Volckertsen Coornhert en zijne Wellevenskunst,* het beeld geprent van een Humanist, die tot denken was gekomen na de studie van 't Latijn, vergelijkbaar met den Humanist Petrarca. Busken Huet's oordeel over de *Wellevenskunst*: „een moraal zonder geloof, een toegepast Christendom zonder Christus ... Niets dan menselijke redeneringen gevolgd naar heidense filosofen" *(Land van Rembr.* II, 1, pag. 62) is mede ontstaan onder invloed van Ten Brink.

Nu Prof. Becker in zijn aantekeningen bij Coornherts Ethica bij herhaling verband heeft gelegd tussen dit werk en C.'s andere geschriften; nu de *volledige* „Toe-eyghen-brief" weer als voorrede is afgedrukt, nu is te verwachten dat C.'s tot heden bekendste werk niet meer uitsluitend beschouwd zal worden als ontstaan onder rechtstreekse of zijdelingse invloed der heidense moraalfilosofie. We geloven Coornhert, den uitnemenden bijbelkenner, op zijn woord, waar hij ons verzekert, dat hij de uitspraken in zijn Zedekunst met schriftuurlijke bewijsplaatsen had kunnen staven. Trouwens, zou een zedekunst getrokken uit de Psalmen, 't boek Job, de Ecclesiastische bijbelboeken (uit de spreuken van Salomo, van Jezus Sirach, het Boek der Wijsheid), ook niet „een moraal zonder geloof en toegepast Christendom zonder Christus" genoemd worden? Ik stel die vraag, omdat mogelijk Coornherts Christelijk-zedelijke opvoeding zich heeft voltrokken aan de hand van deze geschriften: in de 14e-16e eeuw werd catechetisch onderwijs gegeven uit deze boeken; in de kloosters werd er vermoedelijk dikwijls uit voorgelezen [1]). De Humanisten, die de bijbel hadden leren lezen als een *dichterlijk* boek, roemden de ge-

1) Vgl. a. de Inleiding op *Jezus Sirach,* vertaald door Dr. J. C. Matthes en Dr. Joh. Dyserinck; b. *De Dietse vertaling van Suso's Horologium aeternae Sapientiae,* uitgeg. door Dr. A. G. M. van de Wijnpersse (Zr. Hildegard) 1926.

noemde geschriften vooral als poëzie [1]). Niet alleen de psalmen werden in de eerste helft der 16e eeuw berijmd en gezongen (de *Souterliedekens*!) maar ook de *Ecclesiasticus,* 't boek van Jezus Sirach, was in de 16e eeuw geliefde lectuur. Luther noemde het „een nuttig boek, er op aangelegd om ieder burger of huisvader, godvruchtig, vroom en kloek te maken". In de Nederlandse prozavertaling van 1560 heette het „zeer nut en profijtelijk voor den gemenen man". In verschillende talen werd het berijmd, in 't Nederlands door Johan Fruytiers en van melodieën voorzien, uitgegeven [2]) „Zijt gij in druk of lijden, zo gedenkt met Jesu Syrach aan den Here", is zijn raad [3]). Een opvoeding aan de hand van deze Oudtestamentische boeken der Wijsheid is meer Bijbels-Humanistisch dan Christelijk te noemen. Uit zo'n scholier kon een schrijver groeien ener *Wellevenskunst.*

Door de beide motti (één, ontleend aan de Toe-eyghenbrief, en 't andere aan Hugo de Groot) [4]) op afzonderlijke pagina's te doen

---

1) *The Bible as Poetry in the English Renaissance,* — bij Israel Baroway, in *Journ. of Engl. and Germ. Phil.* XXXII no. 4, Oct. 1933.

Sidney's *An Apology for Poetry,* in Verwey's vertaling pag. 97.

2) Dr. W. A. P. Smit, *Dichters der Reformatie,* hfdst. VI.

Ecclesiasticus oft de wijse sproken Jesu des soons Sirachs, uitgeg. door D. F. Scheurleer, 1898. 3) t.a.p. pag. XXXIV.

4) Uit de „Toe eyghen Brief" heeft Ten Brink twee stukken overgenomen, maar die zo doen afdrukken, alsof ze een gesloten geheel vormen. 't Eerste fragment luidt: „Men wroet diep om te gronderen de drievuldigheid der drieër personen onderscheid, de twee naturen in Christo, ook de wijze van de Menswording Christi, ende of Christus na zijn Mensheid een zone, dan een schepsel Godes is, of Christus na zijne Mensheid overal is, ook de predestinatie, de verkiezinge Godes (nu God betert bijna noodlijke zaken geworden) met meer andere dezer gelijke hoge trappen in de lere, die de leraren meestal zelve zeggen voor allen menselijken verstanden te hoge, ja onbegrijpelijk te wezen". Dan volgt de in de tekst (pag. 3) aangehaalde zin, en daarbij sluit het tweede fragment aan: „Ist niet een loutere zotheid dat wij wanen d'ongemeten Godheid met zijne Godlijke verborgen wegen te doorgronden, daar wij onze bepaalde mensheid ende onze eigen wegen nog in 't minste niet en konnen verstaan?"

Op de keerzijde der pagina de woorden van „Huig de Groot": Ic hope, de werken van dit kloek verstand niet onnut en zullen zijn, om enige niet al te verre ingenomene te brengen tot meerder vrede, rust ende tot bevordering van die zaken, waarinne eigentlijk de Christelijke religie bestaat. (In onze spelling overgebracht). Dit citaat staat zelfs niet in verband met C.'s *Zedekunst.*

drukken, heeft Ten Brink zijn lezers belet de nauwe betrekking te zien tussen bedoelde brief en C.'s *Zedekunst,* vooral ook door 't weglaten uit dat brieffragment van de volgende belangrijke passage: „Waart dan niet wel eens tijd, dat niemand en bestond te beschrijden d'alderhoogste trappen van de lere, voor ende aleer hij d'aldernederste trappen eerst schikkelijk voorvoet-op betreden hadde? Dat niemand zich vergeefs 't hoofd en brake om te leren lezen, zo lange hij de letteren of a.b.c. nog niet wel geleerd en hadde? Deze nederste trappen ende a.b.c. zijn de ware ende ondervindlijcke kennissen van onze eyghen gebreken, van onze eyghen wandel ende van ons eyghen quaadheyd, dat is van ons zelve." Zo lijkt dus *Wellevenskunst* bedoeld als een a.b.c. der Christelijke leer, een trap op de weg der zelfkennis, 't begin der wijsheid. 't Is een geliefd beeld van C., waarmee hij de ontwikkeling der geestelijke wedergeboorte aanduidt. Met De Genestet zou C. ten aanzien der bekering hebben ingestemd:

„Jan moet met Jan beginnen". (*Jan Rap.*)

Vernieuwen moest de mensch zich, beginnen met zich zelf te kennen. Als kind van zijn tijd, groeide C. op te midden van ketterse beroering (Lutheranisme, Anabaptisme) en moest hij, toen hij op 16 jarige leeftijd zich rekenschap begon te geven van zijn „zielestaat", zich wel de vraag voorleggen omtrent de verhouding van den mens tot God. 't Antwoord, dat de Bijbel *hem* gaf, las hij in teksten, waarin wordt gezegd, dat de mens naar Gods beeld is geschapen en gesteld is als machthebber over al het gedierte, (Gen. I, 27-28, Ps. 8: 6-9) met dien verstande, dat de mens, als geestelijk-lichamelijk wezen, zijn eigen dierlijkheid moet leren beheersen. Dit was het ook wat, bij monde van de (Goddelijke) Wijsheid, uit de Ecclesiastische boeken hem had toegeklonken.

Nog meer: de nieuwe, de Humanistische schoolopvoeding was allereerst gericht op het aanleren van de kunst van *Welleven* [1]). Eras-

---

1) Het woord *Welleven* is al uit C.'s pen gevloeid dertig jaar vóór zijn *Ethica,* dus vóór zijn studie van 't Latijn, in: *Een korte beschrijvinge van Pijn ende Droefheyt* (WW. I 371), wellicht geschreven onder invloed van Boëthius' *Vertroosting der Wijsheid,* dat hem in die tijd bezig hield. In deze verhandeling, gedateerd 22 Maart 1556, merkt C. op, dat de zielekrachten moeten ge-

mus' opstellen hierover, enkele zijner *Colloquia* (1524) beoogden de vorming van de jonge mensen zowel tot maatschappelijkheid als tot vroomheid; in hun gedragingen, hun manieren, hun spreken en schrijven hadden ze zich steeds bewust te zijn van de indruk die zij op hun medemensen maakten en op God [1]).

Een speurtocht door de drie foliobanden van 1630 voert tot de overtuiging, dat Coornhert zijn leven lang aan zich zelf gewerkt heeft, en dat de *Wellevenskunst* slechts een variatie is geweest op het lied, dat de auteur gedurende ruim veertig jaren heeft gezongen, 't lied van zijn wedergeboorte. In zijn proza, in zijn liederen, in zijn brieven, in zijn dramatisch werk klinkt de stem van een vroom gemoed, dat zich moest uitspreken òf tot zelfonderzoek — uit besef van onvolkomenheid — òf tot voorlichting van hen, die verwijlden in de doolhof der meningen zijns tijds en die hij steeds weer op het hart bond, zich niet in te laten met ondoorgrondelijke theologische vraagstukken, voordat ze hun hart gereinigd hadden en hun wil geoefend in 't volbrengen van Gods geboden, en vooral in 't grote gebod der naastenliefde. Zelf heeft hij dit gebod betracht in 't voorhouden aan zijn volksgenoten van wat hem zelf weervaren was en hoe hij onder Gods leiding zijn a.b.c. heeft geleerd. Met zijn vriend Gerard Stuyver, burgemeester van Haarlem, meer dan een kwart eeuw vóór de *Toeeyghen-brief* aan Spiegel, sprak hij al veel, niet over „de ongronde-

---

oefend worden. Maar 't gemene volk, door onachtzaamheid en roekeloze „onbezochtheid", oefent niet en „hanteert" niet en heeft geen recht verstand of kennis van de hoofdzaak, *„te weten het wel-leven"*, maar „keren hen tot die schaduwen, daar zij van jongs op door die valse persuasiën ende opiniën van hare ouderen toegestierd ende aangewezen werden. Alzo overkomen zij een vals, verkeerd ende bedrogen gemoed of wane". — In 't voorafgaande ligt de betekenis, die C. en Spiegel geven aan 't woord „erfzonde".

Op grond van wat C.'s levensbeschrijver van de levensopvatting van diens vader vertelt (WW. I, fol. 1a) is aan te nemen dat hij zijn kinderen zo'n Erasmiaanse opvoeding zal hebben gegeven. Hieruit kan m.i. de mededeling, dat C. *„liberalyck* opgevoed" is, worden begrepen.

1) Vgl. Erasmus' *De pueris statim ac liberaliter instituendis idque protinus a nativitate,* zijn: *De civilitate morum puerilium libellus,* van de *Colloquia:* o.a. *Convivium religiosum, Monitoria paedagogica, Confabulatio pia* e.a. Ze moesten *fatsoenlijke* mensen worden (W.N.T. III[3] 4393-'94). Zo iemand heette in Frankrijk in de 17e eeuw *honnête.* Vgl. ook mijn *Inleiding tot de Renaissance.*

lijke Alwetendheid Godes", maar „van de menselijke openbare onwetenheid, oorzake alder kwaden" [1]). Zijn ganse leven door is hij bezield geweest door een sterke uitingsdrang. Met Guido Gezelle had hij kunnen zeggen:

Hetgeen ik niet uitgeve en hebbe ik niet in —
.....
't Ligt alles daar bloot op mijne handen! —

Vele van zijn werken zijn niet gedateerd. Op grond van de stijl de tijd van ontstaan ervan vast te stellen, lijkt me heel moeilijk [2]). Maar zijn ontwikkeling als bekeerling is bij benadering wel uit zijn geschriften af te lezen. Van zijn 16e jaar af, toen hij „door Gods genade" ijverig begon te speuren „na (z)ijnder zielen zaligheid" (W.W. II 551 verso) tot zijn dood toe is hij bijbellezer geweest. Hoe hij dat deed, blijkt uit een soort concordantie, die hij (voor zich zelf?) opstelde (WW. I, 't eerste boek) en waarin hij bijeenbracht „meest werkende woorden" — gelijk de uitgever zegt — als: „Deugden en Zonden, Hartstochten, Hoop, Vrees, Blijdschap, Droefheid, Oordelen, Willen, Begeren, Weten, Kennen, Natuur, Genegenheid, Kruis, Lijden, Rusten, Werken..., alles geheel methodice beschreven en ontleed". 't Is duidelijk dat C. met de pen in de hand las, niet met zijn oordelende verstand alleen als wegwijzer, maar vooral ook met zijn hart, zijn gemoed, dat hij toetste aan Gods woord. Een jaartal draagt

---

1) *Van de Onwetenheid der Mensen, die daar is schuldig of onschuldig* (WW. I 120 vlgg.). Deze studie is tevens een treffende proeve van C.'s scherp onderscheidingsvermogen, alsmede een bewijs, hoe hij het Bijbelwoord *beleefde* en in zich had. Voor de pakkende schrijftrant zie Bijlage I.

2) *Wellevenskunst* is niet het enige en ook niet het eerste geschrift, waarin hij zonder steun van bijbelteksten redeneert. Dertig jaar vroeger had hij dit reeds gedaan in *Een korte beschrijvinge van Pijn ende Droefheid* (zie aant. pag. 163). Behalve Spiegel hebben ook andere personen, met wie L. in geestelijk verkeer stond, het beding gemaakt, dat C. in het debat alleen gebruik zou maken van „natuurlijke" wapenen en de bijbel zou laten rusten. WW. I 461 d. (De pagi-nering is hier in de war: twee achtereenvolgende folio's zijn genummerd 457, en twee 461. De door mij bedoelde pagina is in mijn uitgave van 1630 de tweede 461.) In de *Ghesprake* tusschen Splinter en Coornhert begeert de eerste, dat C. „dat geweer van grootachtbaarheyt (ick meen van de Schrifture) afleght, en niet teghen my en ghebruyckt dan de natuerlijcke wapenen van redene". (Met Splinter blijkt Spiegel bedoeld te zijn).

deze concordantie niet, maar zijn bijbelvastheid, reeds in zijn vroegste geschriften, doet vermoeden, dat hij er al bijtijds mee begonnen zal zijn. Nadat hij onder 't bijbellezen verschillende dolingen had ontdekt in de R.K. Kerk en bij zijn kennismaking met Luther, Calvijn en Menno ervaren had, dat hij ook met dezen 't niet geheel eens kon zijn, was 't voor iemand als hij, die dorstte naar klaarheid in zich zelf, noodzakelijk geworden zich goed rekenschap te geven van de betekenis van tal van woorden als: God, Christus, geloof, liefde en andere uit het werkdadige christelijke leven. Die kennismaking viel in zijn 22e jaar. Dat de concordantie van den rijperen Coornhert zal zijn, doet het hoofdstuk over de *liefde* vermoeden.

Op deze wijze werkende verwierf hij zich een stevig gevestigde Bijbelkennis, die hem op den duur groot gezag gaf als Schriftkundige en slagvaardigheid in de theologische strijd. In die strijd over predestinatie, erfzonde, goede werken, bleek, dat al de strijders uit de bijbel haalden wat overeenstemde met hun wezen. Primair-godsdienstigen als Calvijn en Luther, die „in steile afhankelijkheid van God" niets vermochten voor hun eeuwig heil, en een secundair-godsdienstige als Coornhert, die in zijn behoefte aan begrijpen geen vrede kon hebben met een God, die zijn schepselen ten verderve had gedoemd, maar wiens God de belichaming was van rechtvaardigheid en liefde, die de mens vermogens had geschonken tot het werken aan zijn geestelijke genezing, konden elkaar moeilijk overtuigen. Van erfzonde vond C. niets in de bijbel. Of hij zich op Ezechiël XVIII: 1 vlgg. [1]) of andere teksten beroepen heeft, weet ik niet, maar zijn sterk actieve geloofshouding kon geen vrede hebben met het afschuiven van verantwoordelijkheid. Onder erfzonde verstond C. — ook

---

1) De profeet verkondigt, dat God persoonlijke verantwoording eist en dat Hij de nakomelingen niet meer zal straffen voor de zonden der vaderen: „Wat is ulieden, dat gij dit spreekwoord gebruikt van het land Israëls, zeggende: De vaders hebben onrijpe druiven gegeten, en de tanden der kinderen zijn stomp geworden? Zo waarachtig als Ik leef, spreekt de Here, zo het ulieden meer gebeuren zal, dit spreekwoord in Israël te gebruiken! Ziet, alle zielen zijn Mijne; gelijk de ziel des vaders, alzo ook de ziel des zoons zijn Mijne; de ziel die zondigt, die zal sterven. Wanneer nu iemand rechtvaardig is ..... die zal gewisselijk leven, spreekt de Here *Here*."

trouwens Spiegel — de verkeerdheden, de vooroordeelen en wanbegrippen, die opvoeding en omgeving in den mens brengen (zie o.a. aant. pag. 163). Op de vraag, of Adam wijs was vóór zijn val (WW. I, 451) antwoordt C.: hij was niet wijs en niet zot, maar onschuldig, „eenvuldig" als een kind, onmondig, maar met de mogelijkheid in zich door de Goddelijke vonk der rede, 't ziele-oog, om zich zelf te ontdekken. In de zondeval heeft C. dan ook kunnen zien de noodzakelijke voorwaarde voor de eerste schrede op de weg der inwendige ontwikkeling, de ontwaking uit de natuurtoestand, waarin nog evenwicht heerst tussen behoefte en bevrediging, tot die van strijd tussen natuurlijke neiging („genegenheid", zegt C.) en de, uit de verbeelding geboren, begeerten, tot de toestand, waarin de mens gedreven wordt door de waan, alsof zijn levensgeluk verhoogd wordt door overdaad, en hij beter dan God, zou kunnen zorgen voor zijn heil. Toen Adam en Eva, na hun val, als slagvrezende knechten zich verborgen voor God, was dat een bewijs van hun boetvaardigheid en 't begin van hun wedergeboorte, van 't leren van 't a.b.c. Bij mijn weten heeft C. het Paradijsverhaal nooit zo uitgelegd, maar de verschillende uiteenzettingen van dat proces, 't verhaal van zijn eigen „zielegang" geven ons vrijheid tot deze onderstelling. De aanvang van Coornherts persoonlijke „reformatie" verstaan we 't gemakkelijkst als we beginnen met den „rijpen" bekeerling. Deze „retrograde" methode zal ons ook dienstig zijn bij 't dateren van zijn vroege dichterlijke werk.

Vier jaar vóór *Wellevenskunst* schreef hij *Ladder Jacobs* (1582) [1]. Met een rij van bijbelteksten bewijst de schrijver, dat de zelfkennis in de H. S. bevolen wordt. God — zo leert C. — bewerkt deze zelfkennis in den mens door zijn algemene gaven, als: 't licht der rede, straffen en beproevingen. Maar de mens, woekerende met het van God ontvangen „pond", werkt ook, met aandachtig opmerken. Houdt hij zijn ziele-oog gesloten, dan is de genade van 't licht en de straffende beproeving vergeefs. Onder de vermanende stem der Goddelijke Wijsheid [2]) ontwaakt in den zondaar de Vreze des Heren, die

1) Op 't grote belang van dit werk met betrekking tot *Wellevenskunst* wees Prof. Becker in zijne voorrede (X).

2) Zie voor de Wijsheid als Gods Woordvoerster, Zijn Eerstgeborene, o.a. Spreuken VII; en Jesus Sirach XXIV.

acht neemt op alles, „opter zielen denken, begeren, willen en doen, en doet hem verstaan, dat hij gevallen is in de poel der zondige onzaligheid. Die Godvrezende zondaar — hij zij slagvrezende knecht of loonzuchtig dienaar — verwijlt op de onderste trede en verstaat nog slechts 't begin der wijsheid „gelijk 't leren van 't a.b.c. 't begin is van 't lezen". In hem is nu 't *geloof* geboren in Gods almacht.

Verhardt nu zo'n beginneling niet tot zelfgenoegzaamheid, tot eigendunk, maar blijft hij ootmoedig in 't besef van zijn onvolmaaktheid, dan helpt God hem „opstijgen van de aarde der zonden na den hemele der deugden", om te komen in de staat, waarin hij 't kwade haat en 't goede liefheeft. Want ontbeert hij de liefde, dan is alles vergeefs: dan is hij nog niet innerlijk vrij, maar nog slechts een slaaf der wet. De liefde maakt hem vrij van „eigenzoekelijkheid" en doet hem zijns naasten heil dienen. Zo moet hij „allengskens" voortgaan van de ene klaarheid naar de andere en eindelijk door den Heiligen Geest geleid worden in alle waarheid. Voor deze Liefde, de vervulling der wet, verwijst C. naar tal van teksten uit het N.T.

In zijn herboren kinderen heeft God nu gebracht de goede wil, „alhoewel het volbrengen van dien nog niet al in henluiden en is gewrocht". Er is in hen nog meer *wil dan macht ten goede*; „hen is nog in de weg die aanklevende of inwonende zonde der kwade gewoonte" (dus der tweede natuur). Deze is door lange oefening ingeworteld en wordt daarom slechts „allengskens" door een goede gewoonte uitgeroeid. „Dit ruimen geschiedt als de Here zelf in zijn kinderkens krachtelijk gewrocht zal hebben dat volbrengen van den goeden wille".

Terloops merken wij op, dat C. de vrije wil beschouwt als Goddelijke gave, en hij de mens volstrekt niet geestelijke autonomie toeschreef, maar hem beschouwde als gevolgmachtigde van God op aarde en steeds afhankelijk van Zijn genade, m.a.w. dat de afstand tusschen hem en Calvijn lang niet zo groot was als men gewoonlijk meent.

Wat *allengskens* op de bekeringsweg zeggen wil, zal nader blijken.

Voor voltrokken kunnen we C.'s geestelijke groei houden in 1574, toen hij, „tot beteringe zijns naasten" schreef *Van de Wedergeboorte,*

hoe die geschiedt ende waarbij de mensch mag zekerlijk weten of die in hem geschiedt of niet. (WW. I, 177 vlgg.) Gelijk in *Ladder Jacobs* onderscheidt hij drie „staten": de tijd vóór, tijdens en na de wedergeboorte. Er vóór is men onboetvaardig zondaar, die echter ook reeds ongenoegen heeft in zijn gemoed. Dan breekt de tweede tijd aan, die der ontvangenis, waarin God in 's mensen hart woning zoekt. Dit zoeken is — volgens C. — enkel „Godes ontfermende liefde, die den gewonden zondigen mens zoekt om hem te genezen, te verheven en deugdelijk te maken". 't Werkzame aandeel van den mens bestaat in 't niet-weglopen er voor, 't willig zijn, „om zich te laten vinden". In een gelijkenis — „niet tot bewijs, maar tot uitbeeldinge mijnder meninge" — geeft hij weer hoe hij het zoeken Gods ervaren heeft. Iemand in een donkere kelder met een van binnen gesloten venster zal door vallen en stoten, en ook door horen zeggen dat buiten de zon schijnt, dat venster openen om licht te krijgen en van vallen en stoten bevrijd te worden ... „Evenzo kan die altijd schijnende eeuwige zonne der Genade geenszins laten haar licht te stralen in de vensteren ende spleetgens (hoe klein ook) die hij open vindt ende die opene plaatsen te verlichten". Maar haar licht kan niet komen in de „duisterlingen die ... het beschamende licht haten en de vensters ofte oogen haerder zielen hardnekkelijk gesloten houden" (6e Capittel) [1].

Na 't zoeken volgt 't onderwijzen Gods, „dat men hier met recht mag nemen voor 't vrijen, boelen ofte aanzoeken Godes, waarinne God den mense openbaart zijn godlijke goedheid ende des mensen kwaadheid". Dit is uitsluitend Gods werk, maar alleen mogelijk doordat de mens luistert, opmerkt, hoort en leest.

---

1) Een overeenkomstige „gelijkenis" bezigde Coornhert in *Proeve van goede ruste des gemoeds* (WW. I 335[d] en 373[d]): „Zo weinig als de lucht, het water ende de zonne enige ijdelheid, laagte ende openinge vindende, mogen laten zulke onbesloten plaatsen met heur zelf te vervullen, zo weinig mag de gaafrijke God laten zodanigen wetenden niet-weter, wijze zot en mistrouwer zijns wanens metten geest zijnre wijsheid te vervullen. Dit geschiedt allengskens ende mettertijd. Zoveel wanens als uit hem ruimt, zoveel wetens komt in hem." — Deze vergelijking was ook gangbaar bij de middeleeuwse mystici. Jan Luyken, wiens bekering overeenkomst vertoont met die van C., heeft in zijn gedicht *De Dageraad* hetzelfde beeld uitgewerkt.

De derde werking, de „Godlijke vereeniginge metten mense", heeft plaats door „tussen handelen van den Heiligen Geest der Waarheid". Hier wordt God de Man van de gelovige ziel, waarin nu geschiedt „d'ontvangenis van 't Goddelijke zaad van Gods onvergankelijke woord" (vgl. Jerem. 3 : 14; Hosea 2 : 15-16) en „gelijk te voren Baal, de boele wezende van de Ziele, door zijne kwade lusten de Zonde, ende die den Dood in haar baarde, alzo teelt nu God zelve, de rechte Man, door zijne heilige Luste de Gerechtigheid ende mitsdien het Leven in der Ziele". Daarom wordt deze gelovige ziel ook genoemd een besloten Lusthof en bezegelde Fontein, die voor den Heer alleen open is (Hoogl. 4 : 12).....

Dit is 't verloop van C's bekering. Daarin vestigt hij telkens weer de aandacht op de *actieve* houding van den mens, mede een gevolg van zijn behoefte om te waarschuwen tegen de dwaalleer der volslagen passiviteit, en het pantheïsme der vrijgeesten als Hendrik Niclaes en David Joris. Die wedergeboorte vatte C. aldus samen (fol. 181. a) „Gelijk de Engelen op de Ladder Jacobs bij trappen ordentlijk afdaalden ende opstegen, alzo leert Godes Geest den mense meer ende meer bij trappen in hem zelven afdalende, zijn zelfs kwaadheid ende ook weder bij trappen tot Gode opstijgende, Godes goedheid waarachtelijk in 't particulier of in 't bijzonder kennen ende weten. Hier begint de rechte Sabbath..... Dit kind Godes zeit nu met recht Vader tot Gode."

Roept niet de belijdenis van dezen man met zijn „innerweltliche Askese" herinneringen op aan Thomas à Kempis' *Imitatio,* aan mystici als Bernard en Ruusbroec en hun bekeringsweg? (Vgl. Dr. W. J. Aalders: *Mystiek,* pag. 210 vlgg.) Ook in zijn strijd tegen de 16e-eeuwse „Libertijnen" staat hij naast deze middeleeuwers. (Zie Dr. J. Lindeboom: *Stiefkinderen van het Christendom,* pag. 164).

Volgroeid zou men den C. van 1574 kunnen noemen, al zou hij deze benaming zelf hebben afgewezen. In 1568 was hij nog niet zo ver; dat beleed hij in *Een liefelijke tsamensprekinghe van de Droefheit gehouden tusschen Johan Basius ende D. V. Coornhert* (WW. III 379 vlgg.). C. in ballingschap, mist vaderland en vrienden zo, dat Basius hem met verwondering toevoegt. „O lieve man, hebdy dan

achterwaarts geleerd"? „Ik herinner me, elf jaar geleden, toen ik U *partes orationis quot sunt* leerde, dat je zo dapper sprak van tegenspoed, van lijden, en verlangde een proef te mogen afleggen van Uw kracht als Christen". Basius verbaast zich, dat hem „zo kleinen windeken tegenspoeds zo lichtelijk heel plat ter aarden heeft gewaaid". Coornhert antwoordt met een Apocalyptisch beeld: „Het Boek des Kruises is in den mond der onverzochte roemers zoet, maar in den buik der ondervindlijke lijders bitter en scherp. Het lijden heeft een zwaarder gewicht in 't gevoel dan in 't voordenken. Ik sprak voortijds in weelde, mogelijk uit een verwaand betrouwen op mijn eigen krachten; maar nu bevoel ik in lijden mijn vermogen klein, ja niet(s), en mijn zwarigheid groot". M.a.w. C. bekende, dat er toen nog minder macht in hem was dan wil.

Uit zijn leertijd van 't a.b.c., 't bestijgen van de eerste trede en zijn overgang naar de tweede hebben we treffende getuigenissen in verschillende van zijn *Liedekens* en in *Abrahams Uytganck*. Inzicht in zijn ontwikkelingsgang stelt ons in staat tot een nadere datering. Van de *Liedekens* zijn enkele, lyrische, hoogstwaarschijnlijk gezongen vanuit de gelijktijdige geestelijke spanning; in andere vermoeden wij enige afstand daarvan. In *Abr. Uytg.* verraadt zich die afstand in de episch-dramatische uitingswijze en in de allegorische aankleding.

Gedachtig aan wat C. vertelt van de verandering in hem op zijn 16e en zijn 22e jaar [1]), mogen we bedoelde liederen dateren tussen 1540 en 1546. In no VI klaagt de dichter, dat hij zich van de schijndeugden heeft afgewend en nog geen ware deugd vindt in zijn hart, maar dat hij luistert naar de Schriftuur en hoopt, Christus te vinden (Bijlage III). Dit is dus 't stadium van 't zich afkeren van de stemmen der secten en 't zich wenden tot de stem Gods, de H. Schrift, ± 1545; in VIII (Bijlage III) „ontwaakt" de dichter, in XI is hij de terugkerende verloren zoon; in XIX is hij berouwvol. 't XLe lied

1) Onder welke zonden hij leed, is te lezen in: *Dat des Duyvels last zwaar is ende lastig.* 't Meest drukten hem de zonden, die voortkwamen uit zijn omgang met de vrouwen. Zijn verliefde hart dwong hem meermalen tot smadelijke nederlagen. Zie Bijlage II.

getuigt van zo'n inwendige verdeeldheid, 't herinnert zo sterk aan *Abrahams Uytganck,* dat men in dit dramatische werk als 't ware 't narommelen hoort van de donderbui in 't lied [1]). Bonger noemt het heel juist het lied der „Paradoxen". Op pag. 114-'15 van zijn boek *Dirck Volckertszoon Coornhert* is dit lied afgedrukt. Ten onrechte betrekt Dr. Stuiveling dit gedicht op C.'s lijflijke ballingschap (*Rekenschap* pag. 27). In *Abrahams Uytganck* is eveneens 't begin van C.'s „reformatie" uitgebeeld: Abraham heeft nog te strijden met menselijke „persuasiën en opinien"; zijn hart is nog niet los van Affectus, Communis opinio, Cognatio. God heeft hem den jongeling Vreze des Heren toegezonden, die hem rijp maakt voor 't ontvangen van Gelove, Gods dienares, die in hem „betrouwen ter waarheid" zal vastmaken. Dit geloof is dus nog slechts „de vaste grond der dingen die men hoopt", maar nog niet het krachtige geloof, dat 'smensen doen en denken volkomen beheerst en waarvan de werkende liefde de levende uiting is.

Van deze liefde zong de *rijpe* C. o.a. in 't 5e der liederen, opgedragen aan Spiegel:

Wat niet en leeft, en baart noch klein noch groot.
En zonder liefd blijft al ons kennis dood (I 499a-b) [2]).

Abr. Uytg. moet dan ook m.i. ontstaan zijn vóór 't *Spel van de Rijcke man,* want daarin ontmoeten wij *Broederlijke Liefde,* die door *Schriftuurlijk bewijs* wordt beschreven als de „mogende Koninginne", die zich zelf een wet is, „der deugden wortel, grootste alder dingen". Blijkbaar is zij in dit spel een dedoublure van den dichter, en als zodanig getuigende van een gemoedstoestand, die C. in *Ladder Jacobs*

1) *Inleydinge van 't Wel-bidden* (WW. I 196 vlgg.), jaren na 1550 geschreven, wordt voorafgegaan door een gesprek tussen Leergierige mens en Onderwijzende Godlijke Schrifture, dat we voor een getrouwe weergave mogen houden van C.'s eigen geestelijke nood en voor een bewijs hoe ingrijpend die strijd is geweest.

2) C. stond in dezen vlak naast Luther, die 't geloof voldoende achtte om zalig te worden. Luthers *geloof* sloot de *liefde* in. C. bestreed evenwel 't misverstand dat zich openbaarde in de aanhangers van die leer en die leefden alsof de goede werken der Christelijke liefde niets betekenden. C. legde de nadruk op de *uiting* van 't geloof, Luther op de *gezindheid.* Zie voor C.'s overtuiging in dezen zijn *Comedie van de Blinde voor Jericho* (WW. III 536-'39).

aangeeft als het stadium, volgende op dat van *Vreze des Heren,* met *Gelove* in zijn gevolg. Al kenden we niet C.'s mededelng, dat *Abrahams Uytganck* „de eerste vrucht was van zijn ledigheid in't rijmen", dan zouden wij op grond van de daarin heersende gemoedstoestand het ontstaan van dit gedicht dateren vóór 1550, vóór 't *Spel van de Rijcke man.* Ik geef toe, dat in de toestand van overgang, als de Hoop uitzicht geeft op verlossing en er meer *wil* dan *macht* aanwezig is in den bekeerling, deze *in zijn verbeelding* een rol kan spelen, waaraan hij in zijn leven nog niet toe is. Maar de levensgang van C. lijkt ons tamelijk rechtlijnig; de geestelijke worstelaar Coornhert zou zich niet aangematigd hebben om als gids op te treden, zo lang hem zijn eigen weg niet klaar voor ogen stond.

Wil iemand andren zijnen droom vertellen,
Die hem plach te quellen,
Hij moet eerst wacker zijn.

zong hij zelf in het 24e zijner *Liedekens* (I 492).

De argumenten van hen, die menen dat C. met die „eerste vrucht" bedoelde de eerste gedrukte poëzie, en *Abr. Uytg.* veel later dateren, zijn 1e dat Latijnse namen als Timor Dei, Communis opinio, Cognatio eerst te verwachten zijn na 1557, als C. zich heeft gesteld onder leiding van Basius; 2e dat Loth's verklaring van de Hebreeuwse landnamen in 't 5e deel hem pas mogelijk was, nadat C. een Wdb. had leren kennen, dat in 1565 bij Plantijn was verschenen met de Latijnse vertaling van 't Hebreeuws [1]); 3e dat *Abr. Uytg.* is verdeeld in *delen* en *uitkomens,* dus niet meer op de oude wijze in pausa's, gelijk 't *Spel v. d. R.m.*

Hiertegen is in te brengen, dat die pausa's genummerd zijn: secunda, quarta, dus dat C. in 1550 ws. wel enkele woorden Latijn heeft gekend. — Het tweede en derde argument zien er niet zo dreigend uit als men let op C.'s mededeling van 1575, dat hij het stuk „gesuvert" heeft.

---

1) Dit woordenboek was een bewerking van *Hebraea et Chaldaea nomina virorum, mulierum, populorum, caeterorumque quae in Bibliis leguntur,* te Parijs verschenen in 1537. De bewerking van 1565 is mij bekend in de druk van 1684, bezorgd door den Utrechtsen hoogleraar Joh. Leusden, onder de titel: *Onomasticon sacrum.*

M.i. kan dit betekenen, dat hij het vijfde deel er bijgevoegd heeft na kennismaking met het Wdb. van 1565. Net iets voor hem! Wat hij innam moest hij uiten. Hij stoorde daarmee echter de eenheid van zijn gedicht: inwendig verband heeft C. niet aangebracht tussen 't 5e deel en de voorafgaande: hierin komt Loth in 't geheel niet voor. Dat deze daarin ook niet bedoeld was, lezen wij in C.'s „argument of inhoud": Hoe zich die gelovige tot God moet dragen,

't Wijf totten man, en die beide tot 's vijands lagen,
Sal dese Uytganck Abrahams schriftuerlyck gewagen.

In dit verband ken ik ook sterke bewijskracht toe aan het 34e der *Liedekens* (Bijlage III), waarin hij de verlossing bezingt uit zijn zielenood, toen „dwaze lust" hem beheerste, en de liefde tot zijn vrouw hem bevrijdde van zijn onverstand en Gods licht „een nieuwe lust" in hem baarde. In dit gedicht — de lyrische vertolking van dezelfde toestand, die C. dramatiseerde en allegoriseerde in *Abrahams Uytganck* — is evenmin sprake van Loth.

De eerste vier deelen, waarin Abraham en Sara zich losmaken van de wereld vormen bovendien een symmetrisch zo gesloten geheel, dat daarin voor een derde persoon geen plaats is.

Ook neme men nog in aanmerking, dat de etser Coornhert in de jaren 1548-'49 verschillende voorstellingen uit het leven van Abraham graveerde, naar schilderijen van Heemskerk.

Op grond van dit alles meen ik, dat wij alle reden hebben om Coornhert op zijn woord te geloven en 't ontstaan van *Abrahams Uytganck* te stellen vóór 1550.

Amsterdam A. ZIJDERVELD

BIJLAGE I

VAN DE ONWETENHEYT DER MENSCHEN

Dat 12 Capittel. *Van 't niet begheeren der Wetenheyt, met sijnen oorsaken*

Men versuymt die Wetenschap, door dien dat mense niet of qualijck begeert. Dat mense niet en begeert, comt wt Onachtzaemheyt. Want dese versuymt roeckeloos het aenmercken van 's menschen ghevaerlijcken ende ellendighen state.

Daerinne geraeckt elck door eygen quaetheyt. Die valt verdrietigh te aenschouwen. Dit doet dan loopen wt het Claeghuys int Lachhuys. Dat is, elck vliedet het droevig aenschouwen van sijn inwendige snootheyt, ende loopt staedelijck wtwaarts om die te vergeten met die vermakelijcke wellust der Creaturen. Also arbeijdt men om die salige droefheyt des wroegenden Gewetens ofte Conscientie te vergeten, doort hanteren vande doodt barende begeerlijckheden des Vleesches.

Rechts als een Dronckaert des morgens bevindende het verdrietelijcke gordijnpreken sijnder huysvrouwe het wroegen syns schuldigen gewetens, met het swaermoedig verbeelden van syne aenstaende armoede ende schande van sijn qualijck huyshouden, spoedelijck wederomme haest ter Taveerne-waert, dats na 't hayr (soo sij seggen) van den hont, omme door den zotten clap sijnder laegh-genoten ende den Biernevel sijns verstants ende memorie sijns wijfs rechtvaerdig berispen, sulck hatelijck wroegen ende duchtig treuren, vrolijcken te vergeten. Doch geschiet dit noch alles vergeefs. Gemerckt al 't selve, vermits nieuwe schult, met oudt wroegen, door woecker vermeerdert, weder inne comt.

Also mede soecken deze onwijse menschen met de wterlijcke plaesters der wellusten, haere inwendige qualen, veroorsaeckt door die selve plaesters, zottelijck te genesen. 't Welck doch so onmogelijck is, als met oly 't vyer te blusschen, so zijlïeden altijt inder daedt met smerts ende droefheyts vermeerderinge bevinden. Deze also droncken synde van den Wijn des Onwetenheyts, sijn, als een die leydt en slaept int midden der zee, ende als een slaperig stuyrman die 't Roeder heeft verlooren ende als ongevoelijck geworden sijnde zeggen zij: Sy hebben my geslagen maer ten smerte my niet, zy stieten my aen, maer ick gevoeldet niet. Wanneer sal ick ontwaken ende den Wijn weder smaken? (Prov. 23 : 34, 35).

BIJLAGE II

UIT HET XX CAPITTEL:

WW. I 242d. *Van Onkuyscheyt*

Amoureuskens. In 't beginne der Minnen speelt Venus het personagie van de Ravens, die soo haast sy op een krenghe valt, denselven d'ooghen uytsteeckt, want de onkuysche liefde verblint alsoo in den eersten aankomste het ooghe der Redelijckheyt, dat d'Amoureus noch gheldt, noch gesondheyt, noch eere, noch conscientie, noch Gode en acht, alleen om tot syn voornemen te gheraken. Dan bevindt men de lieflijcke vruchten, daar mede meest alle amoureuse Liedekens ver-

ciert zijn, te weten: dienstbaarheyt, slavernije, ghevanghenissen, onbrekelijcke banden ende alle catijvigheydt. Daar openbaren sich sinnelooze ghedachten, troosteloose klachten, ende hopeloose jachten: want de zotte minnaar begeert, bespoort, benaarsticht ende bearbeyt nacht ende dach zijn selfs bedervenisse. Hij belaaght een vreemt hert te vanghen ende verlieset zijne: hij zoeckt eens anders Heere te werden, ende vindt hem selve eyghen: ende hij is uyt om een ander te bedrieghen, maar werdt eerst self van hem self bedroghen. Elck maackt hier self de boeyen zijnre begheerten, de ketens zijnder wille, ende den pijnbanck zijns herten.

Venus' Schole leert Zotheyt, haar Tempele bidt Boosheyt, haar Raadthuys raadt Dolheyt, ende haar Marckt veylt valscheyt. Wie op dese Marckt meest wint, lijdt de meeste schade: Wie hier meest betrout, is in de meeste onsekerheyt: Wie hier meest hoopt, leeft in de meeste vertwijfeltheyt: Ende wie hier meest verblijdt, gheneucht ende rust, die bevindt de meeste droefheyt, ongheneucht ende onrust. Want men vindt geen manier van leven, daar meer teghen sinne, meeninghe, herte, begheerten ende wille ghedaan moet werden, dan bij den minnaars. Immers men vindt nauwelijcxs swarigheyden in eenighe staten ter Werelt, die bij dit volcxken nyet en zijn. Ist swaar een lachendt aansicht toonen met een weenent herte: dit doet de Minnaar. Ist verdrietigh zijn minder te dienen met eenen hoovaerdigen sinne: dit doet de Minnaar. Is 't spijtig smaatheid te gedooghen van die men onwaardighe eere toont, dit doet de Minnaar. Somma ist lastigh gheweyghert te werden van die men 't herte schenckt, vergheten te werden van die men stadelijck ghedenckt, verlaten te werden van denghenen daar men hemselve om krenckt, ende ghehaat te werden van denghenen om welck men de Ziele ter Hellen brengt. Dit doet al de onzalighe, ellendighe, zotte, blinde, dolle, rasende, catijvighe, treurighe, bleycke, maghere, suchtende, duchtende, quijnende ende verdwijnende Minnaar. Die dient zijn snooder, eert zijn verachtster, beghiftight zijn beroofster, ende bemint (dat meer dan Evangelisch is) zijnen vijandt tot zijn selfs verderven. Vraaght hier yemandt wat alle dese quaden brout, den Minnaar willigh in dees ellenden houdt, soo dat hy in zotheyt veroudt, dat hem namaals te spade berout? Dit is die vervloeckte opinie van zijn Liefken te willen ghetrou wesen, dat is een onghestadighe valsche ontrouwe ende lichtvaerdighe vrouwe ghetrouwelijck, ghestadelijck ende ernstlijck te aankleven, sonder immermeer te begheven. Deze verderflijcke getrouheydt werdt deur de zotte opinie eerlijck ende looflijck gheacht van deze arme Venus-martelaarkens. Welcke opinie den onbrekelijcken band is der Minnen, daarmede zij so vastghevetert zijn, dat sij oock

grootelijck gheterght ende veroorsaackt zijnde, heurluyder Minnecken niet en konnen laten. Wil de hooge moedt scheyden? Dese opinie doet blijven. Wil de toorn dreyghen? Dese opinie doet smeecken. Wil de verdrietigheyt haten? Dese opinie doet minnen. Dit maackt den Minnaars dus oneens met henselven. Den last der Minnen ghevoelen sy wel, maar heur voornemen verstaan sy nyet. Die zotte opinie maackt hun vroedt dattet so behoort, dattet so eerlijck is, ja dat heur gequel een rust ende heur verdriet een lust is. Hier uyt komen die klaghers (daar af ick een ben gheweest) die met klaghelijcker klachten heur klagen beklagen. T'gevoel weygert het verdriet, d'opinie aanvaart dat willigh. Dit beweeght, beroert, prickelt, ruckt, treckt, scheurt, perst, rolt, solt, ende wentelt heur herte in 't onghestadige Radt der Minnen, soodat sij nu willen, terstont nyet en willen: nu begheeren, dan schouwen; nu hopen, dan vreesen; nu aflaten, dan eerst beghinnen; nu haten, dan minnen, ende nu sterven, dan leven willen. Is dat dan nyet wel een lastighe lust, een moeyelijcke rust, een verderflijck ghewin, ende een verdoemelycke saligheyt? Siet doch Leser, dit is t'loon daar dese Venus Dienaren van heure helsche Goddinne, dagelijcx om dienen .....

Fol. 243b. Ik wil hier vraghen oft een Mensche nyet veel lastiger is eender hoeren, dan der Turcken gevangen te zijn? By den Turcken mach een simpel herte somtijts, ende een verstandigh herte altijdt onder alle die lichamelycke arbeydt rusten: maar al leydt des Minnaars lichame op een zacht pluym beddeken in weelden, dat amoureuse herte en rust nemmermeer ..... Der Turcken slave dient Menschen: Venus' slave dient Verckens ende Duyvels ..... D'eene is zijns ondancx eyghen ende hoopt te ontloopen, hemself vry te koopen of deur naarstighe ghetrouwe dienst ontslaghen te werden; d'ander is willens eyghen, koopt self zijne banden, ende dient trouwelijck om nemmermeer gevrijdt te werden .....

Bijlage III

LIEDEKENS

N° VI. Op de stemme: *Het waren twee ghespelen goed.*

(WW. I fol. 488d-489a)

1 Als ick zinck in mijn eyghen grond,
Doorsoeck mijn hart van binnen,
Mijn ondeughd wert my daar wel kond,
Geen deughd' kan ick daar vinnen

2 Nochtans heb ick der deuchden schijn
Gehadt in mijnen wegen.
Daarmet socht ik Gods ruste fijn
Maar heb die niet verkregen.

3 Nu heeft mij de Schriftuur geseyt:
Wildy, O mensch, genesen
En komen tot u zaligheyd,
In Christo moet ghy wesen.

7 Met Christ vereenicht u gemoed,
Hij is Gods liefd vol trouwen,
Volghdy hem in zijn wegen goed,
Zoo zuldy God aanschouwen.

8 Och of mij dit gebeurde al,
soo mocht ick my verblyden
De hoop zeydt dat het werden zal,
Wil ick met Christo lyden.

9 Nu kan ick dit gelooven niet,
Zie ick op myn vermogen;
Maar als mijn oogh op Gode ziet,
Geloof icks sonder logen.

10 Zijn Godlick macht staat nog bereyt,
Mijn zonden te bederven.
Volgh ick hem in gehoorsaamheyd,
Zyn liefd zal ick verwerven.

N° VIII. Op de wijze: *Maar als de Mane schynet, so schynet* etc. (WW. I fol. 489b)

Op huyden voor den dageraad
Van snoode lust verleyt,
Zocht ick na mijn behagen quaad
Des werelds zaligheyd:
Venyn zeer soet bereyt.
Met druck heb icks beschreyt.

Ick derfde 's Hemels luchten klaar
En doolde boven maat
Ick viel in 't slaap met suchten zwaar

Op d'alghemeyne straat.
My droomde ick was in praat,
Met lust daar elck na gaat.

Sy sprack met woorden lievelick:
Geeft mij, O mensch, u trouw:
Ick ben u lust gerievelick;
Dient mij u lieve Vrouw,
Want ick veel vreughden brouw;
Verdrijf ook alle rouw.

My docht, het scheen waarachtigheyd.
Ik boot mijns harten grond.
Zij loonde ras met klachticheyd
En plaachde my terstond:
Met druck, die 't hert doorwond,
Door haren valschen mond.

Van vreughd * gaf zy lyen schier; (* voor vreugde)
Haar Hemel wert myn Hel.
Flux quam my toen beryen fier
Die Nachtemeri fel.
Myn druck was haar een spel,
Ick lach in zwaar ghequel.

't Gevoel van deser pynen groot
Deedt slapen haest vergaan.
Ik sach de zon doe schynen bloot:
Den Hemel open staan.
Daar wilde ick henen gaan,
Herd schenen mij die paan.

Den arbeyd groot bezwaarde my;
My lockte 't schoon gezicht.
Gods luste openbaarde my:
Mijn moed werd opghericht,
Zy droegh alleen 't ghewicht,
Goey lust maackt arbeyd licht.

Princesse schoon en deughdlick,
Reyn Goddelicke lust:
Mijn druck verdreeft ghy vreughdelick,

Myn brand hebdy gheblust.
Nu ick u heb ghekust,
Is al mijn moeyte rust.

N° 34. Op de wijze: *Het voer een aal oud Ruyterken.*
(WW. I fol. 494)

Ik wil nu zinghen een nieuw ghedicht,
Van redens oogh, der zielen ghezicht:
Van God tot man ende vooght ghesticht,
Over de Vrouw zijn luste,
Die uyt zijnen middel is aanghericht
Doort aanschouwen van 't goede wesen in 't licht.
Hem (te) verghezelschappen in zijnen ruste.

Dees Man was jongh en onversocht,
Als lust hem tot het begheren brocht.
d'Onkuysheydt heeft hem aan druck gheknocht,
Verlatende Goods vreuchde.
Een ydele waan heeft dit al ghewrocht;
Die maackte hem soo blindt dat hy onbedocht
Ghehoorsaam wert de lusten zijnder jeuchde.

Soo wert die Heere een Knecht met gheween,
Van d'ander schepselen alghemeen.
Al diend' hij zijn luste teghens reen,
Zij mocht hem niet versaden.
Want Goods eeuwigh wesen, en anders gheen,
Mach smenschen begheeren vernoeghen alleen.
Dies bleef hy met zijn dwase lust beladen.

Doe was hem 't leven een zware dood.
Zijn lust wert pijn door't onverstand groot.
Hy vant zich selfs gants naackt ende bloot
En leerde met zijn schade:
Dat dienste van lust brenght jammer en nood,
't Verstandts heerschappy voedt de ziel als brood.
Des hy die lust gingh sluyten uyt zijn rade.

Beproefde nood gaf hem doe 't verstand
En maackte hem der Vrouwen vooght te hand.
Die dwanck hy doe met des redens band.
Na rust was al zijn schouwen.

Zijn gangen die streckten na sHemels land.
Al wert hij van zotheyd noch aangherant;
Het onverstandt en mocht hem niet meer houwen.

Daarna heeft Goods licht zijn ziel verklaart
En in 't ghezicht een nieuw lust ghebaart.
Daar zijn dees drie in een vergaart,
In Godes Gheest verheven.
God stiert dan de Man in wijsheydt vermaart,
De Man het Wijf oock na Godlicker aard.
Vol rust, vol lust, vol vreed' is sulck goed leven.

DE COLLOQUIEN VAN CORNELIS CRUL

Onder de rederijkers van de eerste helft der 16e eeuw is de Antwerpenaar Cornelis Crul een redelijk bekende figuur. Van zijn Historie of cluchte van Heynken de Luyere gaf L. Baekelmans in 1921 een herdruk uit met eenige bio- en bibliografische aanteekeningen. Daarna verzamelde Dr. J. A. Goris de gegevens over zijn leven en werk in een tweetal opstellen, verschenen in het tijdschrift der antwerpsche bibliophilen De gulden passer jg. 2 (1924) en 4 (1926). Allereerst wist hij den dichter terug te vinden in een koopman Cornelis Bouwens alias Crul, die in archiefstukken te Antwerpen wordt vermeld tusschen 1523 en 1538. In het eerstgenoemde jaar is hij reeds een gehuwd man, in Juni 1538 komt hij nog tezamen met zijn vrouw Katlyne Petitpas voor als eigenaar van huizen en landerijen. In Maart 1551 blijken beiden gestorven te zijn en treden hun drie kinderen in de schepenbrieven op, van wie er twee dan reeds meerderjarig zijn, terwijl het derde nog in 1553 minderjarig blijkt. Dit alles plaatst dus Crul's levensjaren vrij nauwkeurig in de eerste helft van de 16e eeuw, hetgeen met de weinige dateeringen in zijn werk bevredigend overeenstemt.

Dit dichtwerk is bewaard in enkele handschriften en eenige drukken uit de 16e en het begin der 17e eeuw.

1. Het handschriftje, dat C. P. Serrure bezat en dat hij beschreef en uitgaf in zijn Vaderlandsch museum 5, Gent 1863, blz. 381-399, bevat: het groote geestelijke Abc in 25 strofen van 13 verzen, een Abc in 't corte, een Carnation op den brand van O.L.V. Kerk te Antwerpen met het jaartal 1533 (ook herdrukt door Baekelmans achter Heynken de Luyere blz. 63), een Retrograde tevens acrostichon, dat den naam Cornelis Crul aan Serrure bekend maakte (aangehaald door Te Winkel, Ontwikkelingsgang 2e dr. dl. 2, blz. 426), en twee raadseldichten, elk bestaande uit een dubbele ballade van achten. Dit handschriftje is thans in het Museum Plantijn te Antwerpen en wordt in den catalogus der handschriften door J. Denucé, Antw. 1927, vermeld op blz. 131 als nr. 170 (waar echter de telling der gedichten en der bladzijden verwarrend is opgegeven).

2. Het handschrift Sloane 1174 in het British Museum te Londen bevat een reeks gedichten in afschrift, waaronder wederom het acrostichon, het groote Abc en een aantal stichtelijke refereynen, deels parafrasen over psalmen en gebeden, die op enkele na van Crul's hand moeten zijn; hierbij worden de dateeringen 1534, 1539 en eenmaal ook nog 1549 aangetroffen (vgl. K. de Flou en E. Gailliard, Beschrijving van middelnederl. handschriften die in Engeland bewaard worden, 3e verslag, Gent 1897, blz. 64 e.v. nr. 11, en J. A. Goris in Gulden passer 4, Antw. 1926, blz. 121-128, die ook een lijst van de beginverzen der refereynen geeft).

3. Een handschrift „Cornelis Crul, Refereynen, 1538, kleen langwerpig formaat" komt voor in de Naamlijst van eenige zeldzaame boeken en manuscripten, door Jacobus Koning, 1796-1819, 5e stuk blz. 73; hiervan is echter noch de tegenwoordige verblijfplaats, noch een nadere beschrijving bekend.

4. Het handschrift der Koninkl. Bibl. te Brussel, bevattende de Refereinen en andere gedichten uit de 16e eeuw verzameld en afgeschreven door Jan de Bruyne, waarvan K. Ruelens de uitgave bezorgde, Antw. 1879, geeft nog een kopie van het groote Abc van Crul, in de uitgave dl. 1, blz. 173-188.

5. Ditzelfde Abc opent de rij der oude drukken: *a*) Eenen gheestelijcken A B, vvt de heylighe scrift in dichte ghestelt. Antwerpen Mattheus Cromius 1543. kl. 8° [16] blz. Gent Univ. Bibl. (zie Bibliotheca Belgica 1e reeks dl. 7 nr. C 2). *b*) Den geestelijcken A B. ghetoghen wt den Psalmen van Dauid ... Loven Hugo Cornwels 1551. kl. 8° [16] blz. Bibl. hertog v. Arenberg (zie Bibl. Belg. t.a.p. C 3). *c*) Een gheestelycken ABC ghetoghen wt den Psalmen van David... Antwerpen Willem Silvius 1564. 16 blz. civilité-letter. Antwerpen Mus. Plantijn (zie Goris in Gulden passer 2, blz. 172 e.v.). Serrure bezat de uitgaven *a* en *b*, die hij t.a.p. blz. 384 e.v. beschreef en vergeleek met zijn handschrift; Goris deelt op blz. 173 een en ander mee over de varianten van *c*. Dit gedicht heeft opnieuw de aandacht getrokken en de belangstelling op zijn maker gericht, sedert Anton van Duinkerken een gedeelte ervan opnam in zijn bloemlezing Dichters der Contrareformatie (Utrecht 1932, blz. 25 e.v., 148-151),

waarna W. A. P. Smit aan de strofen 12-19 een plaats gaf in zijn Dichters der Reformatie in de 16e eeuw (Groningen 1939, blz. 41-43, 159-162) en hem als Wederdooper wilde zien.

6. Een schoone ende gheneuchlicke historie of cluchte van Heynken de Luyere... deur Cornelis Cruls eerst in dichte ghestelt. Antwerpen Jan van Ghelen 1582. 's Gravenhage Nation. Bibl. Deze historie, verdeeld in drie cluchten en geheel gedicht in 7-regelige strofen, werd door G. Kalff in zijn Geschiedenis der Ned. lett. in de 16e eeuw besproken (Leiden 1889, dl. 1, 104 e.v.) en omstreeks 1921 opnieuw uitgegeven door L. Baekelmans, bij de Sikkel te Antwerpen en E. Querido te Amsterdam.

7. Van het gedicht Mont toe, borse toe, in 23 strofen van 11 regels, zijn de volgende drukken bekend: *a*) Mont toe, Borse toe. Die hooren en sien can, En swijgen mede: Deucht sal hem geschien dan, En crijgen vrede. Z.p. 1583; onderteekend met Crul's zinspreuk: „Niet meer also: crul". Antwerpen Mus. Plantijn; beschreven en opnieuw uitgegeven door J. A. Goris in Gulden passer 2 (1924) blz. 162-172. *b)* Ofte yemant mijn naem wilde weten Mont toe, Bors toe, ben ick gheheeten... Z.p. 1601. 8 blz. Leiden Univ. Bibl. (Petit Pamfl. 757). *c*) herdruk Z.p. 1609. 8 blz. 's Gravenhage Nation. Bibl. (Knuttel Pamfl. 1685); Leiden Bibl. Thys. (Petit Pamfl. 876); vroeger Gent Univ. Bibl. (v. d. Wulp Pamfl. 1159, Bibl. Belg. 1e reeks dl. 7 nr. C 4).

8. Sommighe schoone Colloquien, oft Tsamen-sprekinghen, wt Erasmo Roterodamo... tsamenghestelt ende overghezet door M. Cornelis Crul, excellent Rethoricien. Delf Adriaen Gerritsz 1611. 8° [112] blz. Antwerpen, stedelijke bibliotheek; sedert kort ook te Rotterdam in de Gemeentebibliotheek (Bibl. Belg. 1e reeks, dl. 7 nr. C 5 en 2e reeks dl. 10 nr. E 756).

Het laatstgenoemde boekje, dat de bibliografieën van Crul en van Erasmus sinds lang kennen, maar waarvan bij Te Winkel, evenals bij Baekelmans en Goris, slechts terloops de titel wordt vermeld, verdient wel eenige nadere kennismaking. Het bevat vijf stukken, waarvan er vier zijn ontleend aan colloquia van Erasmus, alle in paar-

rijm, vaak met extra-binnenrijmen, en elk onderteekend met de zinspreuk: Niet meer zoo Crul. De eveneens berijmde Inhoudt deses boecx, onderteekend D'eynde is de doodt, omschrijft de stof van ieder stuk afzonderlijk en vermeldt omtrent het vijfde: De leste clucht en is wt Erasmo niet, Maer van Crul zelfs zeer lustich ghemaect... Het is een alleenspraak van een dronckaert, die „by hemzelven meynt dat hy wonder siet". Behalve dit oorspronkelijke 5e stukje, blijkt ook nr. 3, Peertschalc of Roskam, een geheel zelfstandige bewerking van de aan Erasmus' samenspraak Hippoplanus ontleende stof. De overige drie volgen inderdaad Erasmus op den voet en vertalen de vragen en antwoorden der samensprekers tekstueel in rijmend Nederlandsch. Twee hiervan, nr. 1 en 4, behandelen een overeenkomstig onderwerp, de voorbereiding op het sterven, waarover Erasmus' beschouwingen Crul dus blijkbaar bijzonder aantrokken. Nr. 2 is niet meer dan een overmoedige malligheid, twee dooven die een gesprek voeren zonder elkaar te verstaan. Zoowel over de houding van Crul tegenover de godsdienstige moeilijkheden van zijn tijd, als over zijn rhetoricale bemoeiingen en verdiensten kunnen de Colloquien onze kennis nuttig aanvullen.

De twee naar inhoud en omvang belangrijke dialogen van Erasmus, die Crul voor bewerking uitkoos, zijn „Funus, dat is Het lijck" (bl. A3 - C7 v°) en „Exequiae Seraphicae, dat is Minnebroeders wt-vaert" (bl. E8 - G3 v°). In het eerste vertelt Phedrus aan Marcolphus wat hij heeft gezien en gehoord bij twee sterfgevallen van aanzienlijke burgers, die elk op hun eigen wijze den dood tegemoet traden, de een door de zorg voor zijn ziel toe te vertrouwen aan allerlei geestelijken van verschillende orden, die aan zijn sterfbed debatteeren en over zijn nalatenschap twisten, de ander door zichzelf in rustig godsvertrouwen tot den dood te bereiden, nadat hij reeds vroeger voor zijn vrouw en kinderen gezorgd heeft en nu met troostende raadgevingen van hen afscheid kan nemen. Erasmus laat op zijn typische wijze in schijn onbeslist, wie van de twee stervenden den besten weg gekozen heeft. Crul geeft de laatste woorden van Phedrus aldus weer:

Twaren beyde myn vrienden, die ic wel kende:
Maer of ic niet recht en koste ghescheyden
Wie de beste ghestorven is van hun beyden,
Ghy die oprecht zijt, zullet rechtelijc uyten.

Hierop antwoordt Marcolphus bij Erasmus slechts met de woorden: Ita faciam, sed per otium. Crul berijmt dit met een goed-rhetoricalen slotregel:

Zoo willen wy 't dan daer mede sluyten,
Van my wordter namaels beter op bedacht,
Metter tijt worden alle zaken volbracht.

De tweespraak Exequiae Seraphicae geeft het verhaal van een derde soortgelijk geval, door Theotimus verteld aan Philecous. Erasmus is hier veel scherper en onmiddellijker in zijn aanval tegen de Franciscanen en hun praktijken, en tegen een zekeren Eusebius, die zich in een minnebroederspij liet begraven. Het geheel is spot en aanklacht, volgens Preserved Smith, A key to the Colloquies of Erasmus (Cambridge 1927, blz. 54) gericht tegen Albertus Pius, een van Erasmus' bestrijders, die in Januari 1531 overleed en drie dagen voor zijn dood in de orde der minderbroeders was getreden. Van dezen Albertus Pius heeft Crul wellicht niets geweten, maar de op weelde en macht gerichte verlangens en de menschelijke zonden der monniken gaven hem herhaaldelijk stof tot hekeling, ook in zijn oorspronkelijke werken zooals Heynken de Luyere en de klucht van den dronckaert.

Maar naast de gemeenschappelijke ergernis over de tekortkomingen der geestelijken, herkennen wij ook overeenkomst tusschen de leeringen van Erasmus en Crul's praktische moraal en godvruchtige zelfstandigheid. In zijn gedicht „Mont toe, borse toe" predikt hij de wijsheid: zwijgt, dan hebt gij geen schade; de tijden zijn gevaarlijk, strijd en onrechtvaardigheid heerschen, houdt uw tong in bedwang en hoedt u voor de booze tongen, of uw beurs zal het gelag moeten betalen. Het kwaad dat de tong veroorzaakt is de stof voor vele strofen, eigenlijk de hoofdinhoud van het gedicht. Aan datzelfde onderwerp is Erasmus' geheele boekje Lingua gewijd, waarin

geleerd wordt, hoe belangrijk dit kleine lid is en welke deugden en ondeugden het bezit; met tal van bijbelplaatsen, vooral Jacobus 3 vs. 5-10, en met klassieke exempelen bewijst Erasmus de nuttigheid van het zwijgen, zet uiteen hoe gevaarlijk de booze tong is en hoe men zich daarvoor moet wachten. Deze leeringen heeft Crul verwerkt en omgezet in zijn tijdgedicht, dat geen exempelen geeft, maar een schets van den eigen harden tijd vol tweedracht en wantrouwen, geweld en onrecht:

Nergens en is ruste, maer groot verdriet,
Heymelicke vyandtschap, nijdt end' haet,
Niet dan dreygementen datmen nu siet,
En daer en boven, de vreese der boeven quaet,
Vol twist end tweedracht is in elcken staet;
De lieffde wordt heel vanden naesten gekeert,
De gheveynsde heyligen, met boosen raet,
Hebben de werelt haer bedroch geleert;
Dies oock de ketterye daechlicx vermeert,
Want hoe souden sy yet goets geleeren meugen,
Die de waerheyt willen veranderen in leugen?

Aldus luidt de 5e strofe; en de 6e vervolgt: er is een nieuwe Arrius opgestaan en een nieuwe Manicheus en nog zooveel anderen,

Daer tvolck by verleyd wordt, slecht van verstande,...
Dwelck is voor de herders een groote schande,
Die de rechte leere houden verholen:
Daermen de waerheyt swijcht, moetmen altoos dolen.

Alles is verkeerd in dezen tijd, zoo vervolgt hij, en hij meent dat de laatste dag nabij is. Het is niet aan de princen te wijten, maar aan de zonden die overal gebeuren; en men kan niemand zijn boosheid voorhouden, want ook de beste argumenten worden tot twist en geschil misverstaan: „dus hoort en denckt, voorts swijgende stille, end' maeckt dat ghy mondt en borse toe-sluyt". De tong is de schuld van alles: zij maakt oorlog en verraad, zij verzaakt het geloof en lastert God, zij heeft Christus aan het kruis gebracht. Een onvoorzichtig woord kan het kwaad tegen u ontketenen en dan gaat het om uw geld en goed, want om geld is het de boozen te doen, kwade

tyrannen, valsche advocaten, bedriegelijke procureurs, en „aldat met nieu practijcken om-gaet: woeckeraers, moorders, crijgers end' dieven, die God versaken end' t' gelt gelieven ..."

Canmen swijgen, men wordt op d'aerde ge-eert,
Om eens woordts wille moet sulck in d'armoey blijven;
Rust en vrede sal u dan beclijven,
Condet ghy u tonge tot silentie geven:
Tot ws lichaems profijt is dit geschreven.

Aldus besluit Crul zijn lessen, die wel minder op het zieleheil dan op een rustig aardsch bestaan zijn gericht.

Het andere leerdicht, Crul's geestelijke Abc, is inderdaad vrij van deze stoffelijke oogmerken. Hier spreekt hij niet over het behoud van vrede en geld, maar over Gods bijstand in den aardschen strijd. Toch herkennen wij een verwante levenshouding in deze uitingen van geloof en vertrouwen in Gods bescherming. De dichter is geen strijder, die zich te weer stelt, en ook geen martelaar, die in het lijden zal glorieeren; hij is een bedrukte en belaagde door de boosheid om hem heen, die hem wil meesleuren in den ondergang. Maar hij weet, dat God tot zijn redding bereid is. In hoofdzaak met woorden uit de Psalmen schetst hij de aanslagen der vijanden, de ellende van den verslagene en de grootheid van God. De laatste strofe vat de heele strekking duidelijk samen:

Conforteert u alle, ghy christenen menschen,
die hier in drucke of tribulacie zijt;
wilt met bedinghen om hulpe wenschen,
want dleven der meinschen es eenen strijt.
Ziet met wien ghy vechtende zijt:
jeghen u eyghin lusten met vleesch en bloede,
jeghen tzweerelts regenten, jeghen tvians nijt.
Waect, weest nuchteren, zijt op u hoede,
bekent u overtredinghe als de vroede;
de Heere der heirscharen zal u ontfermen,
als ghy verlost zijt met Christus bloede;
geeft hem die eere, ghedinct den ermen,
God zal u inder eeuwicheit oic beschermen.

Nu wij Crul reeds kennen als een volgeling van Erasmus, is het niet moeilijk ook deze gevoelens van vroomheid te plaatsen: den bijbel lezen en parafraseeren, het kwaad in de wereld aanklagen en de redding alleen verwachten van eigen toewijding aan God en van de verlossende zending van Christus. Zoo vertoont zich in zijn werk de christelijke burger, die voorzeker niet grootsch of stuwend zijn tijd beleeft, maar die de zwarigheden verduurt en naar zijn geweten den juisten weg tracht te gaan. Dit is geen omschreven theologisch standpunt; maar menschen van deze geestelijke gezindheid vonden in Erasmus' geschriften steun en goeden raad. Voor hen die scherper toezagen waren zij van twijfelachtige zuiverheid. Crul's geestelijk Abc staat in 1550 op den index van verboden boeken (Sepp, Verboden lectuur blz. 78); in 1551 verschijnt het in herdruk te Leuven met kerkelijke approbatie. In onze dagen herhaalde zich deze tegengestelde waardeering: Van Duinkerken moet het begrip contrareformatie wel zeer ruim begrenzen, om Crul daarin met goede reden op te nemen; W. A. P. Smit wijst hem, zeker ten onrechte, een zoo nauw bepaalde plaats aan onder de Wederdoopers. Het was niet in het bijzonder voor de Katholieken en evenmin voor de Calvinisten, dat Crul's Mont toe borse toe in 1601 en 1609 werd herdrukt; en de delftsche uitgever Adriaen Gerritsz liet naast de Colloquien in hetzelfde jaar 1611 een reeks tractaten van Erasmus in nederlandsche vertaling verschijnen, wat trouwens ook andere hollandsche boekverkoopers in die jaren bij herhaling deden.

Bij de andere zijde van Crul's rederijkerswerk, die wij uit Heynken de Luyere kennen, sluiten de drie overige colloquien aan. Over een daarvan, nr. 1 in den bundel (blad C8 - D3 v°), valt weinig op te merken: „Absurda, dat is Vremdt bescheedt", een kort en dwaas gesprek tusschen twee dooven, waarvan de een naar een bruiloft informeert, terwijl de ander van een avontuurlijke scheepsreis vertelt, zoodat hun woorden volkomen langs elkaar heen gaan. Crul heeft dit met genoeglijke breedsprakigheid berijmd en de vertellingen hier en daar wat uitgebreid, zonder eigenlijk iets nieuws aan het gegeven toe te voegen. Hij heeft er zoodoende een bruikbaar tafelspeelken van gemaakt.

Zeer vrij is daarentegen Crul's behandeling van nr. 3, „Dialogus van dry Personagien, wt Colloquie Erasmi ghenaemt Hippoplanus, dat is Peertschalc, oft Roskam" (blad D4 - E7 v°). Hier heeft hij de gebeurtenis, die bij Erasmus door den eenen vriend aan den anderen wordt verteld, volledig gedramatiseerd en tot een verdienstelijk esbatement van 660 versregels uitgewerkt. De handelende personen, het zijn er in werkelijkheid vier, vertoonen de geheele boerde in een afwisselende reeks van korte scenes; de dialoog daarbij is van Crul's eigen vinding. Ook het paard, dat het voorwerp is van het dubbele bedrog, verschijnt geruimen tijd op het tooneel. Crul heeft dit zoo ingericht, dat het steeds door een der personen bereden wordt, waardoor hierbij gebruik kon worden gemaakt van een door den persoon gedragen maskerade-paard, zooals de schijnruiters in de ommegangen die plegen te vertoonen.

Dadelijk in het eerste tooneel zien wij den knecht Hansken te paard en hooren wij hem en zijn meester keuvelen over de gebreken en ziekten, die een deskundig paardenkoopman moet weten te verhelpen of te verbergen. De knecht beroemt zich op zijn kunst, zoodat de meester hem aanmaant den mond te houden, want „een yeghelijc mocht zorgen, dat hij door ons mocht worden bedroghen"

> T'is beter vroech en spaeye ghesweghen
> Dan met veel klappens schaeye ghekreghen.

Daarna treedt de Coopman op, die een paard noodig heeft om een verre reis te maken. Meester en knecht prijzen hem het pas gecureerde dier aan, dat de knecht voor laat draven, en weten het hem na eenig loven en bieden voor 20 kronen te verkoopen. Knecht en koopman gaan samen af en als zij terugkomen zit de laatste te paard. De koopman vertrekt welgemoed, het is bijna middag en hij hoopt 's avonds nog in Diest aan te komen. Knecht en meester houden een nabeschouwing over de prijsberekening en over de kunst om slechte rijdieren zoo te dresseeren dat zij goede dravers lijken: „dat duert zoo langhe als wyer ontrent zijn, voorts laten sy d'ooren als esels hanghen". In het volgende tooneel vinden wij den koopman te paard onderweg en hooren hem zijn bruintje toespreken, dat ondanks

sporen en zweep niet meer vooruit is te krijgen, zoodat hij slechts met moeite zijn vriend in Lier kan bereiken. Hij heeft intusschen bedacht wat hem te doen staat:

> Daer wil ic een ander peert gaen hueren
> Ende volbrenghen myn reyse nu terstont:
> Als ic wederkome, ic weet eenen vont
> Om mynen tuyscher wel te bedrieghen.

De vriend helpt hem aan een uitstekend paard en zal het afgedankte bewaren en zeer bijzonder verzorgen. Als tusschentooneeltje hooren wij den knecht „die droncken is vanden lijfkoop" een alleenspraak houden over het bedrog van de „peerttuyschers". Nadat hij weer vertrokken is om te gaan „slapen een deunken", omdat hij voelt dat de timmerlien in zijn hoofd bezig zijn, brengt het tooneel ons terug bij den vriend te Lier, waar de koopman juist weer van zijn reis terugkeert. Hij is tot voorbij Weenen geweest, niet ver van de Turken, waar men voor een dukaat wel vier paarden kan koopen, wat hij echter niet heeft gedaan omdat hooi en haver er veel te duur zijn. Hij vindt zijn bruintje welgedaan en uiterlijk in den besten staat en noodigt den vriend uit hem den anderen dag in Antwerpen op te zoeken. Dan rijdt hij voorzichtig op zijn slecht paard naar de stad en laat het dier pas op het allerlaatst de sporen voelen, zoodat hij trotsch en in stevigen draf ermee bij den stal aankomt, waar knecht en meester hem met belangstelling ontvangen. Hij houdt nu een groote lofrede op zijn bruintje, dat hem onvermoeid op zijn verre reis heeft gediend en hem in minder dan zes uur het laatste stuk van Diest naar huis heeft gedragen. Hij heeft nog nooit zoo'n voortreffelijk paard gehad en zou het voor geen geld meer willen missen. De meester wordt belust op een nieuwen handel, de knecht vraagt of hij het niet voor 24 kronen zou willen afstaan. Neen zeker niet, antwoordt de koopman, maar voor 26 zou ik er wel eens over willen denken. Hiermee eindigt deze onderhandeling; en de koopman geeft vervolgens zijn vriend te verstaan welke rol hem in het verdere spel is toebedacht. Deze wandelt naar de straat van den paardenhandelaar en ontmoet knecht en meester. Hij geeft voor een paard te willen koopen en begeeft zich met den knecht in den stal. Zoolang zij weg

zijn vult de meester de onderbreking met een vrij onnoozele anekdote van een paardenkoop. Als zij terugkomen blijkt de vriend geheel verzot te zijn op het bruintje en volstrekt ongenegen zijn keus te veranderen. Na veel moeite en op de belofte dat hij over den prijs zal zwijgen, worden zij het ten slotte eens voor 30 kronen. De vriend geeft één kroon als godspenning, aan den knecht een schelling fooi en vertrekt om dadelijk het geld te gaan halen. Knecht en meester rekenen uit, dat de handel weer 4 kronen winst heeft opgebracht, want zij zullen den eigenaar niet meer dan de genoemde 26 uitbetalen. Dadelijk daarop verschijnt deze, zeer gehaast, om zijn paard te halen, daar hij plotseling weer moet vertrekken. Op het bericht dat dit reeds verkocht is, houdt hij zich wanhopig en hoogst verontwaardigd, maar laat eindelijk, als de meester hem de 26 kronen gepast voortelt, den koop onder protest doorgaan en vertrekt met zijn geld. Meester en knecht zijn blij, dat zij de zaak tot een goed eind hebben kunnen brengen en gaan heen om het paard op te tuigen voor de komst van den nieuwen eigenaar. Dan komt de koopman terug voor een slotwoord: zij zijn er goed ingeloopen, want de vriend zal nooit met het geld verschijnen om zijn paard af te halen „hy en komt in zeven jaren in stadt niet". Hierna spreekt dezelfde persoon den epiloog uit: dit esbatement heeft u, edel Heeren, getoond, dat God het billijkt als men een bedrieger met zijn eigen wapenen bestrijdt en bestraft. In deze moreele verantwoording vinden wij een weerklank van de inkleeding bij Erasmus: hij laat den verteller juist van zijn biechtvader komen en nu aan den vriend, die hem aanspreekt, bekennen dat hij één zonde verzuimde te biechten, omdat hij er geen berouw over had; na het verhaal verklaart de vriend, da hij wel zou meenen God een dienst te hebben bewezen, als hij deze zonde had bedreven.

Deze aardige anekdote zou onder de boerden der 16e eeuw goed op haar plaats zijn. Toch vond ik het verhaal niet terug, al is de „paardtuischer" reeds door zijn dubbelzinnige betiteling als bedrieger algemeen bekend. In de groote verzameling Schimpf und Ernst van Johannes Pauli 1522 zijn onder het opschrift „Von Rosstüschern" vier nummers bijeengebracht, die alle vier ook in de latere neder-

landsche kluchtboeken terugkeeren (zie de uitgave van Pauli door J. Bolte 1924 dl. I, 75-77, met de aanteekening in dl. II, 284 v. en de bibliografie ald. 152 v., en Bolte's bijdragen in Ts. 10, 13 en 39). Iets dat lijkt op den bedrogen bedrieger komt daar niet bij voor. Erasmus was in zijn verhalen doorgaans oorspronkelijk [1]) en P. Smith weet in zijn reeds eerder aangehaald boekje over de Colloquia (blz. 35 v.) ook deze vertelling terug te brengen tot een gebeurtenis uit Erasmus' eigen ervaring; er zou dan weer een persoonlijke onvriendelijkheid in steken, ditmaal tegen zekeren Eppendorf, op wien de naam Hippoplanus ook betrekking kan hebben. Crul neemt de stof geheel over van Erasmus maar toont daarenboven, vooral in de gesprekken van meester en knecht, zijn bekendheid met de praktijken van het paardenbedrijf. Zoo geeft het inleidende tooneel bij monde van den knecht een opsomming van kwalen en gebreken der paarden, waarvan wij er vele met dezelfde namen kunnen terugvinden in het tractaat: Meesterye voor de paerden, om te weten alle de secreten, alsoo men die gebruyckt bij den Maerschalk des Keysers ende Eertz-hertogen Keyser Carolus de vijfde ... eerstmael geschreven tot Brussel in den Hove van Brabandt ... in 't jaer 1547 (o.a. gedrukt achter Theod. Clutius, Van de byen, haer wonderlijke oorspronk enz. ... in uitgaven Amst. 1648, 1653, 1705); reeds dit boekje waarschuwt bij het opgeven van de middelen ter behandeling meer dan eens tegen het bedrog dat daarmee in den paardenhandel wordt gepleegd. Als Crul zijn wetenschap aan dit tractaat van 1547 ontleende, zou het esbatement wel tot de werken van zijn laatste levensjaren behooren, indien hij toen al niet overleden was. Een ouder soortgelijk paardenboek van vóór 1540 is aan Nijhoff en Kronenberg niet bekend, zoodat daaruit geen aanwijzing voor de dateering is te putten. Wel valt met zekerheid te zeggen, dat Crul de latijnsche Colloquia van Erasmus kende uit een uitgave van 1531

1) Een alleenstaand geval is de mogelijke letterkundige betrekking tusschen Erasmus' samenspraak Uxor mempsigamos (voor het eerst verschenen 1523) en het gedicht De stove van den brusselschen rederijker Jan van den Dale (overleden 1522); zie W. van Eeghem in Revue belge de philol. et d'hist. 14 (1935), 441-445, en L. Willems in *MedVA* Julie 1936, 509-516.

of later, want in de geleidelijk aangroeiende verzameling der samenspraken komt de paardenkoopman voor het eerst in Sept. 1524, de twee stervenden in Feb. 1526, maar de Franciskaansche uitvaart pas in Sept. 1531 voor (zie P. Smith, Key to the colloquies of Erasmus p. 35, 43, 54). De tijd van Crul's werkzaamheid als rederijker schijnt voornamelijk tusschen 1530 en 1540 te stellen. Dat zijn Abc in 1543 gedrukt werd, trouwens zonder naam of zinspreuk van den dichter, is allerminst een aanwijzing dat het toen nieuw was of zelfs dat de vervaardiger toen nog leefde. Er blijkt alleen uit, dat een drukker, die het stuk in handen had gekregen, er zijn geluk mee beproefde. Een rederijker van stand uit dit tijdperk stelde er geen eer in zijn dichtwerk gedrukt te zien of in den handel te brengen. En de voorzichtige dichter van „Mont toe borse toe" zal zeker geen uitzondering op dezen regel zijn geweest.

Ten slotte bevat de bundel Colloquien als 5e stuk nog de klucht „Een dronckaert by hemzelven meynt dat hy wonder siet", die niet aan Erasmus is ontleend (bl. G4 - G8). Dit is een alleenspraak met veel mimiek, een tafelspel van 284 versregels, dat ons verplaatst in de sfeer der Veelderhande geneuchlijcke dichten. Wankelend en struikelend komt de dronkaard op met de „biersnare" in de hand en van tijd tot tijd onderbreekt hij zijn toespraak om een slok te nemen. Hij is op weg naar Hemelrijc, waar hij door Ons Heere ter kermisse is ontboden. Was hij maar alvast bij de poort, dan zou hij eerst eens door 't sleutelgat kijken, om te weten hoe het er toegaat.

> Zach icker niet drincken, wat myns gheschiet
> Ons Heere en kreech my in Hemelryc niet.

Het kan niet ver meer zijn: ic meyne ic Hemelrijc schier zal zien. Ook in het ghenoeghlijck ghedicht van den Abt van Amfra (V. Gen. D. uitg. 1899 blz. 168) is het drinkersparadijs niet ver van den hemel, blijkens den aanhef: Claes van Nobis, van Hemelrijck drie mijlen. Crul werkt dit gegeven zonder gewetensbezwaar in bijzonderheden uit: als iemand een boodschap heeft aan zijn gestorven vrouw of magen, zal hij die wel overbrengen aan Sinte Peeter of Sinte Michiel. Had hij zelf nu de ziel van zijn wijf maar bij zich, hij „droechse in

Hemelrijc met huyt met hare", want zij doet niet anders dan kijven en vloeken „ic wouse te nobis waer gheschotelt". Als er soms iemand van de aanwezigen mee wil, zal hij wel op hem wachten „aen ghene taverne". Maar er is weinig volk op den weg en het is een moeilijke tocht. Hij stoot zich leelijk aan een ster en gaat zitten rusten op een wolk om eens even te drinken. Daar heeft hij een prachtig uitzicht: Aken en Rome, Keulen, Tricht, Ghent en Dermonde, Parijs, Orliens, heel de werelt int ronde. Hij kijkt zijn oogen uit en nu ontvouwt hij van den hak op den tak een uitgebreid tafereel van de verwarde wereld. Daar komt gewapend volk achter een bosch, en daar ook achter een berg van de andere zijde, dat zal een vechtpartij worden! Maar neen, zij laten elkaar met rust en gaan de dorpen plunderen, en anderen hebben daar een armen „arbeyder van den dorpe" gevangen en gaan dien ophangen en radbraken:

> Aylacen de onnoosele ontgheldent alleenen;
> Sy verrayen die sy schuldich waren by te staen.

Daar loopt een vos met een haan weg, onder de oogen van de vrouw, en gaat er zijn kinderen mee verheugen. Wat doen die twee klerken? zij verkoopen elkaar hun beneficien. Daar wordt een man door zijn vrouw geslagen en durft zich niet verweren, zij laat hem de schotels wasschen, Jan hinnen tastere! Zie daar dien kassenboeve met tanden van een scharminkel en paardenbeenderen:

> Hy zeydt tzijn al goede Heylichdommen,
> Want sy en kennent daer niet, hy spreect al Wals.

Zoo ziet hij nog allerlei merkwaardige tafereelen, die in korte schetsen aan het oog voorbijschieten, en daaronder is nog veel zedeschildering. Al dat volk loopt om te kijken, hoe er twee naar de galg worden geleid, de een is een gevaarlijke boef en straatroover, de ander een arme dief, die een kaas heeft gestolen; ziet daar komen twee ruiters aandraven, die den grooten boef vrij krijgen, 't was eens Heeren knecht daer bleec justicie; maar den armen kaasdief laten zij rustig ophangen. Daar staat een molenaar te knoeien bij het vullen van een zak: daer zal uwen coniam int pec om blaken. Hier is een testa-

menteur bezig het erfgoed van weezen te verkoopen. Daar staat er een buiten te klappertanden voor het venster van zijn liefje. Zie daar dien monnik in den donkeren avond met een vrouw gaan strijken. En daar dien tapper: hy ghiet twee ghelten waters in een vat kuyten; waer ic ons Heere ic en liets niet gheschien. Kijk daar gaat een man met een kalf op zijn rug bij een wethouder binnen; die zal wel goed recht krijgen en zijn tegenstander, die geen geschenken kan geven, zal ongelijk krijgen, al was het recht aan zijn kant. Daar valt een pater van zijn paard en zijn pels slaat hem over 't hoofd, zoodat zijn achterste bloot is en de kinderen hem bespotten. En daar gaat een vrouw haar falie beleenen bij een rijk man; als zij het geld niet terug brengt, is zij haar mantel kwijt. Daar is een getrouwd man, die een meisje houdt; als zijn vrouw dat wist, zou hij 't bekoopen. En ziet dien meier de pachtpenningen innen, hij verkoopt der lieden koeien en bedden; 't is voor den heer, maar de helft zal wel weg zijn eer hij het afdraagt. En zie dien advocaat bij een glas zijn tegenpartij advies geven; die neemt geld aan van beide zijden: daer zal uwen coniam noch om versinghelen. Daar staat een dorpman zijn koren te mengen met onkruid, om daarmee zijn pacht te betalen. En daar gaat mejuffrouw in de mooiste kleeren pronken, terwijl haar moeder moet loopen bedelen. Zie daar een paar vrouwen vechten om een lollepot, dien zij elkaar op 't hoofd in stukken slaan. Maar wat hij ook ziet, zijn bier is op en er komt nog altijd geen taverne. Hij moet nu toch weg gaan en zijn bierpot vullen. Hemelrijc bereikt hij niet meer,

Al quame my halen Sinte Pauwels
Ic en quamer niet naerder dan hier;
Adieu ons Heere drinct zelve u bier.
Ic wil gaen beneden by myn ghezellen
Dien wil ic vanden biersteker gaen vertellen,
Ic gheloove hy zal noch slaghen ghenieten,
Men zal hem leeren water int bier ghieten,
Dat zal hem ghebeuren by gans paert.
Adieu, ic gae ter herberghen waert.

Aan het arme bier, dat zeer krank en waterzuchtig is, werd in de V. Gen. D. (blz. 188) een heel refrein gewijd en dit euvel ligt ook Crul's dronkaard wel zwaar op het hart. Overigens is zijn schildering, door de argelooze profanatie heen, een kaleidoscopische satyre, die aan een compositie van Breughel doet denken.

Naast Heynken de Luyere, verdienen de kluchten van den paardenkoopman en van den dronkaard zeker een nieuwe uitgave. Zij toonen ons Cornelis Crul als een typischen rederijker van zijn tijd, een moralist in erasmiaanschen geest, met open oog voor de rumoerige wereld, maar die daarnaast toch ook was vervuld van het vrome verlangen naar verlossing en vrede, dat hij in zijn godsdienstige gedichten op anderen toon tot uiting bracht.

Rotterdam, December 1943. F. KOSSMANN

NASCHRIFT: Door een vriendelijke inlichting van den heer D. J. Huizinga, assistent aan de Univ. Bibl. te Amsterdam, kan ik hier nog toevoegen, dat er een gedrukte bundel bestaat met werk van verschillende rederijkers, waarin ook een tweetal van Crul's colloquien is opgenomen, namelijk de Dronkaard en Absurda. Het eenig bekende exemplaar heeft geen titelblad, doch de heer Huizinga, die het boek heeft bestudeerd en daarover spoedig een uitvoeriger mededeeling hoopt te publiceeren, meent dat het omstr. 1615 in Holland, wellicht te Amsterdam zal zijn gedrukt. De tekstvarianten in de beide stukken van Crul zijn weinig meer dan verschillen van spelling of uitspraak.

Juni 1944. F. K.

MORPHOLOGISCH GEKENMERKTE PHONEMEN[1])

Steeds weer opnieuw blijkt, dat de phonologie nog pas in haar beginstadium verkeert, dat categorisch geformuleerde grondwetten herzien moeten worden en dat belangrijke structuurverschijnselen nog steeds aan onze aandacht ontsnapt zijn. Over morphologisch gekenmerkte phonemen is nog slechts uiterst weinig — en onder deze benaming nog geheel niet — geschreven. Toch zijn zij merkwaardig genoeg om aandachtig beschouwd te worden. In een artikeltje *Onderscheidingen op phonologisch gebied* [2]) heb ik reeds enig voorwerk verricht. Thans wil ik hier tot een samenvattende uiteenzetting komen. Ik beperk mij hierbij tot de vocaal-phonemen die voorkomen in lettergrepen met de hoofdklemtoon.

Om duidelijk te maken, wat wij onder morphologisch gekenmerkte phonemen verstaan, willen wij beginnen met een voorbeeld uit het Aalsters. Op het eerste gezicht lijkt het ons daar, als wij de *ō* en de *oi* beschouwen, dat wij te doen hebben met combinatorische variatie; *oi* komt er nl. uitsluitend voor vóór dentalen en alveolaren (*r* en *l* inbegrepen) en hun mouilleringen, *ō* uitsluitend vóór velaren, labialen en labiodentalen. Men vergelijke bijv. *zōk, rōp, rōf* en *nōm* met *moit, ois* en *moin*. Evenwel geldt deze constatering alleen voor lexicale woorden en werpt de morphologie hier roet in het eten. Immers in de meervoudsvormen van enkele praeterita komt wel *ō* voor in de posities die overigens voor *oi* gereserveerd waren, getuigen *zōten* zaten, *ōten* aten, *vergōten* vergaten. Dus blijkt, als wij ook de „vormen" in ons onderzoek betrekken, de oppositie *ō*: *oi* van phonologischen aard, gezien *zōten* zaten, *ōten* aten te ener zijde en *loiten* laten of *proiten* praten aan de andere kant. Om nog eens samen te vatten, hebben wij hier te doen met twee klanken die allebei in lexicale

---

1) Dit artikel is uitgewerkt naar een lezing, gehouden te Amsterdam voor de Phonologische Werkgemeenschap, 1943.

2) *LeuvB.* 35 (1943), 32 vlgg.

woorden voorkomen, maar daar volkomen zuiver combinatorisch variëren, terwijl er, als wij ook letten op de „vormen", een phonologische opposition is [1]).

Een andersoortig geval schijnt zich voor te doen met de Brusselse *ä*. Deze wordt buiten de „vormen" helemaal niet aangetroffen, evenwel binnen dat kader in velerlei positie, getuigen *än'k'ə* handje, *gäk'ə* geitje, *gəmän'tə* gemeente, *bäl'k'ə* bijltje, ja zelfs vóór enkele *t*: *ēi bät* hij bijt, zodat de *ä* misschien ook aanspraak mag maken op enigerlei phonematische betekenis. Dit tweede geval zouden wij aldus willen formuleren: een bepaalde klank komt niet voor in lexicale woorden, maar wel in „vormen" en daar als term van een phonologische oppositie.

Zoals steeds, en toch zeker bij een beginnende wetenschap, zijn er weer twijfelgevallen. Die twijfel kan velerlei oorzaak hebben. Hij kan ontstaan, doordat de handschriftelijke of gedrukte „bronnen" ons slechts beperkt en voor zekerheid in de betreffende quaestie tè beperkt materiaal geven [2]). Ook kunnen wij te doen hebben met een tegenstelling die lexicologisch wel niet gerealiseerd is, maar op grond van bepaalde overwegingen toch realiseer b a a r mag heten. In de derde plaats zouden wij soms ook al op het terrein van de lexicologie bij bepaalde klanken phonematische waarde kunnen aannemen, als wij de leenwoorden ook benutten. En ten vierde kennen wij die gevallen dat alles er eigenlijk op wijst, dat er sprake is van combinatorische variatie, doch dat e n k e l e (lexicale) woorden een aanwending vertonen die hiermee in strijd is. In dit geval zou er tussen de aanwending der oppositie op lexicologisch en op morphologisch terrein dus slechts een gradueel verschil bestaan. Een voorbeeld uit het Kampens moge verduidelijken, hoe vaak verschillende der hier genoemde oorzaken bijdragen tot deze raadselachtigheid, die (in dit geval ook) wel het best schijnt te worden opgelost door aan te nemen, dat de lexicologisch zwakke oppositie door rijker gebruik in „vormen"

---

1) In deze studie rekenen wij ruw genomen onder „vormen" ook samenstellingen en afleidingen, voor zover de klemtoon er niet ligt op het laatste morpheem.

2) Dat was ook wel het geval met de zojuist behandelde Brusselse *ä*.

versterkt wordt. Het Kampens dan kent een *ā* en een *ā·*. De *ā·* schijnt de „normale" klank te zijn. Zij komt bijv. voor in *bā·r, zā·l, kā·mər, stā·pəl, kā·tə, grā·ch*; *ā* komt voor bijv. in *sjālə, tānt, plāntə, jāp, bəlāzən, māgṇ,* maar het blijkt moeilijk, om gevallen te vinden, dat op *ā* althans precies dezelfde consonant volgt als na *ā·*. Evenwel vinden wij *ā* als normaal in de pluralia van de praeterita der 4e en 5e klasse: *brākṇ* braken. Met gebruik van vormenmateriaal is er dus zeker een phonologische tegenstelling aan te tonen. Maar is dat ook op lexicologisch terrein? Het lijkt ons óók wel al zitten er aan het materiaal eigenaardige kanten. En juist daarom spreken wij hier van een twijfelgeval.

Gunnink noemt de *ā* in het Kampens een zeldzame klank [1]) en merkt bij de *ā*-woorden op: „Deze woorden zijn waarschijnlijk aan de beschaafde spreektaal ontleend" [2]). Bovendien bestaat er vóór *nt* blijkbaar neutralisatie der (eventuele) oppositie ten voordele van de *ā,* zodat als zuiver afwijkend lexicologisch geval alleen *māgṇ* mogen overschiet. Alles bijeen zijn dit toch nog voldoende aanwijzingen, om de mogelijkheid der phonologische tegenstelling ook op lexicologisch gebied niet geheel te verwerpen.

Tenslotte onderscheiden wij nog een laatste (vierde) geval, waarbij het al dan niet aannemen van phonologische oppositie afhangt van een principieel stelling nemen in een omstreden punt. Ik heb hier op het oog een voorbeeld als de Graafse **əə·**, die ik uitsluitend ken uit de verkleinwoorden *drəə·tje* en *blə́ə·ske,* die blijkens vormen als *strötjə* wel degelijk in phonologische oppositie met *ö* staat, maar waarvan de oppositie met **óa·** uit het materiaal niet kan worden aangetoond. Of ik denk aan de Aalsterse *y*. Colinet, die hierover schreef, zegt, dat *y* de verkorting van *uy* is [3]). En uit zijn voorbeelden [4]) meen ik te moeten besluiten dat zij alleen in de morphologie een rol speelt: *yrken — uyr, kylkən-kuyl, drymt-druymen, rykt-ruyken, lypkən-*

---

1) *Het dialect van Kampen en omstreken* § 2.
2) *a.w.* § 51.
3) *Het dialect van Aalst* § 2 in *Leuv B* I.
4) *a.w.* § 21.

luyp, strypt-struypən, enz. Aandachtige beschouwing van dit materiaal toont verder, dat *uy* en *y* ieder hun eigen, afzonderlijke volgconsonanten of volgconsonantgroepen hebben. Redenerend nu vanuit het standpunt van Trubetzkoy: „Wenn zwei akustisch bezw. artikulatorisch miteinander verwandte Laute einer Sprache niemals in derselben Lautumgebung vorkommen, so werden sie als kombinatorische Varianten eines einzigen Phonems gewertet" [1]), een regel waarop hij geen uitzonderingen kent, zou men hier èn in het Graafse èn in het Aalsterse geval zowel op morphologisch als op lexicologisch terrein het bestaan der betreffende phonologische oppositie moeten ontkennen. Maar als men met Van Wijk het taalgevoel in het geding betrekt en met hem meent dat het mogelijk is „dat combinatorische varianten, elk met behoud van zijn specifieke positie, zover uiteen schuiven, dat men ze ... als verschillende phonemen voelt" [2]), kan men ook hier misschien resp. ɵɵ· en *y* als afzonderlijke phonemen opvatten, welke, aangezien ze uitsluitend in „vormen" voorkomen, met recht in deze studie behandeld worden.

Ik zei reeds, dat zeer weinig schrijvers zich met het probleem, dat wij ons in deze studie stellen, hebben beziggehouden. Naar ik meen, was dit alleen het geval met Martinet in *La phonologie du mot en danois* [3]). Deze toch meent, dat er in het Deens 10 korte vocalen zijn, welker systeem men aldus zou kunnen weergeven:

a
å ö æ
o ø e
u y i

Vervolgens wijst hij er op, dat de lange realisaties ook alle afzonderlijke phonemen vormen, behalve ö: en ø: Immers hij argumenteert: „[ø:] et [ö:] ... ne sont pas phonologiquement distincts; lorsqu'ils apparaissent dans un environnement phonétique strictement

1) *Anleitung zu phonologischen Beschreibungen* 9 (1935).
2) *Phonologie* 75 vg. (1939).
3) In *BSL* 38, 169 vgg. (1937).

identique (par ex. dans Dør [dö.'r] „porte" / dør [dø.'r] „meurs, mourons, etc.", tør [tö.'r] „sec" / tør [tø.'r] „elle fond" — en parlant de la neige ou de la glace), ils se présentent dans des conditions morphologiques différentes" [1]; de vormen toch met gesloten vocaal zijn vervoegde vormen van de aantonende wijs o.t.t. Martinet heeft het probleem dus wel aangevoeld, al zijn wij het toch in twee opzichten met hem oneens. Ten eerste zijn in het Deens óók op lexicologisch terrein [ø:] en [ö:] wel degelijk twee verschillende phonemen; immers ze komen vóór dezelfde phoneemcombinaties voor. Waar Martinet zelf met het oog op de tegenstelling tussen *køre* [kø:rə] en *gøre* [gö:rə] vindt, dat er hier sprake is van „deux variantes combinatoires d'un même phonème", omdat de anlaut verschilt, gaat hij tè rigoureus te werk en verwart hij niet-gerealiseerde met niet-realiseerbare positie. Trouwens hij vond zelf zijn opvatting al „un peu arbitraire" met het oog op de vocalen in Frans *jeune - jeûne,* waar ook slechts één in alle opzichten voldoend oppositiepaar bestaat en toch phonologische oppositie wordt aangenomen. En overigens menen wij — zoals wij nog betogen zullen — dat die verschillende morphologische condities geen beletsel zijn om toch tot een phonologische oppositie te besluiten.

Zelfs Trubetzkoy heeft het probleem niet gezien. Noch in zijn twee boeken, de *Anleitung* en de *Grundzüge,* noch in zijn beide artikelen over morphonologie [2], noch in *Polabische Studien* en zijn morphonologie van het Russisch [3], waarin hij de praktische toepassing geeft van zijn morphonologische opvattingen, vinden wij er ook maar iets van terug. Evenmin vinden wij er iets van bij Kats [4], die trouwens het laatstgenoemde werk van Trubetzkoy opvallend nauwgezet volgt. In de drie in Nederland gepubliceerde phonologische vragenlijsten [5] is het al niet anders, om van de phonologische studies zelf nog niet te spreken.

---

1) *a.w.* 176.
2) Zie *Travaux du c.l. de Prague* 1, 85 vgg. en 4, 160 vgg.
3) *Das morphonologische System der russischen Sprache* (1934).
4) *Phon. en morphon. systeem van het Roermondsch* (1939).
5) Zie *OTt* 6 259 vgg.; 6, 282 vgg.; 9, 77 vgg.; *Referaten Phon. Werkgem.* 1941, 16.

Het meest verwondert ons dit wel van Trubetzkoy. Maar tenslotte laat het zich toch ook verklaren. Terwijl wij tot onze waarneming moesten komen langs een indeling der woorden die — gelijk nog aangetoond zal worden — de scheiding legt tussen morphologisch gekenmerkte en morphologisch niet-gekenmerkte, onderscheidt Trubetzkoy [1]) polymorphematische en monomorphematische en rekent bij de laatste alleen: praeposities, conjuncties, partikels en enkele adverbia, zodat voor hem de verbogen en vervoegde vormen tegenover de onverbogen en onvervoegde gedaanten der betreffende woorden weinig afstaken.

Zijn de klanken nu waarover wij het hier hebben, dan wel phonemen? Martinet schijnt, als wij uit zijn behandeling van het Deense geval algemene conclusies mogen trekken, gelijk wij zagen, dit te ontkennen! In dezelfde richting wijst ook zijn uitspraak over de phoneemverbindingen: „On peut donc poser comme règle que seules sont valables ici les observations faites sur des formes non-marquées" [2]). Hij vindt dan ook bijv. dat Engels *sixth* géén normale auslaut heeft en p. 224 ontkent hij dan ook, dat in het Duits de palatale en velare *ch* verschillende phonemen zouden zijn ondanks het paar: *Kuchen - Kuhchen,* aangezien er één morphologisch gekenmerkte vorm bij is.

Van Ginneken eist in zijn artikel: *De phonologie van het Algemeen Nederlandsch* [3]), dat men voor het aantonen van een phonologische oppositie lexicale woorden neemt, maar hij doet meteen water in de wijn door, wanneer men zó niet tot de tien gewenste oppositieparen komt, toe te staan, ook casus- en persoonsvormen op te nemen, al moet door het aanbrengen van scheidingsstreepjes hun polymorphematisch karakter duidelijk blijven. Ten aanzien van de phoneemverbindingen sluit hij de consonant-verbindingen van het niet-lexicale woord van zijn opsomming weer volkomen uit [4]).

En tóch zijn bedoelde grootheden phonemen!

Dat volgt onherroepelijk uit de wezensbepaling van het phoneem.

---

1) *Polab. Stud.* 139.
2) Martinet, *a.w.* 226.
3) *OTt* 2, 321 vgg.
4) Verg. Van Ginneken in *OTt* 7, 33 vgg.

Nemen wij uit het *Projet de terminologie phonologique standardisée* [1]) de volgende drie definities over: a) phonologische tegenstelling — différence phonique susceptible de servir, dans une langue donnée, à la différenciation des significations intellectuelles b) phonologische eenheid — terme d'une opposition phonologique quelconque c) phoneem — unité phonologique non susceptible d'être dissociée en unités phonologiques plus petites et plus simples, dan komen wij, aangezien wij in onze gevallen wel degelijk met intellectuele onderscheidingen te doen hebben, noodzakelijk tot het begrip: phoneem. Al evenzeer gaat dit op, wanneer wij van de definitie van Van Wijk uitgaan: phonemen zijn de kleinste elementen ener taal, die door de leden dier taalgemeenschap als niet verder deelbaar worden gevoeld [2]). Onrechtstreeks vinden wij trouwens ook bij Trubetzkoy de bewijzen, dat hij in ons geval ook van phonemen gesproken zou hebben. Hij zegt nl. bij zijn beschrijving van de morphonologie van het Russisch: „Die ausführliche Aufzählung aller Phonemverbindungen, die nur auf den Morphemnahten vorkommen, liegt nicht in unserer Absicht. Sie musz in Verbindung mit der allgemeinen Lehre von den russischen Phonemverbindungen vorgenommen werden und gehört somit in die allgemeine Wortphonologie" [3]). Wanneer hij bovendien in zijn *Grundzüge* over „satzunterscheidende prosodische Gegensätze" [4]) spreekt en in dat verband de intonatie behandelt, wijst hij er uitdrukkelijk op dat men bij klankverschil in verschillende „vormen" van één zelfde woord die vocaaloppositie natuurlijk niet als „satzunterscheidend" „sondern als wortunterscheidend" moet opvatten. En tenslotte schrijft hij in zijn *Anleitung* voor, dat, wanneer de phonemen opgespoord zijn, aangegeven moet worden, welke alleen in vreemde woorden voorkomen [5]); hetgeen inhoudt, dat partieel functionnerende phonemen ook wel degelijk phonemen zijn, wat trouwens ook niet anders te verwachten was.

Vanzelf kan er ook geen sprake van zijn, dat wij in het door ons

---

1) *Travaux*, 4, 311.
2) Van Wijk, *a.w.* 99.
3) *a.w.* 18.
4) *a.w.* 201.
5) *a.w.* 18.

bedoelde geval met combinatorische variatie te doen zouden hebben, immers dat kan volgens Trubetzkoy [1]) alleen, als de betreffende klanken nooit in dezelfde klankomgeving voorkomen, of om het in andere woorden met Van Wijk uit te drukken [2]), wanneer er optreedt „dépendance des sons environnants".

Het is thans zaak, voor de bedoelde phonemen een goede benaming te vinden. Negatieve benamingen als *niet-lexicaal functionnerende phonemen* zijn natuurlijk minder gewenst. Een naam als *uitsluitend morphologisch functionnerende phonemen* heeft het nadeel dat hij te lang is en het begrip „morphologisch functionnerend" te zeer beperkt door daarvan eigenlijk de niet vervoegde en niet verbogen vormen uit te sluiten. In zich zou de term *morphoneem of morphophoneem* niet kwaad zijn, maar die wordt al in drie verschillende betekenissen gebruikt. H. Ułaszyn, die hem trouwens uitvond, verstaat er onder „ein Phonema in semasiologisch-morphologischer Funktion" [3]), wat dus eigenlijk met de betekenis van „phoneem" niet zo veel verschil geeft. Van Ginneken heeft het woord nooit gedefinieerd, maar schijnt ongeveer te bedoelen: phoneem, voorzover het in uitgangen of affixen voorkomt. Dat meen ik op grond van de volgende uitlatingen: „Maar een aller-gewichtigst morphoneem blijkt de -e in de declinatie en conjugatie, denk maar spot (nomen): spotten (verbum), ik spot: wij spotten...", „Een tweede pro-phoneem argument is het morphoneem-bewijs" (waarna hij naar de juist geciteerde zin verwijst) en: „(de ə is) als morphoneem heel belangrijk" [4]). En op de derde plaats hebben wij de definitie van Trubetzkoy „idées, complexes, de deux ou plusieurs phonèmes susceptibles, en fonction des conditions de structure morphologique du mot, de se remplacer l'un l'autre au sein d'un seul et même morphème" [5]), later verbeterd als „Idée complexe de tous les membres (deux ou plusieurs) d'une alternance" [6]). Bij nader toezien is het misschien nu toch niet tè vermetel, aan het woord morphoneem de door ons bedoelde betekenisinhoud (hopelijk de-

1) *Anleitung* 9.
2) *Phonologie* 73.
3) *Travaux* 4, 58.
4) *OTt* 2, 333-340.
5) *Travaux* 1, 85.
6) *Projet* 322.

finitief) te verbinden. De betekenis welke Van Ginneken eraan gaf, ligt tenslotte niet ver van de onze af, de definitie van Ułaszyn heeft praktisch geen weerklank gevonden en die van Trubetzkoy hebben grote bezwaren. Met hun definitie komen wij toch in eens op een heel ander plan. Dan bestaat een morphoneem in eens uit méér phonemen [1]) en hebben wij toch eigenlijk volgens Trubetzkoy's eigen woord [2]) niet meer te doen met phonemen, maar met „gewisse Assoziationsreihen, die bei der phonologischen Wahrnehmung eines Wortes (auftauchen) und den einzelnen Phonemen dieses Wortes eine besondere Färbung (verleihen)". Zo geheel onverwacht haast is deze betekenis, dat Van Wijk in zijn artikel *Morphonologie* [3]) een ogenblik ontspoort door te spreken van „de twee variaties van het „morphoneem" ", waar wij elementen zouden zeggen. Wij kunnen het dus ook eigenlijk met Van Wijk eens zijn, die zowel in juist gemeld artikel als in zijn boek voor deze betekenis de term morphoneem overbodig vindt en wil vervangen door simpel: *phoneemwisseling*. Daarmee komt de term dan vrij voor óns doel! Doch misschien, dat de Praagse school er toch niet aan wil.

Nog een andere goede term zou zijn: *morpheemphoneem*, als afkorting voor: *phoneem dat alleen in morphemen voorkomt* of *morphematisch geconditionneerd phoneem* of *morphematisch gekenmerkt phoneem*. Ik gebruik dan „morpheem" in de betekenis welke ook Vendryès eraan hecht, nl. van taalelement dat dient om de betrekkingen tussen de ideeën uit te drukken, zo opgevat, dat ook de in wortels met elkaar wisselende vocalen, welke functionele onderscheidingen aanduiden „morphemen" zijn. In zich zou dan tegen deze term niets in te brengen zijn. Maar de meeste phonologen, o.a. Trubetzkoy, gebruiken morpheem in een andere betekenis en wel voor alle morphologische bestanddelen van de woorden, dus ook voor de wortels. In hun terminologie zou de benaming morpheemphoneem dus absurd zijn.

Daarom voldoet mij tenslotte het best een term als *phonemen die alleen voorkomen in morphologisch gekenmerkte woorden*. Hoe ik dat versta, kan men het best begrijpen uit volgend citaat van Martinet:

---

1) Vgl. *Travaux* 1, 85. 2) *Polab. Studien* 142. 3) *NTg* 38, 112 vgg.

„Il y a, dans la conscience linguistique, des formes qui sont non-marquées, et d'autres qui sont marquées, comme c'est le cas pour les phonèmes. Il arrive parfois que cette marque soit en quelque sorte négative, comme dans l'impératif la forme non marquée du verbe étant evidemment, en danois, l'infinitif" [1]). Even verder blijkt hij onder zulke „niet gekenmerkte vormen" te verstaan: van werkwoorden de infinitief, van zelfst. naamwoorden de nominatief enkelv., van de adjectieven de gemeenschappelijke onverbogen enkelvoudsvorm. Tegen deze naam is echter weerom het bezwaar van zijn lengte, terwijl men om uit te drukken, dat de klank als combinatorische variant ook buiten de bedoelde vormen kan voorkomen soms, zelfs zou moeten zeggen: *phonemen welke als zodanig alleen voorkomen in morphologisch gekenmerkte woorden.* Wij besloten daarom de term door het indirect gebruik van een adjectief wat te vereenvoudigen en kozen tenslotte de naam: *morphologisch gekenmerkte phonemen.*

Dat het de moeite loont bij de phonologische studie van een bepaalde taal of een bepaald dialect met het vraagstuk der morphologisch gekenmerkte phonemen rekening te houden, blijkt duidelijk wanneer wij er op letten, op welk gebied dergelijke phonemen voorkomen. Als wij ons even tot de vocaalphonemen beperken, blijkt toch, dat sommige dialecten wel, andere géén morphologisch gekenmerkte phonemen hebben, of m.a.w., dat in sommige dialecten het morphologische systeem meer vocaalphonemen benut dan het lexicale, in andere niet. De laatste dialecten schijnen dan wel overeen te komen met de vocaalsystemen van de meeste cultuurtalen. Neem ik bijv. met Trubetzkoy [2]) aan, dat de vocalen van het Italiaans zijn *a, ǫ, ę, ọ, ẹ, u* en *i,* dan zie ik, dat alle (met phonologische oppositie) voorkomen in lexicale woorden, getuigen bijv.: *anno, nǫtte, gęnere, bọtte, cẹnere, luna, regina.* Duidelijk blijkt dit ook voor het Nederlands uit Van Wijk (*a.w.* 39), voor het Deens uit bovengenoemd artikel van Martinet, met de door ons hierboven aangebrachte correctie, en voor het Duits, wanneer wij de phonemen, aangegeven bij Trubetzkoy *Tra-*

1) Martinet, *a.w.* 226.
2) *Travaux,* I, 39.

vaux I 55, *ā, au, öu, äı, o, ǫ̈, ę, ū, ǖ, ī, a, ö, e, u, ü, i* ook alle (met phonologische opposities) aantreffen in lexicale woorden: *Schlaf, schlaff, tauschen, täuschen, heischen, Dose, böse, Lese, Mus, Nusz, fühlen, Füllen, Ried, Ritt, Tonne, können, Henne.*

Om een overzicht te verkrijgen van de verbreiding op Nederlands terrein onderzocht ik aan de hand van de gepubliceerde beschrijvingen de dialecten van de volgende plaatsen: Aalst (Colinet), Antwerpen (Smout), Brussel (Mazereel), Drechterland (Karsten), Enschede (Bezoen), Fijnaart (Weijnen), Friesland (Fokkema en Sipma), Goeree (Van Weel), Grave (Jacob), Hasselt (Grootaers-Grauls), Hindelopen (Van der Kooy en Eykman), Hunsingoo (Onnekes), Kampen (Gunnink), Leuven (Goemans), tussen Roermond en Weert (Mertens), Montzen (Welter), Noord-Beveland (Verschuur), Oud-Beierland (Opprel), Roermond (Kats), Westerschellings (Knop), Tilligte (Ribbert-Baader), Urk (Daan), Westvlaanderen (Vercoullie), Zeeland (v. d. Brand).

Hier volgt thans een overzicht van de door ons gevonden en nog niet in deze studie vermelde morphologisch gekenmerkte phonemen.

Het Brussels kent een *ǫ̈*, welke, behoudens in *nǫ̈lᵊ* naald(en) — en zo men wil: *spǫ̈n's'* en *wǫ̈l's* —, niet in lexicale woorden voorkomt. Daar *ǫ̈*, gezien Mazereel § 48, voor verschillende consonanten voorkomt, is er geen sprake van combinatorische variatie.

Het Leuvens kent een *ä*, die zich phonologisch onderscheidt van *è* en *é*, vgl.:

wäfken wijfje	*wéfken* weduwtje (Goemans § 30)
käḳen katje (dier)	*ḳèḳen* katje (spel; Goemans § 9)

Deze *ä* komt weerom uitsluitend voor in verbogen en vervoegde vormen en in het niet-laatste morpheem van composita, al dan niet vóór enkele consonant: *wäkt* (ibid. § 30), *afwäksel, släpstien, präsken, bläder* blij der (ibid. § 30), *päpeken* pijpje, *gäḳen* geitje, *Wäṇen* Johan (augmentatief), *bät* bijt, *räḳen* ratje (ibid. § 6). Er bestaat ook *läst* lijst, maar blijkens ibid. 294 als incidentele variant van *lèst*. Derhalve is ook dit geen bewijs voor lexicophonologische waarde. Bovendien bestaan blijkens ibid. § 2 „nu en dan wel eens" naast vormen met *ä*

gelijkbetekenende vormen met het phoneem *a* of *è*. Dus schijnt de *ä* ook als morphologisch gekenmerkt phoneem nog niet sterk te zijn. Ja, misschien is het zelfs slechts een incidentele variant van òf *a* of *è*, zonder phonematische waarde. Alleen het vage van de uitdrukking „nu en dan wel eens" doet ons nog aan een zwak morphologisch gekenmerkt phoneem geloven.

In Zeeland (O. N.Br.) schijnt de ontwikkeling van morphologisch gekenmerkte phonemen héél sterk te zijn. Daar lijken mij *eŭi* en *oeui* phonologisch onderscheiden (vgl. *eŭit* met *floeuit* en *doeuit*). Ook is er nog een *öi*, maar deze lijkt met beperking tot het lexicologisch systeem, een combinatorische variant van *eŭi* voor vocalen en in auslaut. Evenwel komt ze in de vervoeging ook voor consonanten voor (vgl. *flöit* 3 ps. enkv. o.t.t. — *eŭit*); ze is dus een morphologisch gekenmerkt phoneem [1]). Verder komen in dit dialect naast korte *ŭŭ, ĭĕ, ŏĕ* ook lange *ūū, īē, ōē* voor, welke niet, gelijk in de algemene taal, tot positie vóór *r* beperkt zijn. Met behulp van morphologische vormen is er hier zeker soms een phonologische oppositie tussen de korte en lange representant aan te tonen. Vgl.

stūūren	sturen	*vŭŭren*	vuren mv. van znw.
bōēren	boeren ww.	*bŏĕren,*	boeren znw. mv.
brīēf	brieven	*brĭĕf*	brief.

Hoe het met al deze drie opposities op louter lexicologisch terrein staat, is mij wel nog niet heel duidelijk, maar t.o.v. de *ŏĕ -ōē*-tegenstelling meen ik al te kunnen zeggen, dat zij op dit gebied combinatorisch variëren en wel dat *ōē* voor enkele dentaal (mits niet gevolgd door bepaalde suffixen) voorkomt [2]). Als wij afgaan op het materiaal van Van den Brand lijken ons nog meer phonemen in het Zeelands morphologisch gekenmerkt te zijn, maar wij willen ons oordeel opschorten, tot wij over meer materiaal beschikken.

---

1) Het blijkt mij, nu ik een jaar nadat ik dit neerschreef, deze studie corrigeer, dat ik er ten onrechte geen rekening mee hield, dat deze zojuist behandelde woorden elk ook een heel andere zinsentourage onderstellen als gevolg van hun woordsoortelijke verschillen.

2) Het woord *möĕder* heeft wel ŏĕ, maar een dergelijk affectief woord valt gemakkelijk buiten het phonologisch systeem.

Een twijfelgeval troffen wij ook aan in het Roermonds. Duidelijk staan daar de lange *uu* met valtoon en die met sleeptoon in phonologische oppositie. Nu bestaan er nog korte *uu* met valtoon en met sleeptoon, maar behoudens bij één woord (Kats § 105) lijken deze twee in combinatorische variatie te staan. Wat Kats p. 81 verder korte *uu* met valtoon en ultrakorte *ŭŭ* noemt, lijken ons eveneens twee onderling combinatorisch variërende klanken, die althans het valtoon- en korte-*uu*-karakter gemeen hebben. Vergelijken wij dan dit phoneem met de beide lange *uu*-phonemen, dan zien wij zeker op morphologisch terrein phonologische oppositie:

šluuk plur. van gummislang — *šlŭŭk* plur. van slok.
šuu:f plur. van schuif — *kŭŭf* plur. van kuif,

maar die korte *uu* met valtoon en ultrakorte *ŭŭ*, welke dus blijkbaar samen maar één phoneem vormen, komen blijkens Kats 81 behalve voor enkele consonantverbindingen als *ns, mp, ts* en *nj*, waar we haar t.g.v. de positie als combinatorisch variërend met een van de andere twee kunnen beschouwen en in de attribuutdragende vormen alleen voor in enkele leenwoorden *tŭŭl*: en *kᵊdŭŭk*. Aangenomen nu, dat wij voldoende materiaal onder ogen hebben gehad, hangt het dus van de waardering dezer leenwoorden af, of wij van morphologisch gekenmerkte phonemen zullen spreken of niet.

Onduidelijk is ook de toestand in het Fijnaarts dialect. In mijn artikel over de vocaalphonemen aldaar [1]) kan men zien, dat de *aa* er een betrekkelijk zeldzame klank is. Hij komt toch alleen maar voor in het praeteritum van enkele sterke werkwoorden en verder in de diphthong *aaw* (als in *naaw, raaw*, enz.). Het is opvallend dat vòòr *w* géén *ao* voorkomt, zodat men — als men het morphologisch materiaal niet bezat — geneigd zou kunnen zijn, *ao* en *aa* als combinatorische varianten te beschouwen. Maar als wij rekening houden met de boven naar aanleiding van Graafse ɵɵ· en Aalsterse *y* geciteerde opvatting van Van Wijk, blijft de mogelijkheid bestaan, dat wij, afgezien van het morphologisch gekenmerkt materiaal, al een zwakke

1) *OTt* 10, 198 vgg.

phonematische waarde van *aa* moeten aannemen. En dan zou *aa* geen morphologisch gekenmerkt phoneem zijn.

Eigenaardige gevallen hebben wij ook in de twee onderzochte Twentse dialecten, Tilligte en Enschede. Deze dialecten toch kennen een nasaleringscorrelatie, vgl. Enschedées: *kan* znw: *kaⁿ* (ik kan), *pətroon*: *dooⁿ*, *lîn*: *glîⁿ*, *püün*: *lüünⁿ*, *tón*: *zónⁿ*, *greun*: *vleunⁿ*, *hén*: *bəgenⁿ*, *been* (benen) : *beenⁿ* been, *mèènschə*: *èènschəⁿ*, *laan*: *laanⁿ* opladen. Welnu, *ûⁿ* ken ik in Enschede alleen in *nᵊn gûnⁿ*, zeer zeker een attribuutdragende vorm. Waarschijnlijk echter hebben wij, daar in dit dialect zo vaak *ooⁿ* i.p.v. *ûⁿ* optreedt, in *ûn* een phoneem welks lexicologische functie ongerealiseerd, doch wel realiseerbaar is. En in Tilligte komen blijkens Ribbert § 271 *ɔⁿ* alleen in *sɔⁿ* (zoeen) en *önⁿ* alleen in *wa'tfönⁿ* voor. Vat men het laatste nasale element als een apart morpheem op, dan hebben wij te doen met in morphologische zin attribuut dragende vormen, anders niet. Dienovereenkomstig moeten wij dan wel al dan niet van morphologisch gekenmerkte phonemen spreken [1]). Ook is het echter mogelijk, dat wij *sɔⁿ* en *wa'tfönⁿ* nog als contractievormen van twee (in het tweede woord eventueel van drie) woorden zouden moeten beschouwen. In dat geval vallen zij zeker buiten het gewone systeem en is er dus geen sprake van morphologisch gekenmerkte phonemen.

Volledigheidshalve vermeld ik nog het volgende merkwaardige geval uit het Hasselts. Er bestaat daar een *ọu*. in bijv. *dọu*.*k*, *bọu*.*k* en een *ọu* in *prọuf*, *sxrọuf* en *ix stọuk* (ik stak). Op grond van dit materiaal valt er dus geen phonologische oppositie aan te tonen behalve met inachtneming der in morphologische zin attribuutdragende woorden. Toch ligt hier het geval enigszins anders dan bij al de vorige; immers *ọu*. is de combinatorische variant van *oᵊ*. vóór labialen en velaren en *ọu* van *oᵊ* voor labialen en velaren en hun combinatorische varianten komen ook op lexicaal gebied wèl onderling in phonologische oppositie voor, getuige *sto.ᵊl* en *smoᵊl*. Het merkwaardige bestaat dus hierin, dat de phonemen als zodanig niet beperkt zijn tot

1) Vgl. noot 1 van pag. 209.

in morphologische zin attribuutdragende vormen, maar oppositities tussen enkele hunner varianten wel [1]).

Zoals men dan ziet heeft een centraal-zuidelijk (Brabants?) stuk de morphologisch gekenmerkte vocaalphonemen zeker wel en een westelijk (Hollands-Zeeuws?) zeer zeker niet. Het blijkt dus, dat wij hier te doen hebben met een verschijnsel van algemene aard en dat de dialecten in flinke geographische complexen zich tegen elkaar aftekenen. Constaterende dan, dat de phonologen zich toch wel met allerlei andere morphonologische quaesties bezighouden, bijv. met de vraag welke consonantverbindingen alleen op de morpheemnaad mogelijk zijn, welke prosodische eigenschappen alleen op de morpheemnaad voorkomen, welke grenssignalen op polymorphematische woorden wijzen, welke afzonderlijke inwendige sandhiregels voor de morpheemnaad gelden, welke verschillende structuren er bestaan voor „morphologisch-starke" en „morphologisch-schwache" silben, aan welke plaats in het woord de morphonemen de voorkeur geven [2]), enz., meen ik derhalve, dat een onderzoek naar de in dit artikel aangesneden vraagstukken gewenst is en dat in de vragenlijsten vragen moeten opgenomen worden om te onderzoeken, welke dialecten morphologisch gekenmerkte phonemen hebben, welke deze phonemen zijn, of ze als varianten ook binnen de lexicologie voorkomen, of ze overigens in het verbale, nominale, pronominale of compositorische gedeelte der morphologie thuishoren. Zo zullen we ook een nader inzicht krijgen in de „Teilsysteme" die even goed als Trubetzkoy ze met het oog op bepaalde klankomgeving liet opstellen [3]), ook met het oog op de morphologie ontworpen dienen te worden. Analoog toepassend hetgeen ik hiervoor op blz. 204 van Trubetzkoy citeerde, meen ik, dat ook het onderzoek naar de morphologisch gekenmerkte phonemen een deel der algemene woordphonologie uitmaakt. Toch zijn er wel aan-

1) Vgl. vorige noot.

2) Zie b.v. Van Ginneken (*OTt* 7, 40), Martinet, Van Wijk (*Phonologie* 122), Trubetzkoy (*Travaux* I 58, 85; *Polab. Stud.* 163).

3) Auszer dem Gesamtsystem der Phoneme, bezw. der prosodischen Eigenschaften gibt es also auch Teilsysteme, die nur für bestimmte Lautstellungen gelten und in denen nur ein Teil der phonologischen Mittel des Gesamtsystems vertreten ist" (*Grundz.* 206). Vgl. ook Van Ginneken in *OTt* 3, 8 vg.

rakingspunten met de morphonologie, waar het dan weer het best als onderdeel van de eerste der door Trubetzkoy [1]) opgestelde drie morphonologische taken, nl. „die Lehre von der phonologischen Struktur der Morpheme", beschouwd kan worden. Wel moeten wij bij de juiste plaatsbepaling van ons onderzoek er dan erg goed rekening mee houden, dat Trubetzkoy aan morpheem een minder gangbare betekenis hechtte en het onderscheid tussen attribuutdragende en attribuutloze vormen blijkbaar niet van gewicht achtte.

Roosendaal A. WEIJNEN

---

1) *Travaux* 4, 160 vgg.

BIJ *KOOI* < *KOON.*

In *Ts* 61, 90 heb ik verondersteld dat *kooi* „achterste, billen", in de 16de eeuw een zeer verbreid slang-woord en nog bewaard gebleven in de koppeling *lichtekooi,* door vervorming van *koon* ontstaan is. Dat *koon* behalve op de wang ook toegepast zou zijn op het achterste, leidde ik af uit het feit dat het duitse *backe* sinds de ohd. tijd beide toepassingen kent. Ik meen dat ik er nu nog een tweede aanwijzing voor heb gevonden. In de eerste helft van de 16de eeuw komt als synoniem van *kooi* ook een woord voor dat *quoniam* gespeld wordt (zie *WNT* i.v. *kooi*) en dat ik tot dusverre met *kw* had uitgesproken. Uit het elders in dit tijdschrift door Dr. Kossmann behandelde gedicht *Van eenen Dronckaert* van Cornelis Crul blijkt nu echter dat *qu* in *quoniam* de waarde moet hebben gehad van een *k,* immers daar komt hetzelfde woord als *coniam* voor. Zou dit *koniam* nu geen grappige latinisering van *koon* zijn? *Kooi* en *koniam* vormen tezamen m.i. toch wel een sterke aanwijzing voor een *koon* met de bet. „achterste". Dat *kooi,* evenals later *kont,* zich ook tot een plat woord voor „lichaam" heeft ontwikkeld heb ik *Ts* 61, 98 betoogd. Ook dit wordt bevestigd door *koniam,* dat in Cornelis Crul's gedicht eveneens wordt gebruikt ter aanduiding van het lichaam.

K. HEEROMA

AFLEIDINGEN EN SAMENSTELLINGEN VAN *DOEN*, *GAAN*, *SLAAN*, *STAAN* en *ZIEN*[1])

Een ordentelijk nederlands werkwoord heeft een duidelijk te onderscheiden stam, waarachter buigings- en afleidingsuitgangen kunnen komen, en die in samenstellingen, vooral als eerste lid, dienst doet. Die stam is te abstraheren uit de veel gebruikte infinitief, die uit de stam plus de syllabe *-e(n)* bestaat. Zo is van *zetten* de stam *zet,* en in de afll. *zetter, zetting, zetsel, (ver)zetbaar, (onver)zettelijk,* en de samenstellingen *zetboer, zetfout, zetwerk* vinden we die stam terug. Het „stambewustzijn" is niet minder sterk bij de onregelmatige, de z.g. „sterke" werkwoorden, die in sommige vormen stamwisseling vertonen, en waarbij stamverwante woorden bestaan als *greep* bij *grijpen, band* bij *binden.* Wij kunnen de vraag onbeantwoord laten inhoeverre de spreker zich die verwantschap bewust is (bij de substantiva *boog, goot* naast *buigen* en *gieten* is dat bv. niet het geval) : stellig heeft dit type van woorden voor de actieve woordvorming geen betekenis. Productief zijn ook bij de stamwisselende werkwoorden alleen de formaties met de gewone stam; zo bij *steken*: *(aan)steker, (ont)steking, (aan)stekelijk, (uit)steeksel*; *steekmug, steekspel* enz.

Een eigenaardige positie nemen de werkwoorden in, die in de infinitief eenlettergrepig zijn: *doen, gaan, slaan, staan* en *zien*[2]). Hier kan de gewone abstractie uit de infinitief door „aftrek" van

---

1) De aantekeningen en het ontwerp voor dit opstel zijn onafhankelijk van W. de Vries, *Iets over Woordvorming,* 149 vlgg. gemaakt. Eerst bij het uitwerken herinnerde ik mij dat de scherpe waarnemer De Vries aan de eigenaardige formaties bij *doen, gaan* enz. zijn aandacht had geschonken. Hij behandelt ze vrij beknopt als onderdeel van zijn uitgebreide verhandeling; ook is ons beider opzet verschillend. In die opzet heb ik geen wijziging gebracht, zodat dit artikel geenszins moet beschouwd worden als een aanvulling of uitbreiding van de studie van W. de Vries. Wel heb ik, zoals blijkt, achteraf met zijn waarnemingen en opmerkingen mijn voordeel gedaan.

2) *Zijn* kan buiten beschouwing blijven. Van dit bij uitstek abstracte werkwoord komen buiten filosofische taal weinig samenstellingen en waarschijnlijk helemaal geen afleidingen voor.

-e(n) niet plaatsvinden. Er zijn wel gevallen waarin de „stam" *doe-, sla-, sta-* in samenstellingen voorkomt, zoals *doeniet, sladood, slaraak, sta-in-de-weg, stavast* e.d. [1]), maar deze „imperatieve" samenstellingen vormen een heel apart type. In de gewone „determinatieve" samenstellingen is echter *doe-, sla-, sta-* heel zeldzaam, en in afleidingen is het nog veel ongewoner. Endepols in Koenen[18] vermeldt *stageld*; ik ken het niet, Koenen[20] noemt het trouwens „gewestelijk". Ook *stahoogte,* dat in het *WNT* voorkomt, doet mij vreemd aan. Zijn het min of meer geleerde, althans op grammatische reflexie berustende maaksels? Dat laatste kunnen we met zekerheid zeggen van *doeschool,* dat men in paedagogische literatuur wel tegenkomt als tegenstelling van *praat-* of *luisterschool,* en dat onmiskenbaar riekt naar de ... school. Vrij van alle opzettelijkheid is echter wel het zaanse *slaraak* (*slá-raak,* d.i. raak ᶜhark³ waarmee men slaat); op dit woord heeft Dr. Heeroma mij gewezen. — Afleidingen zijn mij slechts uit oudere taal bekend: W. de Vries, *Woordv.* 152 vermeldt een *zie*-vorm, nl. *pisbesier* uit Breero; het Mnl. kent *marctstaïnghe* ᶜhet post vatten op de markt, samenscholing op de markt³.

De gewone wijze van doen is deze, dat de hele infinitiefvorm in de samenstelling en afleiding wordt gebruikt: *boosdoener, dikdoener, dooddoener, kwaaddoener, weldoener, (on)doenlijk, bedoening, boetedoening, tenietdoening, voldoening, mooidoenerij.* Samenstellingen met *doen* zijn zeldzaam: ik ken uit mijn jeugd van een dorpsschool *doenwoord* ᶜwerkwoord³. Bij *gaan: begaanbaar, uitgaander,* Zuidndl. volgens Koenen[20] ook *gaander* ᶜvoetganger³. Ook *gaanderij,* uit *galerij* vervormd, mag hier genoemd worden. Als samenstellingen geeft het *WNT* zuidndl. *gaankruk* en *gaanstok* ᶜwandelstok³. Verschueren *gaanwerk* (van een draaiend voorwerp, bv. een molen). — Bij *slaan* zijn de *slaan*-formaties niet talrijk: straks zullen we zien dat *slag-* in grote omvang de functie van „stam" bij *slaan* waarneemt. Maar *slaan-* is niet helemaal onbekend: Van Deyssel's *bladzijde-van-het-boek-des-levens-opslaander* is niet alleen komisch om de formatie *opslaander,* en de schooljongen die schreef van een *onverslaanbaar* leger,

1) Met *ga-* en *zie-* is mij geen voorbeeld bekend.

was volstrekt niet komisch. De Vries, *Woordv.* 151 noemt *blauwe-ogen-slaander*. Aan samenstellingen noemt het *WNT* alleen een zaans *slaankoek*. Verderop komt nog het niet zo erg gedurfde probeersel *naslaanwerk* ter sprake. — Productiever is *staan-* in afleiding en samenstelling: *staander, buitenstaander,* Potgieter's *stilstaander,* de goede *verstaander, vroegopstaander, bestaanbaar, onuitstaanbaar, verstaanbaar*; *staangeld* (zie boven over *stageld*), *staanplaats*. Het *WNT* noemt verder nog een reeks min of meer gewestelijke vormen als *staanklok, staanlamp, staantijd* enz., die niemand vreemd aandoen. In een formulier voor inzending op een huisvlijttentoonstelling (April 1939) kwamen tekenend parallel naast elkaar voor: „staanruimte, ligruimte, hangruimte". — Ten slotte bij *zien* vrij wat afleidingen: *ziener, opziener, kasnaziener, zienlijk* en *onzienlijk* (mnl. ook *sienbaer*), *voorziening, voorzienig(heid)*. *Aanzienlijk* zal oorspronkelijk wellicht een afleiding bij het gesubstantiveerde *aanzien* zijn geweest, maar behoort voor het tegenwoordig taalbesef toch wel tot dezelfde groep als de overige woorden.

Merkwaardig is dat bij de afleidingen met *-er* de z.g. „epenthetische" *d* in geschreven en beschaafd gesproken taal aanvaard is bij *staan, slaan* en *gaan* (*buitenstaander* enz.), maar streng gemeden wordt bij *doen* en *zien*: *kwaaddoender* en *opziender* zijn volkomen onmogelijk. Enigerlei fonetische oorzaak voor dit verschil is niet te vinden: trouwens wie k w a a d d o e n e r in het *WNT* naleest, kan zich er van overtuigen hoe gewoon *kwaaddoender* in vroeger eeuwen was. Vermoedelijk is het schrift in dezen primair en volgt de beschaafde spraak, zoals zo vaak, de spelling. Waarom dan het schrift voor *doener* en *ziener* zonder *d* beslist heeft? Ik zie geen betere verklaring dan deze dat de *doener-* en *ziener*-woorden een oudere traditie achter zich hebben dan de *staanders* en *gaanders,* en in de 18e of 19e eeuw al van hun „slordige" *d* ontdaan zijn, waarna dan de nette vorm ook in de beschaafde gesproken taal de heersende is geworden. De sfeer van deze woorden was een andere dan die van *boender,* dat zijn *d* mocht behouden.

Het is bekend dat de samenstellingen met verbale stam van be-

trekkelijk jonge datum zijn. Het oude type ging uit van nomina. Nu waren of werden nomina actionis veelal in vorm gelijk aan verbale stammen, en hierdoor kon een nieuw type opkomen waarin de verbale stam een van de samenstellingsleden was. Nog is het moeilijk uit te maken of een woord als *slaapmiddel* beseft wordt als te bestaan uit de stam van *slapen* + *middel,* dus als 'middel om te slapen', dan wel uit het substantief *slaap* + *middel,* d.w.z. 'middel voor de slaap'.

Bij drie van hier besproken eenlettergrepige werkwoorden kennen we nomina, die op deze wijze overeenkomen met de stam van het werkwoord, d.w.z. van een thans niet meer of weinig voorkomende bijvorm daarvan, nl. *gang-* bij *gangen, stand-* bij *standen.* Wat minder duidelijk spreekt *slag,* dat maar een matige aansluiting vindt bij het in ouder Nederlands een enkele maal voorkomende *slagen* [1]), dat in het Hoogduits de gewone vorm is geworden (*schlagen*) en waarbij *schlag-* als eerste lid van samenstellingen grif aansluit. Naast *zien* staat het formeel nog verder afwijkende *zicht-*, dat in latere tijd enigermate als representant van *zien* is gaan fungeren.

Gang- en *stand-* en *slag-* staan niet zo onoverkomelijk ver van het bijbehorende werkwoord af: voor *gang-* is er althans wat steun in *ging, stand-* past enigermate bij *stond, slag-* sluit wat aan bij *sloeg,* en meer nog bij *geslagen*: een verhouding als tussen *gedrag* en *gedragen, beklag* en *beklagen.*

Zo is het begrijpelijk dat *gangpad, gangboord, gangwerk* min of meer gevoeld worden als te behoren bij *gaan.* Belangwekkend is echter de tegenstelling *gangbaar—begaanbaar,* die zich verhouden als het traditionele tot het directe, het overdrachtelijke tot het concrete. Dergelijke pendanten zullen we straks ook ontmoeten bij *stand-* tegenover *staan.*

In eigenlijke afleidingen komt overigens *gang-* weinig voor: *toegankelijk* wordt èn om de fonetische apartheid, èn om het verouderen van *toegaan* in de hier passende betekenis, wel nauwelijks meer met

1) W. de Vries, *Woordv.* 151 zegt dat *slaan* „in vele streken" door de analogievorm *slagen* is vervangen. Zou hij met dat „vele" niet wat onder de invloed staan van zijn naaste waarnemingsterrein, het Gronings?

gaan in levend verband gebracht. Afleidingen op *-ig,* in de trant van het duitse *rückgängig,* zijn mij ook niet bekend.

Daarentegen is *-ganger* nogal gebruikelijk in een groep van woorden die men het best samenstellende afleidingen kan noemen. *Roerganger* is misschien voor landrotten een traditioneel woord dat ze niet helder kunnen analyseren; bij *kostganger,* dat trouwens al bij Kiliaen voorkomt, spreekt het verband met *gaan* nog minder duidelijk. Maar *bedevaartganger, feestganger, kerkganger, kermisganger, kettingganger, teenganger, vacantieganger, verlofganger, voetganger, zoolganger* tonen dat dit *-ganger* heel levend is. Een simplex *ganger* 'die gaat, loopt' komt in het oudere Nieuwnederlands al voor. Het is echter niet juist om de hier genoemde *-ganger*-formaties als samenstellingen met dit *ganger* te beschouwen, zoals het *WNT* s.v. g a n g e r doet. Het zijn wel degelijk rechtstreekse vormingen bij g a a n, en terecht licht hetzelfde *WNT* s.v. r o e r g a n g e r dit woord toe: „uit *roer* en *gaan*". Samenstellende afleidingen dus, en als zodanig goed te onderscheiden van de eigenlijke afleidingen op *-er* van composita met *-aaan,* die wel niet rijk vertegenwoordigd zijn, maar toch in *uitgaander* hun levenskracht tonen. Niemand zou vreemd opkijken van een nieuw gevormd **meegaander,* terwijl **meeganger* vreemd zou aandoen.

Slag- als vertegenwoordiger van de stam van *slaan* is in samenstellingen zeer gewoon. Het *WNT* XIV, 510 merkt terecht op: „vele der hier als samenst. van *slag* genoemde woorden kunnen ook of met meer recht als samenst. afl. van *slaan* beschouwd worden". In plaats van „samenst. afl." zou ik willen lezen: „samenst.". Uit de grote hoeveelheid voorbeelden in het *WNT* onder s l a g genoemd, vermeld ik enkele heel duidelijk sprekende gevallen: *slagbal, slagbijl, slagdop, slaginstrument, slagklok, slagkooi, slaguurwerk*; verder komen in het *Woordenboek* als afzonderlijke artikelen o.a. voor *slagbalk, slagboom, slagdeur, slagdorpel* en *-drempel, slaghek, slaghoedje, slaghout, slaglijn, slagnet, slagschaduw, slagtand, slagveer, slagzwaard.* Al deze voorbeelden, waaronder heel jonge woorden zijn, illustreren wel hoe nauw deze *slag*-woorden met *slaan* zijn geassocieerd, en hoe productief het type is.

Waarom dit type woorden zo bijzonder vruchtbaar is geweest en samenstellingen met *slaan-* hoogst ongewoon zijn, is moeilijk te zeggen. W. de Vries, *Woordv.* 151, die ter verklaring van de vormen *doen-* enz. in samenstellingen en afleidingen uitgaat van de eerstepersoonsvormen *ik doen* enz., merkt op dat *slaan* zulke vormen niet had. Inderdaad komt *ik slaan,* zover mij bekend is, in de geschreven overlevering van oudere taal weinig voor. Maar dit kan wel toeval zijn. In ieder geval is in het tegenwoordige Holland *ik slaan* even vast als *ik staan,* al of niet met voorkeur voor de inversie-positie: *slaan ik* e.d. Over de verklaring van De Vries straks nog nader.

Dat er toch wel aarzeling is tussen *slag-* en *slaan-* bij nieuwe formaties, tonen de pogingen, die men in wetenschappelijke literatuur ontmoet, tot vertaling van het duitse *Nachschlagewerk.* Bij M. Valkhoff, *Museum* 47 (1939), 48 vond ik *naslawerk:* deze auteur wilde blijkbaar een „correcte" samenstelling met de stam maken. Maar De Pater, *Gids* 1942, II, 126 opereert naar *opslaander* en *onverslaanbaar* en maakt *naslaanwerk.* De Openbare Leeszaal en Bibliotheek in Den Haag heeft voor *naslagwerk* geopteerd. In de brochure *De Linschoten-Vereeniging, kort overzicht van haar daden en streven,* p. 11, staat *opslagwerk,* waarmee blijkens het verband wat anders is bedoeld dan wat men gemeenlijk onder een *Nachschlagewerk* verstaat: het „opslagwerk" van de Linschoten-Vereeniging is een beredeneerd register op de werken door de vereniging uitgegeven.

Parallel aan *-ganger* bij *gaan* loopt *-slager* bij *slaan* in *trommelslager, paukenslager* en misschien nog wel andere *-slagers* op slaginstrumenten. Dit *-slager* is niet, zoals *-ganger,* beperkt tot samenstellende afleidingen: *afslager* is een gewone afl. bij *afslaan,* en vroeger kwam (blijkens *WNT* XI, 497) *opslager* bij *opslaan* in verschillende betekenissen voor. Verder kennen we *blikslager* en *koperslager* en de min of meer verouderde *touwslager* en *olieslager*; meer gebruikelijk is *touwslagerij* enz. (W. de Vries, *t.a.p.* 151). Misschien is de productiviteit van dit *-slager* wel wat belemmerd door de zich sterk in het bewustzijn naar voren dringende speciale betekenis die het zelfstandige woord *slager* gekregen heeft, en die ook rijkelijk in samenstt. voorkomt: *varkensslager, paardenslager* enz. Een lezer die

met ouder Nieuwnederlands niet goed vertrouwd is, zal allicht onder een *hondenslager* niet een 'hondenslaander', maar een 'hondenslachter' verstaan.

Zoals *gang-* staat tot *gaan,* zo verhoudt zich *stand-* tot *staan.* Als eerste lid van samenstt. heeft het geen ruime functie. Het *WNT* XV, 670 (verkeerd gepagineerd 470) zegt zelfs dat samenstt. met *stand-* voor het tegenwoordig taalgevoel bij het substantief *stand* horen, al hebben sommige historisch de stam van het ww. *standen.* Het is intussen de moeite waard woorden te signaleren als *standgeld* (synoniem met *staangeld*), *standhoek, standvlak* (de beide laatste, opzettelijk gemaakte wetenschappelijke termen, zijn kennelijk gedacht als 'hoek die staat', 'vlak dat staat'), eventueel ook *standbeeld,* en vooral *standplaats* en *standpunt. Standplaats* en *staanplaats* zijn pendanten van dezelfde soort als *gangbaar* en *(be)gaanbaar*: de jongere, meer directe formatie sluit zich nauwer aan bij de zinnelijke, concrete betekenis van het grondwoord: een *staanplaats* is een plaats waar men bepaaldelijk staat, d.w.z. niet zit of ligt, een *standplaats* is in ruimere zin de plaats waar men zich bevindt of gevestigd is. Ik geloof dat in de meeste gemeenten woonwagens een (meestal „verboden") *standplaats* hebben, wat ook te begrijpen is: een wagen staat wel, maar „staat" toch niet zo duidelijk op z'n benen als een mens. Maar het zou me niet verwonderen als hier en daar voor deze maatschappelijke verschoppelingen een *staanplaats* bleek te zijn gereserveerd. Bij zulke ambtelijke woorden moet men ook niet vergeten dat *standplaats* traditie achter zich heeft en deftiger aandoet dan *staanplaats.* Daarom is de officiële taal eerder tot *standplaats* geneigd dan een gewoon mens. Omgekeerd werkt het op een gewoon mens even komisch, als hij in ambtelijke taal leest over *standplaatsen* van runderen (K.B. van 1910, aangehaald *WNT* XV, 723, verkeerd gepagineerd 523).

Met *-ganger* is te vergelijken *-stander* in formaties als *medestander, omstander, voorstander, tegenstander.* Het *WNT* leidt dit laatste woord af van *tegenstand,* vermoedelijk wel vooral omdat *tegenstand* vroeger voorkomt dan *tegenstander.* Maar *omstander* is zeker niet van *omstand* af te leiden. Ten aanzien van *medestander* drukt het *WNT* zich voorzichtig uit: „naast *medestand* gevormd van *medestaan*

(*-standen*)". De bewerker Kluyver wil blijkbaar zeggen dat het substantief op *-stand* bevorderend kan hebben gewerkt bij het opkomen van *medestander*. Wellicht moet *tegenstander* op dezelfde wijze beoordeeld worden. Zeker is *tegenstander* niet zo kennelijk van *tegenstand* afgeleid als *middenstander* van *middenstand*.

De aarzeling om de *-stander*-woorden rechtstreeks met *staan* resp. *standen* in verband te brengen is begrijpelijk. Misschien was dat verband nog het levendigst bij het ontstaan van *omstander*, en het is uit dat oogpunt merkwaardig dat er een oudere vorm *omstaander* heeft bestaan, die thans buiten gebruik is [1]). Want de levende, directe afleidingen bij *staan* hebben de vorm *staander*. Tegen *buitenstaander* protesteerde indertijd Bolland, naar J. H. van Waveren mededeelt in een ingezonden stuk in „De Vacature" van 25 Februari 1941. Bolland wilde in analogie met *voorstander* en *tegenstander* ook *buitenstander* invoeren. We kunnen deze regulering laten voor wat ze is, en eenvoudig het verschil constateren en trachten te begrijpen. Er is tussen het tweede lid van *buitenstaander* en dat van *tegenstander* een dergelijk verschil als tussen het eerste lid van *staanplaats* en dat van *standplaats*. In dezelfde richting denkt ook Van Waveren *t.a.p.*, die de regulerende „cathederwijsheid" geenszins met instemming aanhaalt.

Bij *-stander* wordt de zaak wat gecompliceerd doordat er ook een afzonderlijk woord *stander* bestaat, een oud woord al, dat zich zeker bij *standen* aansluit, en een concrete betekenis heeft die het best als ᶜstaand voorwerpᵖ is te omschrijven. De productiviteit van dit *stander* als tweede lid in *kaarsenstander, paraplustander, pijpenstander*, alsook het feit dat *staander* in dezelfde of zeer dichtbij liggende betekenissen voorkomt [2]), kan op het verloop bij de *-stander*-woorden die als afl. bij *staan* dienst doen of kunnen gelden, wel invloed hebben.

---

1) Sommige leden van de redactie van dit tijdschrift achten ook thans nog *omstaander* mogelijk in de zuiver zinnelijke betekenis van ᶜdie er omheen staatᵖ; voor hen is dan de betekenis van *omstander* wat ruimer en vager: zie het onmiddellijk **vervolg.**

2) Ook *standaard* is wegens zijn *stand*-element met deze groep in contact gekomen resp. dooreengelopen.

In het begin zijn al enkele voorbeelden genoemd, waarin *zien* zich gedraagt als de overige eensyllabige werkwoorden. Ook is al even melding gemaakt van *zicht-*, dat enigermate als vertegenwoordiger van *zien* optreedt in de woordvorming. Het verband tussen *zicht-* en *zien* is niet zo levendig als tussen *sicht-* en *sehen* in het Duits, waar b.v. een *ersichtlich* zich nauw bij *ersehen* aansluit, maar toch is enige toenadering ook in het Nederlands niet te miskennen. Zo heeft *zichtbaar*, dat eerst bij Kil. voorkomt, de plaats ingenomen van het mnl. (trouwens zeldzame) *sienbaer*. *Overzichtelijk*, naar het Hd. (vgl. W. de Vries, *Woordv.* 151), wordt min of meer als afl. bij *overzien* gevoeld, en evenzo *overzichtig*, dat ter vermijding van het duits aandoende woord wel wordt gebruikt, en dat vroeger in andere betekenissen bekend was. Zoals dit *overzichtig* historisch een afleiding is van *overzicht*, zo is *opzichtig* van *opzicht* afgeleid, maar het sluit zich meer en meer bij *opzien* aan, te meer omdat *opzicht* niet meer bekend is in de bet. ‘opzien’. Iets dergelijks is op te merken aan *omzichtig* en *omzien*. En *doorzichtig* betekent voor ieder Nederlander ‘doorzienbaar’. *Voorzichtig*, dat in het Mnl. nog minder gewoon is dan *voorzienig* (vooral de afl. *voresienicheit* komt veel voor), vertoont formeel een treffend parallelisme er mee, al zal niemand *voorzichtig* op ’t ogenblik met *voorzien* in verband brengen. Treffender nog is de parallelie tussen *opziener* (thans zeer gespecialiseerd in betekenis) en *opzichter*, dat door het *WNT* eenvoudig „van *opzien*” wordt afgeleid.

Inderdaad tonen sommige van de aangehaalde voorbeelden, dat *zicht-* in de woordvorming zich soms tot *zien* verhoudt als *slag-* tot *slaan* en *gang-* tot *gaan*: een verhouding die men niet oneigenaardig met de term „suppletie” zou kunnen aanduiden.

Ten slotte nog een woord over de poging die W. de Vries *Woordv.* 151 heeft gedaan om de vormen *doen-*, *gaan-* enz. in samenstellingen en afleidingen te verklaren. De Vries meent dat het voorkomen van composita met de gesubstantiveerde infinitief, naast andere met de „stam” van het werkwoord, het gevoel gaf dat beide gelijke functie konden hebben. Begrijp ik hem goed — voorbeelden geeft hij niet —,

dan zouden bv. *levensmiddelen* en *levenstijd* naast *leeftocht* en *leeftijd, vragensmoede* naast *vraaggesprek* bijdragen tot het besef dat *leven-* en *leef-, vragen-* en *vraag-* dezelfde dienst doen; zodat een *gaan-* naast *ga-* in compositie kon opkomen. Of is de bedoeling van De Vries binnen de kring van de monosyllabische infinitieven te blijven en woorden als *bestaanmiddel* (gewoner *bestaansmiddel*), *bestaansrecht,* die stellig de gesubstantiveerde infinitief als 1e lid hebben, en *staanplaats, staangeld,* die hem misschien hebben, als punten van aanknoping te beschouwen voor de ontwikkeling van *staan-* als element van samenstellingen en afleidingen? Dan merken we eerst op dat zulke gesubstantiveerde infinitieven alleen duidelijk zijn vast te stellen in samenstellingen, niet in afleidingen; maar bovendien hebben de voorbeelden met kennelijke infinitief bijna altijd *-s* als tussenklank, waardoor de parallelie van *leven-* en *leef-,* van *bestaan-* en *besta-* minder duidelijk spreekt. Bovendien is het type *levensmiddelen* (àls men in *leven* hier de gesubstantiveerde infinitief nog goed beseft), *levensdrang, bestaansrecht, vragensmoede* over het algemeen jong en van een zekere abstractheid in constructie die de populariteit er van in de weg staat. In aantal blijven ze in ieder geval ver beneden het normale type met de werkwoordelijke stam. Ik meen daarom dat deze factor voor het gevoel van gelijkwaardigheid tussen infinitief en *n*-loze vormen geschrapt kan worden bij de toelichting van de *doen-* en *gaan*-formaties.

Belangrijker komt mij voor de tweede factor die De Vries ter verklaring van deze formaties wil laten gelden, nl. deze, dat het gevoel van gelijkheid in functie tussen „infinitief" en „stam" bevorderd werd doordat, reeds in het Mnl., vormen als *ic doen, ic gaan* voorkwamen naast *ic doe, ic ga* enz., welke laatste immers aan de „stam" gelijk waren. Hierbij is op te merken dat deze mnl. vormen alle eerst in jongere teksten voorkomen, en zeer zeldzaam zijn, terwijl de afll. met *sien-* als *sienbaer, sienlijc, voresienich* (dit laatste komt al in de oudste teksten voor) al een gevestigde indruk maken, en niets blijkt van concurrerende *sie*-formaties.

Wie in de *-n* van *ic doen, ic gaen, ic staen* een voortzetting wil zien van de oude *mi*-conjugatie, vindt weliswaar in de overlevering weinig

steun, maar kan aannemen dat de *-n*-vormen onafgebroken hebben voortbestaan zonder in geschrifte tot uiting te komen [1]). Maar ook bij deze opvatting blijft het vreemd dat juist bij *zien,* dat niet tot de oude *mi*-verba behoort en dus secundair zijn *-n* in de 1e pers. praes. ind. zou gekregen hebben, de *-n* in de woordvorming verreweg het vroegst vast is geworden, te oordelen althans naar de gegevens van het *MnlW,* dat in dezen ondubbelzinnige taal spreekt: bij *doen, gaen* en *staen* zijn de afleidingen met *-n* grotendeels lexicon-curiositeiten, die uit teksten niet zijn opgetekend, zoals *verdoeninge, onderganinge, ontganinge, ondergaenre, -staninge.*

Daarom meen ik dat de hoofdoorzaak van het opkomen van de formaties met *doen-, gaan-, staan-* enz. is geweest de abnormaliteit van de infinitief, die zich niet volgens het procédé dat aan het begin is beschreven, liet splitsen in een „stam" plus een tweede syllabe, waaruit dus niet ondubbelzinnig een „stam" te abstraheren was. Hierdoor ontstond bij de woordvorming onzekerheid en kans op ontsporing. Die ontsporing is dan gegaan in de richting die wij kennen: de infinitief heeft bij *doen, gaan, slaan, staan* en *zien* de functie gekregen die bij andere werkwoorden de stam had. Bijkomstige factoren hebben wellicht die richting helpen bepalen. Zo'n bijkomstige factor kan geweest zijn de *-n* in *ik doen* enz., waarop De Vries heeft gewezen. Ook heeft misschien meegewerkt de omstandigheid dat veel gebruikte afleidingssuffixen als *-er, -ig, -ing* vocalisch begonnen en daardoor met de vocalisch eindigende elementen *doe-, ga-, sla-* enz. een hiatus gevormd zouden hebben, die door invoeging van de *-n-* werd vermeden.

Den Haag, Februari 1944. C. B. VAN HAERINGEN.

---

1) Zie over deze kwestie Franck, *Mnl. Gr.*[2], § 125, 1 en Schönfeld, *Hist. Gr.*[3], § 124, met literatuur op blz. 283.

HADEWIJCH ALS SCHRIJFSTER VAN DEN 10N BRIEF

Aflevering 3 van *Ts* LXII (1943) bracht onlangs het verheugend nieuws, dat nog een bron voor één van Hadewijch's brieven was ontdekt [1]). J. M. Schalij deelde er nl. in mede, dat de 10e Brief teruggaat op c. VI van Richard van St. Victor's *Explicatio in Cantica Canticorum* [2]). De brief is er een zeer vrije bewerking van: die den tekst van Richard nu eens volgt, dan weer wijzigt en verdiept, of nog, er wel eens gansche passages eigen beschouwingen aan toevoegt. Aldus vooral, naast enkele andere gedachten, die bij Richard ontbreken, geheel de passage r. 22-54: over den onvoorwaardelijken Minnedienst. De wijze van bewerking komt dus treffend overeen met die van de door ons vóór jaren ontdekte bewerking van een plaats uit Willem van St. Thierry in den 18en Brief [3]).

Wij zouden ons over deze vondst slechts kunnen verheugen, indien Mej. S. er geen conclusies uit had afgeleid, die wij onmogelijk kunnen aanvaarden; die ook onhoudbaar zijn, zooals wij reeds in 1934, naar aanleiding van soortgelijke stellingen in het werk van Dr. Van der Zeyde, hebben bewezen [4]). En het valt te betreuren, dat Mej. S. er geen kennis van heeft gehad — dit blijkt althans nergens — toen zij haar conclusies trok. Nu zien wij ons genoodzaakt, nogmaals op een zaak terug te komen, die reeds lang van de baan had kunnen zijn.

Men weet, dat die 10e Br. van Had. ook voorkomt als slot van de 41e preek in de Limburgsche Sermoenen: en de vraag is geweest welke van beide redacties de oorspronkelijke is; of ook, of beide redacties op éénzelfde voorbeeld teruggaan.

Wordt nu door deze ontdekking, dat de 10e Brief van Hadewijch een vertaling, of liever een zeer vrije bewerking is van een plaats uit

---

1) blz. 219-228.
2) *P.L.* 196, kol. 421-423.
3) *Ons Geestelijk Erf*, 1929.
4) *Over Hadewijch. Naar aanleiding van een dissertatie. MedVA* 1934, blz. 141-183.

Richard van St. Victor, de door mij steeds verdedigde stelling dat de oorspronkelijke redactie, laten we nu zeggen, vertaling of bewerking, van Hadewijch zelf is, ook maar eenigszins ondermijnd? Niet in 't minst. Ze wordt er integendeel nog door versterkt.

In mijn vroegere studiën over dit onderwerp heb ik steeds rekening gehouden met de mogelijkheid, dat onze 10e Brief een vertaling zou zijn uit het Latijn. Zoo schreef ik aan het slot van mijn opstel tegen A. C. Bouman in 1932 (dus nog vóór Mej. Van der Zeyde, wier werk in 1934 het licht zag), na enkele Brieven te hebben aangehaald die als verhandelingen treffen (de 10e, de 15e, de 20e, de 22e, de 28e, de 30e en ook gedeeltelijk de 6e): „Bij al deze schijnbare verhandelingen of preeken heb ik mij de vraag gesteld, of ze soms geen vertalingen zijn uit het Latijn. In 't bijzonder heb ik dit voor den onderhavigen brief (den 10en) onderzocht: het is de ontwikkeling van een thema, dat reeds bij den H. Gregorius voorkomt: *Probatio charitatis est exhibitio operis.* Tot nog toe heb ik nergens een Latijnsch origineel kunnen ontdekken. Van één enkele plaats uit Hadewijch's brieven heb ik een Latijnsche bron mogen terugvinden, bij Willem van St. Thierry."

De ontdekking van een bron voor dezen 10en Brief was dus voor mij geen verrassing. Ik ben zelfs overtuigd, dat, zooals het toeval mij een eerste maal, en nu Mej. S. heeft geholpen, het nog wel op het spoor van meer dergelijke bewerkingen zal brengen.

Ik heb er dus wel degelijk rekening mee gehouden, toen ik mijn conclusie schreef: „Wat daar nu ook van zij, zeker is, dat de 41e preek der Limburgsche Sermoenen het slot niet heeft uit een bron, waaruit ook Hadewijch zou hebben geput, maar wel, rechtstreeks of onrechtstreeks, uit Hadewijch zelf;" en ik vatte beknopt mijn betoog samen „vermits de L. S. ook elders invloed van, vertrouwdheid met, Hadewijch laten blijken. Ook uit de onderlinge vergelijking van beide teksten staat buiten allen twijfel de prioriteit van Hadewijch vast. Het klassieke voorbeeld voor de L. S., zoowel als voor alle excerpten uit dezen brief, is dus uitsluitend Hadewijch." Het spijt mij ook, dat Mej. S. deze conclusie slechts voor de helft heeft aangehaald.

Door de vergelijking nu van beide teksten met Richard van St. Victor komt Mej. S. tot het besluit, dat Hadewijch verreweg het volledigst en ook het letterlijkst is. Maar, zoo gaat zij voort: „aangezien ook de H(adewijch)-redactie een enkele keer iets mist, wat L. S. met het Latijn gemeen heeft, of ook een enkele minder fraaie vertaling vertoont, meen ik, dat wij de volgende conclusie mogen trekken: Zoowel het 41e der Limburgsche Sermoenen als Hadewijch's 10e Brief gaat terug op een paraphrase van Caput VI van Richard van St. Victor's *Explicatio in cantica canticorum,* welke in Hadewijch's brief het zuiverst bewaard is.

Zeer duidelijk is die conclusie niet; maar uit wat volgt blijkt, dat die paraphrase niet van Hadewijch zelf zou zijn, doch van een onbekende. Hadewijch zoowel als de Limburgsche Sermoenen zouden dus uit dezelfde bron hebben geput.

Wat Hadewijch mist is eenmaal *sulke wile,* in den zin nl.: *ita ut magis accedat aliquando ad minus bonum et minus ad majus*; waar Hadewijch heeft: *Dese suetheit beruert de ziele meer ten menderen goede ende min ten meerren goede.* En L. S.: *Dese sutheit beruert sulke wile, die sile metten menren goede.* Het *aliquando* van het Latijn is dus bewaard in L. S. en ontbreekt in Hadewijch.

De minder fraaie vertaling is *Ende acht dies te min sijn leven te hoedene* waar het Latijn heeft: *et ad perfectionem minus exerceatur*; en L. S. *ende agt dis te min te hoegene sijn leven: sijn leven hoegene* vertaalt beter dan *te hoedene.*

En daarom zou Hadewijch niet oorspronkelijk zijn, maar afhangen, gelijk het 41e sermoen, van een oudere vertaling door een onbekende. Men onderzoekt niet eens, of de argumenten die daartegen pleiten niet van dien aard zijn, dat ze de hier getrokken conclusie onmogelijk maken; ook niet, of die beide afwijkingen niet op eenigszins bevredigende wijze kunnen worden verklaard. Men ziet alleen die beide afwijkingen; en dadelijk, zonder verder onderzoek, wordt besloten: Hadewijch schreef af.

En nochtans, zijn die afwijkingen van zulk belang, dat ze, zonder meer, zulk een conclusie zouden wettigen? dat al het overige mag en moet ter zijde worden geschoven? Indien het nu nog een zin was,

of een gedeelte van een zin, die in Hadewijch ontbrak en die de L. S. met Richard van St. Victor gemeen hadden! Men verliest dan nog uit het oog, dat onze handschriften tamelijk late afschriften zijn, dat ze innig met elkander zijn verwant en op éénzelfde afschrift zouden kunnen teruggaan: dat dit afschrift zelf reeds niet zonder fouten kan zijn geweest. Zoo kan *sijn leven te hoedene* teruggaan op een schrijffout van dit voorbeeld onzer handschriften: dat reeds *hoedene* had in plaats van *hoegene*. Dat dit geen mogelijkheid, maar een werkelijkheid is geweest, blijkt hieruit, dat *sijn leven te hoedene* in het verband niet alleen geen minder fraaie vertaling is, maar hoegenaamd geen vertaling: het is een fout. Het geeft ook geen zin. En zoo moet er oorspronkelijk wel hebben gestaan *te hoeghene*; wat door een kopiïst gelezen of geschreven werd *hoedene,* vān waaruit het in onze handschriften is gekomen. Zegt men, dat Hadewijch zelf die fout reeds moet hebben begaan, waar is het bewijs? Levert zij integendeel niet het bewijs, dat zij den tekst veel beter heeft begrepen en geschreven dan de schrijver van de L. S.?

Op gelijke wijze had men bijna nog een grief tegen Hadewijch gemaakt uit de vertaling r. 105-06: *Sone wasse niet min sorfhertich hem* (den Beminde) *te behoedene* waar L. S. hebben *te behoudene* wat ook beter bij Richard past. Men zegt alleen dat de vertaling vrij is, maar dat L. S. *behouden* beter schijnt te zijn dan *behoedene*. Men heeft echter vergeten de varianten te raadplegen. Daar had men gezien, dat A en B eveneens *behoudene* hebben. Wat een geluk, dat dus hier de drie hss. niet *behoedene* hebben! dat A en B nog *behouden* hebben bewaard!

Wat nu *sulke wile* betreft: hier zijn twee zeer eenvoudige verklaringen mogelijk. Ofwel kunnen die woorden in den oorspronkelijken tekst van Hadewijch hebben gestaan, maar door een afschrijver zijn vergeten, en aldus hebben ontbroken in het voorbeeld van onze handschriften, terwijl L. S. nog een afschrift hebben gekend dat *sulke wile* had. Ofwel: het kan heel goed zijn, dat Hadewijch bij het vertalen *aliquando* heeft vergeten, en dat de maker van de 41e preek, een priester toch, merkende dat *Dese sutheit beruert die sile metten menren gude,* zooals hij heeft, wat te algemeen was gehouden, er uit

eigen inzicht het beperkende *sulke wile* aan toegevoegd heeft. Dit misschien des te eerder, omdat zijn tekst hier verbroddeld is: heeft hij zijn voorbeeld, Hadewijch's tekst, wel begrepen en werd hij er niet door in de war gebracht?

Men zal deze veronderstellingen uitvluchten noemen. Ze zijn integendeel werkelijkheid geweest. En dit zou dadelijk gebleken zijn, had men hier ook niet voorbarig uit den tekst van onze hss. alleen conclusies afgeleid. Want de 10e br. van Hadewijch werd in de Middeleeuwen meermalen geheel of gedeeltelijk afgeschreven. Zoodat wij van dezen brief nog een reeks fragmenten bezitten. Dat nu onze veronderstellingen werkelijkheid zijn geweest, wordt door deze fragmenten bevestigd.

Zoo hebben de Adelwip-uittreksels hier: *Diese sueszekeit berueret die sele minre ze merem guete under wilen und under wilen me ze minrem guete* [1]). Fr. E [2]) heeft: *Dese soeticheit berret sulke wile min te Gode ende selke wile meer te Gode.* De Haagsche bloemlezing uit Hadewijch, waarin ook groote uittreksels uit den 10en brief werden opgenomen, heeft: *Dese suetheit beruert diewil die ziel meer tot mynre goet dan tot meerre goet.* Deze bloemlezing, uit de 15e eeuw, draagt als opschrift eveneens *Dits wt Hadewich* [3]). Zoo heeft ook Mande's paraphrase van Hadewijch's brieven hier *dicwijl* [4]).

Waaruit duidelijk volgt, òfwel dat de oorspronkelijke redactie *sulke wile* heeft gehad, wat in het afschrift, waarvan onze drie handschriften afhangen, kan zijn uitgevallen; òfwel, dat de beperking *sulke wile* zóó vanzelfsprekend was, dat ze door verschillende afschrijvers werd ingelascht, en zoo ook door den zoo voorzichtigen maker van het 41e sermoen.

Er is derhalve geen enkele plaats waarin Hadewijch van Richard zou afwijken tegenover L. S., geen enkele plaats waarin Hadewijch iets minder zou hebben of iets anders dan Richard en L. S. Hier-

1) *MedVA,* 1934, blz. 544.
2) Zie hiervoor mijn inleiding tot de Visioenen.
3) Zie hierover mijn uitg. van Hadewych's proza, aan het slot, blz. 339 vlg.
4) *Hendrik Mande,* door G. Visser (1849), blz. 51 der Bijlagen.

door begeeft de geheele grondslag voor Mej. S.'s conclusies. Er bestaat geen enkele reden meer om aan te nemen, dat Hadewijch afschreef of een reeds bestaande paraphrase overnam. Zij heeft den tekst het volledigst en het letterlijkst bewaard, omdat het haar tekst is. Ook voelt Mej. S. zelf genoeg, dat de bewerker dezer paraphrase „een geestverwant" van Hadewijch moet zijn geweest: „de lange interpolatie" zegt zij, „over de onvoorwaardelijke, niets eischende minnedienst kenschetst hem als iemand, dien wij in onze gedachte naast Hadewijch kunnen plaatsen". Omdat het Hadewijch zelf was [1]).

* * *

Maar Mej. S. is op het onderwerp teruggekomen in een ander opstel [1]), over de 41e preek zelf. De twee afwijkingen, die zij meende bij Hadewijch te hebben geconstateerd, hebben haar op een dwaalspoor gebracht. Het stond bij haar van nu af vast, dat Hadewijch niet de schrijfster dier paraphrase was. Dit vooroordeel beïnvloedt nu al haar verdere uiteenzettingen: Hadewijch zou haar 10en brief uit de oorspronkelijke 41e preek hebben overgenomen; waartoe

---

1) Om den maker der bewerking nog verder te kenschetsen, wijst Mej. S. er op, dat hij tot drie-, viermaal toe uit den tekst van Richard weglaat, dat de ware minnaar de geboden onderhoudt. Richard zegt nl. telkens, dat de ware minnaar de deugden beoefent en de geboden onderhoudt. Richard heeft steeds het geheele geestelijk leven op het oog: dat negatief bestaat in het vermijden der zonde door het onderhouden der geboden en positief in het goede te doen door het beoefenen der deugden. Hadewijch voor haar doel en met het oog op de godgewijden spreekt steeds van het positieve doel alleen, dat trouwens het negatieve veronderstelt. Dit is alles. Maar Mej. S. besluit er uit: „Richard's stelregel: de verplichtingen die de gratie oplegt delgt men door het vervullen van de geboden, wijst (de bewerker) van de hand. Hoe kon hij ook anders? Hij die louter en alleen de minne om de minne diende (zonder de voorafgaande of in toekomst beloofde genade)". Wat dit moet beteekenen, begrijp ik niet. Of meent men, dat die bewerker gemeend heeft, dat men zonder gratie kan minnen? Maar hij spreekt voortdurend van de gratie: van het behoeden der gratie en van het medewerken met de gratie. De bewerker heeft alleen gemeend dat het voor de ware liefde niet genoeg was de geboden te onderhouden, de zonde te vermijden, maar dat de ware liefde vooral positief ware en hechte deugden vergt.

1) *S. Bernardus' De diligendo Deo de grondslag voor het 41e Limburgsch Sermoen, Ts* LXII (1943), blz. 256 vlg..

Mej. S. zich bemoeit te bewijzen, dat geheel deze preek in één en denzelfden geest is geschreven, en, daar de 10e brief zoo echt Hadewijchiaansch is, dat deze geest nauw verwant met Hadewijch was.

Zoo analyseert zij de 41e preek, en toont aan, dat ze een bewerking schijnt te zijn van de verhandeling van den H. Bernardus *De Diligendo Deo*. Als bewijs voor de zelfstandige wijze waarop de H. Bernardus te onzent werd bewerkt en nagevolgd, verdient deze ontdekking alleszins erkenning en waardeering en is zij een belangrijke aanwinst voor onze Middelnederlandsche mystiek.

Maar nu betoogt zij, dat de bewerking van Richard van St. Victor organisch met de geheele preek samenhangt, waaruit zou volgen, dat de geheele preek, met ook die bewerking, wel van denzelfden maker is. Doch juist hier blijft zij reeds in gebreke. Volgens haar zou de maker der preek, na gehandeld te hebben over *zeven manieren van hellen in het lijden om de Minne,* en *waarom te minnen ondanks dit lijden,* hier nu handelen over *hoe te minnen en te lijden.* Het moet nu voor een ieder duidelijk zijn, dat in de bewerking van Richard van St. Victor geen spraak is van zoo iets, maar wel van een zeer bepaald onderwerp, nl.: dat niet de zoetheid der devotie het bewijs is van onze Minne, maar het beoefenen der deugd. En dit hangt niet organisch samen met de overige preek, dan in zooverre de geheele preek over de Minne is. Onze tekst handelt niet precies over de wijze hoe wij God beminnen moeten, maar is veeleer een waarschuwing tegen het belang-hechten aan zoetheid en devotie boven echte deugden; een in zich zelf afgerond en welomlijnd thema van zeer bepaalden en beperkten aard. Ook wordt die bewerking in de preek ingeleid door een karakteristiek-algemeenen verbindingszin: *Oy live mensche, sech ane die menchfuldecheit der verdinden dat God verdint heft dat win met regte minnen sulen, ende besech din orber dins selfs, ende lere wie dun minnen saut,* nog wel met die eigen-nut-beschouwing *din orber dins selfs,* die de auteur van wat onmiddellijk volgt, de 10e brief, zeker niet zóó zou hebben voorgedragen. En ook de stijl van wat volgt, de hartstochtelijke stijl, steekt zóó af tegen de bedaarde, nuchtere, vlakke uiteenzetting van het voorgaande, dat ik niet kan begrijpen hoe men daarover in twijfel kan blijven.

Een bewijs moet echter het volgende zijn: in de bewerking van Richard van St. Victor, wij zegden het reeds, komt een heele plaats voor, die niet bij Richard staat, die er door den bewerker in werd geïnterpoleerd, nl. Hadewijch br. 10, r. 22-54; het deel, dat handelt over den onvoorwaardelijken, alles gevenden minnedienst. Het is juist de plaats waaruit in het eerste opstel de zoo nauwe verwantschap van den bewerker met Hadewijch gebleken was! Nu meent Mej. S. daarin den geest van den H. Bernardus te herkennen, en men vermoedt de conclusie: dat die interpolatie van den auteur der preek moet zijn, „al blijft dan nog de vraag", zegt zij, „of de door hem geïnterpoleerde Richard-paraphrase zijn eigen werk is, of dat hij een bestaande bewerking gebruikt heeft." M.a.w.: De 41e preek vormt, volgens haar, een onverbrekelijk geheel, is dus het werk van een en denzelfden auteur. Toch kan deze een reeds bestaande Richard-paraphrase hebben gebruikt; maar hij heeft die op zijn wijze geïnterpoleerd en bij zijn preek aangepast. Daar nu Hadewijch ook die interpolatie heeft, moet Hadewijch haar brief uit den oorspronkelijken vorm van die preek hebben ontleend. Was de oorspronkelijke vorm dier preek Latijn, dan moet Hadewijch toch reeds een Middelnederlandsche vertaling hebben gekend op grond van de bijna letterlijke overeenkomst in woordenkeus en zinsbouw met de L. S.

Kortom: Hadewijch heeft haar 10en Br. uit de oorspronkelijke 41e preek.

Waarop berust ten slotte geheel deze constructie? Hierop: dat het deel met die Richard-paraphrase organisch met de overige preek zou verbonden zijn (wat, indien het juist was, nog niets zou bewijzen, daar een verstandig compilator ook verstandig verbinden kan); en dan hierop: dat de interpolatie in de Richard-paraphrase doordrenkt zou zijn van Bernardijnschen geest, gelijk de overige deelen der preek, en dus van denzelfden maker moet zijn, zoodat Hadewijch kan worden uitgeschakeld.

Maar Mej. S. voelt genoeg, dat juist die Richard-paraphrase zoo geheel in den geest van Hadewijch is, dat zij den auteur der preek ook een nauwe geestverwant van Hadewijch laat zijn. Zij haalt een en ander aan, en zegt: „deze en dergelijke passages brengen hem de

figuur van Hadewijch zeer nabij. Ook bij hem is er een hartstochtelijke felheid, weliswaar minder duidelijk waarneembaar, want meestal bedwongen door den helderen betoogtrant, maar toch hier en daar losbrekend in juichtoon of weeklacht". (a.w. blz. 269).

Dit is alles, vreezen wij, louter subjectieve constructie. Dat die prachtige passage in Hadewijch's 10en brief, de interpolatie in de Richard-bewerking, over den onvoorwaardelijken minnedienst, die niet ziet op het loon, maar op de handen, het werk, die om geen zoetheid vraagt, maar alleen om den wil der Minne, de uitwerking zou zijn van een gedachte van den H. Bernardus, is mogelijk, in dien zin dat de H. Bernardus ook tot onvoorwaardelijken Minnedienst aanzet. Men vergelijkt er mee: „Non enim sine premio diligitur Deus, etsi absque premii intuitu diligendus sit, vacua nempe vera caritas esse non potest" (*De dil. Deo,* VII). In zulk een algemeenen vorm is dit een algemeene leer. Maar noch bij den H. Bernardus, noch elders, werd die gedachte met zulk een nadruk, zulk een hartstochtelijkheid, voorgehouden als hier. Juist deze plaats is hoogst dichterlijk, hoogst lyrisch, fel, bewogen en in pakkende beeldspraak. Het is ook juist een leer, die geheel Hadewijch's werk doordrenkt. Tegenover de trouwens toevallige opmerking van den H. Bernardus — want het is hier slechts een toevallige opmerking — staat geheel de drang van Hadewijch's diepste leer in heel haar werk over den zuiversten Minnedienst. Men wijze mij iets dergelijks aan in de overige preek, dat er mee kan vergeleken worden. Hier juist hooren wij de stem, het hart, de passie van Hadewijch. Dit is zóó onmiskenbaar, dat men den auteur der preek, die de Richard-paraphrase nog inleidde met een beroep op het eigen nut, toch de figuur van Hadewijch laat nabijkomen!

Wil men nu eens werkelijk weten, hoe de maker dier preek een gedachte van den H. Bernardus behandelt? Ziehier dan. De H. Bernardus zegt: *te enim quodammodo perdere tamquam qui non sis, et omnino non sentire te ipsum et a temetipso exinaniri et pene annullari* (*de dil. Deo*[1]), C. X). Dit is hartstocht zooals

1) Ik neem ter vergelijking een plaats door Mej. S. zelf aangehaald.

ook Hadewijch zou hebben geschreven met haar *te niete werden in* Gode. Hier nu had de maker van onze preek Bernardus zelf vóór oogen, hier was hij niet op zichzelven aangewezen. En wat maakt hij ervan? „Terde es ene volcomenheit van minnen, als die mensche also dordrongen wert in Gode ende also genegt (geenigt) met Gode ende gonledicht, dat hi *„sins selfs niet en ruct* (roect) nog en agt ende oec altemale *vergit* (vergeet)". Van zulk een waarlijk hartstochtelijke plaats van Bernardus heeft hij dus iets zoo heel voorzichtigs gemaakt: *sins selfs niet en ruct! vergit!* En een eenvoudige gedachte, nog wel een algemeen ascetische gedachte, zou hij tot iets zoo fel, zoo bewogen, zoo lyrisch, zoo stout en hartstochtelijk hebben ontwikkeld als de passage over den onvoorwaardelijken Minnedienst? Neen, deze plaats is niet van hem! Zij is van Hadewijch en van haar alleen.

Wat nu de andere bewering betreft, dat de Richard-paraphrase organisch met de overige preek verbonden is: ik wees er reeds op, hoe in die paraphrase toch eigenlijk iets anders ontwikkeld wordt dan in de preek werd aangekondigd; hoe ze een wel afgeronde leer voorhoudt, met een eigen inleiding en een eigen slot, en hoe ze tamelijk onbeholpen in de preek wordt ingelascht door een vrij algemeenen, duidelijk herkenbaren, verbindingszin. Nu zou ik hier nog alles moeten herhalen wat ik bij een vroegere gelegenheid over het verschil in den stijl tusschen den maker dezer preek en den bewerker van de Richard-paraphrase heb uiteengezet; niet slechts in 't algemeen, zooals in mijn opstel van 1932, maar bepaald, zooals in mijn opstel van 1934, waar ik tegen nieuwe beweringen dit verschil in stijl in enkele treffende bijzonderheden heb aangetoond [1]).

Ik zeg niet, dat de 41e preek niet verdienstelijk zou zijn: het is een van de goede preeken uit de verzameling. En, zooals Mej. S. nu heeft aangetoond, een alleszins merkwaardige poging om de leer en de ascese van den H. Bernardus in de volkstaal te verwerken. De maker moet een geschoold man zijn geweest, met wetenschappelijke, theologische en philosophische vorming. Hij schrijft doorgaans een helderen betoogtrant in een duidelijke taal, die echter, waar hij aan zich zelf is

1) *Hadewych, naar aanleiding van een dissertatie,* vooral blz. 154 vlg..

overgelaten, weinig uitmunt door bewogenheid en felheid, door hartstocht of lyrisme, door concrete visie of beeldspraak, die dan ook de felle, lyrische passages van den H. Bernardus slechts mak en vlak vermag weer te geven. Ook scheidt zich het laatste deel van zijn preek, waarin hij met Hadewijch overeenkomt, onmiskenbaar van het overige af.

Daar Mej. S. klaarblijkelijk geen kennis heeft gehad van mijn opstel van 1934, moge ik hier volstaan er eenvoudig naar te verwijzen, in de hoop dat het haar moge overtuigen.

De poging van Mej. S. om het slot van de preek in overeenstemming te brengen met de andere deelen, moet dus als mislukt worden beschouwd. En nochtans: daaruit wilde zij voornamelijk aantoonen, dat dit slot wel niet van Hadewijch, maar van den maker zelf der preek zal zijn geweest. Eenig ander argument brengt zij niet, hoewel het uitzonderlijk karakter naar inhoud, stijl en voorstelling van dit laatste deel, dat zij zelf genoeg aanvoelt, reeds een waarschuwing had moeten zijn.

Wij gaan nu verder en willen nog anders aantoonen, dat niet Hadewijch uit de oorspronkelijke 41e preek heeft ontleend, maar omgekeerd. Uit het voorgaande zou dit reeds kunnen vaststaan: het slot van de 41e preek is gebleken van een ander te zijn, van Hadewijch.

Vooreerst dan nog dit: De Richard-paraphrase met de interpolatie over den onvoorwaardelijken Minnedienst is nu gebleken een erratisch blok te zijn te midden van een bewerking van den H. Bernardus, of welk ook de herkomst van de overige preek moge wezen. Het zou nu wel een wonder boven wonder zijn, indien Hadewijch uit geheel die preek juist dat erratische blok, juist die bewerking van Richard, niets meer, niets minder, maar juist zooveel, had overgenomen: juist waar die bewerking in de preek begint en juist waar ze uitscheidt, daar begint ook Hadewijch en scheidt zij uit! Dit blok moet afzonderlijk hebben bestaan, en de maker der preek heeft het ingelascht: hij heeft het voor zijn doel, zoo goed en zoo kwaad als 't ging, bij zijn preek te pas gebracht, omdat hij er, zooals zoovelen in de Middeleeuwen, een mooie leering in had gezien.

Hoe komt het, vragen wij verder, dat Hadewijch niets heeft van de nuttelooze toevoegsels van L. S., die ook niet bij Richard staan? Zooals: *het geschit sulke wile, dat dergene die men mint mere sutecheit gevult dan dergene die meer mint*; of: *ende waent wesen in grote minne dis hi eenre cleenre sutheit gesmact*; of: *ende werden meer beruert ende in ruren*; of: *ende maken een hus van suvere ende van reinre consciencien,* en andere overtolligheden? Omdat Hadewijch oorspronkelijk is en zooveel grooter kunstenares.

Hoe komt het, dat de 41e preek zoo dikwijls onzin schrijft of van Richard afwijkt, en Hadewijch daar telkens de juiste lezing biedt in aansluiting bij Richard? Om slechts enkele voorbeelden aan te halen: L. S. *dese sutheit beruert sulke wile die sile metten menren gude,* tegenover Hadewijch en Richard: *meer ten menderen goede ende min ten meeren goede.* L. S.: *als God comt ... sterken har crancheit.* Hadewijch: *hulpen* hare crancheit *ende porren haren wille.* Richard: *juvat infirmitatem, excitat voluntatem.* L. S.: *oec moet hi sine gratie uffenen met wesene.* Hadewijch: *oec moet hi wise hebben, daer hi sijn gratie met oefene.* L. S.: *Aldus souden duen al degene*; Hadewijch: *Dus soude doen elc vroede ziele*; Richard: *Fervens vero anima*; enz.. Hoe komt het dus, dat Hadewijch waar L. S. van Richard afwijken. telkens op Richard terugvalt, waar L. S. onzin hebben, telkens de juiste lezing geeft? Omdat Hadewijch oorspronkelijk is en L. S. een vrij afschrift.

Vooral dit: Men zegt, dat Hadewijch de Richard-paraphrase het volledigst en het letterlijkst heeft bewaard. Maar juist dit had alle voorbarige conclusies moeten voorkomen. Met stelle zich het geval eens concreet voor. Hadewijch zou kennis hebben gekregen van een misschien Latijnsche, in elk geval reeds in Middelnederlandsche redactie gestelde preek, die de Richard-paraphrase met ook reeds de interpolatie over den onvoorwaardelijken minnedienst bevatte: een preek, zooals die later in de L. S. werd opgenomen. Uit die preek zou zij juist de Richard-paraphrase hebben gelicht en afgeschreven. Zij heeft er geen zinnetje, geen gedachte, geen woord aan toegevoegd:

anders zou haar tekst iets meer bieden dan L. S.. Zij heeft er geen zinnetje, geen gedachte, geen woord uit weggelaten: anders zou haar tekst iets minder bieden dan L. S.. Zij heeft er niets aan gewijzigd: anders zou haar tekst soms anders luiden dan in L. S.. Men heeft alleen *sulke wile* ontdekt en de „minder fraaie vertaling" *hoedene.* Wij weten nu wat we daarover moeten denken. Hadewijch heeft wel hier en daar een woordje minder dan in L. S.: maar dit zijn klaarblijkelijk toevoegsels van den afschrijver van L. S., die den tekst wat heeft verwaterd. Hadewijch heeft ook meermalen een zuiverder, zich bij Richard nauwer aansluitenden tekst: maar daar hebben L. S. gebroddeld.

Maar dan is Hadewijch zeer onzelfstandig, zeer slaafs te werk gegaan! Welnu, hoe kunnen wij ons voorstellen, dat Hadewijch, zelfstandige persoonlijkheid als zij zeker was, als een gewone kopiïste, een tekst zou overschrijven, zonder ook maar iets weg te laten, of bij te voegen of anders te formuleeren, wat met haar temperament en met het doel van haar brief, of onderrichting, overeenkwam? De afschrijver van L. S. is nog minder slaafsch geweest: hij voegt er ten minste hier en daar een nutteloos woordje bij en broddelt wat.

Neen, Hadewijch zelf heeft uit Richard geput, en zij heeft hem inderdaad niet slaafs vertaald; maar vrij bewerkt, geordend, gewijzigd, verdiept, uitgebreid en met haar geest bezield. En de maker van de 41e preek, die Hadewijch's brief reeds in een min of meer foutief afschrift had ontdekt, heeft dien zoo belangrijk en zoo mooi gevonden, dat hij hem bij zijn preek heeft te pas gebracht, een beetje verwaterd en hier en daar wat verknoeid. Zoo is de eenvoudige waarheid.

Het groote, volgens sommigen beslissende, argument voor de oorspronkelijkheid van de 41e preek, was vroeger de plaats: *die ghichten der gracien en maken den mensche niet gherecht, mær si bendenne* waarom L. S. *mær hi werter mede ghepandunt.* Ik heb vroeger uitvoerig aangetoond, hoe dit absoluut niets besliste, tegenover alles wat de oorspronkelijkheid van Hadewijch buiten twijfel plaatste[1]). Richard van St. Victor nu heeft: *vocatio non facit per-*

1) Zie mijn opstel van 1934, blz. 154-155.

fectum sed obligat, en dit geeft mij ook hier in zoover gelijk als *bendenne* wel de vertaling is van *obligat* en de kernachtige, actieve wending van Richard in Hadewijch behouden blijft; terwijl de passieve constructie van L. S. van Richard afwijkt en de uitdrukking verzwakt. In elk geval, schreef Hadewijch af, hoe is zij juist bij Richard terechtgekomen? Hoe de maker van L. S. aan zijn *gepandůnt* kon komen, hebben wij ook reeds vroeger verklaard.

Men heeft ons onze bewijsvoering zeer moeilijk gemaakt. Het was niet meer voldoende de oorspronkelijkheid van Hadewijch aan te toonen tegenover de 41ᵉ preek der L. S. zooals wij die bezitten: de preek zou een slordig afschrift zijn van den oorspronkelijken tekst, die in Hadewijch het zuiverst en volledigst zou zijn bewaard. Had men nu ook maar één enkele plaats ontdekt, waar L. S. dichter bij Richard zouden staan dan Hadewijch! Ook dit *gepandůnt* moet nu worden opgegeven. Had men nu ook maar één plaats ontdekt, waarin de 41ᵉ preek nog iets van Richard had, dat bij Hadewijch ontbrak! En dit had toevallig wel kunnen gebeuren. Maar er is niets: niet eens de tot drie-, viermaal door Richard herhaalde voorstelling, dat de ware liefde de geboden onderhoudt!

De 41ᵉ preek is, gewis, tegenover Hadewijch, een slordig afschrift. Ook op zichzelf beschouwd, vertoont ze meermalen onzin. Maar is ook de overige preek zoo slordig? Zijn daar zoo vele klaarblijkelijke fouten? Is daar zooveel onzin? Dit blijkt nergens. Hoe zou het dan komen dat juist in het deel dat met Hadewijch overeenstemt, er zooveel fouten, zelfs onzin staat? Omdat de maker der preek hier afschreef en hij zijn tekst niet immer goed begreep. Of liever, omdat hij afschreef, niet rechtstreeks van Hadewijch, maar van een reeds min of meer slordigen, vrijen tekst uit een of andere bloemlezing uit de brieven van Hadewijch.

Dat dit het geval is geweest, mocht blijken uit fragment E [1]), dat ook onzen 10ᵉⁿ brief bevat. Dit fragment nu komt meermalen overeen met L. S., waar deze van Hadewijch afwijken: vooral in de nuttelooze toevoegsels en in de verdorven plaatsen. Maar elders heeft

---

1) Zie mijn inleiding op de Visioenen, 1925, blz. 25 vlg..

E nog den tekst van Hadewijch, waar L. S. eenigszins afwijken. Daaruit mogen wij besluiten, dat E en L. S. hebben afgeschreven van een tekst, die niet meer zuiver den tekst van Hadewijch had: uit reeds een soort van vrij afschrift, van paraphrase van Hadewijch zooals dit nog meer werd gedaan, b.v. door Mande en door de Haagsche bloemlezing. Er hebben waarschijnlijk reeds vroeg bloemlezingen bestaan uit Hadewijch's brieven, waarin met andere uittreksels uit verschillende brieven, ook de 10e in vrije redactie voorkwam. De Adelwip-uittreksels kunnen er voor getuigen.

En ook fragment E. Dat E niet afschreef van L. S. blijkt hieruit, dat het nog meermalen de lezing van Hadewijch heeft. Dat E nog meer van Hadewijch kende, blijkt hieruit, dat het nog uittreksels bevat uit den 4en brief. E, en dus ook L. S., schreven af van een vrije redactie van uittreksels uit Hadewijch.

* * *

Behalve deze, uit de vergelijking van beide redacties afgeleide argumenten, zou ik er nu nog een reeks andere kunnen aanhalen, die ik reeds vroeger liet gelden en waaruit evenzeer vaststaat, dat die Richard-paraphrase, dat de 10e brief met andere woorden, wèl van Hadewijch is. Of is het ook niet voldoende er naar te verwijzen, vermits Mej. S. ze klaarblijkelijk niet heeft ingezien[1])? We kunnen enkele kort samenvatten.

De 10e brief, zooals de Had.-tekst, is een op zichzelf afgeronde onderrichting over het thema: dat niet de zoetheid der devotie, maar de echtheid van ons deugd-beoefenen het bewijs is van onze liefde tot God, met een eigen aanvang en een passend slot. Niets bewijst of laat vermoeden, dat er bij het begin of bij het slot iets aan zou ontbreken. In de L. S. is dit deel geen voortzetting van het voorgaande, doch na een gemakkelijken overgangszin treffen die eerste zinnen dadelijk als een nieuw begin; *Wie God mint hi mint sine werke,* enz.. De tiende brief heeft afzonderlijk bestaan en werd in L. S. ingelascht.

De 10e brief werd in de Middeleeuwen meermalen, ook afzonderlijk

1) In mijn opstel van 1934.

of in een bloemlezing, afgeschreven. En steeds, van de Adelwip-uittreksels af, op den naam van Hadewijch. Wel ja, zal men zeggen, al die latere afschrijvers hebben dit stuk uit de Had.-verzameling! Maar hoe is die in de Had.-verzameling gekomen ? Heeft Hadewijch zich eenvoudig met andermans veeren getooid, het werk van een ander zonder meer overgenomen en voor het hare laten doorgaan? Want men denke toch ook eens aan die consequentie. Maar dit nog daargelaten: hoe is die preek van dien anderen, die toch een geschoold man, een logisch en wel onderlegd denker zou zijn geweest, en die dan ook wel meer zal hebben geschreven dan dit enkel stuk, of die ééne preek, alleen gered geworden, nog wel door opname in het werk van een vrouw, zonder dat zijn werk of zijn naam nog door iemand werd vermoed of vermeld? Hoe werd die denker en die artist door een vrouw zoo geheel in de vergetelheid verdrongen?

Dat de maker van de 41e preek in de L. S. wel uit Hadewijch heeft overgenomen blijkt nog hieruit, dat invloed van Hadewijch nog elders in die sermoenen merkbaar is.

Zoo herinnert het begin van de 41e preek eveneens aan den 6en brief van Hadewijch. Het begin van de 39e preek *Dboec van den Boegaerde* heeft uitdrukkingen en voorstellingen uit den 1en brief. De 43e preek *Dbuec vanden gesteleken Winkelre* heeft een heele plaats, die bijna letterlijk uit Hadewijch's 18en brief werd overgenomen. De 31e preek *Dbuec van den Palmboeme* heeft aan het slot gansche passages, die herinneren aan den 30en brief, zelfs met dit *dits grote cleinheit* (L. S. f. 135 d., 30e Br. 27, vlg.). De maker van die vier oorspronkelijk Brabantsche preeken heeft dus het oeuvre zelf van Hadewijch gekend. Hij heeft dus ook zijn Richard-bewerking uit Hadewijch. En niet omgekeerd. Want het wil juist treffen, dat die 39e en 43e en 31e preeken reeds uitgebreide allegorieën zijn uit een lateren tijd. Ook voor de 41e preek heeft de maker wel aan Hadewijch ontleend. De maker dezer preeken is geen oudere tijdgenoot van Hadewijch geweest [1]).

1) Ook daarop had ik reeds vroeger gewezen. Invloed van Hadewijch blijkt niet alleen in die 41e preek, maar in nog drie andere preeken van de L. S. Men doet alsof verband alleen bestond tusschen 41e preek en Hadewijch: en dan laat men Hadewijch bijna een leerlinge zijn van den maker der 41e preek!

Onmiddellijk op de 41e preek volgt een preek, de 42e, die niets anders is dan de verhandeling van Beatrijs van Nazareth over zeven manieren van Minne. Indien de maker dezer preeken Beatrijs van Nazareth eenvoudig kon opnemen, waarom niet Hadewijch? Indien het hier blijkt, dat hij rechtstreeks uit de Brabantsche mystiek overneemt, wat reden hebben wij om te veronderstellen, dat hij dit ook niet in de 41e preek voor Hadewijch's 10en brief heeft gedaan?

Wij kenden reeds een plaats bij Hadewijch, nl. br. XVIII, r. 80 vlg. over de twee oogen der ziel, die een bewerking is uit het Latijn, nl. van Willem van St. Thierry. Daar komt nu nog een tweede plaats bij, br. 10, die een bewerking is van Richard van St. Victor. En waarschijnlijk werd nog wel meer uit de Latijnsche schrijvers ontleend. Maar om bij deze twee bewerkingen te blijven, dadelijk blijkt, dat de vertaaltechniek identiek is.

Het zijn beide bewerkingen van een of andere afzonderlijke gedachte of leer, uit grootere werken, waarin die als het ware verloren waren: bewerking van een of ander excerpt, van een of andere aangeteekende plaats, die bij de lezing getroffen kan hebben. De vertaling is zeer vrij en telkens veel meer volgens den algemeenen zin, dan volgens den woordelijken tekst. Zij wijzigt, laat uit, voegt toe, brengt overgeslagen zinnen of uitdrukkingen elders te pas. Wat Mej. S. van den vertaler van Richard zegt, kan ook op dien van Willem van St. Thierry worden toegepast: „De „vertaler" heeft dit caput een volkomen eigen cachet gegeven. In de eerste plaats door zijn eenvoudige, heldere en krachtige stijl. In de tweede plaats door de vrijheid waarmee hij te werk ging. Hij heeft toegevoegd, weggelaten en veranderd, waar het hem goeddunkte".

Wat reden hebben wij nu om te veronderstellen, dat de bewerking van Willem van St. Thierry niet van Hadewijch zou zijn? En waarom dan zou de bewerking van Richard van St. Victor ook niet van haar stammen? Hadewijch blijkt steeds meer uit Latijnsche schrijvers te hebben geput, wat wij trouwens reeds lang vermoedden. Is de eene bewerking van haar, dan ook de andere .

Ook in de Strophische Gedichten hebbben wij nog onlangs invloed van de Latijnsche hymnen uit de school van St. Victor, althans uit

de Romaansche gewesten, mogen ontdekken. De Latijnsche refreinen aan het einde van elke strophe in het 45e gedicht zijn in dezelfde orde ontleend aan een Latijnsche kerkhymne uit Frankrijk [1]). Zoo blijkt steeds meer, dat Hadewijch kerkelijke schrijvers uit de Romaansche landen heeft gekend, en bij hen in de school is geweest; dat Hadewijch uit de romaansche mystiek moet worden verklaard.

* * *

Wij hebben ons tot nog toe niet uitgesproken over de stelling van Mej. S., dat de 41e preek „een onverbrekelijk geheel" zou uitmaken, „omdat wij in alle vier de onderdelen de hand van denzelfden auteur kunnen herkennen". Wij wilden niet den indruk wekken stelselmatig te werk te gaan; waarom wij er ons betoog onafhankelijk van hebben gehouden.

Aan het slot kan ik dan zonder vooroordeel bekennen, dat haar uiteenzetting mij weinig heeft overtuigd. De 41e preek is wel uit verschillende stukken bijeengebracht. Het centrale deel er van, dat handelt over *negenrehande Minne,* moge een samenvatting zijn van de leer van den H. Bernardus — en gewis heeft de maker der preek den H. Bernardus gekend — maar hij staat ook onder den invloed van Hadewijch en van de Minne-casuïstiek van den tijd. In 't bijzonder de plaats over de zeven hellefolteringen in de Minne dunkt mij van elders ontleend. In het voorafgaande werd gehandeld over den hoogsten graad der Liefde in de vereeniging met God, waarin de ziel *in groter walheit ende in groter genugden* rust. Maar het uur is kort en de scheiding veroorzaakt lijden, waardoor de ziel dikwijls komt *van groter welden in grote welicheit.* Organisch hiermede verbonden ware dan een uiteenzetting over het lijden dier scheiding. Maar er volgt feitelijk een leer over zeven beproevingen, folteringen, waardoor de minnende ziel wordt gelouterd in al haar minnedienst. Ook scheidt dit deel zich af van het voorgaande door de allegorische, inplaats van de zuiver didactische, uiteenzetting: de allegorie van de hel der minne met haar zeven folteringen; in den aard van sommige rijmgedichten van Hadewijch, zooals het 16e.

---

1) Zie *Ons Geestelijk Erf,* N.S. II, 1943.

Wat niet belet, dat de maker der preek de onderscheiden deelen met elkander heeft willen verbinden, en dat Bernardijnsche gedachten ook elders dan juist in het centrale deel kunnen voorkomen. Geheel de preek is trouwens tamelijk schoolsch opgevat: nuchter betoogend, zeer voorzichtig, met nauwelijks hier en daar een opwelling van gevoel; waarmede dan ook het felle, stoute slot ten zeerste contrasteert.

Ik kan niet aannemen, dat Mej. S. dit zelf niet zou hebben gevoeld. Maar de paar afwijkingen, die zij meende bij Hadewijch te hebben ontdekt, hebben haar beheerscht, omdat zij dacht daardoor een geschil te kunnen beslechten, dat over de echtheid van dien 10en brief was gerezen. Het stond voor haar nu vast, dat Hadewijch had overgenomen. Naar dat vooropgezette idee werden nu de feiten gedwongen: de 41e preek moest een onverbreekbaar geheel zijn. Wat zich tegen dat idee verzette werd uit den weg gegaan, niet verder onderzocht en verwaarloosd. Wat dat vooropgezette idee een schijn van steun kon geven werd verwelkomd en bevestigd. Kwamen er dan toch bedenkingen, dan werden die met de eerste de beste tegenbedenkingen ter zijde geschoven. De maker der 41e preek moest de bewerker zijn der Richard-paraphrase met de interpolatie over den onvoorwaardelijken minnedienst en, omdat hierin de stem van Hadewijch zoo duidelijk doorklinkt, tot een geestverwant, misschien wel den leeraar van Hadewijch verheven.

Hoe was het anders mogelijk te beweren, dat het *obligat* van Richard „door beiden wel is waar in verschillende bewoordingen, maar even juist werd weergegeven", zonder te merken, dat, schreef Hadewijch af, zij bij Richard terechtkwam, en ook, dat op die wijze het eenige argument waarmede vroeger tegen Hadewijch's oorspronkelijkheid werd geschermd, geheel zijn kracht verloor? Omdat men een ernstige bedenking tegen de L. S. wilde voorkomen. Hoe was het anders mogelijk, zooveel belang te hechten aan een foutieve lezing van onze handschriften en aan zulk een woord als *sulke wile,* dat bij Had. zou gemist worden, zonder even de geschiedenis dier handschriften na te gaan en de overlevering van den 10en brief ook buiten onze handschriften te onderzoeken? Hoe was het mogelijk te consta-

teeren, dat Hadewijch den tekst het volledigst en het letterlijkst heeft bewaard, zonder onmiddellijk te beseffen, dat dit juist de veroordeeling was van de vooropgezette theorie? En hoe kwam men er anders toe, den maker van de 41e preek, den nuchter-betoogenden, zeer voorzichtigen man, met het voortdurend *mi dunct, het dunct mi,* die bij de meest hartstochtelijke en felle passages van den H. Bernardus het niet verder brengt dan tot een zeer vlakke, tamme en schuchtere, alle lyrisme en poëzie ontberende uitspraak, te maken tot een geestverwant van Hadewijch, om hem de Richard-paraphrase te laten verdiepen en om hem uit zich zelf een eenvoudige opmerking van den H. Bernardus tot de felste lyriek in de meest hartstochtelijke belijdenis van den onvoorwaardelijken minnedienst te laten ontwikkelen?

Dit moge volstaan om Hadewijch's oorspronkelijkheid voor goed buiten allen twijfel te stellen.

Laat ik besluiten met Mej. Schalij geluk te wenschen met haar voor de kennis van Hadewijch en van geheel onze mystiek zoo belangrijke vondst, ook al blijkt nu, dat deze gansch anders moet worden verklaard, dan zij had vermoed. Moge zij op hare wandelingen door de heerlijke gaarde van de Romaansch-Latijnsche mystiek nog andere ontdekkingen op het spoor komen, als de paar waarmede zij ons nu heeft verrast.

Antwerpen I. VAN MIERLO S.J.

ENKELE OPMERKINGEN OVER DE CARTERING VAN DIALECTMATERIAAL IN 'T BIJZONDER NAAR AANLEIDING VAN DE GRENZEN VAN HET UMLAUTVERSCHIJNSEL

Bij het inkaartbrengen van dialectgegevens kan men op verschillende manieren te werk gaan. Men heeft de methode van de overzichtskaartjes, waarop enkele hoofdzaken duidelijk door kleur of lijn uitkomen en waarop allerlei bijzaken zijn weggelaten opdat de lezer niet in verwarring gebracht wordt. Hoofddoel van dergelijke kaartjes is om den lezer in kort en handig bestek vertrouwd te maken met de voorstelling die de kaartbewerker omtrent het probleem-in-kwestie heeft. Waarop deze voorstelling berust? Het antwoord lijkt eenvoudig: „op de feiten natuurlijk". Wanneer ik mij gerechtigd acht in dit opzicht enige principiële twijfel te koesteren dan moet dat verklaard worden door velerlei ervaringen die ik in mijn 30-jarige loopbaan als dialectgeograaf heb opgedaan. Men moet het o.a. meegemaakt hebben, hoe jonge mensen, die enige tijd met het chaotische materiaal voor een bepaalde kaart hebben zitten worstelen, plotseling door een bepaalde theorie „gepakt" worden om ervan overtuigd te zijn dat bij de vervaardiging en de interpretatie van taalkaarten niet altijd alléén de „nuchtere feiten" aan het woord zijn. Gaat men eens na, hoe zulke overzichtskaartjes ontstaan dan zal men in de meeste gevallen dan ook tot de conclusie komen dat ze òf langzaam mèt de theorie van den maker gegroeid zijn, òf wel dat de maker naar de behoefte van het ogenblik bepaalde carteerbare feiten uit zijn materiaal in kaart heeft gebracht met weglating van het niet- of moeilijkcarteerbare. Tegen zulke overzichtskaartjes-met-een-vooropgezet-engespecialiseerd-doel zal men geen bezwaar kunnen hebben, wanneer men er maar goed van doordrongen is dat ze slechts een zeer beperkte keuze geven uit de werkelijk aanwezige dialectgeografische vormenrijkdom, dat de kaartontwerper en de explicateur-commen-

tator in een en dezelfde persoon verenigd zijn en dat men in de meeste gevallen niet te doen heeft met een commentaar bij een primair aanwezig dialectkaartje maar met een dialectkaartje ter illustratie van een (in grove trekken reeds voorhanden) commentaar. Met dit voorbehoud wil ik de overzichtskaartjes dus in hun volle recht laten; zonder twijfel kunnen zij een zeer nuttige illustrerende functie vervullen en als het ware op 1 blz. weergeven wat anders in een commentaar van verscheiden blzz. minder duidelijk gezegd zou kunnen worden. Ik acht het echter niet wenselijk dat deze aantrekkelijke kaartjes een soort van monopolistische positie in ons taalgeografisch bedrijf gaan innemen. M.i. zou dat tot een verarming onzer wetenschap leiden.

In technische en wetenschappelijke zin zou men dit soort kaartjes „gesloten" kunnen noemen. Ze zijn immers meestal van vlakke tinten, arceringen en scherpe lijnen voorzien, ook al staat het vast dat de explorateur in werkelijkheid slechts over materiaal van een betrekgelijk klein percentage plaatsen beschikt. Wordt een bepaald probleem onder 't oog gezien dan schijnt de probleemstelling in hoofdzaak: òf ... òf te moeten zijn. Dat er — afgescheiden van velerlei andere mogelijkheden — heel vaak sprake is van een èn ... èn, komt op die kaartjes lang niet altijd uit (omdat dat technisch zo'n warboel wordt). Vaak wordt het karakter van „gesloten" en „af" te zijn nog onderstreept door het trekken van scherpe „isoglossen". Van dit soort kaartjes zijn er langzamerhand al heel wat, en door verschillende onderzoekers, als „voltooid" in het licht gegeven, bruikbare en daarnaast ook zeer onbetrouwbare. Maar het is bepaald opvallend tot hoe weinig discussie deze „gesloten" kaartjes aanleiding hebben gegeven. Wel blijkt er eens verschil van opvatting, maar die heeft dan meer betrekking op de algemene theorie die in de commentaar ten beste wordt gegeven. Slechts zelden komt men tot een herziening en her-ordening der dialectfeiten en zo dringt dan niemand meer tot het eigenlijke hart door. Is zulk een kaartje eenmaal gepubliceerd, dan is het ook in de wetenschappelijke „literatuur" opgenomen. Weinigen voelen ervoor om hetzelfde feitenmateriaal, dat reeds door een ander, soms zonder heel veel inspanning is „afgeroomd", opnieuw

te gaan „proeven". Trouwens het schrijven van een opbouwende (d.w.z. concreet verbeterende) kritiek op een taalkaart is een buitengewoon tijdrovende aangelegenheid en vergt meestal zelfs heel wat meer tijd dan de vervaardiging van een overzichtskaartje.

Tegenover de „gesloten" kaart staat het andere kaarttype dat ik als „open" wil aanduiden, „open" vooral in die zin dat er duidelijk uit blijkt voor welke plaatsen de bewerker materiaal heeft gekregen en (wat van niet minder belang is) voor welke niet. Men kan bij deze „open" kaarten nog tweeërlei soort onderscheiden die van het type van de Atlas linguistique (en van Blancquaert's atlassen) waarbij de woordvormen-zelf voluit op de kaart zijn aangegeven en die van de Sprachatlas waarbij men zijn toevlucht tot allerlei tekentjes heeft genomen. Het behoeft geen uitvoerige toelichting dat de Franse wijze van cartering de enige zuiver-wetenschappelijke is omdat zij leidt tot een onmiddellijke confrontatie met het materiaal-zelf. Als mogelijke foutenbronnen blijven hier slechts, bij mondelinge enquête: de misverstanden van den opnemer (aan wiens kwaliteit als onfeilbaar appareil inscripteur voor zo omvangrijke gebieden men het recht heeft te twijfelen), en bij schriftelijke enquête: de onbeholpenheid in de schrijfwijzen der correspondenten. Maar voor het overige niets dan voordelen: hier dringt zich geen explicateur tussen lezer en dialectsprekers, het materiaal wordt niet met een bepaalde vooropgezette bedoeling geschift en gefatsoeneerd en men weet precies voor welke plaatsen er materiaal is en voor welke het nog ontbreekt. De bezwaren tegen deze methode zijn dan ook niet van wetenschappelijke maar van technische aard. Naarmate de mazen van het onderzoekingsnet dichter worden, wordt de kaart voller en voller. Wanneer we nu bedenken dat we in gunstige gevallen voor het Nederlandse taalgebied-alléén over een hoeveelheid materiaal beschikken die het vijfvoud bedraagt van dat wat er door mondelinge enquête over heel Frankrijk is verzameld, dan is zonder meer duidelijk dat het met de zuiver-„open" methode ten onzent spaak moet lopen: een vermenigvuldiging van dergelijke volledige kaarten is een technische onmogelijkheid. We worden dus automatisch gedrongen naar het compromis: de „open" kaart-met-tekens, maar moeten daarmee ook enkele

nadelen van dit compromis op de koop toe nemen. Trouwens men zal met het sorteren van het materiaal en het ontwerpen der tekens in 80-90 % van de gevallen gemakkelijk slagen. Wanneer er, om maar iets te noemen, in het oosten van ons land drie vormen voor ᶜzoutᵊ voorkomen: *zout, zolt* en *zalt* of twee vormen voor ᶜhuisᵊ: *huus* en *hoes,* dan zal de interpretatie der inzendingen hier over 't algemeen wel geen grote moeilijkheden baren. Maar er zijn haast geen kaarten denkbaar zonder moeilijk interpreteerbare en enigszins weerbarstige gevallen. Hoe hiermee te handelen? „Even navraag doen ter plaatse" zal men zeggen. En inderdaad kunnen op deze wijze wel enkele plaatselijke puzzles tot opheldering worden gebracht. Maar veelal leidt deze correspondentie ook tot niets. Laat mij als voorbeeld het geval van de *oe* in Overijsel-Gelderland noemen. Er zijn daar gebieden met *vōēt* (lange vocaal), andere met *vōōt* (lange en zuiver monoftongische *ōō*), maar er zijn ook dorpen waar men nu eens *ōē,* dan weer een *ōō* meent te horen. Ook zijn er plaatsen waar de oude generatie meer naar de *ōō*, de jongere daarentegen meer naar de *ōē* neigt. Ik heb een groot deel dezer plaatsen bezocht en zou zelfs op grond van deze mondelinge enquête niet de moed hebben om overal consequent *ōē*-plaatsen tegenover *ōō*-plaatsen af te bakenen. Men stelle zich echter de hopeloze correspondentie voor die over een aangelegenheid als deze zou ontstaan! (de verwarring wordt nog vergroot, doordat de Overijselaar er ook in zijn „A. B." een andere *oo* op na houdt dan de Hollander). Maar gesteld al dat men na veel heen en weer schrijven tot een positief resultaat zou komen, dan nog zou een dergelijke specialisering op een probleem van één gewest m.i. om principiële redenen moeten worden verworpen. Billijkheidshalve zou men dan immers ook in andere gebieden met soortgelijke problemen nog eens navraag moeten doen. Men dient dan toch ook het naadje van de kous te weten omtrent de verhouding tussen het (*ōē*)*ōō*-gebied en het *ou*-gebied in het noorden (met zijn *ow*-strook als overgangszône), de juiste grens van de Friese *oeə* tegenover *oe, ōē* en *ōō*. En zo kan men voortgaan. De voorbereiding van een dergelijke kaart wordt dan dus niet, zoals nu, een kwestie van maanden, maar een van jaren. Het wordt dan ook niet meer een kaart, ver-

vaardigd op grond van een enquête van anno zo en zoveel, maar op grond van een eindeloze serie van enquêtes. Of enig wetenschappelijk bedrijf in Nederland of België op de vervaardiging van een atlas van zodanige kaarten berekend is meen ik te moeten betwijfelen. Men klaagt thans al (en men deed het reeds vóór de abnormale tijdsomstandigheden) over de slakkengang van publicatie. Het is dus duidelijk dat op de kaarten die het geheele Noord en Zuidnederlandse taalgebied omvatten, wel eens een en ander onopgelost en „open" moet blijven en als het ware moet worden toegeschoven aan de gewestelijke onderzoekers „ter verdere afdoening".

Nu is het natuurlijk het recht van iederen kaartbeoordelaar om nog eens op dit principiële bezwaar (wel te verstaan van àlle [1]) groot-Nederlandse dialectcartografie) te wijzen, maar hij zal het niet mogen doen voorkomen alsof er op het ogenblik reeds afdoende methodes gevonden zijn, die het kunnen ondervangen. Bedenkelijker wordt het wanneer de recensent de methode der „gesloten" kaartjes zelfs als remedie aanprijst. De Taalatlas in zijn tegenwoordige vorm heeft immers in beginsel nooit een andere methode willen volgen dan die der „open" kaarten en meent er aanspraak op te mogen maken volgens deze eigen doelstelling te mogen worden beoordeeld. Een even billijke eis als dat een prozaschrijver op zijn proza wil worden beoordeeld en niet volgens de maatstaven der poëzie wil worden gemeten.

Een andere opvatting van zijn recensententaak heeft Dr. Heeroma in *NTg* XXXVIII (1944) blz. 43 vv. De toegepaste wijze van inkaartbrenging deugt z.i. eigenlijk alleen maar voor woordkaarten. „Neem nu b.v., om direct het ergste [sic!] voorbeeld te noemen de kaart van kaas. Voor 't oog doet deze kaart het aardig, de kleuren zijn goed gekozen en er schijnt dus wel iets als een beeld uit op te rijzen. Inderdaad is deze kaart echter volkomen waardeloos [sic!]. Immers wat is het voornaamste probleem van de kaas-kaart? Toch de grens tussen de vormen met en de vormen zonder umlaut. Ik geef het u echter te doen om die grens hier te trekken!"

1) Een mondelinge enquête die het gehele Nederlandse taalgebied van Noord tot Zuid bestrijkt zal voorlopig wel tot de vrome wensen behoren.

Wanneer men zich specialiseert op een bepaald probleem behoeft men zich nog niet met oogkleppen te wapenen tegen alle andere problemen die zich kunnen voordoen. Een enkele blik op de, ook technisch zeer geslaagde, ᶜkaasᵓ-kaart doet ons zien, hoe schromelijk H. overdrijft wanneer hij deze kaart als documentatiemiddel verwerpt. Ik moge de aandacht vestigen op het duidelijk naarvorenkomen van het Friese *tsjies*-gebied (met de, volkomen juiste, overschrijding der grens van het Groningse Westerkwartier) en op de, toch zeker niet oninteressante *kees*-uitzonderingen van Leeuwarden, Sneek, Stavoren, Het Bilt enz. Verder op het Gronings-Drentse apokoperingsgebied (aansluitend bij het uitgestrekte Nederduitse apokoperingsgebied) waarin, geheel overeenkomstig de werkelijkheid, de stad Groningen als klein eilandje en het complex Oldambt-Veenkoloniën-Westerwolde als groot eiland naar voren treden. Duidelijk is op de kaart zichtbaar hoe een homogeen *-e*-gebied weer begint in westelijk en zuidelijk Drente en zich dan uitstrekt tot aan de apokoperingsgrens, die dwars over de Veluwe en langs de Oude IJsel loopt; voortzetting alweer van een zuidelijke Duitse apokoperingsgrens. Mij is geen kaart bekend waarop deze belangrijke grens duidelijker naar voren komt dan hier. Het zal misschien niet algemeen bekend zijn dat in dit uitgestrekte oostelijke *keze*-gebied Oost-Twente de enige enclave vormt met *-e*-verlies. Op de kaart komt dat alweer zeer duidelijk uit. Zeker niet van algemene bekendheid is het feit dat de stijgende diftongering die in Friezenveen zulke merkwaardige, men zou haast zeggen pathologische, vormen heeft aangenomen, embryonaal ook in andere Twentse plaatsen voorkomt en wel in een driehoek die vrijwel overeenkomt met het gebied waarvoor men op onze kaart *keeəze* aangegeven vindt (treffend geografisch parallelisme ondanks genetisch verschil). Terloops zij opgemerkt dat het Hollandsgekleurde dialect van Blokzijl op de kaart karakteristiek naar voren treedt met zijn *kaos* (waarmee het in de „Saksische" gebieden geheel alleen staat). Duidelijk steekt o.a. Zeeuws-Vlaanderen af met zijn *koaës* (*kaos*), terwijl de rest van Zeeland *kèèəs*/*kèès* heeft. Met belangstelling zal menig lezer ook kennis nemen van de *keis*-gebieden in Noord-Holland en het Utrechts-Gelderse grensgebied en van het Limburgse *kies*(*kieës*)-gebied. Als zuivere winst kunnen we nog

boeken het Belgische *kaoës(kaos)*-gebied dat tegenover het *kèès-* en *keis*-gebied zo scherp is afgebakend dat men haast van een „isoglosse"-volgens-H.'s-ideaal kan spreken. Ten slotte zij nog de aandacht gevestigd op de merkwaardig geringe omvang van het Noordnederlandse *kaas*-gebied, dat slechts tot gedeelten van Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht beperkt is. Op het Zuidnederlandse gedeelte valt er veel te prijzen. Allereerst de buitengewoon dichte bezetting met materiaal, resultaat van een sinds jaren steeds meer geïntensiveerde enquête-bedrijvigheid. Het heuglijke feit, dat in deze aflevering de Noord- en Zuid-Nederlandse samenwerking voor het eerst ook op de kaarten (ᶜklaverᵊ, ᶜhoningᵊ, ᶜkaasᵊ) tot uiting is gekomen (en onder welke moeilijke omstandigheden!) had dunkt me wel enige vermelding verdiend. Ik kan op het ogenblik niet overzien welke problemen zich in het zuiden zoal voor zullen doen maar vermoed dat Dr. Verstegen, een bescheiden geleerde maar met zeer veel cartografische ervaring nog wel het een en ander in petto heeft.

Al deze goede kwaliteiten van de ᶜkaasᵊ-kaart doet H. echter kortweg af met een „volkomen waardeloos".

Het is duidelijk dat H. een beetje gepreoccupeerd is: hij mist iets speciaals dat hij gehoopt had op de ᶜkaasᵊ-kaart te zullen vinden omdat het — voor hem — het „voornaamste" is: het pendant nl. van zijn *laag/leeg*-lijn, zoals hij die heeft gepubliceerd op het laatste kaartje (blz. 32) van zijn „Hollandse Dialektstudies". Anderzijds moesten m.i. de bewerkers der ᶜkaasᵊ-kaart, krachtens hun beginsel, berusten in de voorlopige onoplosbaarheid van een gewestelijke moeilijkheid. Moet men uit H.'s woorden opmaken dat op de bewerkers toch eigenlijk wèl de plicht had gerust om een tot dusver nog door niemand ontwarde knoop maar door te hakken en, hoe dan ook, maar een lijn (b.v. langs de Zeeuwse wateren?) te trekken? Is inderdaad het eerste doel van een modern-opgevatte dialectgeografie het „trekken van grenzen" ?[1])

1) „Es soll auch hier die Frage unerörtert bleiben, ob die übliche Methode, Mundartgebiete mit Hilfe von Lautlinien zu bestimmen, ausreicht, ob sie das Wichtigste trifft, zum mindesten das Bild nicht verfälscht" (Leo Weisgerber,

H. gaat blijkbaar van het axioma uit dat er een scherpe grens door of vlak langs Brabant loopt, die de scheiding vormt tussen een oostelijk gebied waar de *èè* of *èè*-achtige vocaal op umlaut berust en een westelijk waar de *èè* aan gewone palatalisering is te danken. Misschien heeft hij daarin gelijk. Maar is dat a priori zeker? Men zal toch de theoretische mogelijkheid moeten toegeven dat beide gebieden even onmerkbaar in elkaar overgaan als dat boven bij Overijselse *ōō*- en *ōē*-gebieden het geval was. Kortom de bewerker late dit moeilijke [1]) gebied „open" voor den gewestelijken onderzoeker die dan volgens de methode der mondelinge enquête stelliger resultaten kan trachten te bereiken. En vooral passe hij geen geforceerde middelen toe zoals het verschillend kleuren van een umlauts-*kèès* tegenover een op andere wijze ontstaan *kèès* [2]). Dat is immers geen

---

Die Stellung der Sprache im Aufbau der Gesamtkultur II, in: *Wörter und Sachen* XVI (1934), blz. 168).

1) Dat men hier inderdaad met een moeilijk geval te doen heeft waarbij naar 't mij voorkomt de uiterste behoedzaamheid is geboden, blijkt behalve uit het enquêtemateriaal ook uit de voorzichtige woorden die A. Weynen in zijn *Onderzoek naar de dialectgrenzen in Noord-Brabant* aan deze umlautsaangelegenheid wijdt. Men vgl. bij W. nog blz. 90, waar o.a. voor Fijnaart, Wagenberg, Hooge-Zwaluwe, Bergen op Zoom en Woensdrecht de vorm *kès* opgegeven wordt. Weynen geeft geen isoglosse. Welke niet-Brabander zal dan de moed hebben om de grens van het Brabantse *kès*-gebied tegenover het Zeeuwse *kèès*-gebied wel te trekken? Mocht de zaak zo eenvoudig zijn dat een Brabants *kēs* steeds per se op umlaut berust en een Zeeuws *kèès* niet, dan kan men deze (bewezen? vermoedelijke? of twijfelachtige?) staat van zaken met succes in een noot vermelden. Op een kaart die enkel opnamen wil weergeven (niet: ideeën uitbeelden) kan dit m.i. ook wel achterwege blijven.

2) Eenzelfde handelwijze beveelt H. aan bij de ᶜganzenᵖ-kaart, waarop, volgens zijn mening, een door umlaut ontstaan *genze* niet op dezelfde wijze gekleurd mag worden als een in Holland en Vlaanderen ontstaan *genze(n)*. Een methode waarbij dezelfde vorm door verschillende tekens (of kleuren) zou worden aangegeven, zou aanleiding zijn tot allerlei ongewenste consequenties en grote willekeur (de kaartontwerper kan immers onmogelijk altijd op de hoogte zijn van de ontwikkelingsgeschiedenis van elke plaatselijke vocaalvariëteit) maar bovendien moet de explicateur zich m.i. niet voortdurend als toeziend voogd van den lezer op de voorgrond willen dringen. In de begeleidende tekst is er immers ruimschoots gelegenheid voor ontvouwing van persoonlijke zienswijzen. Op de kaart dienen in de eerste plaats de dialectsprekers het woord te hebben en wel op een zo ruime wijze als technisch maar enigszins mogelijk is.

wetenschap die hij aan dit kaartmateriaal kan ontlenen, maar die hij door abstracte redenering op grond van taalhistorische overwegingen (en door vergelijking met de klanken van andere woorden) verkrijgt.

Nu zal men vragen of de „open" ᶜkaasᵊ-kaart in Brabant dan toch niet een enigszins pover figuur slaat tegenover het kaartje van Heeroma met zijn scherp getrokken *laag/leeg*-grens. Voor de umlaut van *â* heeft men hier ten minste houvast, zo zal men onwillekeurig redeneren, en dat is dan toch beter dan dat men, zoals bij het systeem der „open" kaarten den lezer maar op eigen houtje rond laat dolen.

Met deze isoglosse doet Heeroma het voorkomen alsof het *leeg*-gebied westelijk van de Tielerwaard slechts eventjes over de Zuidhollandse grens reikt en zuidelijk daarvan nog maar juist de Biesbos omvat; verder naar het zuiden wordt dan een Zeeuws *laag*-gebied precies volgens de provinciale grens afgebakend. In werkelijkheid echter constateert men volgens het materiaal-A. G. de umlautsvorm *leeg* niet alleen in de Alblasserwaard, maar ook op IJselmonde, Beierland [1]), Voorne, Goeree [2]) en Overflakkee. In Zeeland vindt men onmiskenbare umlautsvormen (in geschrifte duidelijk van de overige *ae*-woorden onderscheiden) voor Schouwen, Tolen, Noord-Beveland, Zuid-Beveland, Axel, Hulst. Met andere woorden: het umlautsgebied blijkt zich ten zuiden van Lek en Nieuwe Waterweg over vrijwel alle eilanden en zelfs over (een deel van) Zeeuws-Vlaanderen uit te strekken. Men vraagt zich af, waarom geen nauwkeuriger aandacht is besteed aan de studie die Te Winkel, lang voor H., aan deze kwestie heeft gewijd. In Te W.'s *Noordnederlandsche Tongvallen* I vindt men reeds gegevens te over om de onhoudbaarheid van Heeroma's *laag/leeg*-isoglosse te demonstreren.

Bij „open" kaarten is en blijft het materiaal nummer een en de tekenaar zal zich steeds daardoor dienen te laten leiden (toegegeven: met een kans om zich in een klein percentage der gevallen te laten misleiden). Bij „gesloten" kaarten heeft echter de kaartontwerper-theoreticus-explicateur-commentator de onbetwiste leiding. Hoe zou

1) Opprel, *Het Dialect van Oud-Beierland,* blz. 5.
2) Van Weel, *Het dialect van West-Voorne,* blz. 17.

de lezer hem die ook kunnen betwisten: hij heeft immers meestal geen ongezeefd materiaal dat hem tot eigen oordeel in staat stelt. Bedenkt men nu dat de ontwerper van de „gesloten" kaart, 't zij door eigen originele opvattingen, 't zij door zijn handboeken met theorieën geladen kan zijn, dan zal men moeten concluderen, dat de mogelijkheid dat zijn kaarten een tendentieus karakter [1]) krijgen, aanzienlijk groter is dan bij „open" kaarten. Zo zal H.'s vaste overtuiging dat „daar ergens" een grens tussen *laag* en *leeg* moet lopen vermoedelijk te danken zijn aan het bekende dogma der handboeken dat de westelijke Nederlandse dialecten geen umlaut van lange vocaal kennen. De vervaardiger van „open" kaart mag zich de naïveteit veroorloven om dit dogma te ignoreren en zo komt dan de werkelijke waarheid automatisch aan het licht.

Wanneer men tussen tweeërlei kwaad: tekentjes-chaos of nette (maar oniuiste) isoglossen te kiezen heeft, dan is het dunkt me duidelijk van welke kant de meeste wetenschappelijke schade te vrezen is. De tekentjes-chaos verraadt hier en daar ostentatief de onmacht der schriftelijke enquête-methode maar wijst daardoor den gewestelijken onderzoeker, waar de ploeg wat intensiever in het terrein moet worden gezet. De plaatsing van een voorbarige isoglosse daarentegen kan het onderzoek vele jaren in verkeerde banen leiden of de bestendiging van „geijkte" maar niettemin onjuiste opvattingen in de hand werken.

Dit moge door een voorbeeld geïllustreerd worden, dat ongedwongen bij dit geval aansluit. In het Afrikaans komen naast *laag* en *laagte* vrij vaak en over een grote uitgestrektheid van het taalgebied de vormen *leeg* en *leegte* voor (zie o.a. Le Roux, *Beschr. Klankleer v. h. Afrikaans,* blz. 27). Een verklaring lag voor de hand: de vorm *leeg* zou ontleend kunnen zijn aan een oostelijk dialect met umlaut van lange vocalen. Een bizonder welkom voorbeeld dus voor hen die van mening zijn dat het Afrikaans gegroeid is door een „menging" van westelijke en oostelijke (eventueel ook Nederduitse)

1) Toegegeven alweer: ook bij „open" kaarten zullen onjuiste interpretaties voorkomen, maar de kans dat ze steeds naar dezelfde richting tenderen is veel geringer dan bij „gesloten" kaarten.

dialecten. Nu is het echter wel opvallend, dat nog nooit door iemand Friese, Groningse, Drentse of Gelders-Overijselse dialectverschijnselen in het Afrikaans met name zijn aangewezen. Wordt het uitzicht op het westelijke Hollandse taallandschap nu versperd door een „isoglosse" als die van Heeroma, dan zal ook de twijfelaar ten slotte misschien geneigd zijn om maar toe te geven: inderdaad hier is nu eens een duidelijk „oostelijke" invloed in het Afrikaans aangewezen. In werkelijkheid blijkt nu de *leeg*-vorm op alle Zuidhollandse eilanden voor te komen en daar juist deze eilanden een vrij groot aantal immigranten hebben opgeleverd is het helemaal niet te verwonderen dat *leeg* zich tot op de huidige dag in het Afrikaans heeft gehandhaafd. Het zal dus in het 17de-eeuwse Zuid-Holland vermoedelijk al net zo geweest zijn als thans: in het noorden *laag*-vormen, op de eilanden een sterke frequentie van *leeg*-vormen.

Ik meende deze toelichting op de methode der „open" kaartjes billijkheidshalve te moeten geven omdat ze in verschillende opzichten toch al ernstig in het nadeel zijn tegenover de andere. Om te beginnen al wat de hoeveelheid te verzetten werk betreft. De vervaardiging van een „gesloten" kaartje is een kwestie van enige dagen, met de technische voorbereiding van een „open" kaart zijn daarentegen vele weken, soms zelfs maanden, gemoeid. De „open" kaarten maken niet zelden een „rommelige" indruk, de „gesloten" kaarten zien er over 't algemeen netjes en geacheveerd uit en de beschouwer weet om zo te zeggen bij eerste oogopslag in welke richting hij moet denken. Dat is inderdaad een zware strijd om het bestaan voor de „open" kaarten. Nu kan het zijn dat we in de komende jaren een bloeitijd van „gesloten" kaartjes tegemoet gaan, maar dan moeten we er toch steeds van doordrongen zijn dat de functie daarvan in hoofdzaak een illustratieve blijft en dat we daarnaast de „open" kaarten niet zullen kunnen missen. Andere molens mogen sneller malen, maar „open" kaarten duren het langst.

Ik herhaal dat ik „gesloten" kaartjes voor gespecialiseerde, bepaaldelijk statistisch-getinte, onderzoekingen zeer wel aanvaardbaar acht, mits de gebruiker slechts weet dat hier niet sprake is van een schilderij (laat staan een foto) van de werkelijkheid. In bepaalde

gevallen zou ik zelfs de vervaardiging ervan warm willen aanbevelen, zo wanneer daarnaast reeds een „open" kaart van hetzelfde woord of verschijnsel bestaat. Op die wijze kan dat wat voor den betreffenden onderzoeker en volgens de huidige stand van de wetenschap „hoofdzaken" zijn wat plastischer naar voren worden gebracht. De kritisch-gezinde lezer kan dan nagaan uit welk materiaal deze vorm gekneed is en — mocht hij het er niet mee eens zijn — een ander kaartje daartegenover stellen met verschijnselen die volgens hem het „voornaamste" zijn. Dit publiceren van handige en overzichtige „gesloten" kaarten naast reeds aanwezige „open" kaarten wordt ook door Van Ginneken aanbevolen in zijn boekje „De studie der Nederlandsche streektalen", blz. 29, waarbij hij naar het practische voorbeeld van de Roemeense taalatlas verwijst.

G. KLOEKE

DEEL II VAN TSPEL VAN SINTE TRUDO EN DE TWEE LUIKSE HANDSCHRIFTEN

Indertijd hebben we bij het eerste deel van Tspel van Sinte Trudo (in de bundel *Trou moet Blycken*) enige aanvullingen gegeven, gebaseerd op een hernieuwde lezing van hs. 78 (thans 247) en op de varianten van het aan G. Kalff onbekende hs. 19 (thans 265) van de Universiteitsbibliotheek te Luik.[1]). We zullen dat nu trachten te doen bij het tweede deel van het spel. We volgen de versnummering van Trou moet Blycken en duiden deze uitgave aan met T.M.B. De vertaling van Crullus in het Latijn duiden we aan met Lat. [2]). Ziehier eerst enige voorbeelden van onjuiste lezingen van hs. 78.

T.M.B. 1834 Dees Trudo en soude hier nyet langher *verboenen.*
hs. 78 dees Trudo en soude hier nyet langher *woenen*
hs. 19 Dees Trudo, en soude hier niet en langher *woenen*
T.M.B. 1905 Waer es synen *stoet,* die hy hier heeft brocht?
hs. 78 waer es synen *staet* [3]) die hy hier heeft *brecht*
hs. 19 Waer es zynen *staet* [3]), die hy hier heeft brecht

brecht moet rijmen op *slecht* (1903) en *knecht* (1902).

De lezing *brocht* werpt een onverdiende blaam op de rijmvaardigheid van Fastraets.

T.M.B. Levi
2055 Wa! bregt hem den hals!
Neen! stroeyt ghy u venyn!
Doeghet sonder veel gheschals.
Neen! baer u conste fyn;
Hy es my veel te vals.

---

1) *Bijdragen tot de Ned. T. e. Letterk.* (bundel-V. Ginneken). Overdruk uit *OTt,* Jg. 6 No. I blz. 67-77, welk tijdschrift voorlopig niet meer verschijnt.

2) *Vita Sancti Trudonis confessoris Comedijs duabus ut plurimum expressa.* Maastricht MCMXXXIV.

3) Geheel onmogelijk is de lezing *stoet* niet. *Stoet* beantwoordt overigens beter aan het Lat. *Ubi ministri sunt frequentes, seduli*?

2060 Met eenen cruce hy my van hem vlien doet,
Dus laeyt beyen tot den appel ryp es en mals,
Want verhaeste dinghen en waren noyt goet.

hs. 78 Levia
wa bregt hem den hals
baal
neen stroeyt ghy u venyn
levia
doeghet sonder veel gheschals
baal
neen baer u consten fyn
Levi
Hy es my veel te vals

Met eenen cruce hy my van hem vlien doet
dus laeyt beyen, tot den appel ryp es en mals
want verhaeste dinghen, en waren noyt goet

hs. 19 Levi
Wa breeckt hem den hals
Baal
Neen stroeyt ghy u venyn
Levi
Doeghet sonder veel gheschals
Baal
Neen baert u consten fyn
Levi
Hy es my veel te vals
Met eenen cruce hy my
van hem vlien doet

Dus laeyt beyen, tot den appel ryp es en mals
Want verhaeste dinghen, en waren noeyt goet

Lat. vs. 212 Baalberith. Quin enecas hunc protinus?
Leviathan. Id arte qua nam possiem?
Baalberith. Vel hunc veneno confice.
Leviathan. Ludit dolos quos nectimus.
Baalberith. Signo cruce vel unius.
Leviathan. Hinc tempori fac servias:
Baalberith. Id dixeris verissime,
Leviathan. Nam cuncta tempus exigunt.

Uit beide handschriften en de Latijnse tekst blijkt duidelijk, dat T.M.B. de verzen 2055-2062 verkeerdelijk alleen door Leviathan doet uitspreken. De schrijfwijze in hs. 19 doet zelfs vermoeden, dat de 2 laatste regels door *beide* duiveltjes worden gezegd.

Ook aangaande de interpunctie geldt voor deel II van het spel, dat de wijzigingen naar het persoonlijk gevoelen van de uitgever in T.M.B. aan de bedoeling van Frastraets geweld aandoen, omdat de interpunctietekens in het hs. niet altijd eigenlijke interpunctietekens zijn,

maar dienen om het rijm te markeren. Zo zijn, om slechts een voorbeeld te noemen, in het gebed van Trudo van 2063-2085 bijna alle komma's of punten weggevallen, die het schakelrijm aanduiden [1]).

Eveneens geeft deel II in T.M.B. de „breking" niet weer, zodat het aantal regels te lang wordt en het kunstig rederijkersrijm niet tot zijn recht komt.

Het aantal *zinstorende* „verlezingen" in de 3570 versregels is, alles bij elkaar genomen, betrekkelijk gering. Er zijn er in deel II, even goed als in deel I, vele, die bestaan in het verkeerd lezen van een letter, zonder dat het aanleiding geeft tot verkeerde gevolgtrekkingen omtrent taal en betekenis. Verder bestaat een aantal afwijkingen tussen hs. 78 en T.M.B. deel II uit bewuste, duidelijkheidshalve, maar zonder nadere toelichting aangebrachte wijzigingen, zoals vs. 2320 *d'ooghen*: hs. 78 *dooghen*, passim *D'edelman*: hs. 78 *Die edel man* etc. Daar tegenover staat, dat de uitgever herhaaldelijk ook in deel II op voorzichtige wijze emendaties voorstelt, welke door hs. 19, dat hij niet kende, volkomen bevestigd worden, zoals vs. 1804, 1808, 1811, 1828 etc. etc. Hier alleen uit blijkt het verdienstelijke van deze uitgave van *1889 in de stoomdrukkerij* van J. B. Wolters, al voldoet ze, zoals we in de *Bijdragen* reeds opmerkten, niet meer geheel aan de tegenwoordige eisen en missen we de varianten van hs. 19.

In allerlei opzichten is dit hs. 19, ook wat deel II aangaat, van belang. Duistere plaatsen worden er door verklaard, lexicologie, taalkunde en studie van de 16de-eeuwse spellinggewoontes kunnen er profijt van trekken.

Ziehier enige voorbeelden.

Leviathan verheugt er zich over, dat de hofmeester, die God had uitgedaagd hem met „tantsweer" te plagen, als Trudo, de botterik, binnen het jaar Davids soutere van buiten zou kennen, nu het jaar verstreken is, zijn straf ontvangt.

---

1) Men vergelijke hiermee de foto van f. 24 v° uit L 78 in *Bijdragen* blz. 70, waar hetzelfde verschijnsel zich voordoet.

T.M.B. (naar hs. 78) Leviathan
vs. 2099 Dies ick nu in duysent vrueghden leve,
Ja, alsout den helschen Nabal spyten!
Baalberith
Eest daer omme?

Deze vraag heeft in dit verband weinig of geen zin. Maar in hs. 19 luidt de vraag, volkomen passend:

eest iaer omme
Lat. vs. 252 Annus ne se reciprocavit volubilius?

T.M.B. vs. 2397 Die Edelman
Hy es hier, die ick vol duechden ghetont vont.
Prinsche! compt by (den) biscop.

De emendatie van Kalff (den) is juist, maar er ontbreekt het rijm.

hs. 78 hy es hier die ick vol duechden ghetont, vont
prinsche compt by biscop
hs. 19 Hy es hier, die ick vol duechden ghetont, vont
Prinche compt byden biscop ter stont

Na de priesterwijding van Trudo spreken de bisschop en de verder aanwezigen ieder een gebed uit in de vorm van een rondeel. De subdiaken spreekt echter in T.B.M. een gebed uit van 6 regels 2491-2497. Nu heeft hs. 78 er wel geen 8, maar toch 7. Na 2492 volgt daar nl. nog de door T.M.B. overgeslagen regel:

twas boven nature als den mont was gheslooten

maar hs. 19 is volledig en daar luiden dus de 8 regels — de in TM.B. ontbrekende regels cursiveren we:

Loff vloet die quaempt uutter syden gheschooten
Loff edel bloet, loff schoen water miraculeus
Twas boven nature, als den mont was gheslooten
Dies moet ick u loven, fonteyne doloreus
Tonswert vloeyende, *uut liefden gratieus*
Om aff te waschene, der eerf sonden treecken
Dus u lovende, seg ick zeer compassieus
Loff schoen fonteyne, met vijff vloeyende beecken

Zes regels verder heeft vs. 2503 in T.M.B. en hs. 78 een slotwoord

wercken, dat moet rijmen op *beecken.* In hs. 19 vinden we het rijmwoord nl. *weecken.*

Geven we tenslotte nog een voorbeeld ervan, hoe èn in T.M.B. èn in hs. 78 de rolverdeling niet juist is, terwijl hs. 19 de goede heeft. De bisschop stuurt Trudo naar Haspengouw om daar het Evangelie te verkondigen en als Trudo eerst enig bezwaar heeft tegen deze moeilijke taak, dan voegen de aanwezigen hun aansporingen bij het bisschoppelijk verzoek nl. Meester Wolffaert, Die Edelman en Die Hoofmeester (voor de aanwezigheid van de laatste zie vs. 2713). Nu laat T.M.B. (naar hs. 78) de versregels 2677-2680 spreken door de edelman en interpungeert, afwijkend van het hs.:

T'es recht, dat ghy doet dat myn heere proponeert
En hier simuleert van u excusatie,
Want, heere, wat ghy hier veel allegeert
En u selven verneert, ghy hebt die statie.

hs. 78 heeft evenmin een komma achter *excusatie* als een punt achter *statie.* Aldus is de lezing in hs. 19:

Dedel man
Tes recht dat ghy doet, dat myn heere proponeert
En hier simuleert, van u excusatie
Die hoofmeester
Ja, want heere, wat ghy hier veel alegeert
En u selven verneert, ghy hebt die statie

Als er interpunctie wordt aangebracht, dan moet echter na *excusatie* en *statie* een punt geplaatst worden.

Van belang zijn ook de lexicologische wijzigingen op verschillende plaatsen in hs. 19. Wij geven 6 gevallen.

T.M.B. (naar hs. 78)	hs. 19
vs. 1835 overslach	boven maten
1876 Een hoverdich puyst	Een hoeverdich pretter
1959 ick snudt hem soo syn snuyte	ick raeck hem soe syn snuutte
2050 boest myn achterste cloove	kust syn (lees: myn) achterst clove
2308 biddende rys ick op myn knien	biddende val ick op myn knien
2459 der valsgher brouwynen saet	der valsgher opynen, saet

Deze vervangingen zijn o.i. toe te schrijven aan twee redenen: 1° De woorden uit hs. 78 moeten de kopiist van hs. 19 als verouderd of niet in overeenstemming met de taalkring van hem zelf of van degenen, voor wie de tekst bestemd was, zijn voorgekomen. We vooronderstellen, dat hs. 19 jonger is dan 78.
2° De kopiist gaf de voorkeur aan een woord met een andere gevoelswaarde.

De eerste reden bewerkte de wijzigingen van *overslach* tot *boven mate,* van *ick snudt hem soo syn snuyte* tot *ick raeck hem soe syn snuutte,* van *boest* tot *kust,* van *rys* tot *val* (ofschoon elders in hs. 19 *rysen* voorkomt), van *brouwynen* tot *opynen.*

De wijziging van *puyst* tot *pretter* heeft o.i. niet plaatsgehad, omdat *puyst,* mnl. *puust,* verouderd of ongewoon was, maar omdat de kopiist *pretter* blijkbaar plastischer, schilderachtiger vond. Immers *pretter* o.i. = *preter, prater* van Lat. **praterius, *pratirius* (van pratum) begon te verouderen in de algemene taal in de zestiende eeuw. Kiliaen omschrijft *preter* als *Praetor ruralis, praetor rusticus; & Saltuarius, sylvarum custos* en kent ook *preterschap* = *Officium praetoris ruralis aut saltuarii.* Het *WNT* D. XII kol. 4080-4081 omschrijft het begrip als *opzichter over bossen en landerijen.*

Verschillen van andere aard brengen aan de dag de varianten *breeckt* voor *bregt* (T.M.B. vs. 2055 en passim), *spreeckt* voor *spreckt* (T.M.B. vs. 1943), *dat rappier* voor *die rapeere* (T.M.B. vs. 1878), *priesters* voor *preesters* (T.M.B. 2501) etc.

Ook de spellinggewoontes verschillen in deel II nog al tussen beide handschriften. De *c* met de uitspraak *k* wordt in hs. 19 bij voorkeur voorgesteld door *k* in vreemde en Nederlandse woorden: *kossyncken* tegenover *cousynken* (T.M.B. vs. 1825, 2043 en passim), *kockyn* tegenover *cockyn* (T.M.B. vs. 2054), *kroenen, ghekrincken* tegenover *croenen, ghecrincken* (T.M.B. vs. 1837 en 1842).

Op het einde van een lettergreep schrijft hs. 19 bij voorkeur *ee,* maar *o,* tegenover enkele *e* en dubbele *o* in hs. 78 etc. etc. [1]).

Evenals in hs. 19 bij deel I de titel vermeld wordt, geschiedt dit ook

1) Zie ook *Bijdragen* blz. 3.

bij deel II: *Hier vervolcht die legende oft leeven van sintruyden met die miraculen ende teekenen dy godt ghedaen heeft om syns goets leevens wil ende hoe godt syn patientie lief ghehadt heeft.*

Tenslotte vermelden we, dat hs. 19 ook nog een toneelaanwijzing heeft, die ontbreekt in hs. 78 nl. (bij vs. 2441 in T.M.B.):

Hier werpt my (lees: *hy*) *hem die kasuyfele over thoot*

We menen op grond van het hierboven en elders meegedeelde het recht te hebben een nieuwe uitgave van *Het leven van Sintruyden* geen overbodige weelde te noemen.

Maastricht H. J. E. ENDEPOLS

BIJDRAGEN TOT DE MIDDELNEDERLANDSE WOORD-GEOGRAFIE EN WOORD-CHRONOLOGIE

IX. DE „HOLLANDSE" WOORDEN BIJ KILIAEN

In de zesde en zevende van deze bijdragen [1]) hebben wij getracht, in de taal van Potter en Hillegaersberch de Hollandse bestanddelen op te sporen. Een dergelijk onderzoek kan men ook langs lexicografische weg beproeven. Kiliaen's woordenboek biedt daarvoor m.i. een geschikt uitgangspunt. Het is bekend dat hij al wat in het Brabants van zijn tijd onbekend of ongebruikelijk was trachtte te groeperen en naar de landstreken te lokaliseren. Soms gaf hij één gewest aan: Vlaams, Hollands, Fries, Zeeuws, Saksisch, Sicambrisch (d.i. Nederrijns), soms een enkele stad (b.v. Leuvens), maar vaak ook een combinatie. Nu is het begrijpelijk dat Kiliaen niet te werk ging als een moderne dialektgeograaf, en dat zijn aanwijzingen, meermalen op gezag van anderen, niet steeds betrouwbaar zullen zijn, zodat alleen ten opzichte van de kwalifikatie „niet-Brabants" bij zulke woorden vrij grote zekerheid bestaat. Er is dus alle reden om Kiliaen's gegevens te toetsen, voornamelijk aan de rijke dokumentatie van het *MnlW*, het *WNT*, voorzover het de zestiende eeuw betreft, en de idiotica van Zuid- en Noord-Nederland. Tevens kan een dergelijk onderzoek ons op weg helpen om Kiliaen's bronnen beter te leren kennen, en zijn werkwijze na te gaan.

Reeds lang geleden heb ik op een werkkollege met candidaten dergelijke onderzoekingen ondernomen. Praktisch leek ons, eerst de woorden te verzamelen die speciaal voor één streek opgegeven waren, waarbij het Hollands het eerst in aanmerking kwam, te meer omdat reeds Kluyver in zijn proefschrift de *Nomenclator* van Hadrianus Junius als een voorname bron had ontdekt. Langs die weg kon reeds een belangrijk bestanddeel van wat Kiliaen aan deze voorganger dankte, vastgesteld worden. Een van de toenmalige deelnemers, Dr.

---

1) *Ts.* LVIII.

K. Fokkema, onderzocht het aandeel van het Fries en publiceerde het eerste gedeelte van het verzamelde en onderzochte materiaal in *Ts LIV*, 210; daarop is nog, als noodzakelijke aanvulling, een onderzoek te verwachten van de woorden die Kiliaen Fries-Hollands en Fries-Saksisch noemt. In de volgende bladzijden worden uitsluitend de woorden besproken die van het enkele praedikaat „Holl." voorzien zijn. Ook hier ontbreken dus nog dezelfde groep Hollands-Fries, Hollands-Saksisch, Hollands-Vlaams, enz. waarvoor nog geen materiaal tot mijn beschikking staat. Dit onderzoek laat ik dus aan anderen over, temeer omdat kennis van onze Oostelijke streektalen en van de naburige Duitse voor dergelijke studie vrijwel onmisbaar is. Bij een voorlopig onderzoek naar de als enkel saksisch aangeduide woorden, op een ander werkkollege is trouwens reeds gebleken dat de hulpmiddelen vaak zeer ontoereikend zijn, o.a. door het ontbreken van een uitgebreid Middelnederduits woordenboek, zodat de uitkomsten in veel gevallen onbevredigend bleven.

Aan Zuidnederlandse vakgenoten moeten wij het overlaten, de Vlaamse woorden bij Kiliaen eens te bestuderen, en na te gaan, wat hij aan het *Naemboeck* van Joos Lambrechts ontleend heeft. De toekomstige uitgave van dit woordenboek kan licht de stoot geven tot een onderzoek.

Bij de opsomming van de Hollandse woorden hebben wij er slechts enkele ter zijde gelaten, waar het alleen aankwam op een klankverschil, dat echter door Kiliaen sporadisch vermeld wordt, b.v. *after* j. achter; *geruft* j. gerucht; *bocken* j. bucken; *delen* j. deylen; *pet* j. put; *spul* j. spel; *piel* j. pijl; *vliet* j. vlijt. Zonder uitzondering zijn de gevallen opgenomen die Kiliaen als „vetus Holl." kenmerkt. Verdam vatte dat op als „verouderd Hollands", maar het is niet onmogelijk dat Verdeyen gelijk heeft met zijn opvatting: voor ons in Brabant verouderd, maar in Holland nog gebruikelijk. Uit de besproken gevallen is niet met stelligheid op te maken welke opvatting de juiste is, maar de eerste lijkt mij voorlopig nog het meest waarschijnlijk.

De moeilijkheid om het aandeel van de *Nomenclator* bij deze groep nader te bepalen en de Nederlandsche woorden na te slaan,

werd opgeheven, doordat Dr. C. C. de Bruin een alfabetisch fiches-apparaat tot mijn beschikking stelde, waarin alle Nederlandse woorden opgenomen zijn.

In afwachting van de zeer wenselijke „omgekeerde Nomenclator", die in bewerking is, vindt men in de volgende lijst alle woorden met een sterretje getekend, die ook bij Junius voorkomen, en die dus hoogstwaarschijnlijk aan de *Nomenclator* ontleend zijn.

achterdocht j. achterdenkinghe. Deze beide afleidingen van *achterdencken* ontbreken in het Mnl. Plantijn kent: een achterdencken. De oudste opgetekende plaats komt voor in Spieghel's *Hertspieghel.*

achtertaele j. achterklap. Ten onrechte als voornamelijk Hollands beschouwd. De plaatsen in het *MnlW* wijzen juist op Vlaanderen. Het synonieme *achtersprake* komt ook in Brabant voor (Boendale, Ruusbroec). Dat achtertale in Brabant minder bekend was, blijkt daaruit, dat Plantijn slechts achterklap, achterklappinghe kent.

***aecker** j. eeckel. Volgens het *MnlW* inderdaad speciaal Hollands. *Akerboom* komt weliswaar in de Delftse bijbel voor, maar dat zal dan een verhollandsing zijn van de oorspronkelijk Brabantse tekst van ± 1360. Hierbij behoort waarschijnlijk ook het stoffelijk adjektief *akijn* op één Zeeuwse plaats. Kil. kent ook *aeckerigh* = querceus, waarachter alleen *vetus* staat.

aenboorden: appellere. Hiermee zal wel hetzelfde bedoeld zijn als het onmiddellijk voorafgaande *aenboord trecken, ont-aenboorden* j. calangieren, vernaerderen, dat Kiliaen Zeeuws noemt. Dat klopt geheel met het *MnlW*: „oude rechtsterm, vooral in Zeeland gebruikelijk". Voor Holland geeft Verdam geen enkele plaats.

anderde j. secundus was blijkbaar Hollands. Naast de plaatsen uit Hollandse bronnen (*Minnenloop*, Leidse Keurboeken enz.) treft men alleen de *Exc. Cron.* aan, in 1530 te Antwerpen bij Jan van Doesborch gedrukt, maar daarin zijn meer Hollandse invloeden te bespeuren.

angheliere, *angiere j. ghenōffel. Geen plaatsen in het *MnlW.*, wel vermeld in het *HandWdb.*, dus waarschijnlijk laat-Mnl. en wel niet speciaal Hollands, al komt het voor 't eerst voor bij Spieghel. De vorm *angiere*, die bekend is in de naam van rederijkerskamers te

Rijnsburg en te Haarlem, is wellicht wel in Holland het meest gebruikelijk geweest.

***albedille** j. albedrijf. Daarnaast noemt Kil. nog: *albeschick, albewind, albestier* als synoniemen. Het *MnlW* kent slechts, op één plaats, *albestiert*. Het „Hollandse" element is dus het ww. *bedillen,* dat inderdaad door Kil. ook „holl." genoemd wordt, en in het *MnlW* ontbreekt. Als samenstelling heeft Kiliaen het woord in de *Nomenclator* aangetroffen.

amborstigh j. engborstigh. Kil. kent daarnaast het hyperkorrekte *ademborstigh,* waarachter hij geen „holl." plaatst. Het *MnlW* geeft alleen *amachtich* en *amechtich,* en daarnaast nog *dempich.* Aamborstig komt voor bij Hollandse auteurs (Van Beverwyck, Huygens), maar zal niet speciaal Hollands geweest zijn, aangezien reeds de *Teuthonista*: *amborstigh* en *anborstigh* vermeldt.

***asterlinck** j. huysbrood. Een zonderling woord, dat noch in het *MnlW,* noch in het *WNT* voorkomt. Kil. ontleende het aan de *Nomenclator,* maar daar zal het wel een drukfout zijn voor *afterlinck,* die ook in de tweede druk van de *Nomenclator* voorkomt. Zie Boekenoogen i.v. *achteling*: zeker soort van grof wittebrood.

***aeterlinck** j. bastaard. Over dit woord, dat van Friese afkomst moet zijn, heeft M. de Vries uitvoerig gehandeld in *Taalk. Bijdr.* II, 5-14: het is juist in Holland in deze vorm, reeds sedert de vijftiende eeuw (Delftse bijbel) zeer bekend geweest.

***baffen** j. bassen. De plaatsen in *MnlW* wijzen naar Noord-Nederland, vooral naar Holland (o.a. Minnenloep). Junius geeft *baffinghe* = latratus.

bagghele j. vigghe. In *MnlW* slechts één plaats, uit de Haarlemse inkunabel *Barth. den Eng.*; in *WNT* bagge als bijvorm van *big.* De vorm van Kil. schijnt dus wel speciaal Hollands geweest te zijn, al komt hij niet in de *Nomenclator* voor. Kil. vermeldt ook het ww. *baggelen* j. vigghen, waarbij de aanduiding „holl." ontbreekt.

baeye: sinus maris. In deze betekenis uit ME. bronnen niet opgetekend (Mnl. baye = zeezout). Waarschijnlijk is het, in oorsprong Spaanse woord, eerst in de zestiende eeuw in zeevaartkringen, en wel niet alleen in Holland, doorgedrongen.

balinck j. trachter: noch in het *MnlW*, noch in het *WNT* opgenomen.

barninckhout j. berhout. Contaminatie uit berninge (brandstof) en bernhout, die volgens de plaatsen in *MnlW* vooral in Holland voorkwam, al noemt Verdam ook een plaats uit Utrecht.

bedecken j. broeden. Deze speciale betekenis kennen de woordenboeken niet. Heeft Kil. het wellicht eens toevallig aangetroffen voor: broedende met de vleugels dekken?

bedillen: actitare etc. Zie bij *albedille*.

bedraeyen j. betrapen. Wellicht berust dit zonderlinge woord met de nergens aangetroffen betekenis op een fout, en is *bedrapen* bedoeld, dat het *WNT* uit Coornhert en Coster's werken aanhaalt. Eigenaardig is dat Spanoge in de Synonyma *bedraepen* naast betrapen geeft. Dat bedrayen = involvere (Kil.) uit inwikkelen de betekenis: verstrikken, bedriegen zou gekregen hebben, is op zich zelf niet ondenkbaar, maar elk bewijs daarvoor ontbreekt.

bedunck: opinio. Ontbreekt in het Mnl. Het *WNT* kent alleen *bedunken* (mijns bedunkens).

beffe j. kraghe. Dat dit een Hollands woord zou zijn in tegenstelling met het oudere Mnl. beffe, dat Kil. met almutse verklaart, wordt door het artikel *bef* in *WNT* aannemelijk.

begrasde boter j. grasboter. Noch in *MnlW*, noch in *WNT* vermeld. Ook niet bij Boekenoogen.

beguyghen: illudere. Niet Mnl. De oudste plaats in *WNT* is ontleend aan Oudaen. Het kan dus wel Hollands geweest zijn.

beknijpen: coarctare. Niet Mnl. In de zeventiende eeuw in Noord-Nederland gewoon (*WNT* II, 1611) o.a. bij Hooft en Oudaen.

besitten een stad: obsidere. Dit door Kiliaen „vetus" genoemde ww. was in het Mnl. zeer gewoon, vooral in het Zuiden (*MnlW* I, 1051). Zijn plaatsbepaling is dus onjuist.

bespreken j. beraeden: consulere. Van deze betekenis geeft het *MnlW* I, 1088 maar één voorbeeld, uit Hollandse bron. Het *WNT* vermeldt deze betekenis niet.

bestolpen j. bedecken. Niet Mnl. Als bijvorm van bestelpen, dat bij Noordnederlandse schrijvers in de zeventiende eeuw, o.a. Hooft en Vondel, zeer gewoon is (*WNT* II, 2139); de vorm met *o* is alleen bij Westerbaen aangetroffen (ibidem 2165).

***beye** j. baye: acinus. Kiliaen geeft te voren baye zonder toevoeging. Het *MnlW* heeft één Hollandse en een Westvlaamse plaats (Jan IJperman). Acht hij de vorm met *ei* Hollands? Gewoner Zuidnederlands is *besie*.

beyteler, buyteler: ludius, histrio. Ontbreekt in 't Mnl. Blijkens de plaatsen bij Roemer Visscher en Bredero in *WNT* II, 1782 heeft Kiliaen gelijk.

biervlieghe j. dronckaerts puyste. Ontbreekt in 't Mnl. Het *WNT* II, 2552 heeft enige aanhalingen die naar het Noorden wijzen.

bijsinnigh: prudens. Niet Mnl. Het *WNT* II, 2677 nam het wel op, maar louter op gezag van Kiliaen, zonder bewijs. Het gelijktijdig bestaan naast *bijsinnig*: krankzinnig (amens, demens), dat Kiliaen ten onrechte alleen „sicamb." noemt — het *WNT* haalt het aan uit Coster en Van Heemskerk — is dus twijfelachtig.

bijspraecke: parabola. Het *MnlW* I, 1274 geeft maar twee voorbeelden: een Westvlaams en een Noordnederlands (*Bienb.*). Gewoner is *bispel*. Spieghel kent het (*Bijspraax Almanak*), ook Oudaen, maar Cats en Hooft gebruiken *bijspreuk* (Mnl. *bisproke*). Zie *WNT* II, 2638.

***bickelen, bicken**: sculpere, scalpere, frangere; frendere, mandere.

bickeler, bicker j. steenhouwer.

bicken j. steenhouwen. Dat de betekenis bijten, eten in gemeenzame taal speciaal Hollands was, wordt door de vele plaatsen in *WNT* bevestigd, maar bickelen in de zin van beeldhouwen komt nergens voor. Vreemder nog is, dat Kil. de betekenis steenhouwen Hollands noemt, want oude Brabantse plaatsen (*Brab. Yeesten*) bewijzen dat het in het Zuiden van ouds bekend was, terwijl daar ook de samenstelling steenbickelare aangetroffen wordt (*MnlW* II, 1253).

***bijt** j. loeme.

bijten het ijs: glaciem rumpere. In Vlaamse Mnl. teksten komt het woord *bijt* alleen voor in de verbinding *dat helse bijt*, door Verdam verklaard als: de ijskoude hel. Zou hier niet eer aan de kloof gedacht zijn dan aan het ijs? Daarentegen komt *biten*: het ijs openhakken, zowel te Leiden als te Brugge voor. Misschien

kende Kil. daarvoor beter *ijsen,* dat hij ook met rumpere glaciem vertaalt, zonder plaatselijke bepaling.

***blencke, blincke**: tenia maris. Dat dit woord voor een hoogte die met helderder tint van verre zichtbaar is, speciaal in Holland gebruikt werd, wordt bevestigd door *WNT* II, 2825, o.a. met een duidelijke plaats uit Spieghel. Vgl. verderop: blink en „de Blinkerd" bij Haarlem.

blencken, blincken. Hoewel de vele bewijsplaatsen naast die van *blicken* de verhouding niet geheel duidelijk maken, komt het mij voor dat het eerste toch meer Noordnederlands is, tegenover het Zuidelijke blicken. Ruusbroec gebruikt b.v. steeds blicken.

***blick** j. silvercruyd. Het *MnlW* geeft twee plaatsen: een uit Leiden en een uit Utrecht.

blouwen: brachia quatere calefaciendi causa. Dat deze speciale betekenis nog Noordhollands is, blijkt uit *WNT* II, 2926.

***bodsigh land**: palus. Niet Mnl. Niet vermeld in *WNT,* maar Boekenoogen (blz. 79) noemt naast *bod* = losstaand stuk riet een bijvorm *bodze.* Kiliaen vond het in de *Nomenclator.*

bocken j. bucken. Blijkens *MnlW* I, 1353 was de vorm met o in Holland inheems.

***bockingh** j. bucking. Niet Mnl. Gewoon Noordnederlands *WNT* III, 272.

boechel j. bult: gibbus. Niet Mnl. De oudste plaats in *WNT* III, 11 komt voor bij N. Heinsius.

boedel j. boel. Wanneer Kil. deze vorm speciaal Hollands noemt, komt hij met zich zelf in strijd, als even verder *boel, boedel, inboel* alle drie als Fris. Holl. gekarakteriseerd worden. Dat deze lokalisering juist is, blijkt uit de artikels *boedel* met allerlei samenstellingen in *MnlW* en *WNT.* Eigenaardig is dat Plantijn b.v. slechts vermeldt: *boel* oft bruytschat.

boeten de netten. Te voren geeft Kil. *boeten* = emendare. Hij bedoelt dus dat de toepassing op het herstellen van netten in het biezonder Hollands is, wat wel juist kan zijn.

bol: panis rotundus. Bevestigd door *WNT* II, 284-285. In Z. Nederland is bol alleen een ronde bal.

bonne j. wijck.

bonnemeester j. wyckmeester. Kil. bedoelt *bon,* dat inderdaad slechts uit Leidse keurboeken opgetekend is (*MnlW* I, 1357). Van bonnemeester kent Verdam geen bewijsplaats: te Leiden heette hij: „homan van den bonnen".

***boommeester, boomsluyter**: portitor. Het eerste woord komt in *MnlW* niet voor, het tweede wel, met één Hollandse bewijsplaats (*Inform.*). Junius vermeldt het naast *paelmeester,* dat Kil. eveneens als „Holl." karakteriseert, wat dus wel juist zal zijn.

***bor**: cholera. Het uitvoerige artikel *bort* in *WNT* III, 627-29 toont duidelijk dat deze ziektenaam, die Kil. uit de *Nomenclator* overnam, in Holland en vooral in Noord-Holland thuis behoort.

bordene, borde: onus: Maar even te voren staat *borde, burde,* onus zonder de aanduiding „Holl."! Het woord is in alle streken bekend geweest, maar in het Noorden reeds in de zestiende eeuw verouderend. Uit de plaatsen in het *MnlW* blijkt m.i. dat het Noorden vooral *borde,* het Zuiden *bordene* en *borden* kende. Daarmee is echter het Brugse *bordemande* = vismand weer in strijd.

***bors** j. bere. Niet in *MnlW;* in *WNT* (III, 579) met speciaal Hollandse bewijsplaatsen o.a. bij Coornhert en Bredero. Kiliaen zal het woord uit de *Nomenclator* overgenomen hebben. Te voren geeft Kiliaen naast *bors* ook *bers* als „Holl.", dat echter in de woordenboeken ontbreekt.

borstigh: asthmaticus. Het *WNT* geeft geen enkele, dus ook geen Hollandse bewijsplaats, maar vestigt de aandacht er op, dat het woord nog gewoon is in Breda en in de Kempen. Het komt ook voor in het *Antw. Idioticon.* Bevreemdend is dus dat de Brabander Kiliaen het Hollands noemt, tenzij het van Holland uit verbreid en daar later uitgestorven is, wat niet waarschijnlijk lijkt.

boschbezie j. kraekebezie. Het *MnlW* kent alleen crakebesie. Bosbes is naast blauwbes in Holland nog gewoon, maar evenzeer in Utrecht en Gelderland. Of bezie Hollands was, valt te betwijfelen: het hoort veeleer in het Zuiden thuis, waar kraakbezie nog gebruikelijk is.

***brandgans**: anser anthracino pectore. Niet in *MnlW.* Het *WNT*

noemt alleen Zeeuws Vlaanderen, zonder verdere plaatsbepaling. Het woord is ook Engels, Zweeds en Duits. Waarschijnlijk dus langs alle kusten bekend geweest.

***breedbijle**: ascia. Er is geen enkel bewijs dat dit woord speciaal Hollands geweest is: Kiliaan noemt het waarschijnlijk zo, omdat hij het in de *Nomenclator* vond. Het komt ook in andere streken voor, en was o.a. bekend in de spreekwijze: „ergens met de breebijl in hakken" (zie *WNT* III 1188 en 1170).

***breyne,** brijne: cerebrum. In het Mnl. komt alleen in Oostelijke gewesten *bragen* voor. Na de ME. uit Saksische en Friese streken naar het Westen doorgedrongen, als dichterlijk woord o.a. bij Vondel, maar stellig geen Hollands volkswoord.

***bresse:** antiae. Ook dit woord zal Kil. uit de *Nomenclator* overgenomen hebben, waar het verklaard wordt als „'t voren nederhanghende hayr". Het ontbreekt in *MnlW,* terwijl ook het *WNT* het in geen enkele tekst aangetroffen heeft; alleen in twee woordenboeken: bresse: le touffet, cheveux des femmes (Mellema), the *tuf of womans hair* (Hexham). Daar (III, 1301) wordt ondersteld dat het zou kunnen samenhangen met de betekenis: brok, massa, maar die is juist speciaal Zuidnederlands.

brinssen j. brieschen. Het Mnl. kent slechts brieschen, brisschen. De vormen brinsen, brensen (uit bremmen met suffix s), „voorheen bij schrijvers uit Noord-Holland voorkomende (ook in 't Nfr. bringsje) zijn thans nog alleen in (Noord- en Zuid)Brabant bekend" (*WNT* III, 1298). Voor zijn eigen tijd kan Kiliaen dus gelijk gehad hebben.

bruyd: colluvio, colluvies ex vasis quae porcis datur. In de betekenis: drek, mest in het Mnl. zeldzaam (zie *MnlW* i.v. *bruutwech*); in Holland, blijkens het gebruik nog in de zeventiende eeuw, waarschijnlijk gewoner. Daarentegen geeft *WNT* voor de betekenis: draf, varkensvoeder maar één Brabantse plaats (III, 1630). Misschien bedoelt Kiliaen dat juist de eerste betekenis in Holland te lokaliseren was.

bruys j. schuym, **bruysen** j. schuymen. Het substantief bruis is niet in 't Mnl. gevonden, maar komt later, in Holland voor naast *broesj*

dat voornamelijk in Zuidnederlandse en in Oostelijke dialekten aangetroffen wordt (*WNT* III, 1487 en 1686). Merkwaardigerwijze geeft het *MnlW* voor *brusscen* alleen twee plaatsen uit Gent, maar het *WNT* onderstelt dat dit vermengd of verward is met bruizen (Mnl. brusen, dat „naar 't schijnt vanouds in Holland thuis hoorde" (II, 1686)). Dan zou Kiliaen toch in hoofdzaak gelijk krijgen.

buerlieden, -man, -vrouw. Daarnaast geeft Kilaen *buer* als Fris. Holl., een inkonsekwentie zoals meer bij hem voorkomt. Het speciaal-Hollandse (eventueel Friese) is het ontbreken van het praefix *ge,* want *ghebuer* wordt later vermeld zonder plaatselijke aanduiding. Merkwaardig is echter dat in *Nomenclator* juist *ghebuer* en *ghebuerman* voorkomen, en niet buerman.

buys, buysken: amicus, sodalis. Niet in *MnlW*; het *WNT* (III, 1763) bevestigt de opgave van Kiliaen met plaatsen o.a. uit Bredero. Het gaat terug op een Fries origineel, tenzij het rechtstreeks uit buisgezel (drinkkameraad) verkort is. In de *Nomenclator* ontbreekt het.

buys, gherneytken: sagum, sagulum. Deze verkorte vorm van wambuis schijnt jong te zijn: oude bewijsplaatsen ontbreken zowel in 't Mnl. als in de 16de eeuw (*WNT* III 1770). Of de verbreiding van Holland uit geschied is, zal dus moeielijk uit te maken zijn. De *Nomenclator* geeft bij sagum andere woorden.

bulleman j. bietebaw. Inderdaad komt bulleman in Holland voor (naast bullebak), blijkens plaatsen uit Bredero, Bontekoe; ook bij Cats (*WNT* III, 1881). Het vooral Zuidnederlandse bietebauw is een van de vele aardige synoniemen.

***cier-pruyme**: prunum decumanum. Niet in *MnlW*. Ontleend aan de *Nomenclator.*

***dayncken** j. dedinghen: componere, pacifici. Afgeleid van dadinc < dagedinc. De vormen met a zijn inderdaad vooral Hollands. Bij Hooft is daadinghe nog gewoon (*WNT* III, 2211).

damp j. vochtigh. Ontbr. in *MnlW*. Volgens *WNT* III, 2269 „blijkbaar ontleend aan eng. *damp*". Slechts op één plaats, nl. bij Coster aangetroffen, waar men niet licht een anglicisme verwacht.

derch j. drijvende landt. Mnl. *darich* naast *daring* (*MnlW* op dary), een veensoort, als brandstof en voor zoutbereiding in Zeeland gebruikt. Ook in het Vlaams met e (derring; De Bo). Blijkens hedendaags *derrie* is de vorm met *e* in het Noorden de gewone.

***dobber**: calamus hamiotae. In 't Mnl. niet aangetroffen. De plaatsen in *WNT* (III, 2674) bevestigen Kiliaen's lokalisering.

doeffer j. duyverick. Ook dit woord staat als Hollands tegenover het Zuidelijke duiverik.

doggher j. botschip, haerinckschip. In het *MnlW* alleen plaatsen uit Den Briel; in het *WNT* ook o.a. uit Enkhuizen. Dus Hollands.

domsinnigh: insanus. In geen woordenboek vermeld. Eigen maaksel van een lexicograaf?

doove j. donse: typha, superior pars typhae palustris. Inderdaad geeft het *WNT* (III, 2827) *dons* (ook plur.) als de zachtbehaarde pluim van de lisdodde, maar een Hollands synoniem *doove* vindt men nòch daar, nòch in het *MnlW*.

***doppe** j. bast, **doppen** j. basten. In het *MnlW* is dop in deze betekenis alleen uit Maerlant opgetekend, die het wel aan zijn Hollandse omgeving kan ontleend hebben. De afleiding doppen schijnt jonger te zijn, maar ook in Holland gebruikelijk. In Brabant kende men het voor het schillen van een ei (*WNT* III 3141), wat weer niet Hollands is.

***dres, dresland** j. dries. Mnl. driesch = braakland komt volgens *MnlW* voor zowel in Holland en het Gooi als in Oost-Vlaanderen en Brabant. Een speciaal-Hollandse bijvorm *dresch* geeft het *WNT* (III, 3322) b.v. uit Kennemerland en bij Roemer Visscher. De *Nomenclator* heeft: „dreslant, lant dat dres legt".

dreunen, dronen j. daveren. Het *MnlW* geeft slechts één plaats van dronen uit de Kamper verzameling van *Spreuken* (vgl. Mnd. dronen). Mogelijk is dreunen een jongere ontlening van Oostelijke taal. Het *WNT* geeft tal van plaatsen sedert de zeventiende eeuw, voornamelijk uit Hollandse schrijvers. De toevoeging van *daveren* behoeft intussen niet te betekenen dat dit woord speciaal Brabants zou zijn, al geeft het *MnlW* slechts één plaats en juist uit een Brabantse tekst; het komt nl. ook in het Mnd. voor en is in het Noorden ook later zeer gewoon.

***dryspronghe**: trivium. Van *driespronc* geeft het *MnlW* slechts één plaats: uit Enkhuizen. Het Brabantse *dry* is hier natuurlijk te vervangen door drie. Vgl. verderop *tweespronghe*.

duyvenkater: libi genus. Niet in het *MnlW*. Zie over dit typisch Noordhollandse gebak, waarvan de naam „door kolonisten uit het Oosten meegebracht is", *WNT* III, 3613.

***dwalen** j. dolen. Dat het overwegend Noordelijke, niet alleen Hollandse, *dwalen* staat tegenover het Zuidelijke *dolen* hebben wij bij een vroegere gelegenheid reeds opgemerkt.

ee, eeuwe, ewe: lex (later noemt Kil. eeuwe = lex Holl. Sic.). Het *MnlW* bevestigt door veel plaatsen, dat *ee* in de betekenis van wet vooral Hollands-Mnl. is. In de betekenis: huwelijk is het beperkt tot Oostelijke dialekten. Daarbij geeft Kil. dan ook niet de aanduiding „Holl." Kiliaen schijnt dus meer betrouwbaar te zijn dan Junius, die juist de betekenis huwelijk vermeldt, maar niet die van wet.

***eelt** j. weer. Ontbreekt in het *MnlW*. Het *WNT*: „blijkbaar een jongere, oorspronkelijk wellicht Hollandse vorm naast mnd. *ele*, ofri. *ile*" (III, 3798).

eest j. ast. Elders geeft Kil. *ese* j. est, ast, zonder plaatselijke aanduiding. Inderdaad komt de vorm eest (droogoven) voor in Hollandse bronnen uit Amsterdam, Leiden, Delft, Den Briel. Eén Antwerpse plaats heeft *est*.

***eggighe tanden** j. boomighe tanden: dentes stupidi. De plaatsen in *MnlW* wijzen naar Holland, maar ook naar West-Vlaanderen (Yperman).

elfpenninck j. ruytersche blancke. Niet in *MnlW*. Het *WNT* (III, 4072) geeft één plaats, uit Bredero's *Moortje*.

***faliesleyper** j. blocksleyper. Bewijsplaatsen ontbreken, zowel in *MnlW* als in *WNT* III, 4364, waar verwezen wordt naar het synonieme *falievouwer*: mooiprater, pluimstrijker, huichelaar, dat in Holland, maar ook in Vlaanderen bekend was. Vgl. voor de tegenwoordige Zuidnederlandse betekenis J. Grauls in *OTt* III en IV.

***fijcken.** Ontbreekt in *MnlW*. Het *WNT* i.v. fikken (III, 4479) verwijst alleen naar Kiliaen, die het uit de *Nomenclator* over-

genomen heeft, met een uitvoerige omschrijving van dit jongensspel.

***flisse** j. pijl. Nog niet Mnl.; waarschijnlijk dus eerst in de zestiende eeuw ontleend aan Fr. flèche. Het *WNT* geeft inderdaad voornamelijk Noordnederlandse plaatsen (Hooft, Vondel).

gadelijck, gaeylijck: aptus. In de betekenis geschikt, gepast is dit woord stellig Hollands geweest, zowel in de ME. (*MnlW* II, 862) als later (*WNT* bij Roemer Visscher en Hooft). De meer Mnl. betekenis: behaaglijk, aangenaam is eveneens in Noord- en Zuid-Holland inheems, o.a. in *Mnloop*, Westfriesland en Utrecht. Als kortere vorm komt galijk, maar niet gaeylijck voor, dat wel door Kiliaen verbrabantst zal zijn.

gaerden het land: populari agros. Door Kil. „vetus holl." genoemd. Desondanks niet in Mnl. geschriften aangetroffen (*MnlW* II 891), maar wel in latere tijd (*WNT* IV 103) ontleend aan de taal van Duitse huursoldaten. In het Noorden zal het wel niet tot Holland beperkt geweest zijn.

***ghebuerst oeft**: pomum vietum. Ontbreekt in 't Mnl. Het adj. beurs is blijkbaar Hollands geweest. Ontleend aan de *Nomenclator*. Het Noordhollands kent ook *beurzig*; bij Hooft het ww. *beurzen* (*WNT* II, 2288). Zuidnederlands was buikziek en buikzuchtig (reeds bij Kiliaen).

ghesaet, ghesaetigh j. ghesedigh: modestus, tranquillus, placidus. Behoudens één plaats uit de *Sp. Hist.* wijzen de aanhalingen in *MnlW* II 1582 naar het Noorden. Roemer Visscher kent nog *gesatigheydt* (*WNT* IV, 2168).

***ghetaekelt** j. behanghen. Mutoniatus (= magno pene praeditus). Ontbreekt in de woordenboeken; aan de *Nomenclator* ontleend. Vgl. ook *WNT* XVI, 802 waar *getakeld* vertaling is van mentulata bij Janus Secundus.

ghetapt melck j. vlote melck. Niet in *MnlW*. De Noordhollandse vorm was *taptemelk* (*WNT* XVI, 961). Later geeft Kiliaen *vlotemelck* tweemaal: 1° =*versaent melck*, lac sine cremore, als Sax. Holl. Zeland. Fris.; 2° lac gelatum als Sax. Sicamb.

ghewelde melck: lac tepidum caseo conficiendo aptum. Ontleend aan Plantijn. Ook *wellen het melck* wordt verderop Hollands

genoemd. Het *MnlW* IX, 2123 noemt *wellen* in deze betekenis, maar zonder bewijsplaatsen.

ghewoudt j. gheweldt: vis. Kiliaen vergist zich, want ghewout was algemeen Middelnederlands. De *Nomenclator* heeft alleen *ghewelt*.

ghilpen j. siericken: pipilare. Vermeld in *MnlW* II, 1295, onder *gelpen*, maar dat komt alleen voor als schreeuwen, gillen, en als loeien; niet als piepen.

ghinnicken j. grenicken. Het *MnlW* kent slechts greniken, op één plaats. De oudste aanhalingen in *WNT* IV, 2385 zijn uit Roemer Visscher en Hooft.

glimme j. gloedt: pruna. Ontleend aan Plantijn: „braise ardente, ou la lueur du fer venant de la forge". Bewijsplaatsen ontbreken, zowel in *MnlW* als in *WNT*. Dat het speciaal Hollands zou zijn is dus onwaarschijnlijk. Boekenoogen vermeldt wel *gloed*, maar niet *glim*.

glippen: fugitare; **glipper**: fugitor. Niet in *MnlW*. In de 17de eeuw gewoon, o.a. bij Cats, Hooft, Huygens (*WNT* V, 116). *Glipper* = vluchteling bij Hooft.

glissen op d'ijs j. rijden. Daarnaast kent Kiliaen *glissen, glitsen* als „Holl. Sicamb.". Vermeld door Verdam (II, 1996), maar zonder bewijsplaats. Blijkens de plaatsen in *WNT* V, 123 (Spieghel, Hooft, Bredero) inderdaad Hollands.

gloepe j. gluype: decipulum transenna, machina irretiendis avibus aptum. Niet in *MnlW*. Blijkens *WNT* V, 163 eer Fries-Saksisch dan Hollands. Nog in Overijsels en Gronings dialect voor eendenkooi. Hollandse bewijsplaatsen ontbreken. Niet bij Boekenoogen.

glooren: recreare, reficere et recreari, refici. Niet in *MnlW*. Het *WNT* V, 152 Aanm. 2 haalt Kiliaen aan, maar kent het ww. slechts met de betekenis: glimmen, gloeien, waardoor Kiliaen's lokalisatie in Holland onwaarschijnlijk wordt.

gnap j. knap: gnavus. Niet Mnl., maar blijkens *gn* stellig Noordhollands (*WNT* V, 172, o.a. bij Bredero en Coster).

gonsen: susurare. Niet Mnl. Sinds de 17de eeuw in Noord-Nederland algemeen gebruikelijk (*WNT* V, 399, met een plaats uit

Vondel, maar geen uit Hooft of Bredero). De *Nomenclator* heeft niet *gonsen,* maar wel *gonsinghe*: susurrus.

***gorre**: sordidus, valde avarus. Het Mnl. kent wel een substantief gore, gorre = moeras, maar geen adjektief. Het Noordnederlandse adjektief, o.a. bij Coster en Cats, is goor (*WNT* V, 418). Kiliaen vond het in deze vorm in de *Nomenclator.*

***gras-fillet** j. genoffel-bloeme, grasviolieren. Noch in *MnlW,* noch in *WNT* (ook niet *fillet*) te vinden, maar wel in Heukels' *Woordenboek der Nederl. volksnamen van planten,* blz. 86, die er achter zet „Gr[oningen]". De lokalisatie van Kiliaen zal dus onbetrouwbaar zijn.

***grave** j. spaede: ligo. De Hollandse afkomst wordt bevestigd door de plaatsen in het *MnlW* II, 2115. In de 17de eeuw bij Hooft en Vondel (*WNT* V, 508).

***groeven:** caelare, sculpere, cavare. Komt voor in Hollands Mnl., maar ook Westvlaams (Jan IJperman) *MnlW* II, 2161. Kiliaen trof het aan bij Plantijn. Later nog bij Huygens (*WNT* V, 877). Of het speciaal-Hollands was blijft twijfelachtig, al komen beide woorden in de *Nomenclator* voor.

guychen j. guychelen: ridere, nugari. Met *MnlW* (II, 2207) heeft alleen, als zeldzaam: guychelen. Voor *guigen* heeft het *WNT* V, 1220 een bewijsplaats uit Leiden, terwijl Hooft *beguigen* gebruikt.

***gulle, gulleken**: asellus piscis (kleine kabeljauw of schelvis). Twee oude bewijsplaatsen voor het verkleinwoord, uit Holland en Zeeuws-Vlaanderen en *MnlW* II, 2210. Vgl. *gul* in *WNT* V, 1233.

***guych, guygh** j. guyse; **De guygh naesteken** j. guyse setten; **guyghen** j. guychelen. Het *MnlW* kent van *guuch* maar één plaats uit een Hollandse inkunabel (*Dial. Creat.*), waarin ook de enige plaats voor gugelinc voorkomt. Ook van *guchelen* = uitlachen (eigenlijk: naguchelen) is maar één plaats bekend. Uit het *WNT* (V, 1213) blijkt dat deze, reeds in de *Nomenclator* vermelde woorden, in het Noorden, tot in Friesland inheems waren. Het synonieme Zuidnederlandse *guse* schijnt òf zeldzaam òf laat geweest te zijn: het *MnlW* geeft tenminste maar een enkel voorbeeld.

***haersch** j. heesch: raucus. Uit *MnlW* III, 235 blijkt dat inderdaad een Noordelijk haesch staat tegenover Zuidelijk heesc. Merkwaardig is, dat in het Mnl. geen plaats met *r* opgetekend is. Het *WNT* V, 1455 gaat uit van de vorm haarsch, die b.v. in Oud-Beierland en bij Van Beverwijck (Dordt) voorkomt, maar in het Noordhollands steeds haas, haastig, haasterig.

***heymraed,** d.i. heemraad, een typisch Hollands woord, door Kiliaen aan Junius ontleend.

heyn, heynen j. heym, heymen: afscheiding van landerijen. Blijkens *MnlW* III, 213 i.v. heem heeft Kiliaen gelijk met zijn plaatsbepaling.

***heyninck**: sepes. In het Mnl. luidt dit woord nog heindinge, van het ww. heinden (*MnlW* III, 286). De plaatsen wijzen op Holland en Utrecht.

helder j. hel: tenuis, subtilis et argutus, d.i. scherp van verstand. Ontbreekt nog in het Mnl. (zie *MnlW* V, 295); waarschijnlijk dus vanuit het Noorden verbreid. Evenzo

***helder van lichaem**, dat Kil. „Holl." noemt.

***helling** j. schepwerf, navale. Nog niet Mnl., al wordt in het *MnlW* (V, 304) Kiliaen geciteerd.

***hengelen.** In de door Kiliaen als „Holl." aangegeven betekenis van rondfladderen o.a. bij Hooft en Vondel (*WNT* VI, 572), zodat zijn aanduiding juist is. Junius noemt *hengel.*

herkauwen j. herkouwen. Verderop: herkouwen j. herkuwen, herknauwen. Schijnbaar alleen klankvariant au : ou, maar uit het *MnlW* (III, 373) blijkt dat hercauwen in Brabant ongewoon was. Daar staat nl. maar één aanhaling, uit Ruusbroec: „beesten die edericken, dat es die hare spise anderwerf hercuwen". Voor de Brabander was dus edericken het „eigenlijke" woord.

***herder**: mugil, capito: een vis van het karpergeslacht (*MnlW* III, 149 i.v. *harder*. Ook in het Westvlaams, dus langs de kust. Ontleend aan de *Nomenclator,* waar Junius het woord etymologisch tracht te verklaren. Het is ook naar Zuid-Afrika doorgedrongen.

(Wordt vervolgd)

OVER DE NEDERLANDSE SCHEEPSTERM *STRIETS* EN NEDERL. *TRIJS*, HD. *TRIEZE* ENZ.

In *Neophilologus* 28 (1943), 296 vlg. heeft Dr A. P. Kieft onder de titel „Nhd. *Trieze* „Winde, Flaschenzug"" een etymologie gegeven van het woord voor windas, takel, dat in het Hd. *trieze, tri(e)tze* luidt, en daar blijkbaar ontleend is aan het Mnd., waar het als *tritze, trisse* voorkomt; men vindt het ook in het Mnl. en Nnl. (*trise, trijs*), het Meng. en Neng. (*trise, trice*), en verschillende skandinavische talen.

Kieft nu meent dat het woord oorspronkelijk niet met *tr-* doch met *str-* begon. Een vorm *stritze* heeft hij aangetroffen in het *DWtb.* i.v. *trieze*: dit vermeldt nl. als tweede, bepaaldelijk in de Oostzeevisserij bekende betekenis van dat woord „ein durch winden herangezogenes zugnetz", en beroept zich daarvoor op twee bronnen, t.w. een speciaal over die visserij handelend boek van Henking, a°. 1929, en een *Lex. der gesammten Technik* van Lueger, dat blijkens de taal van het daaraan ontleende citaat stellig niet ouder is dan de 2de helft der 19de eeuw; en in dit citaat lezen we: „am häufigsten bedient man sich an den küsten, bes. Dänemarks und Schleswig-Holsteins zum aalfang der aalwade (... aalstritze, auch stritze, und trietze oder tritze genannt)". Behalve dit *stritze* heeft Kieft ook een scheepsterm *striets* gevonden in het *Nieuw Groninger Woordenboek* van Ter Laan van 1929, en in het *WNT* (Dl. XVI, kol. 7), waar ook 't werkw. *strietsen* staat: de citaten aldaar dateren van omstr. 1920; op deze laatste vermeldingen kom ik straks terug.

Kieft's hoofdargument voor de prioriteit van de anlaut *str-* is een oudengelse glosse; deze luidt: „*stricilum* trocleis rotis modicis", d.w.z. met takels met middelgrote schijven. Dat woord *stricil* of *stricel* wil hij dan evenals Franck-Van Wijk [1]) in verband brengen met

---

1) *Etymol. Wdb.* i.v. Strik.

woorden als ndl. *strik,* ohd. *stricken* „snoeren, binden", oeng. *strician* „knopen" enz.; maar verder ook met het sterke ww. *strijken,* want oeng. *stricel* beduidt niet alleen een takel of talie, maar ook een strijkstok waarmee men bij het meten een inhoudsmaat afstrijkt (neng. *strickle*).

Bij deze beide woordgroepen, die van *strik* en van *strijken,* wil Dr Kieft nu het door hem aangenomen *strieze* „takel" brengen: hij reconstrueert een germ. grondvorm *„strîkjôn",* die „Tau, das sich um eine Drehscheibe windet, und diese selbst" zou betekend hebben. In dit woord zou dan de *k* „infolge seiner palatalen vokalischen Nachbarschaft zunächst palatalisiert und dann assibiliert" zijn, dus *„k>k'>t'>ts.* Dieser lautliche Vorgang", vervolgt hij, „sowie der Umstand, dass (*s*)*trieze* deutlich an der Nordseeküste des westgerm. Kontinents seinen Ursprung nimmt, lässt es als ein richtiges Friesenwort erkennen".

Tegen de hierboven weergegeven opvattingen is stellig vrij wat in te brengen. Om te beginnen berust de vorm *strieze* („belegt" is eigenlijk *stritze*) voor het duitse taalgebied alléén op de bewering van Lueger's *Lex. d. ges. Technik,* welke niet gesteund wordt door het boek van Henking, dat s p e c i a a l over de Oostzeevisserij handelt; en, afgezien van het nederlandse taalgebied, is ook elders van zo'n met *str-* beginnend substantief geen spoor te bekennen. Het *DWtb.* i.v. *trieze* acht dan ook *stritze* „wohl falsch verselbständigt aus aals-tritze". Voorts zegt noch Lueger noch Henking, althans zoals het genoemde *Wtb.* ze citeert, dat het net in kwestie met een windas wordt opgehaald, maar dat is bij het inhalen van grote netten de gebruikelijke manier; de vraag blijft echter of men een bepaald soort van net (want dat is het blijkbaar) de naam van het windas zou gegeven hebben, en of dus de beide betekenissen die het *DWtb.* opgeeft, takel en net, tot hetzelfde woord behoren. En dat een woord dat de algemene bet. „strik, bindmiddel, snoer" zou hebben gehad, bepaaldelijk gebruikt zou zijn voor „Tau, das sich um eine Drehscheibe windet" is op zichzelf denkbaar, maar dat het vervolgens „diese selbst" zou zijn gaan betekenen lijkt weinig waarschijnlijk. Kieft heeft deze omschrijving blijkbaar overgenomen van Weigand-Hirt, *DWtb.,* die haar

voor *trieze* gebruikt [1]); doch afgezien van het feit dat Weigand-Hirt en Kieft hier de katrol of schijf en de hele takel of 't hele windas — want dit is een „trieze" [2]) — door elkaar halen, is het touw wel een voornaam maar geenszins het meest kenmerkende deel van een takel of windas: dat zijn veeleer de blokken met schijven, resp. de spil, die het hijsen vergemakkelijken. Ook is het volstrekt niet „deutlich" dat het woord „an der Nordseeküste des westgerm. Kontinents seinen Ursprung nimmt". K. draait hier de zaak juist om: omdat hij 't woord als een friese vorm verklaart, beweert hij dat het aan de Noordzeekust van het vasteland is ontstaan.

Wat voorts oeng. *stricel* betreft in de bet. takel of talie, zoals 't in de bedoelde glosse voorkomt, hierbij moeten we m.i. niet, gelijk Franck-Van Wijk en Kieft doen, de samenhang met ndl. *strik* c.s. op de voorgrond plaatsen. Het is een bekend feit dat met het suffix germ. *-ila-* bijna uitsluitend namen van werktuigen zijn gevormd. Oeng. *stricel* beduidt dan ook in zijn gewone gebruik, gelijk boven is gezegd, een werktuig om te strijken, t.w. een strijkstok bij maten. Zou nu *stricel* in de zin van takel ook niet een werktuig om te strijken zijn, nl. om lasten, b.v. zeilen en andere scheepsdelen, te strijken? Ik geloof dat we zó een rationele verklaring van het woord geven. Weliswaar schijnt de speciale bet. „laten zakken" bij oeng. *strícan* niet aangetroffen te wezen (bij Bosworth-Toller komt ze niet voor, de *NED* geeft als oudste voorbeeld er van een plaats uit 1644), maar de bet. „gaan, lopen, zich bewegen" is in het Oeng. lang niet zeldzaam, en „werktuig voor de beweging van een last" geeft een goede zin [3]). En

---

1) Agathe Lasch, *Berlinisch* (a°. 1927) 158, geeft het woord alleen door „Tau ... windet" weer (zie Kluge-Götze, *Etymol. Wtb.* i.v. *triezen*): beter, doch ook niet helemaal scherp.

2) In de oudste wdbb. vindt men de beste definitie; zie b.v. Dähnert, *Platt-Deutsches Wtb.* (a°. 1781): „tritze, tritzblokk: Ein werkzeug, über welches ein Seil geschlagen wird, etwas daran befestigtes in die Höhe zu ziehen". Verg. in de *Teuthonista* (a°. 1477) de gelijkstelling met „paley" en „wynde". Van Winschooten, *Seeman* (a°. 1681), en Adelung (a°. 1780) hebben alleen 't ww. *trijsen, treisen,* resp. *triezen.* — Ook Paul-Euling, *DWtb.*[4], spreekt van een „Vorrichtung, die Tritze genannt wird".

3) Bij ndl. *strijken* komt de bet. „laten zakken" reeds in de 13de en 14de eeuw voor: zie *MnlW* i.v. Striken, 12); het is dan ook geenszins onwaar-

wat Kieft's woord betreft, hij noemt dat **strieze* uit **strîkjôn* „formell wohl nicht verschieden von mhd. *strîche*; nhd. *streiche* „Werkzeug zum Streichen" "; welnu, als we voor een ogenblik zouden aannemen dat dit friese woord **striets(e)* bestaan heeft, dan zouden we het op dezelfde wijze kunnen verklaren als oeng. *stricel,* dus als „werktuig om lasten te strijken" [1]), geheel buiten samenhang met ndl. *strik* c.s. om.

Een groot bezwaar tegen Dr Kieft's verklaring van het woord in kwestie als „ein richtiges Friesenwort" is zeker ook, dat er in het Fries zelf blijkbaar geen spoor van te vinden is. En dan de chronologie: voorzover bekend komt een zelfst. naamw. dat zo luidt, niet eerder voor dan in de 2de helft der 19de of zelfs in de 20ste eeuw; ware Kieft's etymologie juist, dan zou het, om de palatalisatie der *k* met de daarop gevolgde assibilatie te kunnen vertonen, eeuwen en eeuwen ouder moeten zijn, en dan zou het wel een groot wonder wezen dat men het nooit en nergens heeft aangetroffen!

Veel ouder is inderdaad het mnl. *trise, trijs,* mnd. *tritze* enz. Liet zich nu aannemelijk maken dat dit uit een fries **strîtse* was ontstaan, dan zou men moeten zeggen dat zo'n fries woord tòch bestaan moet hebben en heel oud moet zijn geweest. Maar de manier waarop Kieft zich die anlautsverandering voorstelt is al zéér onwaarschijnlijk: „Für den Übergang *strieze* > *trieze* wird die Anlehnung an *trecken* „ziehen", das ja jetzt noch im Westfries. in seiner Konjugation assibilierte Formen aufweist (*trekke, trîk* oder *trits, tritsen*) von entscheidender Bedeutung gewesen sein". Dit zou dan al bij de Friezen gebeurd moeten zijn want „auf ihren Fahrten", zegt K., „brachten sie dieses Schifferwort nach allen Nachbarküsten der Nord- und Ostsee". Maar, is men geneigd te vragen, waarom zouden

---

schijnlijk dat ze in het Engels veel ouder is dan de *NED* aangeeft. Dat *strijken* naast een laten-zakken ook wel een ophijsen door middel van een takel kan aanduiden, blijkt uit de verbinding *een zeil opstrijken,* waarvan het *WNT* (Dl. XI, kol. 1276) een voorbeeld uit 1650 geeft. Het is een bekend feit, dat verschillende werkwoorden uit de oorspronkelijke algemeene bet. „gaan" de bizondere van „omhoog-" en „omlaaggaan" hebben gekregen: zo b.v., om ons tot het Ndl. te bepalen, *rijzen* (verg. *reis*) en *stijgen* (verg. *steeg, steiger*).

1) Zie voor 't suffix *-iôn-* Kluge, *Nom. Stammbildungslehre*[3] § 82, d).

die Friezen behoefte hebben gevoeld aan vervorming van hun woord **strîtse, *strietse,* dat zo goed in hun klanksysteem paste en voor hun taalgevoel toch bij hun werkw. *strike* aansloot [1])? En als we zouden aannemen dat die anlautsvervorming bij ieder overnemend volk afzonderlijk was geschied, zou de zaak nog wonderlijker wezen: dan zouden die volken zich door precies dezelfde invloed van een aan sommige van hen onbekend woord hebben laten leiden!

Al deze dingen in aanmerking genomen kan ik niet geloven aan de juistheid van het beeld dat Kieft omtrent de oorsprong van ndl. *trijs,* nhd. *trieze,* voor ons ophangt; en dus evenmin aan zijn uitspraak: „An der Verbreitung des Friesenwortes *trieze* „Flaschenzug" lässt sich die einstige Bedeutung der Friesen als Seefahrer ermessen", al wil ik niet ontkennen dat de Friezen reeds vroegtijdig koene zeevaarders zijn geweest (om eens een romantische term te bezigen). In zijn ijver om de Friezen de eer te gunnen, een zo verbreid woord in omloop te hebben gebracht, gaat Dr Kieft zelfs over tot het uiten van een gissing die op niets berust: „Es wäre möglich, dass diese Verbreitung gefördert wurde durch eine technische Verbesserung des Flaschenzuges, die die friesischen Schiffer angebracht hätten".

Zoals ik in het begin al zeide, noemt Kieft als „Doppelform" van hd. *trieze* ook het nederlandse, o.a. bij de groninger schippers bekende woord *striets.* Hier is echter zijn praemisse al verkeerd. Hij gaat — ofschoon èn het *WNT* èn Ter Laan, die hij beiden noemt, hem beter hadden kunnen inlichten — uit van 't denkbeeld dat een striets een takel of talie in 't algemeen is en het woord dus als een synoniem van hd. *trieze,* ndl. *trijs* enz., moet worden geëtymologiseerd. Maar een striets is een bepááld soort takel, en wel een die volgens de omschrijving van Van Kampen, *De Zeilsport,* dient om een „end (= touw), dat reeds doorgezet is, nog wat strakker te zetten", of zoals Lehmann, *Het tuigen van Schoenerschepen,* het uitdrukt „een overhaalde talie... waarmede men, wanneer... de gaffel in top geheschen is, deze nog hooger op kan zetten, omdat men met de strietstalie meer

1) Vgl. nwestfri. *ik strits* naast *stryk, striek,* en het deelw. *stritsen* (ofri. *estrizen*).

kracht kan uitoefenen". En als men de definitie en de afbeelding die Ter Laan geeft, leest en bekijkt vindt men de omschrijving van Van Kampen en Lehmann bevestigd.

De omstandigheid nu dat men 't woord bepaaldelijk aantreft bij beoefenaars van de zeilsport, en ook bij groninger schippers, die immers vooral de kustvaart op de Noordzee uitoefenen, maakt het niet onwaarschijnlijk dat men de oorsprong in Engeland moet zoeken; en als men dan op de betekenis let, en op het feit dat Lehmann niet van *striets* maar van *strietstalie* spreekt en ook 't werkw. *opstrietsen* gebruikt, dan ligt het voor de hand aan een werkw. *strietsen* als het primaire te denken en dit voor een overneming te houden van engels *stretch* of zijn oude bijvorm *strea(t)ch*. Zó heb ik dan ook de gang van zaken voorgesteld toen ik in 1924 in het *WNT* het werkw. *strietsen* met zijn samenstellingen *strietstalie* en *opstrietsen* behandelde. *Striets* moet dan een zeer begrijpelijke verkorting zijn van *strietstalie*, d.i. een talie om te strietsen.

Een destijds mij nog onbekende, indirecte steun voor mijn opvatting vond ik sindsdien in de *Seemannssprache* van Friedrich Kluge (a°. 1911). Deze vermeldt een duits werkw. *stritschen*, en omschrijft het met "alle 4—6 Stunden die Segel steifmachen mit dem Jäcker"; hij geeft voorbeelden er van uit een scheepsjournaal van 1831, en voorts uit de jaren 1904 en 1907. Blijkbaar is dit hetzelfde woord als ons *strietsen*; als duitse zeelieden het reeds omstreeks 1830 gebruikten, zullen de onze het waarschijnlijk in die tijd ook al gekend hebben en bestond *strietsen* dus een 100 jaar eerder dan het totnogtoe is aangetroffen. Van een zelfst. naamw. dat met ons *striets* correspondeert is echter in Kluge's boek geen sprake. Dat stemt dus overeen met mijn mening dat het substantief ten opzichte van het verbum secundair is. En evenals ik 't ndl. *strietsen* overgenomen acht uit eng. *stretch*, noemt Kluge *stritschen* een „modernes Lehnwort aus dem engl. *stretch*" [1]). Stellig terecht: hadden we hier een afleiding van Kieft's **strieze* vóór ons, dan zou het in 't Duits *striezen* of *strietzen* luiden.

1) Onjuist is Kluge's vertaling van eng. *to stretch* in dit verband met „mit vollen Segeln fahren": zijn weergave met „steifmachen", dus: strekken, is beter.

Maar in 't Nederlands, dat geen werkwoorden met *š k*ent, is 't engelse *tš* begrijpelijkerwijze tot *ts* geworden.

Uit hetgeen ik hierboven heb uiteengezet volgt dat men ook niet met Kieft de werkwoorden *striezen* en *triezen* (die hij eerst met „drillen, schlecht behandeln" resp. „quälen, necken", en aan het eind van zijn opstel beiden met „necken, quälen" omschrijft) als wisselvormen mag beschouwen. Met deze overdrachtelijke betekenis, zegt hij, laat „sich sehr gut die semantische Entwicklung *aufziehen* > *necken, foppen* vergleichen". Inderdaad bezit *triezen* de bepaald ongunstige bet. van „treiteren, pesten" (het staat evenals ons *pesten* op de grens van het vulgaire) en de minder ongunstige van „voor de mal houden, plagen", welke laatste ook bij *aufziehen* voorkomt: herhaaldelijk heeft men dan ook al vroeger de betekenisontwikkeling van *triezen* en *aufziehen* vergeleken, hetzij men daarbij wees op de overeenkomst met de minder ongunstige bet. van *triezen,* zoals Kretschmer in zijn *Wortgeographie der Hd. Umgangssprache* (a°. 1918; S. 539) en 't *DWtb.,* hetzij men zich minder precies uitdrukte, zoals het etymol. wdb. van Kluge-Götze en nu weer Kieft.

M.i. kunnen we op 't punt der identiteit van *triezen* in die beide toepassingen met *triezen* „takelen, taliën" met Kieft meegaan, en behoeven we niet zo voorzichtig te wezen als Paul-Euling, die van „vielleicht identisch" spreekt: voor de verklaring der bet. „pesten" gaan onze gedachten bij *triezen,* dat toch in de eerste plaats een scheepsterm is, naar de oudtijds op schepen gebruikelijke straf van het „van de ra vallen" [1]); bij de minder ongunstige „voor de mal houden, plagen" denken we allicht aan een situatie als in het middeleeuwse verhaal van Vergilius die tot halverwege het venster van zijn geliefde werd opgehesen [2]).

---

1) Zo ook bij Kluge-Götze en in 't *DWtb.* Ook kan men aan de „stroppade" of „stroppelekoorde" denken, welke straf op het land werd toegepast. Minder waarschijnlijk is Kretschmer's herinnering aan de middeleeuwse „wippgalgen", waarbij niet zozeer de patient opgehesen alswel de hele galg op en neer bewogen werd.

2) Aan de bet. „plagen" grenst die van „er in laten lopen, beetnemen, bedriegen", welke eveneens als oneigenlijke toepassing voorkomt bij werkwoorden

Over duits *striezen* kan ik mij niet zo nauwkeurig uitlaten. In ieder geval heeft dit, zoals ik meen te hebben aangetoond, nooit „takelen, taliën" in eigenlijke zin beduid. Ik wil gaarne op gezag van Dr Kieft aannemen dat het wèl „treiteren" en (of?) „plagen" betekent (zelf heb ik het in verschillende duitse wdbb. vergeefs gezocht [1])), maar dat kan in dit geval geen overdrachtelijke toepassing van „ophijsen" zijn. Het is Kieft echter om de verbreiding van de woorden *striezen* en *triezen* te doen. Ze zijn, zegt hij, van N.-Duitsland uit in zuidelijke richting tot in 't opperduitse taalgebied doorgedrongen; maar zijn zegslieden, Kretschmer en 't *DWtb.*, spreken alleen van *triezen*! Alles samengenomen is het dan ook onmogelijk akkoord te gaan met zijn slotsom: „Somit hat (*s*)*trieze* in alle germ. Sprachen Eingang gefunden und ist wohl das verbreitetste Friesenwort geworden".

Wassenaar. J. HEINSIUS.

---

die eigenlijk „omhoogheffen" beduiden: van bevriende zijde wees men mij op *oplichten* (zie ook de bet. I, B, 2) van dit werkw. in het *WNT*), en *optillen* komt, zij 't ook zelden, eveneens in die zin voor (zie de bet. 2, *c*) daarvan in genoemd wdb.). Vermoedelijk is hetzelfde 't geval bij het neologisme *opgelaten zijn*.

1) In het *DWtb.* is *str-* nog niet behandeld. Het enige wat ik vond was in Van Gelderen, *Duitsch Wdb.*[5], een heel andere betekenis, nl. „wegkapen, gappen".

SPROKKELINGEN

4. OVER EENIGE DIERENSOORT- EN EIGENNAMEN

Er bestaat eene naam- of namenkunde [1]) (onomatologie), een afdeeling of „vak" der taal- en letterkunde. Maar deze bepaalt, beperkt zich niet tot de namen der menschen, maar strekt zich ook uit over die der dieren; waarmede mijne studiën over en uitgave van ons onvolprezen Nederlandsch dierenepos mij meermalen in aanraking gebracht hebben [2]).

Bij ietwat nadere beschouwing blijkt alras dat wij ook hier, bij de dierennamen — evenals trouwens bij de dieren zelven en bij de menschen — hebben te onderscheiden tusschen soorten en geslachten, en derhalve tusschen:

A. De soortnamen, toepasselijk op alle leden van eenzelfde geslacht of soort (en ras) van dieren, en ook, naast de Latijnsche, in de natuurwetenschap der dierkunde of zoölogie [3]) gebruikelijk; te vergelijken met de geslachtsnamen der menschen.

B. De eigennamen van een familie of een geslacht der dieren, door het volk (aanvankelijk wellicht slechts in scherts) ontleend aan de voornamen der menschen; soms ook wel als roep- of loknaam gebruikelijk: een „vak" der taal- of der volkskunde („folklore"). Vooral deze soort van (Nederlandsche) namen is in de volgende bladzijden bedoeld en besproken.

---

1) Winkler schreef, in aansluiting bij het Nhd.: „Studiën in namenkunde"; Mansion daarentegen over „Oudgentsche Naamkunde". Het laatste dunkt mij, naar analogie van *dier-* en *plantkunde,* verkieselijk.

2) Zie, in den derden druk mijner critische editie van Reinaert, blz. 103-13, de „Lijst der eigennamen: I. Dieren"; hier, in het dierenepos, van rechtswege aan die der menschen (slechts „deuteragonisten") voorafgaande!

3) Tijdens de ME. natuurlijk nog in hare kindsheid, ondanks het, oogenschijnlijk modern-wetenschappelijk, ja geleerd „uitzicht" — reeds in Maerlant's Der Naturen Bloeme, evenals in den Physiologus — der Latijnsche, vooropgestelde, benaming (die echter alléén de, hier tot in onzen tijd voortdurende, alleenheerschappij van het Latijn, als de eenige taal der (werkelijke of gewaande) wetenschap bewijst.

C. De individueele eigennamen, „voornamen" van één, beroemd of bekend, dier; alleen gebruikelijk in den beperkten kring van gezin of naaste omgeving, of in de litteratuur: zulke als Belisarius' paard [1]) *Bala* (zie straks), Rollants strijdros *Veillantif,* dat van Charlemagne: *Tercendur,* of dat van den Comte Murgleis: *Tachebrun* (alle drie in de Chanson de Roland) of, vooral, het beroemde, in Zuid-Nederland zoo populair gebleven „Ros *Beiaert*" [2]) (*rosbeier* enz.) der Vier Heemskinderen; 't best te vergelijken met het middeleeuwsch gebruik der „benaming" (wederom in het heldenepos), zelfs van levenlooze, doch vermaarde en den eigenaars vertrouwde, dierbare voorwerpen, in de eerste plaats natuurlijk beroemde zwaarden, als dat van Charlemagne: *Joyeuse* [3]), van Rollant: *Durandal,* van Olivier: *Halteclere,* van Turpin: *Almace,* van den Emir: *Précieuse* (alle vijf weer in de Ch. de Rol.) [4]) en van Siegfried, in de Nibelungen: *Balmung,* van Ecke: *Eckesachs,* van Heime: *Nagelrint* enz.

Aan de bespreking der hierboven, onder B, nader bepaalde dieren(soort)eigennamen ga vooraf een beknopte opgave van enkele werken of opstellen over deze stof:

J. Grimm, Thiernamen, Cap. XI van zijn Reinhart Fuchs (1834), s. CCXII-CCL (nog steeds van waarde en beteekenis).

Edw. Schröder worde eershalve, als de grootmeester der hedendaagsche „Deutsche Namenkunde" [5]), na Grimm, genoemd; al heeft hij toevallig op dit onderdeel, „vak" zijner lievelingsstudie, n.f., slechts één opstel geschreven, t.w. over den (individueelen) eigennaam van „Belisar's Ross" (*Bala*).

---

1) Verg. voor onzen tijd b.v. een reeks van (Westvlaamsche) paardeneigennamen in Stijn Streuvels' Langs de wegen, 2-7: *Djole, Bruin, Sari, Wieten* (verg. Tschr. XL 170), *Ko, Seva.* Koeiennamen b.v. in Eigenhuis, De Wijsgeer, 42-4: *Blaar, Blauwtje, Bleskop.*

2) Zie over de herkomst en de latere, andere toepassingen van dezen naam mpn Exeg. Comm. op Reinaert I 1270, blz. 75-7.

3) Of *Joyouse* (Lorr. II 781: immers geen drukfout?).

4) Ik dank deze paard- en zwaardnamen ten deele aan de vriendelijke mededeeling van Mej. dr. F. Th. A. Voigt en prof. dr. J. P. M. L. de Vries.

5) Ook de titel van den verzamelbundel zijner opstellen op dit gebied, hem op zijn 80sten verjaardag in 1938, niet lang vóór zijn dood, aangeboden.

H. Hirt, Etymologie der nhd. Sprache (1909), 131-6.

H. Suolahti, Die deutschen Vogelnamen (1909).

O. Schultz, Zu dem Übergang von Eigennamen in Appellativa, in Zschr. f. rom. Philol. XVIII (1894) 130-7.

E. Langlois, Table des noms propres de toute nature, compris dans les Chansons de geste imprimé[e]s (1904).

E. Martin, Table alphabétique des noms propres, in zijne uitgave van den Roman de Renart. III. Observations. Supplém. 113-21 (1887).

A. Lübben, Die Thiernamen im Reineke Vos (in Gymn.-Progr. Oldenburg, 1863).

J. Winkler, De Nederlandsche Geslachtsnamen (1885), 372-400: „Geslachtsnamen aan namen van dieren ontleend". — Dez., Studiën in Namenkunde (1900).

J. Reinius, On transferred names, appellations of human beings, chiefly in English and German (1903); door Stoett, in zijne uitgave van Drie kluchten enz., 152, genoemd, maar mij onbekend gebleven.

Ten slotte moge ik hier een paar mijner eigene, hierbeneden dikwijls aangehaalde, opstellen over deze stof vermelden, in Tschr. XIX 183-93, XXV 22-4, XLIII 80; zie ook mijne Reinaert-ed.[3], blz. 37, noot 33, en het register op dit Tschr. XXVI-L, blz. 56-7 [1]).

Van de hierboven, onder A, bedoelde dierensoortnamen vereischt hier alleen eenige vermelding of nadere bespreking — voor zoover die niet in het Ned., het Mnl., of het Etymologisch Wdb. (Franck-Van Wijk-Van Haeringen) gegeven is — die categorie van, eigenlijk tautologische, namen, die samengesteld zijn uit den ouden, maar verouder(en)den, en den hierom, ter verduidelijking, daarachter gevoegden, meer modernen (of wel algemeenen soort)-naam; eenigszins te vergelijken met samenstellingen als *Gelder-, Griekenland* (< mnl. *Gelre, Grieken*) en *appel-, pere-, pruimeboom* [2]).

---

1) Enkele bijdragen tot deze bijzondere categorie van dieren- >menschennamen gaven ook G. A. Nauta, in Taal en Lett. X (1900) 59 en R. A. Kollewijn, in a.w. XI (1901) 592.

2) Zie over deze soort van verduidelijkende nominale samenstellingen ook J. H. van Lessen, Samengestelde Naamwoorden in het Nederlandsch. 24-7, en Hirt, a.w. 183 vlgg., 192, 194, 336.

borsebeer = *bors,* (manlijke) beer (*ursus*); zie Ned. Wdb. III 579, alsmede Biestkens, Kl. van Claes Kloet, 5.

damhert < lat. *damus,* fr. *dain.*

eendvogel, reeds Mnl., doch bevreemdend, daar *eend* immers nooit en nergens verouderd of vreemd geworden is (Ned. Wdb. III 3824-5, Mnl. Wdb. II 550, en ook Rein. II 6883).

elpendier, olifant (Mnl. Wdb. II 620) [1]).

everzwijn, reeds Mnl. (a.w. IV 756) [2]).

lint-, lindeworm, eig.: „slang-slang", doch mnl.: draak, nnl: ingewandsworm (zie a.w. IV 652 en Franck-Van Wijk-Van Haeringen).

mormeldier, marmot; zie Ned. Wdb. IX 1145-6, Hirt 136.

muildier, -ezel; zie over deze beide namen Ned. Wdb. IX 1204-6.

rendier (onr. *hreinn,* oeng. *hrân*).

struisvogel (voorheen meestal omgekeerd: *vogel struis,* o.a. ook op gevelsteenen; zie b.v. H. W. Alings, Amsterd. Gevelsteenen, 117).

walros, -rus, omgezet uit onr. *(h)rosmhvalr*; zie Franck-Van Wijk, en verg. ook *narwal.*

walvisch (eng. *whale,* onr. *hvalfiskr*).

windhond, en nogmaals verduidelijkt: *hazenwindhond.*

zeehond [3]) < mnl. *seehont*; toch zeker wel — ook onder invloed der overtalrijke, met *see-* samengestelde (zee)dierennamen (Mnl. Wdb. VII 39-40, 858-89, 867, 868, mede tot deze categorie behoorende namen — uit *sele, sael(hont* [2])), oeng. *seolh,* neng. *seal* (waaruit het, thans voor kleedij veel gebruikte *sealskin*); *Canis marinus* (Maerlant, Nat. Bl. IV 254-77, inz. 274), thans: *Phoca vitulina.* Zie L. Willems, in VMVA. 1934, 863, 867; mijn Exeg. Comm. op Rein. I, blz. 109, 234, en Baudet, Maaltijd en Keuken in de ME., 85 [4]).

Tot de hierboven, bij B, bedoelde soort van dierennamen behooren

---

1) Zou ook de zonderlinge uitroep *eglantier* (zie Tschr. LVIII 183-4) met deze categorie altemet iets uitstaande kunnen hebben?

2) Over de vraag, of *keeshond* mede tot deze categorie behoort, dan wel tot de ben., blz. 295, vermelde, zie Ned. Wdb. VII 2005 en 2009. — Ook *koebeest* zou wellicht met eenig recht hier genoemd kunnen worden; zie Ned. Wdb. VIII 4885-6.

3) Immers aldus vernoemd wegens zijn, op blaffen gelijkend, geluid?

4) Verg ook den te Leiden niet onbekenden geslachtsnaam *Sillevis,* immers uit *sille,* een der talrijke bijvormen van bovengenoemd *sele,* en *vis(ch)*?

o.a. ook die, veelal op *-eel* uitgaande, welke aan de huidkleur ontleend zijn, en dus eigenlijk verschillende dieren en ook dierensoorten aanduiden (kunnen): zulke als mnl. *Bruneel,* mlat. *Brunellus,* de ezel (zie mijne Rein.-ed.[3], blz. 93-4; Ned. Wdb. III 1674-5); maar ook *Bruin,* bruin paard, of heel in 't algemeen: paard (t.l.a.p.) en *Bles,* paard met een *bles,* witte plek op 't voorhoofd (Ned. Wdb. II 2826-7; verg. ook Streuvels, bov., blz. 290, noot 1), *Grauweel,* grijs paard (Ferg. 879, door Verdam noch Overdiep q.t. her- en erkend); *Moreel,* zwart paard (Velthem IV 73, 3370; Rose 12865; X Goede Boerden V 2: Niederdeut. Schausp., edd. Bolte-Seelmann, 16); *Rosseel,* de eekhoorn, maar ook een van Reinaerts zoontjes (zie mijne Reinaert.-ed. [3], blz. 101); voorts *Grauwtje,* de ezel (Ned. Wdb. V 614); wellicht oorspronkelijk ook de naam *ezel* zelf (Kern sr., in Taal- en Letterbode V 25); maar eveneens het bov., blz. 290 reeds genoemde (en beroemde) paard der Vier Heemskinderen: *Beiaard,* oorspr.: roodbruin (zie mijn Exeg. Comm. op Rein. I 1270, blz. 75-6). Enz. enz.; dit zijn slechts enkele staaltjes van aan de huidkleur ontleende dierennamen, te talrijk om ze hier alle op te sommen; zie derhalve het Ned. en het Mnl. Wdb. op alle kleurnamen: met of zonder achtervoegsel aan voornamen van menschen ontleende, namen van dierensoorten (als b.v. *Jan van Gent*). Hier is beperking vereischt, t.w. tot die gevallen, waarin (om niet altijd duidelijke reden) een mans- of vrouwenvoornaam in de algemeene of, veelal, gewestelijke taal — niet zelden ook in verschillende toepassing — wordt gebezigd als (soort)eigennaam (ook wel als roep- of lokknaam), niet van één individueel dier, maar van alle dieren van éénzelfde zoölogische soort; niet: zekere, bekende, maar: een of de hond. Als zoodanig mogen hier — nogmaals: zonder éénige aanspraak op volledigheid — de volgende genoemd worden; in hoofdzaak die, welke, hetzij al dan niet uit de litteratuur, in de (gewestelijke) Noord- of Zuid-nederlandsche of (Zuid-)Afrikaansche volkstaal overgenomen en min of meer „gevestigd" zijn; maar niet de alleen in de „dierensproken" (in ruimen zin, dus incl. Reinaert I en II) voorkomende [1]); waar mogelijk met enkele gissingen naar de reden, het „tertium comparationis" der „benaming".

1) Zie voor deze groep van diereneigennamen mijn Reinaert-ed.[3], 91-102.

mogelijk met enkele gissingen naar de reden, het „tertium comparationis" der „benaming".

Aert, de raaf (Kl. v. d. Katmaecker [1]), 340).

Alke, Aelken, verkl.- en vleivorm van *Alijt* (= *Aleit* < *Adel-heit',* met zéér vroege, reeds Mnl., syncope der *-d* en *ij* > *ei* [2]). Eigenlijk een roep- en loknaam der gans (of *goes*) [3]; maar ook gebezigd als typeerende spotnaam voor eene onnoozele, babbelzieke vrouw, een „domme, slappe gans" (Ned. Wdb. IV 247-8). Verg. in dezelfde beteekenissen mnd. *Adelheid de goes* (Reinke de vos, 1779, en zie vooral Lübben, Die Thiernamen im Reinke de vos (Gymn.-Progr. Oldenburg, 1863, 33-7), en verder Tschr. IX 182-5, XLIII 80, XLVI 51. De naam is, „geleerdelijk" vergriekscht, met *y* > *u,* maar tevens, met toespeling op *Al-uut* = *Rein-uut* („schoon", heelemaal op), vervormd tot *Aluta,* de domme (en drankzuchtige) „titelheldin" in een Latijnsch schooldrama van den Utrechtschen rector Macropedius (Langeveld), a°. 1535 (ed. Bolte, 1897).

Eelen(?) *platvoet,* de beer (ursus)? Zie Styenvoort [4]) LIII 27.

Gerrit, de gent, manlijke gans (Katmaecker, 337); maar ook wel: de kraai of de ekster (Ned. Wdb. IV 1683).

Goyen (zie Tschr. XL 170) *claps,* de ekster (Styenvoort LIII 14).

Griet, zekere vogel; ook: een bekende visch (Ned. Wdb. V 699).

Grimbeert, de das, zie mijne Rein.-ed.[3], blz. 94-5.

Hanne(*n*), het nuchtere kalf, maar ook: de (tamme) ekster (Ned. Wdb. V 2108-10).

Hannewuit, de ekster, of de roetaard, of de meerkol (Vlaamsche gaai) (Ned. Wdb. V 2110); verg. ben., *Wouten, Wouter.*

---

1) In: Drie Kluchten uit de 16de eeuw, ed. Stoett, blz. 58-86; de passage, waarin vele dezer namen voorkomen, is ook te vinden in Tschr. XIX 191-2.

2) Denkelijk wel te verklaren als een der, vooral in vleinamen en -vormen niet zeldzame, „onklankwettige", of althans „voorbarige", klankveranderingen, „prestovormen"; verg. b.v. Kern sr. over sp. *Alonso* < wgot. *Adalfuns,* in Tschr. XXV 242-4?

3) Zie voor dezen gewestelijken bijvorm Ned. Wdb. IV 243; Tschr. XL 170.

4) Jan van Styenvoort: aldus door mij, in Museum XXXVIII, „geëmendeerd" uit *Stye voort,* in diens Refereinenbundel 1524, edd. Lyna en Van Eeghem; zie reeds a.w. II 270, 316 en N. Taalg. XXXVIII 142, doch ook VMVA, 1936, 770-1 en Carnoy, Orig. des noms de lieux des environs de Bruxelles, 27, noot 3!

Hannik, de zwarte kraai, of de roek, of de tamme ekster (t.a.pl.).

Hans, de ezel, of de stier, of de beer (manlijk zwijn), of het paplam, of de vleeschvlieg (Tschr. XIX 191, Ned. Wdb. V 2114).

Hein, zekere visch, of zekere soort van spin; ook: zekere (vreemde) vogel (Ned. Wdb. VII 478).

Hein Langbeen, de ooievaar (Styenvoort LIII 31).

Herri, de ezel (Katmaecker 332-3).

Jan, hoewel de, in 't algemeen, „gemeenste" (ook in tal van verbindingen voorkomende) mansnaam, hier alleen in *Jan van Gent,* als naam voor den stier, of den kater, of wel de basaangans of stumper (Ned. Wdb. VII 183-192, 217).

Kees, de aap, de meerkat, de baviaan; ook: het varken (Ned. Wdb. VII 2006). Over *keeshond* zie bov. blz. 292, noot 2.

Klaas, de Vlaamsche gaai (Ned. Wdb. VII 3268).

Koen („Kuen"?), de ooievaar (Katmaecker, 336; zie Stoett's aant., blz. 386).

Koppe(n), de hen; zie mijne Rein.-ed.[3], blz. 96-7; Exeg. Comm., blz. 37; Vondel, ed. WB., III 115 vlgg. [1]).

Lampe, de haas (in den Mnd. Reinke de vos, maar ook te Deventer e. e. in Nederlandsch „Sassenland" wel aldus genoemd?). Verg. mnl. *Lampreel,* het konijn (Rein. II), en zie Lübben, a.w. 31-3; O. Glöde, in Zschr. f. d. deut. Unterr. V 585 flgg., en Rein.-ed.[3], blz. 97.

Markolf, de meerkol, of de (snaterende) ekster (Tschr. XIX 189-

1) Eensluidend met *Koppen,* doch van heel andere herkomst, t.w. een verklein- en vleinaam van *Jacóp*; verg. De Brune, Bankket-werk, I 209, DLXV; „Men zeght wel *Koppen* binnenshuis, maar dat moet *Jacob* zijn op straat". — Voor de, hieruit wellicht af te leiden oxytonon- of eindbeklemming: *Jacóp* verg. b.v. ook *Nout* < *A(e)rnóut, Moenen* (een duivelnaam, in Mariken v. Nieumeghen) <*Simóen* of < *daemón*(?); *Abél, Adáem, Aláen* (Maerlant, Mart. I 124, 472; 138; 576); alle voortspruitend uit het besef van de „vreemdheid" dezer namen, die ook de vreemde eindbeklemming vereischte. Verg. eene „hypercorrecte" (volks)uitspraak als *motór, Okèghemstraat* (te Amsterdam, met beklemde *è,* gehoord). Juist het omgekeerde van de Duitsche en Engelsche „hypergermaansche" uitspraak van Romaansche, Fransche, „eindbeklemde" namen met een (stevig „Germaansch") accent op de eerste lettergreep: *Vóltaire, Róusseau, Cúvier,* door mij aldus herhaaldelijk gehoord uit den mond van Bonner professoren, germanisten (maar ook wel eens van een romanist, althans in den loop van een Duitschen zin).

90); verg. de samenspraak („dialogus") tusschen (den wijzen koning) Salomon en (den dwazen, zotten nar) Marcolphus, edd. De Vreese en De Vries. Zie ook Lübben, a.w.

Ma(a)rtijn, Ma(a)rten, Mertijn enz., de aap (Rein. II 4411, 4536, 6857; Styenvoort LIII 25; Vondel, War. der Dieren, LXXX 1: „sim Marten"; zie ook Tschr. XLII 313-4, Ned. Wdb. IX 49-50).

St. Ma(a)rtensvogel, niet onwaarschijnlijk: de bonte of zwarte specht; zie mijne Rein.-ed.[3], blz. 109-10.

Melis (< *Aemilius*), „cratte, tratte"(?) (Katmaecker 338).

Metken < *Machteld* (< *Mahthild* > *Mathilde,* zie Förstemann, Deut. Namenbuch, I 1083), de geit (Tschr. XLIII 80); ook > nhd. *metze,* hoer!

Mewus, Meeuws < *Bartholomaéus*; (verg. *Teeuwis* < *Matthéus*), de kater (Styenvoort, LIII 111); verg. Stoett, Spreekwdb.[3] no. 2133.

Pieter, de kater, of (elders?) het winterkoninkje (Ned. Wdb. XII 1580, 1582).

Pieterman, zekere bekende visch (a.w. XII 1591).

Piet(je) = *Pieter,* de scholekster, of het winterkoninkje, de haas, de worm in het fruit; vooral de kanarievogel (onomatopoëtisch, naar het „p i e pend" „gezang" of geluid), maar ook de haarluis (Katmaecker 334, Tschr. XIX 191, Ned. Wdb. XII 1580, 1582).

Reinaert, Reintje, Reinken enz., de vos (zie Rein.-ed.[3], blz. 100).

Richard, de blauwvoet, een soort van valk of sperwer (Tschr. XIX 191, Ned. Wdb. II 2799).

Swestaert, ? (Styenvoort LIII, 17).

Thonis, Teunisvarken het zwijn, < St.-Antönisvarken (Tschr. XIX 192).

T(s)jirk (friesch = nnl. *Dirk, Derk*), de tureluur (Ned. Wdb. XVII 247-8: *tjerk*).

Trui, de zeug, ook: het moerkonijn; >*trui,* van voren en van achteren dicht wambuis. Zie Reinke de Vos, ed. Prien, Anm., 5, 235: *froye,* zeker een schrijf- of drukfout voor *Troye* (*F* iplv. *T* of F iplv. T) (paard van) Troje[1]) (Styenvoort LIII 4; Antw. Liedb. CLV,

1) Zie Darmesteter, La vie des mots, 57: „*truie,* la femelle du *porc,* préparée, farcie à l'instar, du cheval de Troie (dér. sav.). *Troie* < lat. *porcus Troianus,* un porc farci de viande d'autres animaux" (verg. p. 95, 109).

str. 8 (*troey*), Mnl. Wdb. VIII 702; Kil.; Vondel, War. d. Dier. XCVII 1).

Willem, de „verre" (jonge stier) (Katmaecker 335).

Wouten, Wuit(k)en, het lam (Tschr. XI 68; XXI 104; XL 166, noot 2; XLIII 80; Styenvoort LIII 29).

Wouter, het schaap (inz., in Friesland: een met de flesch grootgebracht am), de vlinder, de Vlaamsche gaai, de slak (Katmaecker 341, Tschr. XIX 187-92, XL 172 vlgg.).

Wouterloot < fr. *gautrelot,* de ekster of de meerkol (Tschr. XIX 188-92).

Als klapper op het vorenstaande diene, ten slotte, dit alphabetische lijstje, met de algemeene „benaming" der dierensoort voorop: aap: *Botsaert* (*Bokaert*), *Kees, Martijn*; basaangans: *Jan*; baviaan: *Kees, Ma(a)rten*; beer (ursus): *Brune, Eelen*(?) *platvoet*; blauwvoet: *Richard*; ekster: *Goyen claps, Hannewuit, Wouterloot*; tamme ekster: *Hannen, Wouterloot*; ezel: *Boudewijn, Bruneel, Grauwtje, Hans, Herri*; (Vlaamsche) gaai: *Hannewuit, Klaas*; gans: *Alijt*; gent: *Gerrit*; haas: *Kurtnève, Lampe, Pietje*; hen: *Koppe(n)*; (nuchter) kalf: *Hannen*; kanarie: *Pietje*; kater: *Jan van Gent, Mewus, Tibeert*; (zwarte) kraai: *Hannik*?, *Hannen*(?); lam: *Wouten, Wuitken*; (haar)luis: *Pietje*; meerkat: *Kees, Maarten*; meerkol: *Wouterloot*; ooi: *Hawi*; ooievaar: *Hein Langbeen, Koen*; paplam: *Hans*; raaf: *Aert*; roek: *Hannik*; roetaard: *Hannewuit*; schaap: *Wouter*; scholekster: *Pietje*; stier: *Hans, Jan van Gent*; verre: *Willem*; vleeschvlieg: *Hans*; vlinder: *Wouter*; vos: *Reinaert, Rein(e)ke Reintje* enz.; worm in fruit: *Pietje*; zeug: *Trui*; zwijn: *Teunis* [1]).

Leiden, Sept. 1943. J. W. MULLER

1) Behoort tot de boven, blz. 292, vermelde namen misschien ook de Holl. volks-uitspraak van fr. *anchois* > holl. *ansjo(w)is(ch)* > *ansjo v is*?

HUZAAR

Mej. A. E. Hoekstra verklaarde in haar *Hongaarse Grammatica* (Thieme, Zutphen, 1938), op p. 66 dit woord als „hoofdman over twintig". In mijn recensie in *De Nieuwe Eeuw* (8-8-1938) verwierp ik deze etymologie, mij beroepend op Franck-Van Wijk (Van Haeringen geeft het woord niet), die twee mogelijkheden geeft, nl. 1°: „de twintigste" van *húsz* „twintig", 2°: aan een Balkantaal ontleend. Intussen is de eerste mogelijkheid van Franck-Van Wijk niet steekhoudend, daar in het Hongaars nimmer ordinalia op *-ár* hebben bestaan, de tweede veronderstelling te algemeen, maar zoals blijken zal juist.

Mej. Hoekstra is op deze kwestie teruggekomen in haar inauguratierede als privaatdocente aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Op p. 14 van de gedrukte tekst van haar voordracht op 15-2-1939, *Eenige bijzonderheden over de Hongaarsche Taal,* lezen we:

„Volgens Marassowich stamt het bekende woord *huszár* (huzaar) via het Slavische *gusar* van het Italiaansche *corsaro* (zeeroover) om dan weer met zijn nieuwe beteekenis in het Italiaansch terug te keeren als *ussaro.* Hierna vermeldt mej. Hoekstra de eerste veronderstelling van Franck, er bij voegend, dat de Hongaren het zelf ook voor een zuiver Hongaars woord houden.

In de wetenschappelijke wereld was men in 1939 verre van daar. Enige maanden na deze voordracht verscheen in *Magyar Nyelv* (Hongaarse Taal) XXXV, 160 vv. een gedocumenteerd artikel van László Gáldi onder de titel: *Huszár szavunk bizánci kapcsolatai.* (De Byzantijnse betrekkingen van ons woord *huszár.*) In dit artikel wordt verwezen naar Grégoire-Orgels: Qu'est ce qu'un „Hussard" ou de l'utilité du grec moderne. (*Annuaire de l'institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves* V. — *Mélanges Emile Boisacq* —, Bruxelles 1937, 443-51). Dezen meenden, niet op de hoogte van de in Hongarije verkregen resultaten, een nieuwe weg ingeslagen te zijn.

De algemeen gangbare opvatting in Hongarije, aldus Gáldi, wilde, dat het Vulgairlatijnse *cursarius* (zeerover, vgl. It. *corsaro*) door

Zuidslaven is ontleend, bij wie het de vorm *gusar, husar* heeft gekregen en uit deze taal in het Hong. als *huszár* ['husa:r] overgenomen is.

Waarschijnlijk heeft hier een oppervlakkige gelijkenis en een misleidende semantische verwantschap parten gespeeld. Men vindt nimmer een klankwettige verklaring van de elisie van de *r* en evenmin een bevredigende uitleg van de overgang van „zeeroover" (*cursarius*) naar „ruiter", „bandiet" (*huszár*).

Men zocht in Hongarije reeds tientallen jaren geleden in een richting die thans ook Grégoire-Orgels gekozen hebben, nl. de Byzantijnse.

De eerste resultaten brachten de zaak niet verder. Het Middelgriekse γουρσάρης (χουρσάρης) was kennelijk een ontlening aan het Latijn (c u r s a r i u s). Men stiet bij de bronnenstudie echter op een oorspronkelijk Byzantijns woord χωσάριος met de betekenis van „patrouillerend soldaat", „verkenningstroep(en)", „spion", in welke betekenis het woord voorkomt in 9e- en 10e-eeuwse geschriften. (*Incerti Scriptoris Byzantini saeculi* X. *Liber de re militari* Ed. R. Vári, Lipsiae 1901 en het *Strategikon* van Kekaumenos) Vgl. χωσία ~ χωσιά „hinderlaag", van χώνω, Oudgrieks χώννυμι.

Met gelijke betekenis komt voornamelijk in latere teksten χονσάριος voor; Grégoire ziet in dit woord een variant van χωσάριος zonder meer en noemt de -ν- van de „variant" een anorganische epenthetische klank, zich daarbij, ten onrechte, beroepend op voorkomende andere gevallen. Evenwel komen deze anorganische ν's slechts in Latijnse leenwoorden voor (bv. πρόκενσος < processus), terwijl de mogelijkheid van de ontlening van χωσάριος, dat een deverbatief van het zuiver Griekse χώνω is, niet bestaat. Gáldi aanvaardt ook van χονσάριος het Latijnse *cursarius* niet als origineel, al zou dat m.i. zowel op klankwettige als semantische gronden te verdedigen zijn. In latere bronnen verschijnt nl. χονσάριος met de betekenis van „struikrover".

De mogelijkheid van het ontstaan van χωσάριος uit χονσάριος laat Gáldi buiten beschouwing. Terecht, want klankwettig zou χονσάριος niet χωσάριοσ maar χουσάριος opleveren.

G. neemt als wortel van χονσαριος het Slavische woord *chonsa* aan. (Bulgaars: *chonsa*; Lexicon van Suidas -ca. 1000-: χονσά: παρὰ Βουλγάροις οἱ κλεπταί) Dit zou volgens Brückner (Pools etymologisch woordenboek) beantwoorden aan het Germaanse *Hansa*. G. concludeert, t.a.p., p. 163:

„Onze opinie nu is, dat de variant χονσάριος ontstaan is uit de versmelting van het meer oorspronkelijke χωσάριος met het Bulgaarse woord *chasa*, dat Suidas in de vorm χονσά heeft opgetekend." En in een voetnoot:

„Het finale accent van het woord in de Griekse transcriptie duidt er misschien op, dat reeds Suidas een verband gevoeld heeft tussen de Slavische stam en de Griekse."

Hiermede kant G. zich tegen Grégoire, die voor het Slavische woord een Griekse oorsprong aanneemt.

Ook de woorden χωσάριος en χονσάριος zijn in het Zuidslavisch binnengedrongen waardoor er twee op elkaar gelijkende, maar etymologisch geheel verscheidene woorden in die taal een bestaan kregen.

I. *gursar* (*hursar*, *kursar*) < *corsarius* met de betekenis van „zeeroover", dus beantwoord aan het oorspronkelijke leenwoord;

II. *gusar* (*husar*) < χωσάριος met de betekenis van „struikrover" (zelden zeerover), hetgeen er op duidt, dat χωσάριος ontleend is in een tijd, toen het Slavische *chonsa* reeds op χωσάριος had ingewerkt.

Het Hongaarse *huszár* gaat dus etymologisch terug op het Byzantijnse χωσάριος.

Semantisch evenwel bevreemdt ons de amelioratie van het Slavische *husar* op Hongaarse bodem. Naast *huszarus* komt er in de 15-e E. ook *praecursor* voor met dezelfde betekenis. G. doet geen poging om deze semantische omwenteling te verklaren maar komt met een nieuwe hypothese voor de dag.

Hij oppert de mening dat koning Matthias (1458-1490), wiens hof een brandpunt van humanistische beschaving was, het oorspronkelijke woord χωσάριος van zijn Byzantijnse geleerden heeft ontvangen en terwijl het woord *husserones* nog de betekenis van Servischen rover had, aan het woord een nieuwe betekenis werd toe-

gevoegd, blijkens deze omschrijving: (Brieven van Matthias II, 107) Alius ordo est equitum levis armaturae quos husserones (spatiering van mij, S.) appellamus.

G. heeft de rechtstreekse overname uit het Byzantijns niet verder aangetoond. Klankwettig is er evenwel geen bezwaar tegen mits men aanneemt dat het toonloze stamsuffix van χωσάριος geapocopeerd werd. Immers de χ is in historische tijden *h* geworden (In de Lijkrede van ca. 1100 nog *charmul* -drie maal- thans *három-*) terwijl de ω in het latere Grieks een oe-achtige klank had. (Vgl. de Gotische bijbelvertaling). Dus χωσάρ > *huszár*. Zou deze hypothese waarheid blijken dan zou het Hongaarse woord *huszár* rechtstreeks ontleend zijn aan het Grieks, waaruit het tot dusver met Slavische bemiddeling overgenomen heette.

's-Hertogenbosch. A. L. I. SIVIRSKY

HAMLARK OF *LAMHARK*?

Mijn gissing aangaande het ontstaan van het scheldwoord *hamlark* in Multatuli's *Vorstenschool* (*T's* LXII, 247 vlgg.) heeft dit goede gevolg gehad dat anderen er ook hun gedachten over hebben laten gaan. En onafhankelijk van elkaar zijn de heren H. H. J. de Leeuwe en Prof. Dr. J. W. Muller tot de veronderstelling gekomen dat *hamlark* een omzetting of omdraaiing zou zijn van **lamhark*. Daaraan kan ik nog toevoegen dat in 1926, toen Dr. G. A. Boutelje mij op het zonderlinge woord opmerkzaam maakte, mijn eerste gedachte was dat *hamlark* een d r u k f o u t voor **lamhark* zou kunnen zijn.. En achteraf blijkt dat ik van die gedachte al niet meer de primeur had. Dr. Heeroma deelt mij nl. mede dat niet alle drukken van *Vorstenschool* — zoals ik *t.a.p.* 248, noot, meende uit een mededeling van de heer C. de Hart te mogen opmaken — *hamlark* hebben. Wel de oudste drukken; daarna komen er enkele met *lamhark,* en de latere hebben weer *hamlark*. Die met *lamhark* zijn niet meer door de schrijver gecorrigeerd. Blijkbaar heeft een halve eeuw geleden een uitgever ook al gemeend dat *lamhark* bedoeld was.

Inderdaad ligt zulk een mening voor de hand. Zelf heb ik mijn eerste opwelling van 1926 laten varen, in de eerste plaats omdat Multatuli zelf *hamlark* had gehandhaafd in herdrukken. En in de overtuiging dat *hamlark* inderdaad Multatuli's eigen lezing is geweest, word ik thans gesterkt door de heer De Leeuwe, die er op wijst dat M. juist deze Schukenscheuer-episode met nauwkeurige zorg heeft herzien voor de tweede druk. De L. acht het — ik citeer hem woordelijk —

> „meer dan waarschijnlijk dat ook in het oorspronkelijk *hamlark* staat. De eerste druk der „Ideeën" [1]) ... heeft het, en enkele regels verder staat: „I zal ... au ... au ... auf Ehre ... neen! Ik zal ... ik ga ..." (Dit vers heeft zes heffingen). In de tweede, door den auteur herziene druk ... luidt laatstgenoemde regel echter: „Ik zal ... aaa ... uf Ehre ... neen! Ik zal ... ik ga ..." (Hier zijn de zes heffingen tot de normale vijf teruggebracht). Als Multatuli

1) Aldus spelt De L. De 4e druk, die ik bezit, heeft „Ideën".

de tekst zo zorgvuldig opnieuw gescandeerd heeft, dan is aan te nemen, dat hem ook een eventuele ongerechtigheid n.a.v. „hamlark" — een halve bladzijde eerder — niet ontgaan zou zijn. Met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid is dus „hamlark" Multatuli's eigen lezing."

Mijn tweede bezwaar tegen de „conjectuur" *lamhark* was 18 jaar geleden, dat al mijn zoeken naar een bewijsplaats voor dit scheldwoord vergeefs bleef. In de reeks samenstellingen met *lam-* die het *WNT* VIII, 953 opsomt en die ook Prof. Muller citeert (*lamlendig, lamstraal, lamzak* en vele andere), komt die met *-hark* niet voor. Nu is bij een taalschepper als Multatuli zo'n ongewone of nieuwe samenstelling geenszins verwonderlijk. Maar wanneer *hamlark* niet als drukfout is te beschouwen, dan maakt de auteur het zijn lezers toch wel bijzonder moeilijk, als hij van hen verlangt dat ze zijn neologisme **lamhark* herkennen in de omgedraaide vorm waarin hij het introduceert.

De heren De Leeuwe en Muller maken echter deze zonderlinge vermomming van een op zichzelf al onbekend woord wat aannemelijker door aan een verspreking te denken. Eerstgenoemde in het bijzonder werkt die gedachte uit door te wijzen op de opgewonden gemoedstoestand waarin Schukenscheuer verkeert, als hij zijn groom voor *hamlark* uitscheldt. „Wanneer Sch.'s plan met het krantenbericht mislukt is", schrijft De Leeuwe,

„raakt hij de kluts kwijt. Hij wil krachttermen in verschillende talen gebruiken om zijn woede te luchten en poogt tegelijk ze in te slikken, daar hij welopgevoed is; hij zoekt naar woorden; hij herhaalt zich; korte vragen, afgebroken zinnen, scheldwoorden, vloeken, dwaze beschuldigingen wisselen elkaar af; hij hijgt en snakt naar adem; hij stottert en schuimbekt als het ware — een beeld van komische wanhoop."

Na het verband uitvoerig geciteerd te hebben wijst de heer De Leeuwe

„in deze slechts met horten en stoten zich ontwikkelende gedachtenreeks ... speciaal op volgende vormen: *sacrrre* (voor: *sacrament* of *sacré*; overdreven articulatie door affect), *saprrr* (voor:

> *sapperment*; als voren), *di* (voor *dieu*?), *do* (voor *Donnerwetter*), *vervl...oekt* (hij kan zich niet meer inhouden), *gemmm...ééne, beppp...aald, auf Eeehre* (hij overdrijft de articulatie van woede en stamelt), *aaa...uf Ehre* (hij stottert van kwaadheid)"

en vraagt dan:

> „Is het te stout te veronderstellen, dat Von Schukenscheuer zich hier in zijn opwinding verspreekt? M.a.w. dat *hamlark* een anagram is, waarvan de beginletters der beide lettergrepen *ham* + *lark* van plaats veranderen?"

Deze psychologische toelichting heeft mij overtuigd dat de verklaring van *hamlark* als *lamhark*, al zijn er nogal verre omwegen bij nodig, ten minste evenveel kans heeft de juiste te zijn als mijn Rijnlandse poging, die ook geenszins „voor de hand liggend" heten mocht, en wel enige aanleiding gaf tot de opmerking van Prof. Muller dat ik „cherch(ais) midi à quatorze heures".

Den Haag, Maart 1944. C. B. VAN HAERINGEN

AANRANDEN, AANRANSEN

De gangbare etymologie van *aanranden,* al te vinden in het eerste deel van het *WNT* en ongewijzigd overgenomen door Verdam in zijn *MnlW* en door Van Wijk in zijn *EtymW,* is dat het woord als een samenst. afl. van *aan* en *rand* zou zijn gevormd [1]). Men pleegt dan te wijzen op het bij Kiliaan vermelde *aanboorden* en fr. *aborder* en *accoster.* De eigenlijke bet. van *aanranden* zou dus zijn geweest „aan de rand of boord van iets raken". Tegen deze constructie zijn verschillende bezwaren aan te voeren. Ten eerste komt noch *rand* in de bet. „scheepsboord", noch de syntactische verbinding *aan rand* voor. Dus gaat de vergelijking met *aanboorden* niet op. Overigens is het de vraag of die vergelijking toch wel iets zou kunnen bewijzen, want *aanboorden* leidt een zeer schimmig bestaan: behalve bij Kiliaan is het maar één keer aangetroffen nl. bij de dichter Hondius, die zeker niet vrij is van gekunstelde wendingen. *Aanranden* daarentegen komt, met de woorden van Verdam, „al zeer vroeg voor" en is lange tijd een veelgebruikt woord geweest. Maar een tweede, veel ernstiger bezwaar is nog, dat naast *aanranden* met ongeveer dezelfde bet. ook *randen* en *beranden* voorkomen. Deze woorden mag men bij de etymologie toch niet negeren, zoals men tot dusver gedaan heeft. Een derde moeilijkheid levert het synoniem *aanransen* op. Dit woord heeft men niet genegeerd, maar op tweeërlei wijze verklaard: het *WNT* veronderstelt dat het uit *aanrandsen,* en dit weer „door invoeging van de letter *s* als suffix" uit *aanranden* zou zijn ontstaan, Van Wijk identificeert het met hd. *anranzen,* dat als leenwoord hier zou zijn binnengedrongen. De eerste verklaring heeft het voordeel dat *aanranden* en *aanransen* met elkaar in verband worden gebracht, maar het nadeel dat die invoeging van *s* er wat vreemd

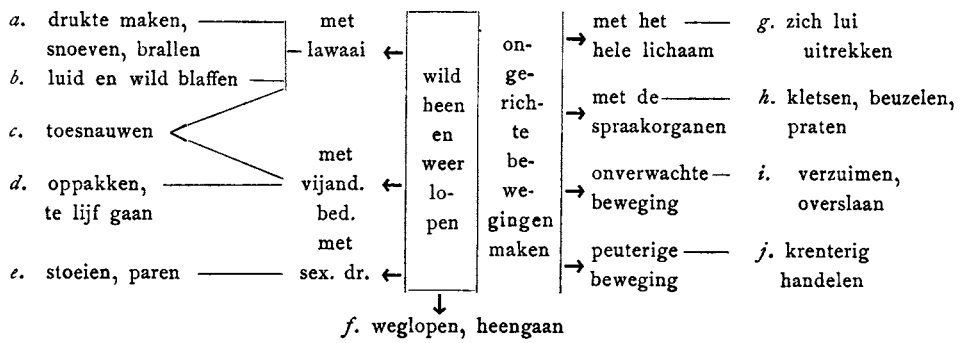
1) Franck heeft in zijn *EtymW* een andere afleiding verdedigd, nl. dat *aanranden* een samenst. is van *aan* en *randen,* waarbij *randen* zich zou verhouden tot *rennen* als *branden* tot *brennen.* Hij scheidt evenals Van Wijk *aanranden* van *aanransen.*

uitziet en onverklaard blijft. De tweede verklaring heeft het voordeel, dat *aanransen* alleszins redelijk wordt verklaard, maar het nadeel dat twee woorden met bijna gelijke vorm en geheel gelijke bet. totaal van elkaar worden gerukt. Met het *WNT* kan men zeggen: *aanranden* en *aanransen* hangen stellig samen, met Van Wijk kan men zeggen: *aanransen* is toch waarschijnlijk ook niet los te maken van hd. *anranzen*. De enig mogelijke conclusie is dan: *aanranden* en hd. *anranzen* hangen samen. En aangezien hd. *anranzen* niets met *rand* te maken heeft, kan *aanranden* daar in oorsprong ook niets mee te maken hebben en er hoogstens secundaire invloed van hebben ondergaan!

De etymologie van hd. *ranzen,* waarvan *anranzen* een samenst. is, geeft Van Wijk op het voetspoor van Wadstein (*PBB 22, 252*) juist aan: het is hetzelfde woord als noors en zweeds *ranta* „wild heen en weer lopen, doelloos ronddartelen". Mhd. *ranzen* betekende nl. ook „wild rondspringen" en in moderne duitse dial. komt het woord nog in de zin van „uitgelaten stoeien" e.d. voor. Met een zekere reserve volgt Van Wijk Wadstein als deze ook mnl. *ranten* „onzin praten" en eng. *rant* „uitgelaten zijn", „brallen" met hd. *ranzen* en zwe. *ranta* verbindt. Deze reserve lijkt mij onnodig. Ik wil in verband hiermee de betekenisontwikkeling van de ogm. werkwoordsstam *rant-* in de jongere gm. talen hier nog eens systematisch nagaan.

Wat Wadstein over de vorming van dit werkwoord heeft gezegd, lijkt mij nog onverkort te handhaven: het is een iteratief- of intensiefformatie bij de stam *ran-,* die men bv. in ndl. en hd. *rennen* vindt. Als parallel noem ik ndl. *kouten,* waaraan ogm. *kalt-* ten grondslag ligt, dat waarschijnlijk evenzeer een iteratief- of intensiefformatie bij *kall-* (ndl. *kallen*) is. De oorspronkelijke bet. van *rant-* moet dus de in het noors, zweeds en mhd. nog bewaarde bet. „wild heen en weer lopen" zijn geweest. Deze grondbet. kon zich in drie hoofdrichtingen ontwikkelen: ten eerste kon het „lopen" gespecialiseerd worden doordat het gepaard ging hetzij met lawaai, hetzij met vijandelijke bedoelingen, hetzij met sexuele drift; ten tweede kon het intensief- of iteratiefkarakter uit de bet. verdwijnen en „wild heen en weer lopen" vervlakken tot „weglopen, heengaan"; ten derde

kon de bet. in de gevoelssfeer vervagen tot iets als „ongerichte bewegingen maken" en kon dit laatste dan weer in verschillende toepassingen gespecialiseerd worden. We kunnen het volgende schema van betekenissen opstellen:

De bet. *a* vindt men vooral bij eng. *rant* (waarnaast ook *rand*), sinds het eind van de 16de eeuw. Deze bet. kan zich ook verder specialiseren bv. tot „een losbandig leven leiden". De bet. *b* vindt men opgetekend in het Antwerps dialecticon van Cornelissen en Vervliet, dus pas laat, maar zij staat toch nog vrij dicht bij de oorspronkelijke bet.: voor het wilde tekeer gaan van een hond past dit ww. wel bijzonder goed. De bet. *c* vindt men in het duits; hierin zijn m.i. lawaaierigheid en vijandelijke bedoeling gecombineerd. De bet. *d* vindt men bij ndl. schrijvers uit de 16de en 17de eeuw; of de nuance met „oppakken" precies gegrepen is, zij in het midden gelaten, maar over de vijandelijke bedoeling kan geen twijfel bestaan, want men vindt het ww. steeds verbonden met woorden als *vervolgen, vangen, panden, plunderen, beroven.* De bet. *e* is in duitse dialecten heel gewoon, in de duitse jagerstaal wordt *ranzen* ook als technische term (dus weer buiten de gevoelssfeer) gebruikt [1]). De bet. *f* is alleen uit het moderne westvlaams bekend. De bet. *g* komt sinds de 15de eeuw in het duits voor. De bet. *h* treft men zowel in het zweeds

1) Uit het hd. is het woord ook als *ransen* (met de samenst. *ranstijd*) in de ndl. jagerstaal overgenomen.

als in het oudere ndl. (sinds de 14de eeuw) aan. De bet. *i*, „nalaten wat men gewoon is te doen", en dan in 't bijzonder van kippen: „overslaan met leggen", schijnt weer typisch brabants te zijn; van Kiliaan tot Cornelissen en Vervliet heeft het woord in deze bet. de aandacht van de lexicografen getrokken. De bet. *j* ten slotte is uit het duits bekend.

Ik meen dus dat er, ondanks de zeer uiteenlopende bet., semasiologisch niet de minste bezwaren zijn om ndl. *ranten* en *randen*, hd. *ranzen*, noors en zweeds *ranta* en eng. *rant*, *rand* met elkaar te verbinden. Ook formeel zijn er m.i. geen bezwaren. Zowel eng. als ndl. hebben naast de *t*-vormen ook *d*-vormen; het is mogelijk dat hier een soort „aanpassing" aan het znw. *rand* heeft plaatsgevonden, maar het is niet noodzakelijk dit aan te nemen, daar bij een woord dat zozeer in de gevoelssfeer heeft geleefd als dit, ook „willekeurige" variaties mogelijk zijn [1]).

Een zeker principieel belang heeft het nog vast te stellen, dat hier een van oorsprong „geordend" woord dat een beweging aanduidt, in de gevoelssfeer is vervaagd en dan min of meer „klanknabootsende" bet. heeft ontwikkeld (vooral de bet. *h* [2]). De „klanknabootsende" bet. is merkwaardigerwijs, als ik goed zie, de vroegst overgeleverde en toch blijkt ze op grond van de etymologie, die in dit geval met tamelijk grote waarschijnlijkheid te reconstrueren is, secundair te zijn. Het is dus niet alleen waar, dat klanknabootsende ww. later ter aanduiding van een primitieve beweging gebruikt kunnen worden [3]), maar het omgekeerde kan even goed gebeuren. In de gevoelssfeer liggen deze dingen blijkbaar dicht bij elkaar en *over en weer* kan heel gemakkelijk contact tot stand komen. Op grond van een abstracte redenering is het, ik herhaal het ook hier weer, nooit mogelijk aan

---

1) Dat de vorm met *d* althans voor een deel in het ndl. vrij oud moet zijn, wordt bewezen door het ofr. leenwoord *randir*. (Hiernaast *randon*, dat in eng. *random* en, via de afl. *randonner*, in ndl. *randuinen* tot het germaans is teruggekeerd.

2) In deze bet. heeft het woord ook, als zovele andere „klanknabootsende" ww., een frequentatief ontwikkeld nl. *rantelen*.

3) Verg. Van Lessen in *Ts.* 55, 253.

te tonen dat een in de gevoelssfeer liggend woord van klanknabootsende *oorsprong* is.

Ndl. *ranten* en *randen* blijkt dus hetzelfde woord te zijn als hd. *ranzen* en ndl. *aanranden* moet op dezelfde wijze gevormd zijn als hd. *anranzen,* dus als een samenst. uit *aan* en *randen* (*ranten*). Men kan vragen welke bet. *randen* oorspronkelijk in deze samenst. heeft gehad. In het *WNT* worden bij *aanranden* onderscheiden de bet. „tot iemand gaan om hem aan te spreken", „aangrijpen, beetpakken" en „aanvallen, te lijf gaan". Deze bet. schijnen parallel te lopen met de bet. *h* en *d* van *randen* (*ranten*). Toch geloof ik niet dat *aanranden* een samenst. met *randen* (*ranten*) in de genoemde bet. is, maar eer dat het tweede lid bij het ontstaan van de samenst. nog de oorspronkelijke bet. heeft gehad. Uit een bet. „wild op iemand toelopen" kan zich enerzijds ontwikkelen „kalm op iemand toelopen om hem aan te spreken", anderzijds „iemand te lijf gaan" (waarvan „beetpakken" weer een ietwat getemperde specialisering is). Vergelijk bv. *aangaan,* dat ook enerzijds kan gaan betekenen „iemand dringend aanspreken", anderzijds „te lijf gaan, aanvallen". Ook *aanlopen* kan betekenen „naar iemand toegaan om hem iets te zeggen of te verzoeken", evenals *aanschieten.* Dit laatste wordt hiernaast in 't bargoens ook weer in de zin van „aanvallen" gebruikt, en alleen de bet. „aanvallen" (dus niet die van „aanspreken") vindt men bv. bij *aanreizen, aanrennen* en *aanvliegen.* Tussen al deze ww., die een op een doel gerichte beweging aanduiden, laat *aanranden* zich ongedwongen rangschikken.

Ten slotte kan men nog vragen door welke oorzaak naast *aanranden* de vorm *aanransen* heeft kunnen opkomen. Het is mogelijk dat Van Wijk gelijk heeft en dat *aanransen* een duits leenwoord zou zijn. Als men de citaten in de wdb. overziet, kan men heel goed de stelling verdedigen dat het woord met de stroom van duitse modewoorden omstreeks 1400 mee naar Holland is gekomen en daar als emotioneel woord een tijdlang (tot ongeveer 1650, daarna nog bij navolgers van Hooft) carrière heeft gemaakt. Het is echter ook mogelijk dat Matthijs de Vries ten slotte gelijk heeft gehad en dat naast *aanranden* spontaan, met expressieve *ts* uit *d* of *t,* een bijvorm *aanrantsen*

is opgekomen. Dit is wel niet helemaal hetzelfde als „invoeging van de letter *s* als suffix", zoals het in het *WNT* staat geformuleerd, maar allicht heeft de schrijver het toch ongeveer zo bedoeld. Althans *botsen* naast *botten,* het enige parallelvoorbeeld dat hij aanhaalt, heeft ook stellig een expressieve *ts* uit *t.* Verder kan men nog noemen *hitsig* naast *hittig* (dat ook desnoods een duits leenwoord kan zijn of onder invloed van *ritsig* zijn ontstaan), *verhanselen* naast *verhandelen* (met groot verschil in betekenis!), *kwanselen* naast **kwantelen* (niet in het ndl. overgeleverd, wel in het ndd.), *kudse* naast *kodde, knodse* of *knots* naast *knodde* of *knot, knutselen* naast *knotten* of *kneuteren, vadsig* naast *vaddig.* Al de genoemde voorbeelden zijn woorden met een sterke emotionele lading. Onmiddellijk met *ranten* of *randen* is misschien ook nog het woord *ranselen* in verband te brengen, dat sinds het midden der 18de eeuw in het ndl. is overgeleverd met de bet. „herhaaldelijk en heftig slaan, zijn drift op iemand koelen". Het bestaan van deze emotionele afleiding versterkt onze gedachte dat ook *aanransen* een spontane ndl. vervorming is. Hoe dit ook moge zijn, *aanransen* is in ieder geval een emotioneel woord geweest. Het is tekenend voor de „levensloop" van zulk soort kleurige woorden, dat het na een succesperiode volkomen van het toneel verdwenen is, in tegenstelling met zijn oudere en blekere broeder *aanranden,* die, misschien juist dank zij zijn minder sprekend karakter, zijn bestaan als lichtelijk retorisch gekleurd literair woord, of als cliché-term voor journalisten en juristen, tot de huidige dag heeft weten te rekken.

K. HEEROMA

BOEKBEOORDEELING

P. C. HOOFT's ACHILLES EN POLYXENA, *met inleiding, aanteekeningen en woordenlijst,* door Th. H. D'Angremond. Van Gorcum & Comp. (G. A. Hak & H. J. Prakke). Assen MCMXLIII. *f* 4.10.

De heer D'Angremond, die reeds als litt. neerl. doct.s, behalve in dit Tschr. LVIII 257-9, ook op een ander schouwtooneel onzer Nederlandsche philologie, in het „Museum" (van Febr. 1943, kol. 160-7) was opgetreden, als beoordeelaar eener her-uitgave van Hooft's vertaling van Tacitus' Germania, heeft van zijne, hieruit gebleken bijzondere belangstelling in Hooft's persoon en zijn werk een nieuw en welsprekend bewijs geleverd in bovenstaand academisch proefschrift, waarmede hij sindsdien te Amsterdam op verdienstelijke wijze den doctoralen graad verworven heeft. Het is een zorgvuldig bewerkt, (soms schier al te breedvoerig) geschrift, dat nauwelijks een enkel punt van het veelzijdig onderwerp onopgemerkt en onbesproken laat.

De Inleiding geeft allereerst, met zeker wel volledige kennis en juist gebruik der reeds vrij uitgebreide litteratuur over dit en andere punten uit Hooft's leven en streven: „De geschiedenis van Hooft's eerste drama". In een scherpzinnig betoog wordt op goede gronden aangetoond dat dit tooneelwerk waarschijnlijk wel Hooft's eerste „gedicht" is geweest, ouder dan zijne vertaling van Petrarca's sonnet (ed. Leendertz-Stoett I 1), nog vóór den aanvang zijner Italiaansche reis (4 Febr. 1599), d.w.z.: op H.'s zeventienjarigen leeftijd, geschreven, of althans in eersten opzet en aanleg gereed geweest is: een klaar blijk zijner — in overeenstemming met Huygens [1]) (dank

1) Verg. diens, op zijn elfjarigen, zelfs in de 17de eeuw merkwaardig vroegen, leeftijd geschreven Latijnsche verzen voor zijns vaders verjaardag (1607); vier jaar (naar gissing) later gevolgd door zijne eerste Fransche verzen (ten gerieve zijner moeder), en pas in zijn 18de jaar door zijn eerste Nederlandsch (bruilofts)dicht (ten behoeve der bruid!); zie zijne Gedichten, ed. Worp I 1, 33, 59. Wonderlijke, modieuze achterstelling toch altoos van het eigene bij het vreemde!

zij beider zorgvuldige opvoeding door een wijzen, staat- en letterkundigen vader), doch in scherpe tegenstelling èn met Cats' laat optreden als dichter èn met Vondel's langzame ontwikkeling — verkregen verwonderlijk vroegtijdige rijpheid van geest en kunstvaardigheid.

Voorts de bibliographie van het stuk, de opsomming en bespreking — aan de hand van P. Leendertz jr.'s Bibliographie (uitgave van het Frederik-Muller-Fonds, 1931) — der verschillende, in den loop van 3½ eeuw verschenen, uitgaven: de oude drukken van 1614— buiten H.'s voorkennis en toestemming, evenals menig dichtwerk van Vondel verschenen: van auteurs- of kopijrecht was immers nog geen sprake! — en van 1620; één achttiendeeuwsche (1739), een in Bilderdijk's uitgave van Hooft's „Gedichten", II (1823), die van P. Leendertz sr. (1875), en de door Stoett herziene herdruk dezer laatste (1890), door den heer D'Angremond, te recht, met „L.-S.", niet met een enkele „S." aangeduid; en ten slotte het, thans te Berlijn berustende, handschrift [1]) — „B" × „D" (druk van 1614) —, wellicht van de hand der door H. na haren dood zoo hartelijk, zoo innig betreurde en zoo schoon bezongen, Brechje Spieghels; benevens de vermelding der verschillende beoordeelingen van het tooneelstuk door de tijdgenooten en het nageslacht [2]).

Vervolgens de „Analyse, in verband met de bronnen", waaruit de stof, en grootendeels ook de vorm, de „bewoording" voortgevloeid zijn; in hoofdzaak: Dictys Cretensis, Dares Phrygius [3]), Seneca, Ovidius: allen meermalen (vaak in extenso) in de voetnoten onder den tekst van het gedicht, ter vergelijking aangehaald; voorts de waarschijnlijke invloed der geschriften van Coornhert, Spieghel, Lipsius, en oudere, classiek-Latijnsche, Fransche, en ook reeds enkele Italiaansche schrijvers; eindelijk „den wijsen", ja „Godlijcken Gas-

1) Waarom hier niet aldus, of „afschrift", maar „ongewoonlijk" en „deftiglijk" *apograaf* geheeten?

2) Verg. in 't algemeen hierbij ook De Nieuwe Taalgids XXV (1931) 1-20, 78-99, 127-39.

3) Beiden, zooals bekend is, in de ME. en, gelijk hier blijkt, nog lang daarna, bij gebreke van voldoende kennis van de Ilias en andere Grieksche gedichten, als betrouwbare zegslieden geloofd en gevolgd.

coen" Montaigne [1]): allen te zamen eene achtbare rij. Inderdaad: eene eerbiedwekkende litteraire bagage voor een zeventienjarigen Amsterdamschen jongeling, zij het dan ook een burgemeesterszoon [2])!

In een derde hoofdstuk zijn „Taal en Stijl. Verstechniek" (ook historisch-)grammatisch en rhythmisch: klank, buiging, rijm en rhythme, in 64 paragrafen (blzz. 28-52), methodisch en nagenoeg [3]) volledig behandeld.

Vervolgens is de tekst van het spel — dat, zoover bekend, nooit gespeeld, vertoond is — op den grondslag der ed. L.-S., naar het hs. (B), hier en daar naar den eersten druk (1614) verbeterd of gewijzigd, afgedrukt; met vele, hetzij voluit gedrukte of alleen aangewezen, varianten uit D, met de (aanwijzing van) overeenkomstige parallelplaatsen (van Hooft zelf of van andere dichters) en met schier overtalrijke, voor de, toch meestendeels zeker wel philologisch-geschoolde, lezers dezer uitgave vaak overbodige, althans misbare, altoos meestendeels juiste, verklarende, nader toelichtende, historisch-letter- en -taalkundige, te zelden ook aesthetisch-waardeerende, voetnoten: meestal getuigende van eene, door uitgebreide lectuur verkregen, bekendheid met de (zes-) en zeventiendeeuwsche Nederlandsche litteratuur. Eindelijk een Woordenlijst (15 blz.) en een „Lijst der voornaamste aangehaalde geschriften."

Mogen, na zooveel welverdienden lof aan de goede eigenschappen van dit academisch proefschrift, enkele druppelen critiek — trouwens meer en eer opbouwende opmerkingen („addenda") bij „gebreken" (ontbrekende) dan afbrekende aanmerkingen („corrigenda") op „fouten" — den „jongen doctor" niet al te „zuur" dunken en smaken! Eén, slechts één, doch ernstig, verwijt mag noch wil ik hem besparen, noch ook verzwijgen: de al te groote zeldzaamheid, schaarschte van een, uit oprechte bewondering geboren lof van dit — nogmaals moge er hier de nadruk op gelegd worden — eerstelingswerk eens zeventienjarigen jongelings! De dichter moge later

1) Zie Tschr. L 138, noot 2!

2) Zie echter de verstandige waarschuwing tegen al te ver gaande gevolgtrekkingen over H.'s lectuur, op blz. 15-6, met de voetnoten.

3) Zie ben., op vs. 133, 203, 207, 208, 575, 1351.

zelf dezen eersteling verstooten, „uitgemonstert, en aan de vergeetelheit oovergegeeven" hebben [1]), de latere critiek moge, het bekende „il faut juger les écrits d'après leur date" niet meer indachtig, vele fouten en „gebreken" (wederom in den bovenbedoelden, eigenlijken, negatieven, zin des woords) en zwakheden hebben aangewezen [2]), ons past, m.i., veeleer (zelfs warme) bewondering! Of zou ik — verblind door vooringenomenheid met den dichter van zoovele schoone, niet alleen welluidende, maar ook gedachten- en (beeldenrijke) nogmaals in den ouden, eigenlijken zin des woords, „prachtige" „Sangen" [3]), „Reyen" en Tafereelen, in dicht en ondicht — er dezen schrijver geen verwijt van mogen maken, dat hij niet evenals Potgieter, „Verbaasd, hoe hij (*Hooft*) op nog zoo ruwe lier, Den eersten greep tot uwen lof dorst wagen" [4]), den zóó jongen dichter den tol zijner eerbiedige, bewonderende hulde in warmere bewoording betaald heeft: eene hulde aan den koopmans- en burgemeesterszoon, die — door zijn vader wellicht niet alleen ter verdere ontwikkeling zijner geestelijke rijpheid, maar ook wel, tevens, met meer bloot practische oogmerken, ten meerderen bloei zijner eigene „negotie" en handelsrelatiën op reis naar Italië gezonden — „wt Fiorenze" „Aen de Camer in Liefd' Bloeyende" dien merkwaardigen brief zou schrijven, misschien wel zich bewust, zelf mede te behooren tot hen, „die nu al toonen wat z' hier namaels zullen zijn" [5])? „Hier namaals", d.i. hierna, in hunnen lateren tijd; maar „wat hij zelf nu reeds grootendeels is. Immers wanneer hij in dit tooneelspel, reeds vóór zijne Italiaansche reize, voor 't publiek zijner vaderstad wil optreden als dichter van een drama, waarin hij nu, al aanstonds, „toont wat hij later zal zijn": zich laat hooren niet alleen als een dramatisch dichter, maar ook als een reeds „staat-kundig" gerijpt

1) Brandt, Leeven v. P. C. Hooft, ed. Leendertz, 10.

2) Zie blz. 25-8; maar toch ook het veel gunstiger oordeel van Walch, Worp en Kluyver (hier, blz. 12-3).

3) Ik gedenk hierbij met weemoed de schoone hulde, door mijn vriend, studie- en ambtgenoot G. Kalff sr. aan „Hooft's Lyriek" gebracht (1901).

4) Florence, I, 2de en 3de terzine.

5) Deze regel hier naar de latere, omgewerkte redactie (Hooft, Ged., ed. L.-S. I 330, vs. 208).

man, die, zij 't dan nog vaak „aan de hand van" oudere, in- en uitheemsche leermeesters, heeft nagedacht over „staat-kunde en -kunst", over de „Saken van Staet en Oorlogh" (als Aitzema later zijn boek zal betitelen), dan is dit [1]) a.h.w. het „praeludium" op de denkbeelden en beschouwingen over den idealen staat en diens verwezenlijker, den idealen vorst, waarop hij, in dicht en ondicht, later, niet alleen in zijne historische spelen, Geeraerdt van Velsen en Baeto, maar ook, zelfs, in zijn h e r d e r s spel Granida, en, lest best, in zijne monumentale „Nederlandsche Historien", zijne landgenooten zal onthalen en vergasten. Over dit alles hadden wij toch wel gaarne in de „Inleiding" tot deze tekstuitgave wat meer (of eigenlijk: althans iets), getuigende van warme bewondering, willen hooren!

Ten slotte mogen hier eenige aanvullingen en opmerkingen volgen.

Vs. 5-6: *maar*: *Jaer*; waarom hier, al aanstonds in de eerste regels van het stuk, zonder eenige noodzaak, tot in de spelling angstvallig, het hs. (B) gevolgd, iplv. het, ook voor 't oog aangenamer: *maer*: *jaer*?

26 *niet eens,* niet, als thans: z e l f s niet, maar slechts: geenszins, heelemaal niet; zie Tschr. XLIV 302. — De weglating van *om,* in dezen — toch zeker wel, evenals de volgende, immers parallellen, n e v e n geschikten, n i e t aan vs. 26 o n d e r geschikten, ook reeds doelaanwijzenden, en dus niet van *gaet* (25) afhangenden — bijzin, had wel een verwijzing naar eene opmerking en bespreking in de Inleiding, b.v. in of na § 47 van hoofdstuk III, verdiend. — Evenzoo de syncope van *ch* in *crijsluy* (40), vóór, in of na § 30 [2]).

133 De strijd, of althans de voor ons hedendaagsch rhythmisch gehoor of gevoel alsnog ontbrekende overeenstemming tusschen woord- en versaccent — als hier in *Spijtÿghe,* en verder b.v. in *sóeckèn* (136), *lástèr* (174), *ándèr* (262), *'t Hóudèn* (365), *dódè*

---

1) Zie vooral de „Chooren" achter de 5 bedrijven.

2) Waarom in § 26 en 30 het moderne (modieuze, aan 't Eng. ontleende?) *„gerealiseerd"*, iplv. het voortreffelijke, vanouds bekende, bijzonder Nederlandsche *beseft*? — En waarom „constructio *ad sententiam*", iplv. het, immers gewone, *ad sensum* (§ 56 e.e.)?

(672), *Weýgèrden* (756), *Wérdèn* (757) (deze twee in den, nog minder gevoeligen, versaanhef) —, *édèl* (878), *wtèrlijck* (1099), *gróotèr* (1233) enz. enz. — had, ook in verband met Hooft's lateren, merkwaardigen strijd met Huygens over het Nederlandsche en het Fransche versrhythme (zie Hooft's Brieven, ed. Van Vloten, I 434-51), had wel meer aandacht verdiend dan een bloote verwijzing naar Dr. G. Kazemier's studie „Het Vers van Hooft"; waarbij dan mede naar Dr. F. K. H. Kossmann's, ouder, opstel: „De Varianten van Hooft's Granida", § 60, en ook diens jonger, grooter werk: „Nederlandsch Versrhythme" (1922) al aanstonds, evenals aan 't slot, blz. 176, verwezen had mogen worden.

207 Een „kras" (en immers ongewoon) hiaat: *De eer* vind ik, evenmin als andere dergelijke, in de Inl., omtrent § 62, vermeld.

208 „*En* met adversatieve waarde: maar"; als ook wel reeds in 't Mnl.: zie Stoett, Mnl. Synt.[3], § 304.

209 „Dat al de werrelt prijst, can niet veel waerdich wesen": een reeds nu den jongen Hooft kenschetsend, geestelijk-aristocratisch, gezegde; ontleend aan den door hem kennelijk hoogvereerden, „wijsen Gascoen" Montaigne (ed. Christian, II 12), en herinnerende aan H.'s befaamde latere uiting: „Ik, anders" (d.i.: voor 't overige, hoewel) „van 't volk niet" (Brieven, ed. V. Vloten*, verg. Ned. Wdb. II 437).

240 Een verwijzing naar het gewag van dezen versregel op blz. 3 der Inleiding ware hier wel van pas geweest.

433 Hier worden nog, evenals in 't Mnl., de vogels niet gerekend tot, maar onderscheiden van de „dieren" (d.i.: de groote, wilde dieren des wouds); zie mijn Exeg. Comm. op Rein. I, vs. 362, en verg. ook nog Esopet I 2, 5, 15; XLVI 1-3, benevens Rein. II 4498.

465 *lienden.* De hier uitgedrukte gedachte, dat alles wat de mensch, zelf sterveling, hier op aarde bezit en liefheeft, ook zelfs zijn echtgenoot, hem slechts voor zekeren, korten, tijd door eene hoogere, goddelijke, macht, de „Godheid", geleend is, en eenmaal, vroeg of laat, weer ontnomen kan worden, vindt men — naar ik meen mij te herinneren, in een lateren brief (dien ik in V. Vloten's ed. niet heb kunnen terugvinden) — ten troost aan een zijner vrien-

den na het verlies zijner vrouw; zie soortgelijke gedachte in die Brieven, I 244. Zij zal door hem wellicht ontleend zijn aan Coornhert's brief, na den dood zijner vrouw, aan zijn vriend Spieghel: „Ick groet u vriendlijck, met u lieve Huysvrouwe, de mijne is by haer Heere, diese my lange geleent heeft ghehadt" [1]). De uitdrukking heeft een Christelijk-humanistischen klank en tint; zij zal of kan allicht ontleend zijn aan classieke uitingen, als: „recipe Iuppiter quod commodasti" (Panegyric. 6, 12), „Probina ... marito suo diebus paucis vix commodata" (Carm. Epigraphica 1339, 112); „vivit sapiens ... ut commodatus sibi et reposcentibus sine tristitia redditurus" (Seneca, Dial. IX, 11, 1; verg. ook Seneca, Epist. 62): „rebus me non trado, sed commodo" [2]).

575 „Ghij hadt ... de juecht behoort te dwinghen"; zie over deze oudere constructie ook, behalve § 40 *m* der Inl., ook Kern (jr.), De met het Participium Praeteriti omschreven Werkwoordvormen in Stoett, Mnl. Synt.[3], § 283 en 't Nederlands.

662 *bleecke doot,* verg. immers het bekende Lat. voorbeeld of origineel: „pallida mors".

671 *Liefts* (B en D) wordt in § 27 der Inl., deftiglijk, gerekend tot de „enkele merkwaardige gevallen van metathesis, nl. van *st* tot *ts*; met vermelding, inderdaad, van drie andere gevallen, alle in het handschrift B (× D: alleen hier). Ik moet bekennen vooralsnog geneigd te ... blijven, in deze, schier „onuitsprekelijke" (proprio sensu) niets anders of meer te zien dan simpele verschrijvingen van de afschrijfster, geen door den dichter bedoelde en geschreven woord-

1) Coornhert, Brieven-boeck, ns. XIII (c. a. 1585). Verg. ook Hooft's brief aan Huygens, na den dood van diens vader (ed. V. Vloten I, blz. 238) en aan Tesselschade, na het overlijden van haren echtgenoot (a.w. I, blz. 238; beide a°. 1624). — Dezelfde gedachte (zooals men ziet, bijna tot een gemeenplaats geworden) vond ik onlangs toevallig ook terug in het vriendelijk-ouderwetsche, idyllische gedicht „De Gouden Bruiloft" van Willem Messchert, een Rotterdamschen leerling-kunstbroeder van Tollens; uit welk gedicht ook afkomstig blijkt, waarin althans voorkomt de, van oprechte, eerlijke zelfkennis getuigende, voorheen (nu nog?) bekende versregel: „En is 't van Tollens niet, het is hem nagezongen" (ed. 1825, blz. 79 en 57).

2) Deze Latijnsche parallelplaatsen (of veeleer bronnen?) zijn mij vriendelijk uit den Thesaurus ling. lat. verschaft door prof. F. Muller Jz.

vormen; die dus q. t. voor verbetering wel degelijk in aanmerking komen; zie Meringer-Mayer, Versprechen und Verlesen, 51-7: „Wie man sich verschreibt".

929 *Hola,* ook elders in de 16de en 17de eeuw, niet alleen in kluchten blijspelen (b.v. in de Kl. v. d. Katmaecker, 437, 480, en Bredero, Moortje, 756), maar ook in hoogeren dramatischen stijl, wel aldus, zonder den hedendaagschen, altoos ietwat lustigen of ironischen bijsmaak (en gevoelswaarde) voorkomende, b.v. als „aanmaning tot voorzichtigheid" of als „uitroep wanneer ons iets invalt" (Ned. Wdb. VI 877, 3 en 4).

1023-5 Wederom een van die, vooral in de „Chooren", voorkomende zedelijke „sententiën" — hier over de hooggewaardeerde, juiste „mate", de „matelijcke dinghen" —, zooals die, zoowel in de classieke Oudheid, bij de Stoïcijnen, als tijdens de Christelijke middeleeuwen, in de hoofsch-ridderlijke kringen (zij 't ook zeker in zeer verschillende opvatting en toepassing!) — te vinden zijn. Zie b.v. eenerzijds Horatius' „aurea mediocritas" (Carm. II 105) en Ovidius' „medius tutissimus ibis" (Metamm. II 137) > fr. *juste milieu,* nl. *gulden middelmaat*), Seneca (zie hier de noot op 1020 i.f.); anderzijds, b.v., Martin's Verzeichn. d. Anmerk., achter zijne ed. van Wolfram von Eschenbach's Parzival u. Titurel, op *mâze*; Mnl. Wdb. IV 1221-2; Ned. Wdb. IX 58-9, 677-8; mijn Exeg. Comm. op Rein. I 670 („Mate es tallen spele goet") en de ald. genoemde litteratuur, en verg. ten slotte ook Hooft's Baeto, 361. — Over de herkomst, den inhoud, den aard, de wijsgeerige zeden- en staatkundige strekking der („t w e e"? zie blz. 60) „Chooren" ware, in 't algemeen, ook in vergelijking met Hooft's en anderer, vroegere en latere drama's, allicht vrij wat meer te zeggen geweest dan hier nu te vinden is.

1030 *luck,* de wisselvallige Fortuin: een almede bij Hooft, reeds hier, als later herhaaldelijk, voorkomende uitdrukking en denkbeeld in classieke opvatting en geest; zie Tschr. L 139-40, de voetnoot, en verg. ook *Aventuer* (1206).

1036 Ik mis hier de, te verwachten, verwijzing naar blz. 4 der Inleiding.

1037 *Terstont,* hier nog in de oude, oorspronkelijke, onverzwakte,

nòg sterkere opvatting en beteekenis: (zoogoed als) op hetzelfde oogenblik; verg. *straks,* onmiddellijk, vlak vóór of na, dus sterker dan in vs. 873; beide in toepassing op het verleden. Zie Ned. Wdb. XVI 1625-6, sub 1 en 2.

1043 *Gentiel,* inderdaad een oud, reeds Mnl. < Ofr. (mode)woord, naast *gent, jent, ient* enz.; verg. ook *Gente,* naam van koning Nobels gemalin, de leeuwin, in Reinaert I; zie den bekenden versregel uit Hooft's brief uit Florence, 52 (hier op blz. 3).

1324 *Noch en sal hij doch niet,* versterkte, verdubbelde tegenstelling; immers beide, *noch* en *doch,* hier = nnl. *toch*; zie Mnl. Wdb. IV 2459-60, Ned. Wdb. IX 2047, en verg. *nochtans* < *noch dan.*

1331 *creech van doen,* noodig kreeg (behoefte begon te hebben); mnl. *te doene* (Mnl. Wdb. II 247-8, verg. Ned. Wdb. III 2732).

1350-1 *ghij, beroemde greecken Beloofden*[1]) *bedevaert*: ter verklaring dezer (daar zonder kwalijk verstaanbare) woorden, vooral van het, in zoo geheel andere, Christelijke, beteekenis bekende *bedevaert,* ware eene aanhaling van het Latijnsche voorbeeld (of liever: oorspronkelijk), t.w. Ovidius, Metamm. XIII 88-9; „sortemque meam vovistis, Achivi, Et vestrae valuere preces" niet overbodig geweest.

1351 *vil* (in rijm op *wil*), 1 pers. sg. praet. van *vallen,* vind ik noch in de §§ 40-1 der Inl., noch in de voetnoten besproken, noch ook in de Wlijst vermeld. Zie over *hilt, hilden* Franck, Mnl. Gramm.[2] § 149; Lubach, a.w. 42. Daarnaast staan echter ook *hil* en *vil*; het eerstgenoemde o.a. in een der berijmde opschriften (gedenk- en dankdichten voor Leiden's ontzet), op den voorgevel van het Leidsche Stadhuis[2]), wel denkelijk alle van de hand van den voortreffelijken stadssecretaris Jan van Hout[2]): „Al heyl sulc hil en toebehoort, Danct God swijcht stil, Zoo was sijn wil" (in „Gothische" letters,

1) Dezen vorm van den 2den pers. pl. praet. op *-en* heb ik vergeefs in de Inl. gezocht; zie Lubach, Verbuig. v. h. ww. in de 16de eeuw, § 376.

2) Dit is echter geenszins zeker. Orlers, Beschr. d. stad Leyden, II 363-4, noemt ze „alle door Jan van Hout samengesteld", met verwijzing naar Bor (die, na 1591, op de Breestraat naast Van Hout woonde!), Nederl. Oorl., ed. 1621, I, fol. 62 vo, waar echter slechts één (ander, niet het hier bedoelde) opschrift vermeld wordt. Doch Orlers, hoewel een neef van

waarschijnlijk door zéér weinig Leidenaars ooit ontcijferd, veelmin begrepen en verstaan! Hooft bezigt hier, in (en allicht om) het rijm op *wil,* dezen ongewonen vorm *vil*; elders ook wel *hiel* (: *viel*), b.v. Ged., ed. L.S., I 6, vs. 48 (:) en *hielen* I 40, vs. 50 (niet:), alle in de gedichten zijner jeugd!

1454 *even,* niet: gestadig, voortdurend, maar, evenals de „tweelingbroeder" *effen*: in hooge mate, zeer; zie Mnl. Wdb. II 749, Ned. Wdb. III 4281, en ook G. de Veer, Derde Seylazie (in O. en W.-Ind. Voyag.) 32 *b.*

1709-1836 Over den vorm van dit (slechts oogenschijnlijk?) zéér onregelmatig gebouwde, lange slotkoor, bestaande uit verschillende strophen van ongelijke lengte (4, 6, 8, 10 of 12 versregels!), zwijgt de uitgever: hij doet geenerlei poging tot verklaring — of misschien verbetering, door andere ordening? —, vermeldt ook niet of B en D hier in de volgorde en de lengte der strophen overeenstemmen, kortom bevredigt den, naar verklaring of, voor 't minst, opmerking en vermelding verlangenden lezer niet. Kan hier sprake zijn van tekstbederf? Toch veeleer dan van onbedrevenheid des jeugdigen dichters!?

In de Woordenlijst heb ik alleen gemist: *hoere,* in toepassing op Helena 605, *hola* 929 (zie hierboven, blz. 318), *min,* manl.: minnegod (1783), *onthouden,* niet als wederk., maar als onz. ww.: zich ergens ophouden (1783), *staen nae(r)*, ook nog 1654; in de Lijst van afkortingen: Thes(eus en Ariadne).

Deze, ten slotte toch nog vrij lange, lijst van „desiderata" moge den schrijver slechts een blijk geven der bijzondere belangstelling, waarmede ik van zijne uitgave van Hooft's eersteling kennis heb genomen.

Leiden, Oct. 1944 J. W. MULLER

V. Hout, noemt hem, in 't gewag der opschriften, niet als den dichter. Een en ander naar de vriendelijke inlichtingen van den Leidschen gemeentearchivaris, mr. R. van Royen. — Prinsen maakt (voor zoover ik zie), waarschijnlijk het „in dubiis abstine" indachtig, noch in zijne opstellen in dit Tschr. XXII, XXIV en XXV, noch in zijn later boek: „ De Nederlandsche Renaissance-dichter Jan van Hout" eenig gewag van deze opschriften.

D. V. COORNHERT, Zedekunst dat is wellevenskunste, uitgegeven en van aanteekeningen voorzien door Prof. Dr. B. BECKER. Leidsche Drukken en Herdrukken, uitgegeven vanwege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Groote Reeks III. Leiden, E. J. Brill. 1942.

Van een tekstuitgave een beoordeling te geven, die meer is dan een aankondiging, wordt moeilijker naarmate zij aan hogere eisen voldoet. Dat beseft men ten volle aan het werk van Dr. Becker. Wat voor stof tot gedachtenwisseling geeft een tekst, die zozeer de kenmerken draagt van grote zorgvuldigheid en van verantwoordelijkheidsgevoel tegenover de editio princeps? Wat zou de lezer, hetzij hij de Zedekunst wil bestuderen, hetzij alleen maar kennen en waarderen, meer kunnen verlangen dan de toelichtingen en verwijzingen die hij hier vindt? Terwijl er toch geen sprake is van een overbelasting van de tekst met noten of van zich opdringende wijsheden van de uitgever — bij alle volledigheid is Dr. Becker sober gebleven, op een aantekening die wel gemist had kunnen worden of die buiten de strikte zakelijkheid gaat, is mijn oog niet gevallen. De woordenlijst geeft al het nodige, wat bereikt kon worden zonder de tekst met te veel verwijzende sterretjes te ontsieren, de vertolkingen zijn over het algemeen gelukkig; enig bezwaar heb ik tegen de verklaring van *vaten* (blz. 270), dat m.i. eer vasthouden dan bevatten betekent, en van *schenckghierigh* (blz. 280), waarin ik niet de eigenschap van goedgeefsheid, maar de opgewelde begeerte ook iets, maar hier niet van het zijne, te geven uitgedrukt acht. Met de wijziging, blz. 146, § 20 van *De dueghden* in *Des dueghds* kan ik mij niet verenigen: Coornhert gebruikt bijna altijd *dueghde,* er heeft, evenals in § 17, *der duechden* (daar ook een enkelvoud) moeten staan.

Heb ik voor de tekstuitgaaf niets dan lof, de inleiding heeft mij wel enigszins teleurgesteld. Van de Coornhertkenner bij uitnemendheid had ik wel iets meer over de Zedekunst willen vernemen dan de, op zichzelf wetenswaarde, uitkomsten van zakelijke onderzoekingen. Een algemene karakteristiek, een aanwijzing van haar plaats onder

de stromingen en verschijnselen des tijds, een nagaan van haar invloed. Daartegenover had ik van de niet altijd even belangrijke oordeelvellingen van het nageslacht wel een en ander kunnen missen. Wanneer Prinsen Ten Brink naschrijft kan men hem daar, gezien de taak die hij zich gesteld had, geen verwijt van maken, maar enig belang heeft het niet. Ook het oordeel van ds. Moorrees kan ons niet meer interesseren. Veel plaats nemen geen van beide in, maar ik vind zulk een oncritiese volledigheid minder gelukkig. Ten onrechte noemt Dr. Becker het oordeel van Busken Huet minder gunstig. Wat hij van hem aanhaalt vormt een scherpe karakteristiek, die vooral de tegenstelling met wat men gewoon was doet uitkomen, maar uit de pen van Busken Huet is het geen verwijt, eenvoudig het constateren van een hem vermoedelijk niet geheel onsympathiek feit.

De voortreffelijke wijze waarop deze niet-Nederlander onze taal gebruikt, verdient alle bewondering.

Het is een heugelijke gebeurtenis, dat een der belangrijkste werken uit de zestiende eeuw thans eindelijk gemakkelijk en in een op zo hoog peil staande uitgave toegankelijk is geworden.

J. A. N. KNUTTEL

TIJDSCHRIFT VOOR
NEDERLANDSCHE TAAL- EN LETTERKUNDE

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEDERLANDSCHE TAAL- EN LETTERKUNDE

UITGEGEVEN VANWEGE DE

MAATSCHAPPIJ DER
NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE TE LEIDEN

DRIE EN ZESTIGSTE DEEL

LEIDEN
E. J. BRILL
1944

Printed in the Netherlands

INHOUD

ARTIKELEN:

Blz.

BAX, D,, Als de blende tzwijn sloughen 82

ENDEPOLS, H. J. E., Deel II van Tspel van Sinte Trudo en de twee Luiksche handschriften 258

FOKKEMA, K., De nominatief *jo* een interne Friese ontwikkeling 104

GILS, J. B. F. VAN, Peer de Duyc — Perduic 150

HAERINGEN, C. B. VAN, *Hamlark* of *lamhark*? 302

—, Afleidingen en samenstellingen van *doen, gaan, slaan, staan* en *zien* 215

HEEROMA, K., Gevoelswoorden 1

—, Iets over het Brabants 129

—, Lukraak 153

—, Bij *kooi* < *koon* 214

—, *Aanranden, aanransen* 305

HEINSIUS, J., Een onbegrepen woord in de werken van Van Focquenbroch: *grunjer* 87

—, Over de Nederlandsche scheepsterm *striets* en Nederl. *trijs,* Hd. *trieze* enz. 281

KLOEKE, G., De voorzaten van het Friese *jou.* Met een naschrift 116

—, Enkele opmerkingen over de cartering van dialectmateriaal in 't bijzonder naar aanleiding van de grenzen van het umlautverschijnsel 246

KNOP, G., Een merkwaardige functieverschuiving. Met een naschrift van K. HEEROMA 143

KNUTTEL, J. A. N., Een motief uit *Ferguut* bij Heinrik van Aken 61

KOSSMANN, F., De colloquien van Cornelis Crul 182

MIERLO, S. J., I. VAN, Hadewijch als schrijfster van den 10n brief 226

MULLER, J. W., Sprokkelingen

1. *Denkbeeld* 95
2. *Boen* 97
3. De afleidingsuitgangen *-ioen* (*-joen*) en *-ilioen* (*-eljoen*) in het Nederlandsch 100
4. Over eenige dierensoort- en eigennamen. 289

Blz.

RAMONDT, MARIE, Problemen in en om het Haagse Liederenhandschrift 63
SCHALIJ, J. M., Willem van St. Thierry: Epistola ad fratres de Monte Dei 56
SIVIRSKY, A. L. I., Huzaar 298
TINBERGEN, D. C., „Een overseesche swan" (Moortje 663) . . 149
VOOYS, C. G. N. DE, Bijdragen tot de middelnederlandse woordgeografie en woord-chronologie
IX. De „Hollandse" woorden bij Kiliaen 265
WEIJNEN, A., Contactdissimilatie of analogie? 140
—, Morphologisch gekenmerkte phonemen 198
ZIJDERVELD, A., Coornherts A. B. C. 161

BOEKBEOORDEELING:

W. E. DE PERPONCHER, Een bijdrage tot de kennis van zijn opvoedkundige, litterair-aesthetische en maatschappelijke denkbeelden, door JAN REYERS (A. ZIJDERVELD) 154
P. C. HOOFT's Achilles en Polyxena, met inleiding, aanteekeningen en woordenlijst, door TH. H. D'ANGREMOND (J. W. MULLER) 311
D. V. COORNHERT, Zedekunst dat is wellevenskunste, uitgegeven en van aanteekeningen voorzien door Prof. Dr. B. BECKER (J. A. N. KNUTTEL) 321

De Redactie heeft voor het citeeren der bekendste woordenboeken en periodieken die betrekking hebben op de Nederlandsche philologie een manier van afkorten vastgesteld, die zij de medewerkers van het Tijdschrift verzoekt wel te willen toepassen:

WNT — Woordenboek der Nederlandsche Taal
Mnl W — Middelnederlandsch Woordenboek
Med NA, Lett — Mededeelingen Ned. Akad. v. Wetensch., Letterk.
Med VA — Verslagen en Mededeelingen Kon. Vlaamsche Academie
Ts — Tijdschrift v. Ned. Taal- en Letterkunde
NTg — Nieuwe Taalgids
TTL — Tijdschrift v. Taal en Letteren
OTt — Onze Taaltuin
Leuv B — Leuvensche Bijdragen
NGN — Nomina Geographica Neerlandica
H Top Dial — Handelingen Kon. Comm. v. Topon. en Dialectologie
Neoph — Neophilologus
Taalatlas — Taalatlas v. Noord- en Zuid-Nederland.

De medewerkers worden verder verzocht de titels van alle in hun bijdragen geciteerde werken te cursiveeren en de namen van schrijvers in gewone letters te laten drukken.

De deelen van het Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde omvatten vier afleveringen, elk van 5 vel.

Prijs per Deel ƒ 7.85; voor de Leden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde ƒ 4.70.

Men verbindt zich voor het geheele deel. Afzonderlijke afleveringen worden niet verstrekt.

Boeken, die daarvoor naar het oordeel der Redactie in aanmerking komen, worden gerecenseerd. Aan het slot van elke aflevering wordt bovendien een lijst van ingekomen boekwerken gegeven. Wanneer, in geval een werk bij de Redactie voor beoordeeling niet in aanmerking mocht komen, de terugzending daarvan wordt verlangd, gelieve men het daartoe vereischte porto bij de toezending in te sluiten.

Alle bijdragen, ook boeken ter beoordeeling, moeten worden gezonden aan den Secretaris der Redactie, Dr. G. I. LIEFTINCK, Warmonderweg 17 te Leiden. Men wordt verzocht de kopij (op slechts één kant van 't papier) overgetikt en persklaar in te zenden.

E. J. BRILL — UITGEVER — LEIDEN

AKEN, HEINRIC VAN, Die Rose. Een wedergevonden fragment der tweede bewerking, vanwege de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde uitgegeven door J. Verdam. (Toevoegsel op „Die Rose" van Heinric van Aken, uitgegeven door E. Verwijs). 1896. 23 blz. kl. fol. ƒ 0.95

BERG, W. S. VAN DEN, Eene middelnederlandsche vertaling van het Antidotarium Nicolai (Ms. 15624-15641, Kon. Bibl. te Brussel). Met den Latijnschen tekst der eerste gedrukte uitgave van het Antidotarium Nicolai. 1917. XXXV, 278 blz. 3vo. ƒ 4.40

BLOEMLEZING, uit oud-, middel- en nieuw-Friesche geschriften, met glossarium. Bijeenverzameld door F. Buitenrust Hettema. 3 dln. 1887-1890. VIII, 102; VIII, 104; VIII, 104 blz. 8vo. ƒ 5.65

BORCHGRAVINNE, De, van Vergi. Middelnederlandsch gedicht uit het begin der 14e eeuw, opnieuw naar het handschrift uitgegeven door S. Muller Hzn. 1873. VI, 34 blz. 8vo. ƒ 0.80

BRILL, W G., Nederlandsche spraakleer ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs.
1e deel: Klankleer, woordvorming, aard en verbuiging der woorden. 4e dr. 1871. XII, 412 blz. 8vo. ƒ 3.80
2e deel: Leer van den volzin (Syntaxis). 3e dr. 1881. X, 337 blz. 8vo. ƒ 3.80
3e deel: Stijlleer, rhetorica, letterkundige encyclopedie en kritiek, ten vervolge van de Nederlandsche spraakleer, ten gebruike bij inrichtingen van hooger onderwijs. 2e dr. 1880. VIII, 284 blz. 8vo. ƒ 2.90

BUITENRUST HETTEMA, F., Bijdragen tot het oud-Friesch woordenboek. 1888. XXXVI, 80 blz. 8vo. ƒ 1.55

EVERAERT, CORNELIS, Spelen. Vanwege de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden met inleiding en aanteekeningen uitgegeven door J. W. Muller en L. Scharpé. 1898-1920. 3 afl. LVIII, 664 blz. 8vo. ƒ 11.55
voor leden d. Mij. d. Ned. lett. ƒ 6.80

FEIST, S., Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache mit Einschluss des Krimgotischen und sonstiger zerstreuter Überreste des Gotischen. Dritte neubearbeitete und vermehrte Auflage. 1939. XXVIII, 710 blz. 8vo. In halfleer ƒ 26.25

GALLÉE, J. H., Vorstudien zu einem altniederdeutschen Wörterbuche. 1903. XXIV, 645 blz. gr. 8vo. ƒ 5.—

MEDE VERKRIJGBAAR DOOR BEMIDDELING VAN DEN BOEKHANDEL

P. 1997/3. Verantwoordelijk voor den geheelen inhoud Dr. G. I. Lieftinck, Leiden; uitgever en drukker E. J. Brill, Leiden.

K 1652

201838_012

_tij003194401

Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. Jaargang 63